

Славистичка библиотека
Посебна издања

Уредник
Биљана Марић

Превеле с њољскої

Катарина Вукашиновић	Весна Маљевић
Ивана Досковић	Анђелка Мијушковић
Ивана Дрењанин	Софија Митрић
Неда Живаљевић	Ивона Протић
Јелена Јевтић	Татјана Стефановић
Јелена Керкез	Бранислава Томић
Ивана Лађевац	Наташа Шестањ

Редакција ѡревода
Петар Буњак

Рецензениї
Јанко Рамач

Спонзор издања

Ambasada
Republike Poljske
u Beogradu

ISBN 978-86-7391-037-6

Антоњи Цетнарович

**ТАЈНА ДИПЛОМАТИЈА
АДАМА ЈЕЖИЈА ЧАРТОРИСКОГ
НА БАЛКАНУ**

ОТЕЛ ЛАМБЕР И СРПСКА КРИЗА 1840–1844.

Приредио
Петар Буњак

Славистичко друштво Србије
Београд • 2017.

Наслов ориїнала:

Antoni Cetnarowicz

**Tajna dyplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Bałkanach
Hôtel Lambert a kryzys serbski 1840–1844**

© by Antoni Cetnarowicz

ПРЕДГОВОР СРПСКОМ ИЗДАЊУ

Tempora mutantur... До изласка српског превода моје књиге, што сам веома желео и о чему сам маштао, долази 24 године после пољског издања, а преко 40 година (!) од времена кад сам започео своја прва истраживања балканске политике кнеза Адама Ј. Чарториског, прецизније – његовог ангажовања у тзв. српском питању 1842–1843. године. То је огроман период, више од половине мога живота! Све то наводи на дубље размишљање – колико се само за све то време за мене и моје поколење догодило у Пољској, Средњој Европи, на Балкану и наполе у Србији... Док се 1993. радило на пољском издању књиге још се нису стишали оружани сукоби који су запечатали две године ранији распад Југославије, земље чију је визију на почетку четрдесетих година XIX века исцртавао кнез Адам Чарториски.

Али кад сам половином седамдесетих година XX века приступао првим истраживањима ове теме, Југославија, и поред пукотина које су се већ тада могле назрети, била је још, чинило се, у пуној снази. Придошлици из Пољске која је тонула све дубље у економску и политичку кризу изгледала је безмало као предворје Запада. На питање које ми се често поставља у земљама бивше Југославије – шта ме је то нагнало да се бавим историјом Јужних Словена у XIX веку – одговарам да су то била интересовања понета још из времена студија на Јагјелонском универзитету који има дуге и лепе традиције у тој области, интересовања која су подржавала двојица мојих учитеља – професори Хенрик Верешицки, а посебно Вацлав Фелчак.

Ипак, за започињање темељних студија и истраживања делатности Отела Ламбер у Србији одлучујући значај имала је чињеница да сам се запослио као архивист у Библиотеци кне-

жева Чарториских у Кракову. Основне изворе и материјале имао сам такорећи надокхват руке. На бављење том темом с ентузијазмом ме је подстицао мој научни руководилац и Учитељ проф. Вацлав Фелчак, а исто тако и проф. Љубомир Дурковић-Јакшић, зналац историје југословенско-пољских односа и велики пријатељ Пољске, који је тих година посећивао Библиотеку Чарториских. Овоме другом дугујем на свесрдном старању да ме Београдски универзитет прими на тромесечну стипендију пољске владе крајем 1978. и почетком 1979. године. Љуба Дурковић-Јакшић потрудио се и да ми обезбеди да веома брзо од српског министарства добијем одобрење за коришћење фондова Архива Србије (добио сам га за свега неколико дана, док се то обично чекало по месец или два!). У свим београдским архивима и библиотекама могао сам тада увек да рачунам на разумевање и помоћ. Наилазио сам свуда на изразе симпатије и гостољубивости (примера ради, радници Архива Србије нудили су ме на паузама изврсног кафеа куваном у џезви, правом „турском“). Пошто је то било време Божића и Нове године (за оба обреда), моју супругу, која ми је тада дошла у посету, и мене гостили су у својим домовима како католици, тако и православни. Непрестано општење са српском изворима и литературом, али пре свега непосредни контакти с људима, учинили су да сам пред крај свога боравка могао чиста срца да кажем да сам с њима дословно и метафорички нашао „заједнички језик“.

Истраживања која сам обавио у пољским, српским, француским, енглеским архивима била су основа за докторску дисертацију коју сам одбранио 1981. Општа политичка и економска ситуација која је владала у Пољској није била наклоњена издавању научних књига, те је отуд проширена верзија дисертације под насловом *Тајна дипломатија Адама Ј. Чарториског на Балкану. Ошле Ламбер и српска криза 1840–1844 (Тајна dyplomacja Adama J. Czartoryskiego na Bałkanach. Hôtel Lambert a kryzys serbski 1840-1844)* изишла тек 1993 (већ у слободној Пољској!), и то код Издавачког предузећа Јагјелонског универзитета.

Издавање књиге на српском језику тешко се могло и замислити у Србији која се нашла у вртлогу рата, па затим кризе, поготово пошто нас је 1997. напустио проф. Дурковић-Јакшић. Тек почетком 2006. године, за време конференције која је на Београдском универзитету организована поводом 110-годишњице полонисти-

чких студија (била је то моја прва посета Београду после 27 година!), с иницијативом да се изда српска верзија моје књиге иступио је организатор конференције проф. Петар Буњак. И премда је књига доста брзо преведена, због познатих економских тешкоћа, морало је проћи још много времена до њеног изласка на светлост дана.

Захваљујући финансијској помоћи Амбасаде Републике Пољске у Београду, на чему изражавам топлу захвалност г. амбасадору Томашу Његођишу, могу најзад да кажем: „*finis coronat opus*“. То, међутим, не би било могуће без разумевања издавача – Славистичког друштва Србије, као ни без личног ангажовања проф. Петра Буњака, који се предано старао о преводилачким и издавачким пословима, на чему сам му искрено захвалан.

Надам се да ће књига сада моћи да допре до шире, не више само стручне српске публике, приближавајући јој занимљиву а мање знану историју пријатељских односа и сарадње између Пољака и Срба половином XIX века.

Краков, марта 2017.

Анђеоњи Цейнарoвич

УВОД

Питање учешћа и улоге Пољака, тачније табора кнеза Чарториског у српској кризи 1842–1843. године, занимљива је и мање позната страница из историје Велике емиграције. У широј перспективи ова криза везана је за интензивирано источно питање, а с тачке гледишта историје Србије – за почетак нове, суштински важне етапе у формирању савремене државе.

Династички преврат у Србији 1842. године и политичка криза коју је проузроковао прерасли су, с моментом када су се умешале велике силе, у међународно питање. Уследили су догађаји који су озбиљно нарушили руске утицаје у Србији. Били су то: свргавање (узгред, са знањем и прећутном подршком Турске) Русији покорног кнеза Михаила Обреновића, као и долазак на власт странке уставобранитеља који су довели на престо себи оданог кнеза Александра Карађорђевића и тежили ближем повезивању српских интереса са Западом.

Русија, која се сматрала заштитницом Србије, иступила је против насталих промена вршећи притисак на Турску, односно захтевајући поновни избор кнеза и кажњавање вођа преврата. Убрзо је за своје захтеве пронашла савезника у Аустрији, коју је успела да је увери у опасност од словенске политике нове српске владе. Откривање веза српских активиста с пољском емиграцијом одиграло је доста важну улогу у том зближавању. У Петрограду и Бечу убрзо се схватило да је са српским у јакој вези и пољско питање.

Енергична дипломатска акција коју је предузео кнез Адам Чарториски са својим сарадницима у Паризу, Лондону и Цариграду, као и паралелни покушаји да се западноевропска јавност заинтересује за српско питање, имали су за циљ да прикажу сву

неутемељеност руских захтева у односу на Србију и Турску, као и да придобију Француску и Енглеску у признавању и пружању подршке новом поретку у Србији.

Ослањајући се на Србију којом је владала тренутно Русији ненаклоњена странка уставобранитеља, Чарториски је уобличавао своју визију балканске политике, чији је главни перспективни циљ било ослобођење јужнословенских народа и њихово преобраћање у савезнике Пољске. Па ипак, узимајући у обзир ондашњи распоред политичких снага на Блиском истоку, а посебно интересе Француске и Енглеске, кнез Адам је за почетак истицао нужност очувања утицаја Турске, видећи у њој ослонац будуће пољске акције за независност. Отуд је проистекла потреба за помирењем тих двају праваца.

Требало је, по Чарториском, да Србија буде с једне стране гарант унутрашње безбедности Отоманске империје, а са друге, користећи се заштитом Турске, ваљало је да ојача своје снаге и постане средиште ослободилачких тежњи балканских народа. У томе је, међутим, лежала основна дилема читаве концепције балканске политике Отела Ламбер. Тешко је било, наиме, на дужи рок помирити гесла одбране и очувања интегритета Турске са све јачим националним покретима и идејом пуне независности балканских народа. Слаба карика у овој концепцији било је и претерано рачунање на отворено ангажовање и помоћ западних влада.

Учешће Пољака у српском питању само је, додуше, епизода у вишегодишњем и вишеетапном деловању Отела Ламбер на Балкану, али, узме ли се у обзир да је то био период његове нарочите активности, када су се уобличавале основе читаве политике и предузимале бројне разноврсне иницијативе, биће јасно да је реч о врло индикативној епизоди која омогућава да се сагледају светле и тамне стране „спољне политике“ кнеза Адама Чарториског.

Да би се на што потпунији начин могло представити ангажовање табора Чарториског у српском питању, да би се у правој мери могли оценити постигнути успеси и проучити узроци неуспеха, нужно је било скицирати ширу позадину догађаја, која обухвата како политичку ситуацију у Кнежевини Србији у време прве владе Милоша и Михаила Обреновића, тако и прва

пољска интересовања за Србију с краја тридесетих и на почетку четрдесетих година XIX века.

Пошто се деловање табора Чарториског у Србији није ограничавало само на сферу дипломатских акција, ауторова је намера била и да представи различите пројекте и конкретне иницијативе, који су се тицали унутрашњег живота, просветних, односно верских питања.

Најстроже гледано, српска криза обухвата период од септембра 1842. до краја лета 1843, али са становишта политике табора Чарториског, српско питање завршило се кад су се из егзила вратила двојица челних српских политичара и министара – Вучић и Петронијевић, то јест у августу 1844. Изостављено је питање настанка (уз несумњиве пољске инспирације) програма југословенске политике Србије – познатог „Начертанија“ из 1844. године. Томе проблему посвећено је већ доста места у литератури, али с обзиром на знатне контроверзе изнетих мишљења, његово осветљавање изискује још детаљније студије.

Проблематика ове монографије до данас није наишла на исцрпан третман у историјској литератури, премда јој је приступао велики број аутора различитих националности. Међу најстарије позиције спада обимно дело руског историчара Нила Попова издато 1870. године.¹ Активност Чарториског и његових агената представљена је као низ интрига срачунатих на ослобађање Србије од руских утицаја. Аутор је притом изнео низ непрецизних и неистинитих информација.

Прве пољске публикације које су се појавиле на почетку нашег века (делимично носећи карактер извора) могу се третирати као сигнализирање проблема и подстицај за даља истраживања – нпр.: *Materiały do historii polskiej w XIX wieku* које је издао Ф. Равита-Гавроњски, расправа Ј. Бжозовске *Z polityki wschodniej ks. A. Czartoryskiego* и најзад несумњиво највреднији рад из тог периода, вишетомно дело *Jenerał Zamoyski (1803–1868)*.²

Први који се на темељу богатих архивских збирки латио фундаменталних истраживања источне политике Чарториског

¹ Н. Попов, *Србија и Русија. Од Кочине Крајине до Св. Андрејевске скујишиине*, II, Београд 1870.

² F. Rawita-Gawroński, *Materiały do historii polskiej XIX w. Działalność emigracji z roku 1831 na terenie Turcji do pokoju paryskiego*, Kraków 1909; J. Brzozowska, *Z polityki wschodniej ks. Czartoryskiego*, „Przegląd Powszechny“, 1917, I, s. 166–178; W. Zamoyski, *Jenerał Zamoyski 1803–1868*, II–V, Poznań 1913–1930.

био је М. Хенделсман. Резултат тих студија било је публикавање мноштва већих и мањих радова који су имали за циљ истицање места и значаја што су их у „спољној политици“ Чарториског играли источно питање и балканска проблематика.³ Посебна ауторова пажња усредсређена је на деловање Отела Ламбер на Балкану. Говорећи о његовом учешћу у српском питању, ограничио се само на опште представљање дипломатског деловања, изостављајући друге иницијативе и не упуштајући се у дубљу анализу унутрашње ситуације у Србији. Много констатација и погледа формулисаних у ранијим радовима Хендлсман је касније развио и обогатио новим чињеницама у опширној биографији Адама Чарториског, издатој већ после Другог светског рата.⁴ То дело, премда недовршено, импонује величином истраживачког напора и ауторовом ерудицијом. Кад је реч о проблему који нас занима, поједини Хендлсманови судови изискују ипак проверу и прецизирање. То се тиче, између осталог, једног тако суштинског питања као што је учешће пољских агената у припреми и спровођењу преврата у Србији септембра 1842. године.

У међуратном периоду поред Хендлсмана о делатности пољске емиграције у Србији писали су такође А. Левак⁵ и Х. Батовски.⁶ У погледу теме коју разматрамо били су то углавном мањи прилози који су се надовезивали се на раније Хендлсманове опште констатације и који нису доносили много нових чињеница. Међутим, пажњу заслужују истраживања и запажања Х. Батовског о генези „Начертанија“, односно Метернихова инструкција из 1843, коју је он објавио, а која је говорила о делатности пољске емиграције у словенским земљама.

Међу југословенским истраживачима који су се у том периоду позабавили проблемом сарадње Пољака са Србијом четрдесетих

³ M. Handelsman, *Czartoryski, Nicolas I et la question du Proche Orient*, Paris 1934; *La question d'Orient et la politique yougoslave du Prince Czartoryski apres 1830*, „Seances et travaux de l'Academie des Sciences morales et politiques“, 89, Paris 1929; *Pierwsza stala misja polska w Belgradzie w XIX w.* [y:] *Шушунџев зборник*, Београд 1929, стр. 531–536; *Polska polityka jugosłowiańska w l. 1840–1848*, „Bulletin de l'Academie Polonaise des Sciences et des Lettres“, Kraków 1929, p. 107–112.

⁴ M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, I–III, Warszawa 1949–1950.

⁵ A. Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji 1831–1878*, Warszawa 1935; *Działalność polska na Wschodzie 1830–1870*, „Polityka Narodów“, 1933, 6, s. 12–34; *Dzieje Wielkiej Emigracji* [w:] *Polska, jej dzieje i kultura*, III, s. 193–233.

⁶ H. Batowski, *Państwa bałkańskie 1800–1923*, Kraków 1938; *Podstawy sojuszu bałkańskiego 1912 r.*, Kraków 1939; *Un precurseur de l'Union balkanique le Prince A. Czartoryski*, „Revue Internationale des Etudes Balkaniques“, III, 1936, p. 149–156.

година XIX века први је био српски историчар Д. Страњаковић.⁷ У својим радовима посветио је доста места сарадњи пољске емиграције и странке уставобранитеља, као и проблему генезе „Начертанија“. Страњаковић, уопште узев, није излазио изван Хендлсманових констатација, преузимајући некритички и понављајући све тезе које се тичу учешћа Пољака у српском питању. Навео је, додуше, нешто мало нових чињеница, али није му пошло за руком да избегне и мноштво грешака.

Поред Страњаковића, на великом броју информација о српско-пољским односима прве половине XIX века дугујемо Љ. Дурковићу-Јакшићу, историчару веома заслужном у истраживањима пољско-југословенских односа, великом пријатељу Пољака. Он се такође позабавио проблемом ауторства „Начертанија“, покренуо питање сарадње табора Чарториског са самозваним црногорским кнезом Васојевићем и изложио ток и резултате мисије првог пољског изасланика у Београду 1841, Адама Лишчињског.⁸ Нови поглед на делатност Отела Ламбер у Србији пружиле су студије о источној политици Аустрије В. Поповића⁹ и Ђ. Шурмина.¹⁰ Оне расветљавају стварне циљеве политике Аустрије на Балкану и омогућавају боље разумевање мотива за њене поступке у српској кризи. У послератном периоду пољски историчари скрајнули су на неко време ову тему. Међутим, примећује се појачано интересовање југословенских истраживача за проблематику развоја националних покрета Јужних Словена у XIX веку. На томе таласу враћа се питање учешћа и улоге пољске емиграције у тим процесима, при чему се један број аутора залагао да прекине са општеприхваћеним погледима старије историографије износећи другачију оцену делатности Отела Ламбер на Балкану.

⁷ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1858. Унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932; *Вучићева buna*, Београд 1936; *Како је постојало Гарашиново „Начертаније“*, Споменик СКА, ХЦИ, Београд 1939; (заједно с Г. Јакшићем), *Србија од 1813. до 1858. године [у:] Српски народ у XIX в.*, Београд 6. г.

⁸ Љ. Durković-Jakšić, *Nacertanije lub kilka słów*, odb. z kwart. „Wschód“, 1, 1938; *Petar II Petrović-Njegoš 1813–1851*, Warszawa 1938; *Pierwszy polski agent dyplomatyczny w Białogrodzie w XIX w. – dr Adam Łyszczynski*, odb. z „Problemów Europy Wschodniej“, Warszawa 1939.

⁹ В. Поповић, *Мейернихова политика на Блиском истоку*, Београд 1931; *Мейернихови погледи о променама у Србији 1842–1843*, „Прилози за књижевност, језик историју и фолклор“, 7, 1926, стр. 123–129.

¹⁰ Ђ. Шурмин, *Документи о Србији од 1842 до 1848*, „Споменик Српске краљевске академије“, LXIV, Београд 1929.

Овамо пре свега спада В. Вучковић.¹¹ Унапред заузимајући став о томе да се с позицијом пољске емиграције у Европи мало рачунало, критички оцењује напоре Чарториског и његових агената у српском питању, сасвим негирајући њихов утицај на источну политику Француске и Енглеске.

Ширег су карактера истраживања другог југословенског историчара М. Екмечића.¹² Овај аутор ставља посебан акценат на независност развоја националних покрета Срба и Бугара од страних утицаја. У том смислу заузима критички став према политици Чарториског на Балкану, истичући њену тежњу ка очувању Турске и њену католичку пропаганду.

Другачији став од Вучковића и Екмечића заузели су: Р. Перовић,¹³ Ђ. Живановић¹⁴ и поменути Љ. Дурковић-Јакшић.¹⁵ Често се служећи још неискоришћеним изворима (Љ. Дурковић-Јакшић био је једини од југословенских историчара који су истражили фонд Архива Чарториских), прецизирали су старије констатације и унели доста нових чињеница, скрећући пажњу на изостављене или потцењене моменте у делатности табора Чарториског у српском питању. Овде се ипак треба оградити да су Перовић и Дурковић-Јакшић указивали сувише поверења успоменама Чајковског, где ће се у великом броју случајева наћи информације за које нема никаквих потврда у архивским изворима.

¹¹ В. Вучковић, *Српска криза у источном питању 1842–1843*, Београд 1957; *Prilog proučavanju postanja „Načertanija“ (1844) и „Osnovnih misli“ (1847)*, „Jugoslavenska revija za međunarodno pravo“, VIII, 1961, str. 49–79; *Učešće Hrvata u pripremi Garašaninogovog „Načertanija“*, „Jugoslavenska revija za međunarodno pravo“, I, 1954, str. 44–56.

¹² М. Екмечић, *Марџиналије о српско-бугарским везама 1844–1851*, „Годишњак Друштва историчара БиХ“, XVI, Сарајево 1965, стр. 101–149.

¹³ Р. Перовић, *Око „Начертанија“ из 1844 године*, сепарат из „Историјског гласника“, 1, Београд 1963; *Београд за време Вучићеве буне. Необјављене белешке Стијепана Марјановића из 1842–43. год.*, сепарат из „Годишњака Музеја града Београда“, 2, Београд 1955.

¹⁴ Ђ. Živanović, *Jedna stranica iz poljsko-jugoslovenskih odnosa*, „Umjetnost riječi“, 3, Zagreb 1959, str. 103–111.

¹⁵ Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња 1830–1851*, Београд 1957; *Сарадња Југословена и Пољака у Паризу 1848–1849 год.*, сепарат из: „Историјски часопис“, 19, 1972; *О српској књижи коју су Пољаци штићемали у Лондону 1842. године „новословенским њровојсом“* [у:] Вуков Зборник, Београд 1966, стр. 319–337; *О њочейку југословенске њолийике А. Чарџориској 1841–1843*, сепарат из: „Зборник заисторију“, 9, Београд 1974; *Z dziejów stosunków jugosłowiańsko-polskich 1772–1840*, Wrocław 1977; *Mickiewicz i Jugosłowianie*, Poznań 1984.

Последњих година систематске и темељите студије балканске политике Отела Ламбер предузео је Ј. Скворнек.¹⁶ У својим радовима, захваљујући детаљној ексцерпцији грађе у домаћим и страним архивима, био је у прилици да пружи потпунију слику о делатности табора Чарториског на Балкану. Притом је остварио свестранији приступ теми повезујући акције Отела Ламбер с балканским реалијама и скрећући пажњу на дотад потцењивани аспект те делатности – иницијативе које се тичу различитих области унутрашњег живота појединих балканских народа, као што су државне реформе, питање образовања, културе и цркве.

Питање које чини окосницу ове књиге синтетички је обухваћено у монографији В. Фелчака, *Historia Jugosławii*, написаној заједно са Т. Василевским. Исти аутор у раду *Węgierska polityka narodowościowa przed wybuchem powstania 1848 roku*, посветио је доста места проблематици угарских Срба, а представио је, ослањајући се на бројну литературу, и спор око постанка „Начертанија“. У пољској литератури издатој у последње време треба још поменути монографију Б. Конарске,¹⁷ која је донела нешто података о учешћу Замојског у балканској политици (нпр. лондонска мисија 1843), и популаризовану биографију Михала Чајковског из пера Ј. Хуђиковске.¹⁸

За разматрану тему употребљиви су и радови чешког историчара В. Жачека¹⁹ о животу и раду Ф. Заха, београдског изасланика Отела Ламбер 1843–1848.

Делатношћу табора Чарториског на Балкану бавили су се и бугарски истраживачи: С. Дамјанов и Стр. Димитров.²⁰

¹⁶ J. Skowronek, *Polityka bałkańska Hotelu Lambert (1833–1856)*, Warszawa 1976; *Obóz Czartoryskiego a Słowianie bałkańscy w czterdziestych–pięćdziesiątych latach XIX w.*, „Kwartalnik Historyczny“, 82, 1975, 2, s. 267–285; *Sprzymierzeniecy narodów bałkańskich*, Warszawa 1983.

¹⁷ B. Konarska, *W kręgu Hotelu Lambert. Wł. Zamoyski w l. 1832–1847*, Wrocław 1971.

¹⁸ J. Chudzikowska, *Dziwne życie Sadyka-paszy – O Michale Czajkowskim*, Warszawa 1971.

¹⁹ V. Žáček, *František A. Zach*, Praha 1977; Улоја Фр. А. Заха у Србију, *Крайнак преглед живојне монографије*, сепарат из: Глас CCLXI САНУ, Одељ. историјских наука, I, Београд 1974.

²⁰ С. Дамянов, *Френската политика на Балканите 1829–1853*, София 1977; *Френско-руските противоречия на Балканите и дейността на полската емиграция (1830–1848)*, „Исторически преглед“, 30/1, с. 36–65; Стр. Димитров, *Сърбия и въстаническите движения в Западна България от 30-те–40-те години на XIX век*, „Studia Balkanica“, 1970, II, с. 247–280.

Дамјанов се трудио да покаже делатност Отела Ламбер на Балкану кроз призму интереса и ривалитета појединих великих сила на том простору. Заузимајући критички став према констатацијама старије пољске историографије, формулисао је своју тезу о томе да је пољској акцији недостајала независност, односно да се покоравала интересима француске дипломатије на Истоку. Учешће Чарториског и његових агената у српском питању послужило је ту као пример. Тешко је сложити се у потпуности с овим гледиштима. Аутор наиме не запажа самосталне иницијативе Отела Ламбер, које су само у општим цртама биле прилагођене политици западних сила.

Напред представљена најбитнија литература имала је помоћну улогу при писању ове књиге. Рад се углавном заснивао на изворима, при чему су основни материјал пружили резултати архивских истраживања обављених у Пољској, Југославији и Француској. Главнину података пружила је грађа из богатих рукописних збирки Библиотеке Чарториских у Кракову, искоришћена у вези с неким питањима само фрагментарно (ово се нарочито тиче Кућног архива, тзв. Евиденције). Прегледано је неколико десетина волумена веома интересантног и разноврсног материјала који обухвата политичке списе (меморандуме, ноте, саопштења), депеше и писма Главне агенције у Цариграду и потчињене јој агентуре у Београду, инструкције „власти“ у Паризу, приватну кореспонденцију кнеза Чарториског и његових сарадника, као и драгоцену преписку са српским јавним личностима. Поред Библиотеке Чарториских, поједини извори за ову тему чувају се у Курњичкој библиотеци ПАН и Библиотеци ПАН у Кракову.

Што се тиче српских архивалија, проучени су фондови двају најбитнијих архива: Архива Србије и Архива САНУ у Београду. У Архиву Србије највреднији су били посебни фондови: „Лични фонд Илије Гарашанина“, који садржи, између осталог, Гарашанинову кореспонденцију с Вучићем и Петронијевићем, Л. Теодоровића с начелницима округа, потом фонд под називом „Поклони и откупи“, где се налази такође кореспонденција Вучића и Петронијевића, а осим тога писма кнеза Милоша кнезу Михаилу, преписка овог другог са својим сарадницима, протести српских емиграната, најзад обиман фонд који садржи акта и протоколе Министарства иностраних дела, поред оста-

лог, значајне депеше српских агената у Цариграду А. Симића и Л. Теодоровића, као и инструкции које су им слате из Београда. Од мањег значаја били су протоколи Министарства унутрашњих дела и *Varia*. Много драгоценог материјала пружила је грађа из Архива САНУ. Поред политичких аката и кореспонденције челних српских личности, тамо се чувају и исписи из бечких архива који се тичу српског питања, па и учешћа Пољака. То су углавном извештаји аустријског конзула у Београду Атанацковића, обавештења генерала Унгерхофера, војног заповедника у Земуну (који је привремено обављао функцију конзула) и Метернихова кореспонденција с аустријским интернунцијем у Цариграду Клецлом.

Међу богатим француским архивама искоришћени су ресурси Архива Министарства иностраних послова у Паризу (*Archives du Ministère des Affaires Etrangères*). Истраживања у њему донела су много вредних података који омогућавају боље дефинисање става француске дипломатије у српском питању. Посебну пажњу овде заслужују извештаји конзула у Београду Мареа и Кодрике и инструкции које су им слали посланик у Цариграду Буркене и министар Гизо. Захваљујући микрофимовима из Архива Форин офиса у Лондону, било је могуће истражити извештаје енглеског конзула у Београду Фонбланка. Коришћени су и документи Чајковског који се чувају у Архиву Румунске академије наука у Букурешту.

Поред рукописа, значајан материјал пружају и разноврсни издати извори, пољски и страни, објављени као засебне публикације, анекси, студије, као и публицистика и мемоари. Као допуна тих материјала послужила је пољска, српска и хрватска штампа.

У погледу српских (поред осталог, и штампе) и руских извора, као принцип је прихваћено датовање према новом календару.

Желео бих да на овом месту срдечно захвалим свом дугогодишњем научном руководиоцу г. проф. др хаб. Вацлаву Фелчаку на свим вредним саветима и помоћи. Захваљујем такође г. проф. др хаб. Јежију Сковронеку за драгоцене упуте и сугестије у току припремања ове књиге. Посебне речи захвалности упућујем радницима Библиотеке Чарториских у Кракову за сву помоћ коју су ми пружили за време прикупљања архивских података.

Глава I

ИЗВОРИШТА БАЛКАНСКЕ ПОЛИТИКЕ ТАБОРА ЧАРТОРИСКОГ

СЛОВЕНОФИЛИ И ПУТНИЦИ

Контакти Пољака с народима Балканског полуострва, чије појединачне примере бележе историчари у средњем веку, постепено су се ширили на нововековно доба, при чему све до краја XVIII века остају сасвим у склопу односа с Турском. На таласу интересовања за Оријент као моде доба просвећености оживели су и пољско-балкански контакти, залазећи у сферу културе. Томе су допринела и све чешћа путовања како пољских научника и писаца тога времена (Ј. Потоцки, С. Сташиц) тако и просвећених и истакнутих представника Јужних Словена (Р. Ј. Бошковић, Д. Обрадовић).¹

У то време спада и рађање идеје словенофилства која је истицала етничко заједништво Словена, њихове међусобне везе и сличности, као и њихову улогу и значај у историји. Несумњиво су настанку и развоју те идеје допринели Хердерови филозофско-историјски погледи који су идеализовали и величали прошлост и карактер Словена, препуни вере у улогу коју треба да одигра словенски свет.

На пољском терену интересовања за словенска и балканска питања нашла су израза у жељи за бољим упознавањем историје појединих народа, првим покушајима научног истраживања тога поља, колекционарству споменика и артефаката. Велике заслуге у тој области има породица Чарториских, а нарочито кнез Адам Казимјеж, који је настојао да пробуди и развије систематска славистичка истраживања у Друштву пријатеља наука.²

¹ Lj. Durković-Jakšić, *Z dziejów*, s. 18–37.

² M. Straszewska, *Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1840*, Warszawa 1970, s. 360.

Међутим пољско-балкански контакти не ограничавају се само на културну или научну сферу. На прелому XVIII и XIX века мењао се систем међународних односа најављујући велике догађаје чија ће позорница постати Европа, што овим контактима придаје политички значај. Пропаст пољске државе, унутрашње разлагање Отоманског царства и распад који му је претио, Велика француска револуција и наполеоновска епоха проузроковали су настанак низа пројеката и конкретних политичких иницијатива у којима су се пољска и балканска питања преплитала на различите начине. Као пример могу се навести покушаји придобијања балканских народа за сарадњу у Кошћушковом устанку, везани за напоре да се стекне подршка Турске, а затим планови организовања пољских легија на Балкану 1796–1797. Али чак и ако су се кроз те пројекте провлачиле ту и тамо идеје и не одвећ прецизиране визије сарадње, па и смелији програми политичке реорганизације тог дела Европе (нпр. програм Сулковског), треба имати на уму да је све то имало обично конјунктурни карактер, те да се нису узимале у обзир националне аспирације појединих народа.³

Известан обрт у приступу том проблему представљају тек планови чији је иницијатор и коаутор био кнез Адам Јежи Чарториски. Као министар у царској влади израдио је између 1803. и 1806. пројекат федерације балканских државица које би биле у чврстој вези с Русијом. Посебну пажњу кнез Адам је поклањао словенским земљама – пружао је помоћ и давао савете њиховим представницима. То се нарочито односи на Србе у периоду њиховог првог народног устанка, подигнутог 1804.⁴ Иако су напослетку далекосежни пројекти Чарториског остали без цареве подршке, а потом били потцењени у Пољској од стране пронаполеоновске политичке струје, ипак нису остали без значаја у будућем процесу еманципације јужнословенских народа, јер налазимо њихове одјеке у зрелим концепцијама балканске политике Отела Ламбер четрдесетих година, премда у потпуно другачијој политичкој констелацији.

Изузетну улогу у ближем упознавању балканских земаља, а затим и иницирању сарадње одиграла су путовања Александра

³ J. Skowronek, *Sprzymierzeńcy*, s. 40–58.

⁴ J. Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969; исти, *Sprzymierzeńcy*, s. 59 n.; Lj. Durković-Jakšić, *Z dziejów*, s. 78–108.

Сапјехе, предузета – изгледа, на иницијативу Чарториског – 1802–1803. и 1804–1806.⁵ У опширним извештајима с тих путовања не наилазимо само на богат етнографско-историјски опис јужнословенских земаља. Њихов аутор, прожет духом словенофилства, истиче на име заједницу и братство свих Словена и што је још важније – везује идеју препорода Пољске са ослобођењем тих народа. „[...] на везе међу словенским народима“ – писао је – „не може бити равнодушан ваљани Пољак, као што породица није туђа добром сину. Још и више. То је извор препорода не само Пољске, већ и целе Европе“.⁶ Пољацима је поверавао мисију међу јужнословенским народима, а за човека од Бога послатог и „заједничкога васкрситеља“ сматрао је Наполеона.

Двадесетих година међусобни контакти Пољака и Јужних Словена знатно се проширују и обогаћују, премда углавном не излазе из научне и књижевне сфере. То је резултат даљег развоја идеје пољског словенофилства, али није без значаја чињеница да је то период у коме покрет за национални препород (засад још само културни) код јужнословенских народа улази у одлучујућу фазу.

Повећава се број пољских научника: филолога, историчара, етнографа који су тежили да продубе знања о Јужним Словенима, ступајући често у директне контакте са јужнословенским научницима и књижевницима. Својеврстан мецена тих потеза био је неуморни кнез Адам Чарториски, док ће се у кругу пољских истраживача Словенства и аниматора сарадње наћи Самуел Богумил Линде, Јежи Самуел Бантке, Вацлав Суровјецки, Јежи Максимилијан Осолињски, Зоријан Доленга-Ходаковски и др. С друге стране, у тој размени мисли, знања и искустава учествовали су Срби: Вук Стефановић Караџић, Сима Милутиновић, Лукијан Мушицки; Словенци: Јернеј Копитар, Матија Чоп, Мартин Куралт и др. Југословенска тематика јавља се тада све чешће на страницама пољских часописа и обрнуто – српска штампа доноси доста информација о Пољској и њеном становницима. Као необично корисна и плодносна за даље упознавање и зближавање показала су се два дужа научна путовања

⁵ A. Sapieha, *Podróże w krajach słowiańskich odbywane*, Wrocław 1983; Lj. Durković-Jakšić, *Z dziejów*, s. 61 n.; J. Skowronek, *Sprzymierzeńcy*, s. 63 n.; исти, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu*. Aleksander Sapieha, Warszawa 1992.

⁶ M. Straszewska, *нав. дело*, s. 356.

по јужнословенским земљама Михала Бобровског и слависте Анджеја Кухарског, стипендиста Вилњанског, односно Варшавског универзитета, као и треће путовање које је поткрај тридесетих година обавио Војћех Цибулски.⁷

После пропасти Новембарског устанка пољско словенофилство, упркос одређеним претњама од стране руског панславизма, напредовало је крећући се на изванредан начин двома путањама: у земљи и у емиграцији. Кад је реч о земљи, на сам врх избили су у почетку лавовски и краковски научни кругови, а затим познањски. У Кракову су словенском питању највише места посветили часописи: „Повшехни памјентњик наук и умјејентношћи“ („Powszechny Pamiętnik Nauk i Umiejętności“), „Памјентњик наукови“ („Pamiętnik Naukowy“) и „Кварталњик наукови“ („Kwartalnik Naukowy“), објављујући мноштво интересантних чланака о историји и књижевности јужнословенских народа, где посебну пажњу заслужују публикације Наполеона Медињског. У лавовским књижевним круговима доминирала је преводилачка и популаризаторска делатност, а највише информација о културном и научном животу Словена донео је периодикум „Розмаитошћи лвовске“ („Rozmaitości Lwowskie“). У познањским круговима највише интересовања за словенску проблематику показивали су напредни часописи „Тигодњик литераци“ („Tygodnik Literacki“) и „Рок“ („Rok“).

У емиграцији је идеја словенофилства обухватала безмало све средине постајући један од карактеристичних видова испољавања духовног и политичког живота. Већ је и сам марш устаника и галицијских завереника, које су аустријске власти спроводиле преко Трста и даље на запад Европе и Америку, био прилика за успостављање ближих веза између Пољака и Словенаца, Хрвата и Срба.⁸ Међу емигрантским групацијама словенска питања нашла су се у почетку у средишту пажње умерених демократа око Лелевела. Пропагирани су паролe братства и скицирали неодређену визију федерације словенских народа. Затим су се ове тематике прихватиле демократе у знаку Пољског демократског друштва ослањајући се у томе на Лелевелове историографске погледе. У манифестима и публицистици тог табора, с идеализованом сликом Словенства у

⁷ Lj. Durković-Jakšić, *Z dziejów*, s. 108–159, 217 n.

⁸ *Истио*, s. 184–197.

позадини, појавила се мисао о посебној мисији Пољске у словенском свету. Напослетку, демократски активисти, и поред извесних покушаја, нису успели да израде ни конкретан програм, ни да пронађу пут ка успостављању тешње политичке сарадње с Јужним Словенима. У тој области морали су да се повуку пред странком кнеза Чарториског.⁹

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ – ВЕЛИКА НАДА ПОЉАКА

„Спољна политика“ кнеза Адама Чарториског и његовог тabora, који је окупао либерално-конзервативни огранак пољске емиграције, представља својеврстан феномен у историји дипломатије XIX века. Термин спољна или унутрашња политика свакако је неадекватан, ако се има у виду да ју је водио формално непризнати представник непостојеће државе. Према М. Хенделсману, под пољском спољном политиком може се разумети „систем идеја и настојања којим је управљала емиграција или којим се управљало из емиграције, прихваћен од свесног дела пољског јавног мњења у земљи, систем који би за циљ имао обнову независности некадашње државе кроз повезивање властитих пољских напора с динамиком развоја међународних односа тога времена“.¹⁰

Одређујући правац своје тајне политике, кнез Чарториски суочио се с нужношћу њеног прилагођавања новој међународној ситуацији. Савезништво држава-завојевача приморало га је да потражи помоћ за пољско питање код западних влада, тј. енглеске и француске, улажући напоре да придобије наклоност европских парламената и јавног мњења. За вођење спољних послова кнез је располагао дипломатском канцеларијом састављеном од круга блиских сарадника и успоставио је мрежу сталних и повремених агентура у Европи, на Блиском и Средњем истоку.

Поред одбране пољских интереса, дипломатска акција кнеза Чарториског обухватала је такође настојања и конкретно деловање како би се манифестовало пољско учешће у различитим

⁹ E. Kołodziejczyk, *Prądy słowianofilskie wśród Emigracji Wielkiej (1830–1863)*, Kraków 1914, s. 6–37; Z. Klarnerówna, *Słowianofilstwo w literaturze polskiej lat 1800–1848*, Warszawa 1926, s. 70–97, 165–198; J. Skowronek, *Sprzymierzeńcy*, s. 112–133, L. Kuk, *Wielka Emigracja a powstanie słowianofilstwa francuskiego*, Toruń 1991, s. 16–49.

¹⁰ M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 38.

европским кризним подручјима (нпр. оснивање пољских војних формација у Белгији и Португалији), а исто тако и креирање нових чињеница и ситуација у међународним односима које би могле снажније да ангажују западне владе на пољској страни, а против њених непријатеља.¹¹

Један од главних принципа „спољне политике“ Чарториског био је предвиђање европског рата између западних сила и Русије – рата који је могао нанети пораз царизму и довести до враћања независности Пољској. Чарториски и његови сарадници доста су рано приметили и разумели да велику шансу за изазивање таквог конфликта пружа источно питање. Ово ће за више од двадесет наредних година постати темељ политике кнеза Адама, извор инспирације за широке дипломатске, националне, културне акције, увек у вези с интересима Пољске.

Појама источног питања настао је још пред крај XVIII века, али је тек тридесетих година XIX века тај термин трајно ушао у вокабулар и дипломатску праксу. На настанак источног питања утицало је неколико фактора: од друге половине XVIII века све интензивније пропадање феудалног система Отоманске империје које ју је озбиљно слабило у политичком погледу, све снажнија експанзија европских сила на Блиском и Средњем истоку, најзад настанак и развој националних и ослободилачких покрета међу балканским народима. Тридесетих и четрдесетих година управо су блискоисточна и балканска питања палила умове многих политичара европских сила које су тежиле ширењу својих политичких и економских утицаја у том делу света. Владе које су учествовале у све оштријем ривалитету стицале су углавном пуну подршку, а понекад чак биле под притиском различитих група и друштвених слојева. Војно-политички кругови водили су се углавном политичким и стратешким разлозима, док је буржоазија себи осигуравала економску корист. Често су се прави интереси крили под плаштом широко схваћене цивилизацијске мисије или пак одбране права и заштите припадника хришћанске религије.¹²

¹¹ *Исџо*, s. 55.

¹² *Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в.*, Москва 1978; В. А. Георгиев, *Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-х – начале 40-х годов XIX в.*, Москва 1975; *Международные отношения на Балканах 1815–1830 гг.*, Москва 1983; В. Поповић, *Мейернихова пољитика*; М. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982, s. 5–182.

Уопште узев, са становишта међународних односа у том периоду испољавале су се на Блиском истоку две супротности: између Француске и Енглеске око превласти у Сирији, Египту и Либану и заједничка борба тих држава за подривање и ликвидацију руских утицаја у Турској. До највећег заоштравања ових супротности дошло је у периоду тзв. двеју египатских криза 1831–1833. и 1839–1841, када је египатски паша Мехмед Али, желећи да се ослободи номиналне власти свога суверена – султана и тежећи да прошири границе своје државе, водио рат с Турском. Тај, чинило би се, унутрашњи турско-египатски конфликт убрзо се претворио у оштру општеевропску кризу која је претила избијањем општег рата. На страну Мехмеда Алија стала је Француска која је за њега везивала наде за стварање јаке египатско-турске државе са седиштем у Каиру, која би могла да замени пропалу Отоманску империју. Од времена када се одлучила на освајање Алжира, француска влада сматрала је да би нова држава на Истоку, уређена према француском образцу, могла да буде ослонац у њеној медитеранској политици, као и да се успешније одупире притисцима Русије.¹³ Турску су пак подржале Енглеска, јер је територијална експанзија Египта могла да угрози њене интересе на Блиском истоку, па чак и у Индији, као и Русија, чија се политика још тада заснивала на принципу одржавања целовитости Турске уз обезбеђивање свога што снажнијег утицаја.

Чињеница да су Француска и Енглеска стале на супротне стране стварала је неповољне околности да пољско питање постане елемент тих нових компликација. Кнез Чарториски је поступао смотрено и опрезно, настојећи да искористи могућност сарадње како на египатско-француској страни, тако и на турско-енглеској. Није наима губио наду да ће заједништво интереса обеју сила бити снажније од разлика које их деле, те да ће се заједно супротставити руској експанзији на Истоку. У почетку је кнез заузео египатско-француску страну, шаљући у Египат у лето 1833. генерала Х. Дембињског као војног саветника и организатора војске. Па ипак, неуспеси те мисије, а посебно управо потписани Ункјар-Искелесијски уговор између Русије и Турске, који је дотадашњег непријатеља Турске претворио у гаран-

¹³ С. Дамянов, *Френската политика*, с. 51–52; P. Renouvin, *L'histoire des relations internationales*, V (1815–1871), Paris 1954, p. 121.

та њеног интегритета, налагали су му да пажњу усредсреди на Порту.¹⁴

Чарториски је био уверен да ће европске силе, а посебно Енглеска, тежити да по сваку цену подрију политичку доминацију Русије у Турској, те је зато настојао да утиче на западне политичаре указујући им на стварне циљеве царизма на Истоку. Желео је да их на тај начин охрабри на енергичније деловање.¹⁵ Том циљу требало је да послужи пропагандна акција коју је – на подстицај Чарториског и уз коришћење материјала које му је уступао – на страницама властитих публикација „Портфолио“ (“The Portfolio”) и „Квотерли ривју“ (“Quarterly review”) водио Дејвид Еркарт.¹⁶

Истовремено је табор Чарториског снажније него икад пропагирао потребу блиске сарадње с Турском, јер је у савезништву с њом видео шансу за решење пољског питања. На прво место стављена је потреба јачања одбрамбене способности Турске, те је нуђена помоћ војних саветника ради спровођења неопходних реформи. У меморандуму турској влади уз Еркартово посредовање изражено је уверење да намеравану обнову Турске треба вршити уз чврсту сарадњу с Пољском, као и да ће препород пољске државе у њеним некадашњим границама бити делотворна гаранција за опстанак Отоманског царства.¹⁷

Почетком 1836. отпутовао је у Цариград Војћех Хшановски као незванични агент кнеза Чарториског остајући формално под заштитом енглеске владе.¹⁸ Успео је да задобије поверење турских званичника предочавајући пројекте војних реформи,

¹⁴ M. Handeisman, *Adam Czartoryski*, II, s. 69–74; исти, *Czartoryski, Nicolas I*, p. 12–14, 28–29; J. Skowronek, *Polityka*, s. 21–22.

¹⁵ H. H. Hahn, *Aussenpolitik in der Emigration. Die Exildiplomatie A. J. Czartoryskis 1830–1840*, München 1978, S. 209; исти, *Die Diplomatie des Hôtel Lambert*, „Jahrbucher für Geschichte Osteopas“, 21, Wiesbaden 1973, 3, S. 364–369.

¹⁶ О периодикуму „Portfolio“ вид. H. H. Hahn, *Aussenpolitik*, s. 237–241; G. H. Bolsover, *David Urquhart and the Eastern Question 1833–1837*, „Journal of Modern History“, 8, 1936, p. 457–459.

¹⁷ „Quelques mots sur la Pologne et la Turquie“ [1835/36, Zamoyski?], Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie (у даљем тексту BCz). 5410 IV, s. 43–60, 63–85; 5323 IV, s. 381–400. Овај меморандум с Еркартовим коментаром објавио је X. X. Хан (H. H. Hahn, *Aussenpolitik*, S. 267–275).

¹⁸ Хшановски је боравио у Турској двапут: од јануара 1836. до маја 1837. и од маја 1838. до септембра 1840. О мисији Хшановског вид. H. Graniewski, *The Mission of General Chrzanowski to Turkey (1836–1840)*, „Antemurale“, XII, 1968, p. 115–264; Ch. Webster, *The foreign policy of Palmerston (1830–1841), Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question*, II, London 1951, p. 545.

али ипак није могао да развеје њихове бојазни од предузимања конкретнијих облика сарадње с пољском емиграцијом.

После Хшановског кнез је послао у Цариград Маријана Бжозовског, предвиђајући његову експедицију на Кавказ који је тада требало да постане терен „најпажљивијег испитивања пољских агената“.¹⁹ У понудама турским политичарима нису мањкали ни планови за изазивање националног устанка у пољским земљама у случају турско-руског рата и размештаја пољских агената у подунавским кнежевинама и Србији ради обезбеђивања бољег контакта са земљом.²⁰

ПОЧЕЦИ БАЛКАНСКЕ ПОЛИТИКЕ ТАБОРА ЧАРТОРИСКОГ

У почетку табор Чарториског није показивао јаче занимање за балканска питања; недостајала му је у том погледу јасна оријентација. Као извор актуелних информација служили су тада готово искључиво написи западноевропске штампе. Тек крајем тридесетих година може се запазити одређен заокрет у дотадашњем приступу овом проблему. То је произилазило из потребе да се заузме став према унутрашњем проблему Турске, иманентно укоренењем у источном питању и у то време нарочито актуализованом у тежњама дела просвећених турских политичара, попут Решид-паше, који су тежили спровођењу реформи у европском духу.

У најавама тих реформи Чарториски и Замојски видели су реалне шансе не само за превазилажење непријатељства балканских народа према Порти, већ и за њихову сарадњу у одбрани њеног суверенитета, а против претензија Русије и Аустрије. С тим циљем предузели су кораке ка успостављању непосредних контаката с Решид-пашом, а Замојски се у Лондону позабавио припремањем терена за мисију турског дипломате.²¹

Истовремено је у табору Чарториског донета одлука о предузимању прве самосталне акције на Истоку. Избор је пао на подунавске кнежевине, где се доста рано развио национални по-

¹⁹ Инструкција М. Бжозовском, 18. VIII 1836, BCz, Archiwum Domowe tzw. Ewidencja (у даљем тексту BCzEw). Instrukcje dla agentów.

²⁰ J. Skowronek, *Polityka*, s. 23 n.

²¹ *Jenerał Zamoyski*, IV, s. 25, 45.

крет за независност, окренут против руске доминације. Сарадња пољских и румунских активиста трајала је још од почетка тридесетих година, али тек кад је на политичку сцену ступио Јон Кампинеану, нови вођа румунског националног покрета који је представљао умерени либерални програм са јасном антируским оријентацијом, кнез Чарториски и његово окружење увидели су потребу за јачањем међусобних контаката и обезбеђивањем подршке Енглеске и Француске Кампинеануу. У мисију у Букурешт послали су у јесен 1838. Јануша Вороњича који је делатност пољске емиграције у корист народноослободилачке борбе Румуна организовао знатно енергичније него што је то предвиђала инструкција.²²

Тај први покушај самосталне акције табора Чарториског на Балкну, иако је напослетку доживео неуспех, ипак је био од великог значаја. Наиме, покренуто је и питање сарадње Пољака не само с румунским националним покретом, већ и са Србијом и Бугарском. Кампинеану је већ ускоро после успостављања контаката с Чарториским сугерисао предлог сарадње са Србима, обраћајући посебну пажњу на кнеза Милоша који – по његовом мишљењу – није далеко од улоге легендарног српског цара Душана.²³

Током својих разговора с румунским активистима Вороњич се надовезао на ту идеју удруживања напора Пољака, Румуна и Срба у заједничкој ослободилачкој борби. Обавештавајући кнеза о свом споразуму с Кампинеануом, указивао је на могућност проширивања већ постојећих румунско-српских веза. Схватао је да извесну препреку може представљати унутрашња борба у Србији између Милоша и „народне странке“ која је била изложена руским утицајима. И поред тога, сматрао је да ће бити могуће обе завађене стране придобити за заједничке циљеве. Задатка да приволе на сарадњу српску опозицију требало је да се прихвате влашки активисти, а до Милоша је, по Вороњичевом мишљењу, требало покушати допрети уз посредовање енглеских агената.²⁴

²² M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 81 n.; K. Dach, *Polsko-rumuńska współpraca polityczna w latach 1831–1852*, Warszawa 1981, s. 27–56; V. Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848*, București 1980, s. 185–200; J. Skowronek, *Sprzymierzeńcy*, s. 158 n.

²³ J. Кампинеану – А. Чарториском, 10. X 1838, BCz, 5653 IV, s. 33.

²⁴ J. Вороњич – А. Чарториском, 20. X 1838, BCz, 5470 IV, s. 24–25; J. Skowronek, *Polityka*, s. 29.

Један од главних поборника активног ангажовања Пољака у балканском питању био је Михал Чајковски. Године 1836. прекинуо је с демократским табором емиграције и убрзо се нашао у кругу најближих сарадника кнеза Чарториског. Лично, изгледа, шармантан, пун енергије, оригиналности и маште, обдарен лакоћом успостављања контаката и списатељским даром, брзо је стекао популарност у париским салонима и новинарским круговима. Годинама безгранично одан кнезу, показивао је истовремено, као присталица брзог почетка оружане борбе, много самосталности у политичким иницијативама.

Успостављање контаката пољске емиграције с румунским националним покретом, а пре свега перспективе склапања румунско-српског савеза и предузимање заједничке националне борбе навели су Чајковског да напише 1839. године свој први балкански роман *Крцалија*.²⁵ Он је имао снажан политички призив. Аутор, иако сам није непосредно познавао балканске земље, покренуо је у њему низ аутентичних мотива из недавне историје и актуелних догађаја у подунавским кнежевинама и Србији. Приказао је личност легендарног националног јунака, Крцалију, који се бори за слободу подунавских народа, али је и истовремено доста места посветио „словенском Милошу“, величајући његова дела у бици с Турцима и политичку мудрост. Милош је ту приказан као прави вођа Јужних Словена и представља њихову велику шансу за ослобођење.²⁶

Други египатско-турски конфликт, који је избио у лето 1839, поново је оживео наде табора Чарториског у велики рат између Русије и Запада. Део најутицајнијих активиста с Чајковским, Вороњичем и Бистшоновским желео је да одигра значајнију улогу у предстојећим догађајима. У пропаганди вођеној на страницама „Трећег маја“, поред паролe изазивања устанка у земљи, развијана је и мисао о предводништву Пољске у словенском свету, припремајући на тај начин терен за почетак заједничке борбе за ослобођење раме уз раме са западним силама.²⁷

²⁵ М. Czajkowski, *Kirdżali. Powieść naddunajska*, Paryż 1839; вид. Ј. Kijas, *Powieści bałkańskie M. Czajkowskiego*, Odb. z „Pamiętnika Słowiańskiego“, XIII, 1963.

²⁶ М. Czajkowski, *Kirdżali*, s. 3–5, 27–34, 36, 80, 97, 105–106, 113. Вид. Т. Белчев, *Јужнише Словени во коресијондацијаа, романише и мемоарише на Михал Чајковски*, „Годишен зборник“, 24–25, Скопје 1973, стр. 405–411.

²⁷ J. Skowronek, *Polityka*, s. 30.

Бистшоновски је сматрао да немири у Турској, изазвани њеним војним неуспехом и смрћу султана, а и догађаји у Србији у вези с обарањем кнеза Милоша (приписивао их је интригама Русије), стварају повољне услове за јачање веза Пољске с балканским народима и сарадњу с Француском.²⁸

Покушавало се притом с деловањем на енглеску владу која тада није испољавала веће занимање за балканска питања, јер је полазила од претпоставке да у том региону улогу чувара статуса кво игра Аустрија. Палмерстон се скептично понео у односу на предлог Чарториског да се разбије савез Русије и Аустрије и да се створи енглеско-француско-аустријска алијанса, што је, како је сматрао кнез, могло утицати на промену става Аустрије према пољском питању.

Заговорник проаустријске струје у табору Чарториског био је Замојски који је у разговорима с Палмерстоном и меморандумима које му је уручивао настојао да га убеди да је у интересу Аустрије обнова Пољске – као природне баријере против претензија Русије.²⁹ Обраћао је притом пажњу на претње Аустрији од стране Русије, која шири свој утицај на њене словенске поданике и Словене из суседних турских провинција. Као потврду за то наводио је пример последњих догађаја у Србији где су, како је тврдио, руске интриге допринеле паду кнеза Милоша, наносећи штету интересима Аустрије и Енглеске.³⁰

Већ у првој фази другог египатско-турског конфликта појавила су се поново неслагања између Француске и Енглеске чији је резултат довео до распада „entente cordiale“. Али прави ударац за политичке планове табора Чарториског било је руско-енглеско зближавање и изолација Француске запечаћена потписивањем Лондонске конвенције 15. јула 1840. То је довело

²⁸ Белешка Бистшоновског о Египту, 24. VII 1839, BCzEw, A. J. Czart., *Memoriały i noty*, cz. I, 1841–1859.

²⁹ H. H. Hahn, *Aussenpolitik*, S. 213–214.

³⁰ „Mémoire sur un point essentiel à discuter entre L'Angleterre et L'Autriche remis à Lord Palmerston“ (август 1839), BCzEw, A. J. Czart., *Memoriały i noty*, cz. I. У време другог египатског конфликта испољила су се извесна размимоилажења ставова Аустрије и Русије, а руска дипломатија сумњала је у трајност међусобног споразума у погледу источног питања, закљученог још 1833. у Минхенгрецу. Метерних је намеравао да одигра улогу медијатора у дипломатској борби и с тим циљем је у Бечу сазвао конференцију европских сила. Руска влада је, међутим, одбила да на њој учествује (F. Martens, *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*, St. Petersburg 1877–88, IV/1, p. 478; B. A. Георгиев, *нав. дело*, с. 93).

до промене оријентације у источној политици кнеза Адама. Не прекидајући везе с Енглеском, тежио је сада ближој сарадњи с напуштеном Француском. У почетку је рачунао на то да ће она пружити отпор коалицији великих сила, а када су спласле наде да ће доћи до ратног конфликта, настојао је да активира њену политику на Балкану. Француску је видео као природног савезника против Русије.

Једно од главних полазишта нове источне политике табора Чарториског било је јачање веза с Турском. Чарториски је сматрао да Пољска мора да уложи сав расположив напор у обезбеђивање интегритета Турске, која ће, ојачана унутрашњим реформама, постати ослонац и полазна тачка пољске ослободилачке акције.³¹

Пут ка тако схваћеном пољско-турском споразуму требало је да утре Решид-паша, посланик у Паризу, а касније у Лондону, иницијатор широко замишљених државних реформи. Још у време његове мисије у Лондону у јесен 1838. Замојски је покушавао с једне стране да убеди енглеску владу да пружи помоћ Турској, а с друге је водио разговоре с турским званичником саветујући га и обећавајући му подршку.³²

Замојски и Чарториски су 1839. године наставили начелне разговоре о ширењу контаката и почетку блиске сарадње Пољске и Турске. Решиду су предложили хитно спровођење неопходних унутрашњих и војних реформи, нудећи у томе помоћ пољских саветника. Требало је да Чарториски увери турског државника да ће, у случају да Порта изјави своју спремност за рат с Русијом и жељу да сарађује с Пољском, дати сигнал за избијање свепољског устанка.³³ Резултати тих преговора, обогаћени новим пољским иницијативама, формулисани су у меморандуму Решид-паши у августу исте године.³⁴ Тај меморандум важан је са становишта даљих пољских деловања на Истоку. У њему су наине први пут истакнути основни елементи балканске политике табора Чарториског.

³¹ М. Handelsman, *La Question d'Orient*, s. 6.

³² *Jeneral Zamoyski*, IV, s. 45–46; Н. Н. Hahn, *Aussenpolitik*, S. 213.

³³ М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 89; J. Skowronek, *Polityka*, s. 31.

³⁴ А. Ј. Чарториски, Нота Решид-паши, август 1839, ВСз, 5410 IV, s. 11–42; ВСз, 5283IV, s. 267–283 као и у понешто промењеној верзији ВСзЕw, А. Ј. Czart., *Memoriały i noty*, cz. 1. Овај документ објавио је Х. Х. Хан (Н. Н. Hahn, *Aussenpolitik*, S. 177–283). Вид. М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 89–90; *Jeneral Zamoyski*, IV, s. 46–48.

Пре свега, скретала се пажња Турској на њено дотадашње занемаривање односа с балканским народима, што је искоришћавала Русија јачајући тамо своје утицаје. У Молдавији и Влашкој – стоји у меморандуму – руска влада залаже се, с једне стране, за то да на власт дођу одани јој људи, а с друге – подстиче Турску да се меша у унутрашње ствари тих кнежевина, што пак изазива отпор хришћанског становништва и окреће га против Турака. Опште расположење у кнежевинама није за ослобађање од врховне власти Порте, штавише: месно становништво жели да се она одржи и доживљава је као баријеру против руске и аустријске агресије. Слична је ситуација у Србији.³⁵ Турска може лако да осујети утицаје Русије у кнежевинама и да у њима стекне снажног савезника у случају конфликта, јер већ поседују увежбане војне јединице. Мора, међутим, потпуно да промени своју политику. Пре свега мора прихватити као принцип немешање у унутрашње ствари кнежевина, поштовање њихових статуса, као и да уклони проруског господара Влашке Александра II Гику. У замену за то Порта ће моћи да рачуна на пуну подршку кнежевина које ће јој ставити на располагање армије увећане за кратко време до 60–80.000 људи, а у случају потребе огласити општу мобилизацију. Док је писао свој меморандум, Чарториски је имао релативно добар увид у политичку ситуацију и спремност за заједничко деловање у подунавским кнежевинама. Што се тиче Србије, могао се ослонити само на опште информације и декларације о сарадњи које је добијао од Кампинеануа и Вороњича. После пада кнеза Милоша, нису му изближе биле познате намере нове српске владе. Могао је једино уопштено обећати да ће се предузети одговарајући кораци с циљем њиховог истраживања и „просвећивања српског народа о његовом стварним интересима“. Веровао је да ће успети да приволи српску владу да приступи пројектованој сарадњи. Ослањајући се свакако на Вороњичеве сугестије, сматрао је да ће тај задатак најбоље обавити вође националног покрета у Влашкој.³⁶ За крај, Чарториски је предложио Решиду слање у

³⁵ „Resume de quelques données sur les forces russes en Orient“ [Bystrzonowski?], 15 VIII 1840, BCzEW, A. J. Czart., Memoriały i noty, cz. I. Овде је реч, поред осталог, о руским интригама које су довеле до свргавања кнеза Милоша, у документу описаног као „véritable créateur de l'élément national slave“.

³⁶ H. H. Hahn, *Aussenpolitik*, S. 281.

Цариград искусног пољског агента ради усаглашавања услова споразума.

Може се отуд рећи да је већ половином 1839. скицирана нова концепција источне политике табора Чарториског, утемељена на блиским везама с Турском и балканским народима који су је подржавали. Завршетак блискоисточног конфликта и губитак наде у општи рат нагнали су кнеза и његове сараднике на предузимање дугорочнијих политичких акција.

Турска Европа – стање с почетка XIX века

Глава II

ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ ПРВЕ ВЛАДЕ МИЛОША И МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА

ЕТАПЕ БОРБЕ ЗА ЕМАНЦИПАЦИЈУ СРБИЈЕ

Историја Србије за време прве владе Милоша Обреновића може се поделити на два потпериода: први – до 1829/30. године – везан за постојање Београдског пашалука као мање или више привилеговане турске провинције, други пак за историју аутономне Кнежевине Србије.

Стављајући се на чело Другог српског устанка у априлу 1815. године, Милош је унапред дефинисао његов ограничени циљ – добијање аутономије за Србе у оквирима Отоманског царства. И поред тога што му није недостајало храбрости, по природи је био реалиста, те је имао пуну свест о надмоћи противника. Зато је војна дејства третирао више као оружану демонстрацију, избегавајући одлучујућу битку и тежећи компромисном миру.¹

На основу споразума с везиром Марашли Али-пашом од 6. новембра 1815, Милош је од њега добио титулу „башкнеза Србије“, а српски народ територијалну самоуправу. Чињеница да је ове уступке признао тадашњи београдски паша значила је да се они тичу само подручја пашалука, а не обухватају све територије насељене Србима. Тек од 1820. Срби су, углавном посредством руске дипломатије, почели да се заузимају за проширење граница пашалука. Заоштравање политичке ситуације на Балкану због избијања грчког устанка Милош, који је уосталом поступао по саветима Русије, није искористио.²

¹ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX в.*, Београд 1958, стр. 119–121.

² Н. Batowski, *Państwa bałkańskie 1800–1923*, Kraków 1938, s. 34 n.

Србија у I половини XIX века

1 – земље ослобођене 1815, 2 – земље прикључене 1831–1833.

Споразум Милоша с Марашли Али-пашом стварао је систем дуализма власти. С једне стране потврђен је суверенитет Порте и врховни, према ограничени надзор везира у Београдском пашалуку, а с друге је призната надлежност српских старешина с башкнезом на челу у унутрашњим стварима.³ Милош је спретним постављањем послушних и људи од поверења на положаје начелника мањих територијалних јединица, поступно створио основе аутономне државне организације. Преузимајући од Турака право убирања пореза и располагајући приходима од земље, постајао *de facto* господар Србије.

Та ситуација ипак је изискивала правно регулисање. Започињала је дуга и упорна дипломатска борба за признање аутономије. У тој борби Србија је рачунала пре свега на помоћ Русије, при чему је за правни основ узета 8. тачка мировног уговора склопљеног између Русије и Турске 28. маја 1812. године у Букурешту. Турска се њоме обавезала да Србији да аутономију

³ Fr. Čulinović, *Državopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX v.*, II, Zagreb 1959, str. 29.

по узору на Јонска острва. Осма тачка Букурештанског мира, иако није реализована (користећи се заузетом Русије у рату с Наполеоном, Турска није извршавала њене одредбе), имаће капиталан значај у даљем развоју државно-правне ситуације Србије и постаће полазиште каснијих руско-турских споразума.⁴

Следећа етапа у борби за аутономију била је Акерманска конвенција коју су Русија и Турска потписале 7. октобра 1826. У 5. тачки, која се тичала Србије, Турска се обавезала да ће у року од 18 месеци спровести одлуке Букурештанског мира. Посебан акт приложен конвенцији најављивао је ширење привилегија датих Србима, осигуравајући им: слободу вероисповести, право на избор старешина, независност унутрашње самоуправе, слободу трговине и путовања, повраћај 6 округа одузетих после 1813. године, право на оснивање школа, болница, штампарија и најзад забрану насељавања Турака на територијама изван утврђења.⁵ Порта је обавезана да посебним ферманом обавести Русију о испуњењу ових обавеза. Русија је на тај начин постала гарант привилегија хришћанског становништва Србије.

И овога пута Турска је на различите начине покушавала да одложи извршење одредаба Акерманске конвенције, нарочито тачку о повраћају одузетих територија, између осталог обећавајући Милошу 1827. титулу наследног кнеза Србије.

И поред тога што се Србији пружало много прилика да оружјем подсети на своја права (овде се могу споменути унутрашње борбе у Турској, грчки устанак као и руско-турски рат 1828–1829), Милош је доследно истрајавао у својој политици лојалности султану, служећи се једино дипломатским утицајем. Тај пут водио је поступном добијању уступака од Порте и ширењу сопственог утицаја у земљи.⁶

Коначно је ипак о даљој судбини српске аутономије морао да одлучи руско-турски рат који је избио 1828. године. Пораз Турске натерао ју је на дефинитивно регулисање српског питања. У 6. тачки Адријанопољског мира, склопљеног 6. септембра 1829. Порта се обавезала да званично испуни, без најмањег оклевања и с пуном прецизношћу одлуке акта приложеног 5. тачки Акерманске конвенције, поред осталог, одредбу о хит-

⁴ Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије XIX в.*, Београд 1959, стр. 50.

⁵ *Исто*, стр. 51; В. Чубриловић, *нав. дело*, стр. 128.

⁶ D. Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914*, Beograd 1965, p. 51.

ном враћању 6 округа. То је значило да је Турска пристала на признање унутрашње аутономије Србије у границама из 1813. године. Убрзо је султан Хатишерифом од 30. септембра 1829. наложио београдском паши да надгледа спровођење усвојених обавеза.⁷

После овог акта, у августу 1830. године проглашен је нови хатишериф који је прецизирао правну ситуацију у Србији и права становништва. Милош је добио потврду титуле башкнеза. Поверена му је унутрашња власт у земљи заједно с народним старешинама. Турске власти лишене су могућности да се мешају у унутрашње ствари Србије. Турска се поново обавезала да врати 6 округа и припремала се да у том смислу предузме одговарајуће кораке. Искрсле су ипак тешкоће услед противљења турских локалних чиновника и не увек доследног става руске дипломатије.⁸ Укинута је феудална спахијска рента и наређено Турцима да продају своју имовину, те да напусте српску територију. Србима је признато право на слободну трговину на турској територији, на држање оружане силе како би се осигурао ред у земљи и напokon право на оснивање школа, болница и изградњу цркава. Уз хатишериф је прикључен и посебан султанов Берат који је признавао наследну титулу кнезу Милошу и његовој породици.

Уопште узев, може се рећи да је Порта признала Србији посебан правни статус који је превазилазио оквире регионалне аутономије турске провинције. У суштини, Хатишериф из 1830. само је правно санкционисао политичку ситуацију у Србији. Од тада ће развој српске државности тећи у два правца: споља ће се манифестовати у тежњи ка потпуној еманципацији од турске власти, а изнутра у борби против партикуларизма домаће олигархије. Први циљ Милош је желео да постигне дипломатским путем, али унутрашњу политику засновао је на суровој аутократској власти бринући при томе о свом династичком интересу.

⁷ Д. Јанковић, *нав. дело*, стр. 51–52.

⁸ Русија је слабљење свог интересовања за питања Србије у то време настојала да оправда избијањем устанка у Пољској, вид. Z. Miłkowski, *Jubileusz serbski. Pogląd na dzieje serbskie z ostatnich 50 lat*, Lwów 1865, s. 43.

СПОЉНА ПОЛИТИКА КНЕЗА МИЛОША

У спољнополитичким односима Милошев задатак од прво-разредног значаја био је регулисање питања граница, па дакле повраћај од Порте 6 округа у Источној Србији који су за време Карађорђа улазили у њен састав, а који су обухватили област између Мораве и Тимока. Стално одлагање Турске у реализацији одлуке о том питању и неуспех дипломатских преговора приморали су Милоша да промени тактику.

Проглашење Хатишерифа 1830. године изазвало је велики одјек међу српским народом у Источној Србији, допринело буђењу свести и појачало тежњу ка оснаживању веза с Кнежевином Србијом. Милош је започео тајну агитацију која је имала за циљ припрему општег устанка. Устанак је коначно избио у пролеће 1833. године, захватајући неколико округа Лесковачког и Видинског пашалука. Овај устанак коме је Милош пружио подршку и помоћ довео је коначно до ослобођења помених 6 округа и њиховог припајања Кнежевини.⁹ Порти није преостајало ништа друго до да призна ту чињеницу, што је и учинила у Хатишерифу из јануара 1833. Територија Србије увећала се за око 13.300 km², а број становника јој је порастао за око 120.000.

Нерешен је, међутим, остао проблем српског народа који је живео у Јужној Србији (Нишки пашалук) и Западној Бугарској (Видински пашалук). Колико год да је Милош показивао интересовање за ту ситуацију, нарочито у периоду борбе за припајање 6 округа, ипак није пружио подршку друштвеним покретима и народним устанцима који су избијали на том терену. Најважнији од њих био је народни устанак на подручју Ниша 1833. и 1834/35, буне у окрузима Пирот (1836) и Београдчик (1836), као и устанци у округу Берковица (1836). Обезбедивши себи право учешћа у пацификацији побуњених земаља, Милош је узимао у заштиту српске сељаке, али строго кажњавао вође покрета. У преговорима с турским властима трудио се да ублажи фискални притисак на хришћански живаљ.

У целини је ипак (нарочито од 1836. године) манифестовао лојалност Порти. Разлоге за такав став треба тражити у ње-

⁹ Шире о овоме вид. Вл. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838*, Београд 1957.

говом политичком реализму, који му је налагао да узима у обзир како сложену међународну ситуацију на Блиском истоку и равнодушност европске дипломатије за судбину балканских народа, тако и интересе своје аутономне Кнежевине, чијом је организацијом управо био заузет.¹⁰

За овај проблем везан је један знатно већи, а то је Милошев однос према питању народноослободилачке борбе балканских народа. Тај проблем заслужује посебну пажњу, јер се представља о Милошу као предводнику Јужних Словена и нада да ће управо он створити јединствену јужнословенску државу често сретала у ранијим концепцијама балканске политике тора Чарториског.¹¹

До 1828. године Милошове везе с другим балканским народима под турском влашћу имале су карактер трговинских и културних контаката, понекад су се односиле на заштиту бегунаца, ређе на материјалну подршку становништву. За време руско-турског рата, а затим борбе за припајање 6 округа у Источној Србији, створене су веће могућности политичког деловања на балканске хришћане, посебно у Западној и Централној Бугарској, данашњој Јужној Србији и северном делу Македоније. Вероватно је Милош био спреман да стане на чело општег анти-турског устанка на Балкану, али томе није погодовала ондашња међународна ситуација у том делу Европе, а нарочито негативан став Русије и Аустрије.

Опадање наде у скоро избијање устанка довело је до промене Милошове оријентације у односу на Турску. Настојао је да отада води еластичну политику – пред Русијом и Аустријом хтео је да

¹⁰ Вл. Стојанчевић, *Политички погледи кнеза Милоша Обреновића на питање ослобођења балканских народа*, „Историјски часопис“, IX–X, 1959, стр. 353–354; Исти, *Народноослободилачки покрет у нишком крају 1835 и 1834/35 год.*, „Историјски часопис“, V, 1955, стр. 430–434; Стр. Димитров, *Србија и встаначките*, стр. 250 n., 264 n.; D. Kosew, *Nowożytna historia Bułgarii*, Warszawa 1954, s. 180–181.

¹¹ У југословенској историографији влада знатно размимоилажење судова и оцена у вези с Милошевим погледима на ослобађање балканских народа и његовог стварног ангажовања у том питању. Вучковић, прецењујући ниво свести, већ у то време види рађање југословенске идеје. Милошу пак приписује намеру стварања југословенске државе. Потпуно супротан став заузео је Перовић који полемише с Вучковићевим тезама, а истиче у читавој Милошевој акцији према другим балканским народима њене ограничене циљеве, као и кнежев приватни интерес (вид. А. Cetnarowicz, *Miłoś Obrenović jako przywódca południowej Słowiańszczyzny we wczesnych koncepcjach polityki bałkańskiej Hotelu Lambert*, „Pamiętnik Słowiański“, XXXIV, 1984, s. 143–165; P. Перовић, *Око „Начеріанија“*, стр. 72–74).

се представи као легитимиста, у односима с Портом трудио се да наступа као лојални вазал, а међу балканским народима као једини верни пријатељ и заштитник. Мислио је о томе да повеже еманципацију Србије с питањем ослобођења преосталих балканских народа, али је ипак држао да се за то најпре треба припремити кроз истрајно подизање њихове националне свести (томе је требало да послужи нпр. просветна акција), привредни развој и јачање моралних веза са Кнежевином Србијом. Сматрао је да ће раст духовних и материјалних снага и сарадња свих балканских хришћана убрзати распад и слом Турске, заштитити их од освајачких планова страних сила које су само чекале тај моменат и омогућити им постепено национално ослобођење.¹²

Што се пак тиче споменуте теорије о Милошевом програму васкрсавања снажног средњовековног српског царства, чини се да она почива на крхким темељима. Настанак такве државе могао се збити – како је оправдано приметио Радослав Перовић – само путем национално-револуционарног замаха, а Милош је, руководећи се принципом легитимизма, одлучно одбијао револуционарне методе.¹³ Морао је такође узети у обзир став других европских сила. Енглеска је у том тренутку била за одржавање интегритета и независности Отоманске империје и била је спремна да пружи подршку Милошу, докле год је он лојалан Порти. Страхovala је наима да ће, у случају распада Турске, хришћанске земље Балканског полуострва директно потпасти под утицај Русије.¹⁴

Бартоломео Куниберти, лични Милошев лекар и близак сарадник, доста је трезвено процењивао његове односе с турским Словенима. Признајући његов неоспоран утицај и ауторитет међу балканским народима, истицао је ипак да Милош никада није размишљао о могућности стварања некакве југословенске државе, већ да је једини циљ одржавања веза с тим народима „била потреба за ослонцем на велику масу наоружаног народа, уколико би Порта хтела да прекрши права за која се Србија

¹² Вл. Стојанчевић, *Политички поједи*, стр. 347–351, 359; вид. А. Cetnarowicz, *Fürst Miloš Obrenović in den ersten Konzeptionen der Balkanpolitik des Hôtel Lambert*, „Österreichische Osthefte“, Jahrgang 31, Wien 1989, S. 74–75.

¹³ Р. Перовић, *нав. дело*, стр. 73.

¹⁴ S. Pavlovitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837–1839*, Paris 1961, p. 179–180.

изборила или ако би нека друга сила хтела да освоји његову отаџбину у случају поделе Отоманског царства“.¹⁵

У периоду борбе за аутономију од почетка тридесетих година, као и око питања граница, Милош је тражио ослонац у Русији. У то време ова је држава испољавала највеће интересовање за догађаје на Балкану у општим аспектима развоја источног питања. У корену тог ангажовања лежала је званична доктрина покровитељства Руске православне цркве над једноверним балканским народима, рођена још у XVIII веку. Та доктрина имала је двојако значење – с једне стране, служила је за настапак и прикривање експанзионистичких циљева царске Русије на Истоку, а са друге – омогућавала развој народноослободилачких покрета на Балкану, постајући у неку руку катализатор. Принцип „покровитељства“ пружао је сем тога Русији могућност борбе за побољшање положаја словенских народа који су патили под турским јармом. То је ипак стварало неугодну ситуацију у царској дипломатији, која је, у складу с одредбама Ункјар-Искелесијског уговора с Турском (1833) и Минхенгрецком конвенцијом с Аустријом, била у обавези да подржава султанов ауторитет и власт. Неселроде, руски министар спољних послова, истакао је тај проблем као један од најтежих у политици своје владе.¹⁶ Хармоничан развој српско-турских односа после 1834. године довео је до тога да је Милош престао да се обазире на Русију и с неповерењем се односио на све покушаје њеног мешања у унутрашње ствари Кнежевине, нарочито када је уочио да та сила пружа подршку његовим противницима у земљи.

Настанак аутономне Кнежевине Србије привукао је пажњу моћног суседа – Аустрије. Иако су се већ тада јавили гласови о угрожавању аустријске власти над јужнословенским земљама од стране ослободилачких покрета балканских Словена, сам Метерних још се није бојао Србије, утолико пре што се Милош руководио – као што знамо – принципом легитимизма и пружао доказе своје лојалности према Турској. За добру сарадњу с аустријским пограничним властима, за помоћ у регулисању обала Дунава итд. Милош је одликован високим признањем

¹⁵ Б. Куниберт, *Српски усџанак и њрва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд 1901, стр. 569; А. Cetnarowicz, *Miloš Obrenović*, s. 165.

¹⁶ *Восточный вопрос*, с. 70, 125; В. А. Георгиев, *нав. дело*, с. 8–9.

које му је уручио аустријски посланик за време његове посете Цариграду 1835. године.

У разговору с послаником, бароном Штирмером, покренуто је питање отварања аустријског конзулата у Београду. Поред Милошевог противљења и у почетку неодлучног Метерниховог става, у септембру 1836. послат је у Београд Антун Михановић, Хрват пореклом, као први конзул једне стране државе у Србији. Убрзо су његово арогантно понашање, а пре свега везе с Јевремом Обреновићем, Милошевим братом који је био у опозицији у односу на кнежеву владу, довели до његовог смењивања с положаја у децембру 1837. У фебруару 1838. на његово место именован је мајор Филиповић фон Филипсберг који је заузео другачији, неутралан став у Милошевом конфликту с опозицијом.¹⁷

Оснивање аустријског конзулата у Београду било је образложено непосредним суседством Аустрије са Србијом и узајамним трговинским односима. Русији је било веома стало да пође стопама Аустрије, али није желела да то исто учине и западноевропске силе. Због тога, али и да не би будила Милошеву сумњу, одлучила се на другачији корак. Године 1836. Русија је отворила нови конзулат у Оршави на аустријској територији, именујући за конзула Герасима Вашченка, искусног агента, који је имао иза себе тајне мисије у Румелији и на Јонским острвима и који је тада формално вршио дужност конзула у Јашију. Прави Вашченков задатак био је будно праћење догађаја у Србији.¹⁸

Јачање политичке активности Русије на Блиском истоку и европским поседима Турске, које је омогућио по њу повољан Ункјар-Искелесијски уговор, највише је узнемирило Енглеску, приморшавајући је да води одлучнију источну политику. Циљ тадашњег министра иностраних послова Палмерстона био је поништавање руско-турског савеза и јачање енглеских утицаја у Турској уз истовремено редуковање руских. Хтео је то да постигне, с једне стране, регулисањем турско-египатског спора, да би на тај начин онемогућио понављање руске интервенције на Босфору, а с друге – јачањем Отоманског царства путем спровођења војно-административних реформи и гарантовања интегритета без учешћа Русије.

¹⁷ В. Поповић, *Метернихова йолийшка*, стр. 142–148.

¹⁸ *История Югославии*, I, Москва 1963, с. 337; S. Pavlovitch, *нав. дело*, р. 39.

На опасност ширења руских утицаја на Балкану и неопходност њиховог искорењивања указивао је енглески посланик у Цариграду лорд Понсонби.¹⁹ У Србији је 1834. боравио Дејвид Еркарт, публициста и путописац, касније секретар посланства у Цариграду, утицајна и веома енергична личност енглеске дипломатије изразито антируске оријентације. Први је скренуо пажњу британске владе на Србију. Нарочито су му се учиниле интересантне перспективе развоја трговине и речног саобраћаја на Дунаву, а с ентузијазмом се изјашњавао о Милошевој владавини. Али тек отварање аустријског конзулата у Београду, а пре свега алармантне вести о руским интригама у Србији, приволели су Палмерстона да у јануару 1837. именује пуковника Хоџеса за енглеског конзула у Србији. Званично је требало да се бави трговинским питањима, али је то заправо била мисија углавном политичког карактера. Њен основни задатак био је да од Кнежевине Србије начини баријеру против све снажније руске експанзије на том простору. Хоџес који је стигао у Београд у мају 1837, задобио је Милошево поверење, постао његов близак сарадник и саветник како у спољној политици, тако и у унутрашњим питањима. Допrineо је спровођењу низа реформи као што су: заштита неприкосновености личности и приватне својине, укидање кулука, гарантовање слободне трговине и др. Постао је за кнеза ослонац у борби против опозиције у земљи. Лишен одговарајуће подршке од стране своје владе, за коју је у суштини Србија имала другоразредан значај, у условима заостравања Милошевог сукоба с опозицијом, јачања притиска Русије и непријатељског става Аустрије – није успео да одговори главном циљу своје мисије.²⁰

У енглеско-руском ривалитету у Србији Русија је од почетка имала очигледну предност. Олигархија (великаши) која је била у опозицији у односу на кнежеву владу налазила је ослонац у руској дипломатији, а међу становништвом било је распрострањено осећање симпатија и захвалности према моћној „заштитници“ која је пружила Србима помоћ у борби с Турцима. Чак ни у Милошевој породици и најближој околини нису мањкали русофили. Постојале су и претпоставке да је турски гувернер у

¹⁹ Ch. Webster, *нав. дело*, p. 576.

²⁰ S. Pavlovitch, *нав. дело*, p. 25, 166.

Београду Јусуф-паша, који је помагао опозицију, био плаћени агент руске владе.²¹

Узнемирана Хоџесовим активностима, Русија је послала у Србију крајем 1837. у специјалну мисију царевог ађутанта кнеза Долгоруког, а неколико месеци касније одлучила је да премести конзулат из Оршаве у Београд. Вашченко је стигао у Београд фебруара 1838, у почетку као изасланик *pro tempore*, а затим је у јуну 1839. именован за генералног конзула.

Касније је дошло до успостављања дипломатских односа Србије и Француске. Милош је настојао да придобије веома активну француску дипломатију за своје политичке планове у односу на балканске Словене. Био је под утиском улоге коју је одиграла Француска у стварању Краљевине Грчке и познато му је било њено ангажовање на страни Мехмеда Алија у египатском конфлику. Био је такође обавештен о говору који је одржао кнез де Број за време дебате у Скупштини у пролеће 1833. Француски министар спољних послова наводно се изразио да би француска влада, колико год била за очување Турске, у случају њеног распада подржала стварање независних држава по узору на Грчку. Годину дана касније Шарл Едмон де Боалеконт, бивши високи чиновник у министарству спољних послова, враћајући се по завршеној мисији код Мехмеда Алија, задржао се кратко у Београду. Вероватно је он обећао Милошу да ће Француска (када дође до пропасти Турске) подржати пројекат уједињења Србије и Босне и стварања краљевине под његовом влашћу.²² Милош је отуд жарко желео зближавање с Француском и отварање француског конзулата у Београду. Међутим, тек пред крај 1838. француска влада донела је одлуку с тим у вези, о чему је српску депутацију која је боравила у Цариграду обавестио посланик адмирал Русен. Новоименовани конзул А. Дикло стигао је у Београд у марту 1839. Добио је међутим инструкцију која га је лишавала сваке политичке иницијативе и налагала му тесну сарадњу с енглеским конзулом.²³

²¹ Исто, р. 40.

²² Вл. Стојанчевић, *Политички погледи*, стр. 352.

²³ С. Robert, *Les Slaves de Turquie*, I, Paris 1844, р. 312–314.

ПОКУШАЈИ ОГРАНИЧАВАЊА КНЕЖЕВОГ АПСОЛУТИЗМА – РАЂАЊЕ ОПОЗИЦИЈЕ

Кнежевина Србија је 1834. године, после припајања 6 источних округа, заузимала простор од 37.740 km². Број становништва тридесетих година теже је утврдити – претпоставља се да је износио око 700 хиљада.²⁴ У складу с Хатишерифом из 1830, Турци су морали у току године да напусте Србију, остављајући једино своје гарнизоне у тврђавама. Напослетку, нова уредба из 1834. продужила је тај термин на пет година. После 1834. постојало је шест турских тврђава: Београд, Шабац, Смедерево, Кладово, Соко и Ужице. У Београду и Ужицу малобројни Турци су имали право настањивања и изван тврђаве.

Стара традиционална административна подела Србије предвиђала је постојање већих административних јединица, такозваних нахија (најпре 12, касније 17), као и мањих – кнежина и срезова. На њиховом челу стајали су капетани и оборкнежеви, уз које су функционисале, додуше само номинално, народне скупштине. С временом је ојачао утицај локалних чиновника чија је скупштина претендовала на улогу саветодавног тела кнезу. По увођењу нове номенклатуре усталила се подела на 17 окружја, делећи се редом на 54 среза и 1170 општина. Администраторе тих јединица – начелнике – именовао је сам кнез од виђенијих поверљивих људи. Године 1835. уведена је, по руском моделу, додатна подела на 4 војна округа.²⁵

Кнез Милош владао је земљом апсолутистички. Његови погледи на власт заснивали су се на патријархалном деспотизму који није узимао у обзир потребу за постојањем писаних прописа као ни развијен административни апарат. Првенство кнеза у држави темељило се на великом богатству. Основу његових прихода чинила су велика добра у Србији и Влашкој као и монопол извоза стоке и трговине сољу.

²⁴ Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924, стр. 218–219. Територија старог Београдског пашалука износила је око 24.000 km² (Н. Batowski, *Państwo*, s. 38). Буе, ослањајући се на Гавриловића, наводи број становника – 849.286, од чега 825.783 Срба, 15.161 Турака (од тога 6.370 војника), 1.368 Јевреја, 6.074 Рома и 900 странаца (А. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, I, Vienne 1854, p. 8). Робер процењује становништво у Србији на 800–900 хиљада.

²⁵ Fr. Čulinović, *нав. дело*, str. 8, 30; А. Boué, *нав. дело*, p. 8.

Покушаји ограничавања кнежевог апсолутизма, предузети одмах по Милошевом преузимању владавине у Београдском пашалуку, завршили су се неуспехом. У то време формирана Народна канцеларија, чија је намена била да врши функцију врховног српског суда и посредника између аутономних органа и везира, подређена је кнезу и претворена у личну канцеларију, једини централни државни орган. Борбу против својих противника који су се регрутовали од старешина Милош је водио преко стварања стајаће војске и организовања централизованог бирократског апарата.²⁶

Народне скупштине за Милошеве владавине нису биле орган власти, а нису ни биле народно представничко тело у класичном смислу те речи. Није постојао ниједан правни акт који нормира термин сазивања, устројство нити надлежност те институције. У начелу су се разликовала два типа скупштина. Прва, звана редовна, мала или старешинска скупштина, у чијем саставу су се налазили начелници окружја и срезова, сазивана је регуларно два пута годишње (у мају и новембру) у вези с порезом. Друга, ванредна или општенародна скупштина, сазивана је по потреби. Њен састав био је знатно проширен, јер су осим угледних људи сазивана и свештена лица, имућни трговци и сељаци. Окупљенима су обзнањивана и објашњавана разна кнежева наређења и одлуке, читан султанов ферман и сл. Понекад су посланици у име народа подносили молбе Високој Порти.²⁷

Економске промене које су се догађале у то време, распад феудалне структуре и развој капиталистичких односа (нарочито издвајање и развој заната на селу као и видљиво оживљавање трговине) убрзали су раслојавање монолитног, сељачког српског друштва. Издваја се његов водећи слој састављен од двеју група. Прву чине провинцијски начелници, вође антитурских устанака, трговци с утемељеним статусом, најзад имућни сељаци који су се бавили и трговином стоке. Другу је чинила бирократија у постепеном ширењу, састављена од Срба придошлих из Аустрије с одговарајућим образовањем. Чиновници нису имали никаквих гаранција за своје положаје и били су безусловно потчињени кнезу.

²⁶ Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд б. г., стр. 22.

²⁷ Д. Јанковић, *нав. дело*, стр. 47; Ј. Продановић, *нав. дело*, стр. 29.

Оружане буне које су се подизале у првом периоду Милошеве владавине против кнежеве самовоље крваво су се гушиле. У друштву није постојала сагласност у погледу метода и начина борбе с кнежевом апсолутном влашћу. Лишене сваког политичког значаја, скупштине нису могле послужити као ослонац у тој борби, те се решење тражило у оснивању сената – Државног савета (совјета) који би делио власт са кнезом. За увођење парламентарне владавине залагала се Русија, иако је сама била држава у којој је владао апсолутизам. Важно јој је било ограничавање кнежеве власти помоћу стварања некаквог органа на који би могла да врши утицај и на тај начин спречи да Србија измакне њеном туторству. Из истих разлога супротстављала се томе да Porta призна наследност престола Милошу и његовој породици.

По образовању аутономне Кнежевине Србије ојачала је борба против кнежевог апсолутизма, знатно се проширио круг опозиционара. Рађа се политички свесна опозиција такозваних уставобранитеља, клица касније снажне странке чија ће борба за власт, а потом и владавина, испунити преко 20 година историје Србије, обезбеђујући настанак модерне српске нације. Испрва су је чиниле углавном старешине које су поседовале имовину, титуле и положаје, а њена окосница били су људи из најближег кнежевог окружења који су остајали у његовој служби. И поред стеченог положаја и богатства, били су сасвим препуштени на милост хировитог деспота, те ни за тренутак нису могли бити сигурни за своје тековине. Тежиће отуд по сваку цену правној легализацији својих положаја и привилегија. Међу вође опозиције спадали су: Тома Вучић-Перишић, Аврам Петронијевић и браћа Алекса и Стојан Симић.

Тома Вучић је неоспорно једна од најзанимљивијих личности у Србији свога времена. Сељак и полуписмен човек, пореклом из Груже, јунак из Другог српског устанка 1815, успео је да се издигне на сам врх државне лествице, стичући титуле, богатство и власт. Од времена устанка припадао је групи најближих пријатеља кнеза Милоша који му је поверавао деликатне мисије. Прославио се поред осталог 1825. гушењем буне М. Петровића-Ђака. Године 1832. добио је од кнеза прву титулу – кнеза родне Груже, стављајући га у ред аристократских старешина. Поред тога обављао је функцију председника суда у Шапцу, а 1835. по-

стао први министар војни. Од 1835. почињу да се испољавају неслагања између Милоша и амбициозног Вучића.²⁸

Другачије је текла каријера Аврама Петронијевића. По завршетку школе у Оршави, вратио се у Србију 1817. и доспео у кнежевину службу као његов секретар. Познавање страних језика олакшало му је прелазак у дипломатску службу. Био је поред осталог члан српске депутације која је 1820. године путовала у Цариград ради преговора с Портом о уставним питањима. Осумњичен да одржава контакте с грчком Етеријом, притворен је од стране турске владе и фактички остао у Цариграду као заточеник 5 година. То време искористио је за студирање многих научних дисциплина, успео да овлада турским и грчким језиком, а изнад свега пружила му се могућност да добро упозна тајне турске политике. Скренуо је на себе пажњу Турака који су почели да га цене. Године 1832. ушао је у састав кнежеве свите, где је вршио функцију тзв. кнежевог представника за специјалне задатке, што је мање-више одговарало рангу министра иностраних послова. Имао је знатне заслуге у повраћају 6 источних округа. Од 1834. прелази у опозицију.²⁹

Браћа Стојан и Алекса Симић младост су провели такође у Аустрији. По преласку у Србију (Стојан 1813, а Алекса 1819) доспели су у Милошеву службу. Стојан је у неко време био на услузи Михаилу Герману, српском агенту у Букурешту, а касније је постао Милошев курир и више пута боравио у изасланству у Цариграду. Алекса је у почетку обављао дужност писара у кнежевој канцеларији, а од 1823. секретара.

Осим ових утицајних званичника у кругу опозиције нашли су се трговци, чиновници и имућни сељаци разочарани у својим политичким и економским амбицијама, а пре свега лишени правне заштите својих позиција и имања.

Основна парола уставобранитеља било је ограничавање кнежеве владавине уз помоћ увођења устава. Поред тога главног политичког захтева, истицан је читав низ других – правне, дру-

²⁸ О Вучићевој карактеристици личности и политичке каријере вид. Д. Илић, *Тома Вучић-Перишић*, Београд 1925; Д. Страњаковић, *Вучићева буна*, Београд 1936, стр. 98–125; М. Милићевић, *Поменик знаменитих људи српског народа новијеј доба*, Београд 1888, стр. 77–83; Сл. Јовановић, *Уставобраници и њихова влада 1838–1858*, Београд, стр. 184 п.

²⁹ Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 127–128; Л. Ранке, *Србија и Турска у XIX в.*, Београд 1892, стр. 248.

штвене или економске природе који су одговарали појединим опозиционим групама. Општи је постао захтев за гарантовање личних права и права својине; није постојао ниједан писани законик, а кнез је био највиши судија који је свакога могао лишити живота или имовине. Испуњавање тога захтева нарочито је лежало на срцу титулисаних старешина које су се бојале за своје положаје и имовину. Постулат слободне трговине истицали су трговци иступајући против Милошевог монополисања спољне трговине, као и богати сељаци, јер обавезујуће одредбе давале су право бављења трговином и занатима само трговцима и занатлијама у градовима. Са својим захтевима иступали су, као што је већ било речи, службеници, већином из редова аустријских Срба. Они су тражили правно регулисање свога статуса. Све бројнија бирократија болно је доживљавала нестабилност сопствене ситуације. Тадашњи чиновник није представљао орган државне власти, био је третиран као кнежев лични слуга, награђиван према његовом нахођењу, деградиран или лишаван службе за најмањи пропуст.³⁰

ДВА УСТАВА

Милош је био спреман на извесне уступке према опозицији која је јачала – рачунао је на то да ће успети да придобије народ и ослаби олигархију. У јесен 1830. заслужио је захвалност сељака, када им је предао земљу преузету од Турака. Али за подршку широких сељачких маса борили су се и уставобранитељи који су им обећавали правну заштиту и слободу трговине. Наиме, сељаци, иако су постали власници земље, лако су могли бити са ње и отерани. Њихово незадовољство повећавали су високи порези и тзв. кулук, који је био облик бесплатног рада. На скупштини у фебруару 1834. Милош је најавио спровођење законодавне и административне реформе, али то се завршило на формирању 5 министарстава потчињених кнезу.

Дуготрајне дискусије и погађања уз непоустљивост обеју страна довеле су до отворене побуне против Милоша у јануару 1835, познате као Милетина буна. Њене вође: Милета Радојковић, Милослав Ресавац, Ђорђе Протић, Аврам Петронијевић

³⁰ Сл. Јовановић, *нав. дело*, стр. 27–28; Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 129.

повеле су наоружану масу сељака на кнежеву резиденцију у Крагујевцу, где су Милошу изложени писани захтеви. Уз посредништво Вучића (још верног кнезу) и Давидовића, овога пута је дошло до помирења страна без проливане крви, а Милош, више да не би пружио Турској и Русији повод за интервенцију, пристао је на давање устава.³¹

Први српски устав (тзв. Сретењски устав), који је по узору на француски устав из 1830. израдио Милошев секретар Димитрије Давидовић, проглашен је на скупштини 14. фебруара 1835. Гарантовао је основне слободе и грађанска права, санкционишући истовремено извршене друштвено-економске промене. Основан је Државни савет (совјет – сенат), који је предвиђен да дели врховну власт са кнезом. Фактички је Савет у својим рукама задржавао готово све прерогативе власти, будући да је био врховни законодавни орган, а истовремено и врховни суд. Састојао се од 17 чланова које је именовано кнез (кандидате је предлагала скупштина). Његова одговорност пред скупштином била је привидна.

У законодавној области кнезу је једино остало право вета. Извршну власт обављала је влада састављана од шест министара коју је именовано кнез од чланова Државног савета, подједнако одговорна како кнезу тако и Савету. Народна скупштина изгубила је већину својих надлежности у корист Савета. Састављена је од 100 посланика лишених законодавне иницијативе, састајала се сваке године ради утврђивања буџета и усвајања пореза.³²

Сретењски устав имао је изузетан значај у развоју српске државности. Први пут у овом највишем државном акту, који је настао без икаквог усаглашавања и одобрења Турске, истакнута је независност Србије као државе и покренуто питање наследности престола у породици Обреновић. Ипак, у целини гледано, и поред демократских и прогресивних формулација, Устав из 1835. осигуравао је пре свега интересе и позицију олигархије, чинећи од Државног савета највиши орган власти.

Против српског устава одмах су протестовале Турска, Русија и Аустрија. Турској се у њему није допала самосталност Србије

³¹ Д. Илић, *нав. дело*, стр. 48 п.; Ј. Продановић, *нав. дело*, стр. 43; „Rok“, XI, 1844, s. 73–74.

³² В. Чубриловић, *нав. дело*, стр. 142–143; Ćulinović, *нав. дело*, str. 51 п; Ј. Миљевић, *Прилої познавању порекла србијанскої парламентаризма*, „Зборник Филозофског факултета“, XI/1, 1970, стр. 609–626.

и независност кнеза. Русија и Аустрија биле су против увођења либералних и парламентарних институција у Србији. Руски посланик у Цариграду – Бутењов, замерио је уставу да је „револуционаран“, објашњавајући да руска влада није размишљала о стварању правног акта по узору на европске уставе, већ само о органском статуту. Метерниху су такође сметале републиканске одлике устава, нарочито институција скупштине. Зато је настојао да утиче на Милоша да овај одбаци устав који је био приморан да прихвати под притиском „револуције“.³³ Такав став великих сила могао је да иде у прилог једино Милошу који је на крају и сам иступио против устава. Средином марта, дакле, једва месец дана по његовом доношењу, постало је јасно да неће ступити на снагу.

Руска влада била је посебно заинтересована за даљи ток дискусије око будућег питања уређења Србије. У јуну исте године допутовао је у Београд руски изасланик барон Рикман и одбацио нови предлог устава као револуционаран и републикански. Следећа компромисна верзија предлога послата је у Петроград, али ни она није наишла на одобравање руске владе, која ју је вратила почетком 1837. с мноштвом примедба.

Неуспели покушаји системских реформи довели су до још већег компликовања унутрашње ситуације у Србији. И Милош, и опозиција настојали су да задобију подршку друштва. Иако је агитација уставобранитеља привлачила све више присталица у сељачким масама, већина се пасивно потчињавала кнезу. Против Милоша је иступио његов млађи брат Јеврем који је израстао у једнога од вођа опозиције. Руководио се више него други личним разлозима и амбицијом. Обе стране грчевито су се залагале за придобијање спољних савезника – међу великим силама. Милош, разочаран поступањем Русије и све неповерљивијим и подозривијим ставом Аустрије, тражио је ослонац у Енглеској, док су његови противници тражили помоћ у Русији, али и Турској.³⁴

С доласком енглеског конзула пук. Хоџеса у Београд започела је двогодишња дипломатска борба између Енглеске и Русије око

³³ *Историја Југославије*, Београд 1973, стр. 225; Н. Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, Frankfurt 1925, S. 171; В. Поповић, *Метернихова ђолишћика*, стр. 145.

³⁴ Ј. Продановић, *Историја ђолишћичких сѣранака и сѣруја у Србији*, I, Београд 1947, стр. 83.

утицаја у Србији. У ширем аспекту, тај ривалитет био је само делић заостреног источног питања. Карактеристично је да су подједнако и енглеска и руска влада у одбрани својих интереса, биле спремне да у српском питању делују насупрот својим системским принципима. На крају је либерална Енглеска подржавала апсолутистичку Милошеву владавину, док су апсолутистичка Русија и аустријски конзул Михановић настојали да је сруше уз помоћ либералних уставних реформи.

За то време, вође опозиције тежиле су јачању својих веза с Русијом надајући се одлучнијој подршци у борби с Милошем. У јесен 1837. предузети су у том правцу нарочити кораци. Док су Вучић и Јеврем Обреновић водили разговоре с руским конзулом у Оршави, Ђорђе Протић је отпутовао из Букурешта у Вознесенск, где су на војним маневрима боравили цар и министар спољних послова Неселроде и уручио им меморандум против Милоша. У тим околностима, цар је одлучио да пошаље у Србију свог ађутанта кнеза Долгоруког у политичку мисију. Требало је да изврши притисак на Милоша да прекине односе с Хоџесом и приволи га да донесе акт који би имао карактер органског статута, заснованог на предлогу предоченом од стране барона Рикмана. И овога пута Милош је био непопустљив, те мисија Долгоруког није успела. Међутим, кнез ипак није могао више да оклева с признавањем основних грађанских права, на шта га је, уосталом, истрајно наговарао Хоџес, настојећи тиме да Русији одузме повод за мешање у унутрашња питања Србије.

Декрет је проглашен 28. октобра 1837. и гарантовао је сваком грађанину личну неприкосновеност и право својине. Поред тога успоставио је слободу трговине и укидање кулука, с изузетком обавезе одржавања главних путева и мостова.³⁵

Тај нови правац у Милошевој политици који је од 1838. отворено тежио ослобађању од руске протекције, желећи да је замени гаранцијама западних сила, проузроковао је моменталну реакцију руске дипломатије и појачао опрез Аустрије. Именовање Вашченка за руског конзула у Београду најављивало је јачање енглеско-руског ривалитета у Србији. Почињала је нова етапа уставне борбе која ће се овога пута одвијати у Цариграду. То је отворило изузетне могућности за уплитање великих сила. Пристајући на слање депутације на разговор са министрима,

³⁵ S. Pavlovitch, *нав. дело*, р. 57, 61.

Милош је рачунао на подршку западних сила, док је опозициона странка веровала у руску и турску помоћ. У саставу српске депутације били су: Петронијевић, чије је присуство Порта отворено тражила, Јаков Живановић, шеф кнежеве канцеларије, као и Јованча Спасић, командант једнога од војних округа.

После преговора који су трајали више од пола године (од маја до децембра 1838), а у којима је одлучујући глас припадао турским званичницима и руским дипломатама, израђен је текст новог устава. Званично је проглашен 24. децембра 1838. у нарочитом султановом хатишерифу који је послат на руке паши у Београду и кнезу Милошу. Већ сам начин његовог означавања сведочио је да ту није била реч о уставној повељи по узору на Француску, већ о органском статуту по узору на онај који је дат Молдавији и Влашкој. Отуда се устав из 1838. сматрао наметнутим од Турске и добио је име Турски устав. Он је био израз поновног потчињавања Србије Турској ограничавајући Србима право на унутрашњу самоуправу. Означавало је и победу Милошевих непријатеља – уставобранитељске опозиције која је преко Државног савета добијала суштински утицај на владу, као и победу Русије која је самим тим учвршћивала своје позиције у Србији. Ликвидирана је народна скупштина, што је фактички народ лишавало права представништва у власти. За укидање те институције изјашњавали су се у почетку сами челници уставобранитеља знајући да она може постати оруђе у Милошевим рукама, али и Турска и Русија јер не би имале утицаја на њу. За Русију је свака институција заснована на демократским и либералним принципима била неприхватљива, те је желела да ограничи кнежеву власт кроз малобројно тело састављено од аристократије, надајући се да ће јој бити покорно.

Устав је увео дуализам власти. Кнежеву власт потпуно је ограничавао Државни савет који је стекао широке законодавне и извршне надлежности. Савет се састојао од 17 чланова који су према старом начелу представљали све округе. Њих је именовао кнез међу људима угледним и заслужним за отаџбину. Требало је да обављају своју функцију доживотно и практично нису били одговорни никоме. Могли су бити позвани на суд једино у случају да претходно Порта потврди да су радили на њену штету. Савет је делио законодавну власт са кнезом. Кнез додуше није могао да доноси законе без Савета, али је задржао право апсолутног

вета. Савет је такође могао да одлучује о порезима. Највише нејасноћа и контроверзи рађало се око уређења извршне власти. Кнез је имао право да именује чиновнике, као и три министра, али је Савет задржао право да ти министри буду именовани из његовог реда и да буду одговорни Савету. Као последица тога Милош ће се трудити да влада без министара које је додуше сам бирао, али које је надзирао Савет.

Устав је дакле уводио олигархијски систем укидајући досадашњу апсолутну власт кнеза, а стављајући под контролу владе и Савета сву централизовану администрацију.³⁶ У крајњем исходу уставобранитељи, који су видели какво је незадовољство код народа изазвало лишавање права представништва, изнудили су, заузимањем руске дипломатије, пристанак на сазивање скупштине према старом обичају. Милош је о томе обавестио Савет у марту 1839. Кнез се у почетку одупирао прихватању устава, али је на крају био принуђен да се повуче.

Метерних је, мада то може изгледати парадоксално, са задовољством поздравио давање устава Србији. Одавно је страховао је да непрестани нереди и буне у Србији, изазвани Милошевом деспотском владавином, могу довести до избијања револуције, а то би Русији дало повод за оружану интервенцију. Аустријски канцелар помирио се већ с руским утицајима у Србији који су – како је тврдио – произишавали из руско-турских споразума, али је по сваку цену желео мир на јужној граници Аустрије. Већи немир у њему будила је Хоџесова делатност. Бојао се да либерална пропаганда не начини од Србије опасно револуционарно жариште у непосредној близини Аустрије.³⁷

³⁶ Устав из 1838. југословенски историчари одавно су оцењивали критички као дело Порте, Русије и српских „великаша“. Његову исцрпну карактеристику, уз указивање на све мане и недоследности, дао је Сл. Јовановић (Сл. Јовановић, *нав. дело*, стр. 111–120; исти, *Политичке и правне расправе*, I, Београд 1908, стр. 18); уп. Ј. Продановић, *Уставни развојак*, стр. 85, 96–97; Ćulinović, *нав. дело*, стр. 55–56; В. Чубриловић, *нав. дело*, стр. 143. Српски устав није наишао на одобравање ни код неких личности из табора Чарториског. Л. Бистшоновски је критиковао ограничење кнежеве власти поредећи то с несрећом каква је за Пољску био *liberum veto* (L. Bystrzowski, *Sur la Serbie dans ses rapports européens avec la Question d'Orient*, Paris 1845, p. 87–88).

³⁷ В. Поповић, *Метернихова историја*, стр. 150.

МИЛОШЕВ ПАД

Почетком 1839. године у Србији је дошло до конституисања нове власти. Кнез је у фебруару именовоа нове ministre, председника и 17 чланова Државног савета.³⁸ Као што се могло предвидети, убрзо се појавио конфликт између кнеза и Савета. Највише противуречности изазвало је питање именовања чиновника. Савет је противно донетом уставу, тежећи да учврсти своје позиције, захтевао да кнез именује чиновнике из редова кандидата које би сам предложио.

У све оштријој борби за власт уставобранитељски прваци нису штедели снаге како би придобили нове присталице у широким друштвеним слојевима. Томе је требало да служи непрестана агитација праћена кампањом клевета против Милоша. У њој је предњачио Вучић, ненадмашни демагог. Могао је да говори народу његовим властитим језиком пропагирајући, поред осталог, паролe о једнакости свих. Уставобранитељима је, свакако, било стало до подршке сељачких маса, али су наду у повећање сопствених редова полагали и у друге сталеже – у буржоазију која се рађала и малобројну али политички свесну интелигенцију. Било је то ново поколење које је расло већ под Милошевом влашћу, а турску тиранију познавало само из приче. Из дана у дан оно је преживљавало све негативне стране владавине деспотског кнеза и због тога је његова највећа тежња било укидање апсолутизма и обезбеђивање сопственог слободног развоја.

У пролеће 1839. пажњу европске дипломатије поново је привукао сукоб Турске и египатског владоца Мехмеда Алија. Хоџес и његов непосредни претпостављени лорд Понсонби, британски посланик у Цариграду, нису били у стању да се супротставе сурвавању ауторитета Милошеве власти, нити све снажнијем руском утицају. Енглеско-руски ривалитет донео је победу руској дипломатији.³⁹

³⁸ Кнежев представник и уједно министар иностраних дела постао је Петронијевић, министар правде и просвете Стефан Стефановић Тенка, министар финансија Алекса Симић, а министар унутрашњих дела Ђорђе Протић. За председника Савета Милош је именовоа свога брата Јеврема (Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 4).

³⁹ Понсонби је писао Палмерстону : „I fear that Servia, Wallachia and Moldavia may now be considered to belong wholly to H. I. M. the Emperor of Russia“ (Ch. Webster, *нав. дело*, р. 579).

Почетком маја исте године Милош је био принуђен да потпише акт о организацији Државног савета. Од тог тренутка министри су се могли именовати само из реда чланова Савета, „саветници“ су пак могли бити постављени искључиво на предлог Савета. То је практично значило прелазак извршне власти у руке ове олигархијске институције.

Не желећи да се помири с таквим стањем ствари, Милош је покушао да посредовањем свога брата Јована и својих присталица организује војни пуч. У данима 23. и 24. маја избила је побуна у гарнизонима у Крагујевцу и Туприји. Војне јединице кренуле су на Београд упућујући Милошу верноподаничка писма и тражећи његово ослобађање од непријатељски настројеног Савета. Кнез је, немајући довољно снаге да управља догађајима, наредио устаницима да одустану од своје намере, а на крају, под притиском Савета, пристао да преда пуномоћ Вучићу за успостављање реда. Опкољене устаничке јединице, којима се прикључио Јован Обреновић, капитулирале су без борбе 27. маја. Владар Србије, сломљен и компромитован, фактички је постао сужањ Савета, а господар ситуације постао је Вучић. Тада је Милош, не видећи други излаз, 15. јуна абдицирао у корист свог старијег сина Милана и напустио Србију преселивши се заједно с породицом у Влашку.

Милошев пад завршава важан период у историји формирања обновљене српске државе. Започео га је ослободилачки устав из 1815. године који је донео половичан успех, тј. Милошу титулу кнеза и ограничену аутономију Београдском пашалуку. Наредних 15 година обележила је истрајна борба за проширење граница и стицање потпуне самосталности Србије. Милош је одабрао пут постепеног стицања самосталности и доследно реализовао ту политику, овенчану признавањем аутономије 1830. године.

У спољнополитичким односима Милош се руководио начелима легитимизма и лојалности према суверену. Тај његов став имао је пресудну улогу у стварању негативног и, са становишта националне идеје, погрешног односа према народноослободилачким и друштвеним покретима међу балканским Словенима. Он, међутим, ипак није био равнодушан према њиховој судбини. Као што је већ споменуто, настојао је да повеже еманципацију Србије с ослобођењем других словенских народа, али се његова

концепција заснивала на постепеној и легалној инфилтрацији, како би их припремио да се у одговарајућем тренутку ослободе од турског ропства.

ПОЛИТИЧКА БОРБА У СРБИЈИ У ВРЕМЕ НАМЕСНИШТВА И НА ПОЧЕТКУ ВЛАДАВИНЕ МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА

Малолетност и болест Милана, Милошевог наследника на кнежевском престолу, довели су до тога да је власт у земљи поверена регентском савету – Намесништву које су чинила 3 члана: Јеврем Обреновић, Тома Вучић Перишић и Аврам Петронијевић. У Цариград и Петроград послате су депутације са задатком да представе последње догађаје и добију сагласност за промену владара. Стари кнез је протествовао против фактичке присиле да се одрекне престола. У почетку се обратио за помоћ Аустрији, а када га је она изневерила, покушао је у Петрограду не презајући чак ни да оптужи Вашченка.⁴⁰ То ипак ни у чему није могло да нашкоди руском конзулу који је уживао пуно поверење својих претпостављених, нити да промени нерасположење руске владе према Милошу. Напротив, као да је хтео да документује овај став, цар је именовао Вашченка за генералног конзула у Србији.

У самом Намесништву од почетка се испољио оштар сукоб између Јеврема Обреновића, представника династије, и Вучића, вође уставобранитеља. Вучић је желео да из државне службе уклони чиновнике познате по својој оданости Милошу и да их замени сопственим присталицама. На скупштини сазваној 24. јуна ради објављивања Милошеве абдикације уставобранитељи су захваљујући вештој агитацији успели да придобију већину депутираца. Трудили су се такође да изврше неколико по себе повољних премештаја у влади.

Када је 8. јула 1839. умро кнез Милан, дакле, непун месец од доласка на престо, чинило се да је дошао погодан тренутак да се уставобранитељи ослободе целе породице Обреновић и преузму власт у своје руке. Хатишериф и султанов брат из 1830. године предвиђали су на име право наслеђивања престола једино старијем Милошевом сину – Милану. Иако је прва тачка уста-

⁴⁰ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 16.

ва уопштено говорила о наследности престола у породици Обреновић, уставобранитељи су после Миланове смрти без постојања покушали да искористе ту чињеницу како би оспорили право на престо млађем Милошевом сину, Михаилу. О кандидатурама оба Милошева брата, Јеврема и Јована, није могло бити ни говора, јер нису били популарни међу народом, а Јован је био и додатно компромитован због учествовања у покушају преврата у мају 1839. Отворено је почело да се говори о промени династије. Може бити да су главне вође уставобранитеља, Петронијевић који је имао подршку Порте, или Вучић кога је прихватио народ, у себи рачунале на то да ће неком од њих успети да седне на престо... Истицање кандидатуре било кога од њих довело би, међутим, до трвења и раскола у дотад јединственој странци, а изазвало би одлучно противљење веома бројних присталица династије.

На крају се Државни савет одлучио да на српски престо постави Михаила Обреновића, који је тада пунио 17 година и који је боравио заједно с оцем у Влашкој. Када су Милоша обавестили о томе, настојао је да одложи синовљево путовање у нади да ће сам успети да се врати на престо. Преко свог агента протествовао је у Цариграду, не штедећи притом новац за подмићивање Дивана. Знао је да у земљи у његову корист ради жена, предузимљива кнегиња Љубица, заједно с његовим одачним присталицама.⁴¹

Турска се у то време нашла у тешкој политичкој ситуацији. Њену пажњу заокупљао је сукоб с Мехмедом Алијем који је представљао велику опасност за целокупно Отоманско царство, поготово после изгубљене битке код Назиба. Унутрашње немире у држави продубила је вест о султановој смрти. Зато не чуди што је Порта тежила да хитно регулише питање наслеђа српског престола. Стога је Порта, без обзира на Милошеву настојања, признала Михаила за српског кнеза.⁴²

⁴¹ По мишљењу Бистшоновског, наклоњеност руског конзула у Букурешту, каснијег посланика у Цариграду, Титова, према Милошу произилазила је из чињенице да је и он био поткупљен (L. Bystrzonowski, *Sur la Serbie*, p. 95).

⁴² Намесништво и уставобранитељи, обраћајући се Турској с молбом да потврди новог кнеза, учинили су велику грешку са становишта националних интереса. Тим потезом, супротним уставу, поступали су у корист ограничења српске самосталности (J. Продановић, *Уставни развитак*, стр. 103; Fr. Ćulinović, *нав. дело*, стр. 57).

Конфликт између чланова Намесништва одразио се у подели у Савету. Прву групу чинили су уставобранитељи с Вучићем и Петронијевићем на челу, који су сада тежили свргавању династије, а другу присталице Обреновића. Ову другу, иако бројнију, слабила је неслога: једни су били за Милошев повратак, а други за задржавање Михаила на престолу. Ускоро се читав народ поделио на два табора, а земља постала поприште њихових жестоких борби. За ту су борбу везани и почеци политичког живота у Србији у коме су први пут учествовале мање или више организоване странке.⁴³

Користећи околност што је Милош одугловачио са слањем Михаила у Србију, уставобранитељи су започели живу акцију у корист Александра Карађорђевића, сина јуначког вође Првог српског устанка, Карађорђа, кога су одабрали као свог кандидата за престо. На њихов наговор, Александар, који је у то време живео с мајком у Влашкој, обратио се Намесништву, Савету и руском конзулу за дозволу да се врати у земљу. Вође уставобранитеља, не чекајући званичан одговор Савета и конзула на које нису ни могли да рачунају, омогућили су породици Карађорђевић да пређу границу у околини Неготина. Ускоро је ипак цела ствар изашла на видело и због протеста присталица Обреновића и Вашченка влада је, правдајући се тренутном ситуацијом у земљи, наредила Карађорђевићима да напусте територију Србије. Како Александар није журио да испуни ту наредбу и остајао у приграничном подручју на територији Окружја крајинског, Петронијевићу је било наређено да у име владе изда одговарајуће хитне наредбе окружном нечелнику Милутину Петронијевићу. На одлуку српских власти сигурно је утицала и чињеница да је Хусеин-паша из Видина намеравао да повратак Карађорђевића у земљу искористи као повод за енергично залагање за враћање Милоша.⁴⁴ Вучићу је било стало до тога да околности преласка породице Карађорђевић у Србију, а

⁴³ В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 4; према Страњаковићу, на тадашњој етапи друштвено-културног развитка Србије тешко је говорити о политичким странкама у односу на онакве какве су постојале у другим, развијенијим земљама. Он сматра странку уставобранитеља за прву српску политичку странку, али тврди да су се људи који су се на почетку груписали око ње управљали углавном личним и материјалним интересима (Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 80–81; Г. Јакшић, Д. Страњаковић, *Србија од 1813*, стр. 82).

⁴⁴ А. Петронијевић – М. Петровићу, 15. IX 1839. Архив Србије, Београд (даље АС), Поклони и откупи (даље ПО), 69/11. Н. Попов, *нав. дело*, стр. 11, 20.

пре свега сам повод упућеног им позива, остану засад у потпуној тајности. С тим циљем наредио је Милутину Петронијевићу да чува апсолутну дискрецију и да прикрије трагове споразума. Истовремено је уверавао Александра Карађорђевића да је све организовано како треба и да ће се ускоро – у складу с његовом вољом и жељом свих оних који су сачували у сећању славу његовог оца – вратити у земљу.⁴⁵

Даљу агитацију у корист Карађорђевића требало је да спроведе посебна комисија, коју је одабрало Намесништво на предлог Савета, а коју су чинили Лазар Теодоровић, Илија Гарашанин и Максим Ранковић. Званично, њен задатак било је „тумачење“ устава и владиних наредаба народу, све у складу с паролама и програмом странке уставобранитеља. Други, тајни циљ је било припремање терена за избор новог кнеза. Комисија која је кренула у обилазак земље свуда се трудила да оцрни чланове династије Обреновић, а да истакне врлине Александра Карађорђевића. Значајну улогу у тој агитацији одиграле су брошуре и пасквили разних врста који су растурани свуда по земљи. Ни странка Обреновића није остајала дужна и противила се агитацији уставобранитеља на сличан начин, али, у целини, делатност комисије Савета донела је привремене користи уставобранитељима. Значајно је порастао број њихових присталица.⁴⁶

Независно од делатности комисије упорну агитацију водио је и даље Вучић. Служећи се својим демагошким аргументима, умео је да допре до убеђења и срца простих сељака. Највише присталица међу народом придобио је снижавањем пореза са 6 на 5 талира. Заузимао се такође за популарност у војсци, придобијајући за своју странку између осталих тадашњег команданта регуларне војске Илију Гарашанина.

Постављање рока за Михаилов долазак у Србију од стране Савета, као и успеси уставобранитеља, довели су до тога да Милош на крају дâ сагласност за постављање сина на кнежевски

⁴⁵ Т. Вучић – М. Петровићу, 7. IX 1839, АС, ПО, 69/10. У странци Обреновића прозрели су намере противника. Разумели су да вође уставобранитеља, не успевајући да постигну споразум о томе који би од њих требало да постане кнез, одлучиле да истакну кандидатуру Александра Карађорђевића и да за њега вежу своје интересе. Знано се да је о тој ствари Петронијевић водио кореспонденцију с пријатељима у Цариграду (Копија меморандума Ђ. Протића који је кнез Михаило уручио барону Ливену 1841 [1841], АС, Varia, бр. 8).

⁴⁶ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 20 п.; Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 20 п.

престо. Михаило се најпре заједно с мајком упутио у Цариград (у новембру 1839), где су га дочекали с почастима, признали за пунолетног и где му је млади султан Абдул Мецид доделио титулу мушира. Порта је била веома задовољна чињеницом да јој је поднет на одобрење избор новог кнеза; трудиће се да искористи ту чињеницу како би повратила утицаје у Србији. И руско посланство указивало је младом српском кнезу велику благонаклоност, а посланик Бутењов давао му је савете и упутства које је претходно припремио Вашченко.⁴⁷

Вучић и Петронијевић су са своје стране предузели кораке да се Михаилу не дозволи признање права наслеђивања престола, како би ослабили његову позицију. Порта је брже-боље пристала на предложену нову интерпретацију Берата из 1830. Осим тога и један и други вођа уставобранитеља настојали су да преко Алексе Симића, који је с Михаилом био на путу за Цариград, заштите своје високе положаје и учешће у власти. Плод тих напора био је акт који је издао велики везир 20. фебруара 1840, а којим су Вучић и Петронијевић постављени за кнежеве саветнике. Сам Михаило, иако је знао за намере својих противника, о томе још није био званично обавештен.⁴⁸ Цариград је напустио у јануару и у Београд стигао почетком марта. Тако се завршио деветомесечни период владавине Намесништва. Била је то фактички владавина уставобранитеља, јер су како у Савету, тако и у Намесништву имали већину. Иако је резултат те владавине била оштра политичка борба и деоба народа, њена позитивна страна била је у чињеници да су се први пут шири слојеви активно укључили у политички живот, изражавајући самим тим своју вољу за већим учешћем у власти.

Несумњива заслуга владавине уставобранитеља у то време била је и посвећивање веће пажње питањима просвете и школства. Било је то потпуно разумљиво, јер су административни апарат и судство, растући све бржим темпом, рађали потребу за чиновничким кадром. У истом периоду покренута је иницијатива да се на студије у иностранство пошаљу први државни стипендисти. У јесен 1838. група од 10 стипендиста, коју су већином чинили чиновници-почетници, кренула је у Беч, Саксонију, а

⁴⁷ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 29–30.

⁴⁸ В. Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена* [у:] *Скупиљени историјски и етнографски списи В. Сп. Караџића*, I, Београд 1898, стр. 217.

затим и у Париз. По повратку чинили су прву аутохтону српску интелигенцију. Неки од њих, као нпр. Димитрије Црнобарац, Филип Христић, Коста Цукић, обављали су касније високе дужности у државној хијерархији.⁴⁹

Још пре доласка у Србију кнез Михаило издао је своју прву уредбу – прогласио је амнестију за политичке затворенике. Тај потез наишао је на непријатељски пријем код Вучића и Петронијевића који су сматрали да млади кнез нема права да то чини будући да још није положио заклетву у земљи. До оштрог спора између уставобранитеља и присталица кнеза Михаила дошло је на скупштини сазваној ради читања султановог брата који је потврђивао новог кнеза. Вест о додељивању двојице саветника Михаилу изазвала је противљење и жестоке протесте присталица династије. Незадовољство је појачавала чињеница да сам кнез, како је већ споменуто, о томе раније није био обавештен. Нису се истицали непосредни приговори будућим саветницима, али сматрало се да је њихово именовање без знања кнеза и Савета било супротно уставу. Кнез није крио своје незадовољство. На крају је ипак под утицајем турског комесара и Вашченка попустио и пристао да привремено задржи оба саветника.⁵⁰

Постигнути споразум и слога нису трајали дуго. Борба се и даље водила, у почетку прикривено, да би се касније поново снажно распламсала. Обе стране служиле су се демагошким аргументима тражећи ослонац у друштву, али и међу савезницима на страни. Вучић и његове присталице поступали су лукаво, крили су своје праве политичке циљеве, истичући оне постулате који су били популарни. Захтевали су тако да се из државне службе уклоне странци (очигледно се радило о Србима из Аустрије), да се смање пореске обавезе према држави и да се праведно распореде, да се успостави стална контрола буџета, као и да се унапређује просвета.⁵¹ Њихов природни савезник постала је Турска која је одавно размишљала о стварању некакве туркофилске странке преко које би могла да задржи, па и да

⁴⁹ Ј. Милићевић, *Прва група србијанских студената, државних њишимаца школованих у иностранству (1839–1842)*, „Историјски часопис“, IX–X, 1959, стр. 363–374; Љ. Дурковић-Јакшић, *Сарадња Јуџословена*, стр. 189 п.; Сл. Јовановић, *Уставобраници*, стр. 45–57.

⁵⁰ В. Караџић, *нав. дело*, стр. 218–219.

⁵¹ А. Ивић, *Из доба Карађорђа и сина му Александра*, Београд 1926, стр. 67.

појача свој утицај у Србији. С друге стране, странка Обреновића захтевала је да се Вучић и Петронијевић уклоне с власти, да се укине Савет, а присталице Милоша – његов повратак у земљу. Кнез Михаило, не заборављајући савете које му је дао Бутењов у Цариграду, тражио је ослонац у Русији.

За многе је једини излаз из ситуације био Милошев повратак. Необично живу активност развили су у том правцу кнегиња Љубица и Јеврем Обреновић, склоњен у сенку после оснивања Намесништва. Њихова намера била је подизање устанка против уставобранитеља. Трудећи се да задобије подршку народа, Јеврем Обреновић није се либио да употреби опробани Вучићев пропагандни арсенал, најављујући између осталог снижавање пореза на 3 талира.

Постепено је странка Обреновића почела да остварује успехе. Шириле су се гласине да земљом владају тројица кнежева и да треба ослободити законитог владара од лоших саветника. До првих отворених иступања дошло је у окружјима Колубарском и Београдском, а затим и у Смедеревском. Организовале су их одане присталице династије које су подговарали Јеврем Обреновић и кнегиња Љубица. Гомила окупљена испред кнежевог конака у Топчидеру изнела је три захтева: да се Вучић и Петронијевић уклоне с положаја, да се Милош врати у земљу и да се централна власт пресели у Крагујевац.⁵² Талас нереда обухватио је и друга окружја: Ваљевско и Шабачко; ухапшено је много присталица уставобранитеља међу чиновницима. Крајем априла 1840. Вучић и Петронијевић приморани су да потраже уточиште у турској тврђави у Београду, одричући се фактички вршења својих дужности.

Дана 6. јуна кнез Михаило одлучио је да пресели седиште владе и Државног савета у Крагујевац, а ускоро затим именовано нове министре од себи оданих људи. Место Петронијевића као министра иностраних дела заузео је Ђорђе Протић, министар правде и просвете постао је Стеван Радичевић, положај министра унутрашњих дела преузео је Цветко Рајовић, министра финансија од Алексе Симића – Павле Станишић. Изгледало је да је кнез Михаило успео да преброди за себе тешку ситуацију, али је његову забринутост будила чињеница да су се међу па-

⁵² Л. Ранке, *нав. дело*, стр. 258; Ј. Продановић, *Историја*, стр. 106; уп. „Trzeci Maj“, 31. III 1840, s. 68.

ролама које су се могле чути у нередима понављао захтев за Милошев повратак. Вести које су пристизале из Србије приволеле су Турску да се лати улоге посредника у спору између завађених странака. У Србију се у јулу 1840. упутио турски комесар Муса-ефендија коме је султан наредио да заједно с београдским пашом и српским властима ликвидира немире, уведе ред и мир, те да казни кривце. Истовремено су Турска и Русија одлучиле да Милошу забране повратак у земљу.

На скупштини у Топчидеру која је сазвана ради читања султановог фермана, присталице кнеза Михаила, имајући већ тада власт у својим рукама, нашле су се у већини. Ређале су се многобројне замерке, посебно на рачун Вучића и Петронијевића. Главне тачке оптужбе које су предочене турском комесару замерале су Вучићу да је ковао заверу против династије и намеравао да подигне устанак, као и да се ставио под заштиту Турака доводећи до њиховог мешања у унутрашње ствари Србије. Захтевало се извођење пред српски суд седморице главних вођа уставобранитеља и њихово протеривање из земље. Већина њих, идући за примером Вучића и Петронијевића, ставила се раније под заштиту паше склањајући се у турску тврђаву.⁵³ У својој одбрани Вучић је покушао да се од оптуженог претвори у тужиоца. У његовом говору јасно су се чули протурски акценти, ласкао је Турцима и султану, оспоравао кнезу право на самостално вршење власти, пребацивао му нелојалност према Порти и кршење устава. То је засигурно била велика Вучићева грешка, јер могла га је стајати губитка популарности у народу. Па ипак добро је знао да је његова судбина у том тренутку била у рукама турских званичника.

Доиста, Муса-ефендија стао је у одбрану уставобранитеља, сугеришући ослобађање оптужби главних њихових представника који су боравили у тврђави. За оптужене се заузео и руски конзул, али није много постигао.

У октобру 1840. Муса-ефендија донео је нове одлуке из Цариграда. Порта и Русија прогласиле су уставобранитеље који су нашли уточиште у београдској тврђави невиним и одлучиле да, у случају да их кнез не врати у службу, они напусте земљу и упуте се у Цариград и Видин. Предлог турског комесара за компромисно решење сукоба, који је предвиђао одлазак вођа

⁵³ Ј. Продановић, *Историја*, стр. 111; Д. Илић, *нав. дело*, стр. 79–81.

уставобранитеља из земље пошто им се одреди плата и огласи амнестија за остале, Савет је одбио. Дана 28. октобра Мусефендија напустио је Београд, а заједно с њим кренуло је у прогонство и 37 уставобранитеља. Део њих остао је у Видину, а за Цариград су, између осталих, наставили: Вучић, Петронијевић, Милутин Гарашанин с двојицом синова, Илијом и Луком. Неколицина других заједно са Стојаном Симићем упутила се у Аустрију, а Матија Ненадовић и Лазар Теодоровић – у Русију.⁵⁴

⁵⁴ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 91 п.; Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 39.

Кнез Адам Жежи Чарториски

Отел Ламбер – париска резиденција Чарторских

Гроф Владислав Замојски

Београд половином XIX века

Поглед на Београд са земушке стране

Καραϊορής

КНИЗЪ МИЛОШЪ ОБРЕНОВИЧЪ. LE PRINCE MILOSH OBRENOVICZKI.

Кнез Милош Обреновић

Конак кнеза Милоша у Топчидеру

Конак кнегиње Љубице

nostra con Napoli è troppo urgente ²⁰⁰ per
vostra e nostra cosa, e perciò io sono intenzio-
nato di farvi qui una conoscenza, e allora
quando pensate per venire da noi sarebbe
necessario di fermarsi qualche giorno qui ed
intenderci con nostri nuovi amici in qual-
che rapporto. -- Ora poi voglio conoscere
il sig. Ozarka, e raccomandarlo come uno
dei miei amici, il quale opera in queste
proposte ora di voi nelle nuove istituzioni
mi, nel resto quando sare a Napoli
mi scrivete. -- -- pensate un poco in questo
proposito. -- Amio mi. questi viaggi a costa
qualche cosa, guardate di non allontanarci da voi,
il bisogno e la necessità fa tutto -- di nuovo vi
raccomando non mi lasciate sentire l'altro altrimenti
mi perderei, dico la necessità ^{non} la legge vi prega
scrivetemi dettagliatamente che cosa avete fatto
con il Duca d' O. e con i francesi. -- addio
mio carissimo Conte ed amico, che Dio vi ben-
dica le vostre intraprese, capiate che io molto
opero da vostra intraprese, quanto a me in-
te finché certo che non ce nulla in questo
mondo che mi potrebbe fermare o guastare.
addio, con miei distinguissimi rispetti vi
abbraccio e sono di lei tutto
Principe dei Waspenitz.

Глава III

ПРВЕ КОНЦЕПЦИЈЕ БАЛКАНСКЕ ПОЛИТИКЕ УЗ ОСЛОНАЦ НА СРБИЈУ

ПУТОВАЊЕ АЛЕКСАНДРА ВЕРЕШЧИЊСКОГ У СРБИЈУ

Пораст интересовања за балканске Словене стављао је на дневни ред потребу за проналажењем путева и могућности да се с њима успоставе ближи контакти. Требало је у првом реду доћи до подробнијих информација о ситуацији у земљама које су насељавали. Кад је реч о Србији, ниво знања о њеном актуелном политичком положају у Отелу Ламбер је био крајње скроман и, као што је већ речено, чиниле су га углавном информације добијене из друге руке од Кампинеануа и Вороњича, као и написи из новина. Чинило се да је у окружењу Чарториског Милошева личност привлачила највећу пажњу. То се нарочито односи на Чајковског и Бистшоновоског.

За прве непосредне вести о Србији у табору Чарториског заслужан је Александар Верешчињски-Корчак, који је у лето 1840, на сопствену иницијативу, предузео експедицију из Цариграда „на Дунав“.

Верешчињски је боравио на Босфору већ дуго низ година. Тамо је послат 1831. године по наређењу Националне владе¹ ради успостављања непосредних веза с Турском која је показивала симпатије према пољском устанку. Ипак, његова мисија доживела је неуспех. Из страха од Русије Порта не само што није пружила подршку Пољској, већ није била у стању чак ни да осигура устаницима безбедно уточиште на сопственој територији.² Првих година Верешчињски се, као што се може претпоставити, удаљио од политике и, као много његових сународника које

¹ Привремени орган извршне власти за време пољског Новембарског устанка против Русије (1830–1831). – *Прим. редактора.*

² А. Lewak, *Dzieje emigracji*, s. 12; J. Skowronek, *Polityka*, s. 24.

су прилике довеле у Турску, настојао је да обезбеди себи средства за живот. Бавио се уз то учењем источних језика и израдом граматике и речника турског језика за емигранте. После 1836. обновио је контакте с Чарториским, могуће посредством генерала Хшановског који му је, пред свој одлазак у Анадолију у августу 1838, „поверио бригу о текућим пословима“.³ Није спадао у људе који су лако стицали пријатеље, те му није ишло од руке успостављање контаката с турским званичницима. Прибегавао је отуд обично посредништву пруских војних инструктора, трговца и драгомана. Његова активност ограничавала се, дакле, углавном на прикупљање података о стању у Турској и њихово слање кнезу, а његове сугестије у погледу могућности развијања пољских акција на Балкану имале су споредан карактер.⁴ Пажња му је била усмерена више према Кавказу и касније Персији. На Кавказу су наине постојале реалне шансе формирања пољских јединица од дезертера из руске војске, а сем тога и придобијања подршке тамошњих народа.

У Паризу је у пролеће 1839. с пажњом разматран предлог Вершчињског да се на Кавказ пошаље искусан агент под енглеском заштитом. Његова кандидатура прихваћена је и предвиђала се могућност реализације „кавказког пројекта“ за случај рата у Сирији.⁵ Обрт који је добио блискоисточни конфликт, неочекиван и неповољан за пољске планове, довео је до тога да Вершчињски остао до даљњег остане у Цариграду. Тада му се, после разговора са Хшановским, родила идеја да предузме експедицију на Балкан како би се „упознао са Србијом, Влашком итд.“, али пошто га је генерал у томе зауставио, морао ју је одложити на неко време. Почине ближе да се интересује за догађаје који су се одигравали у Србији. Извештавао је, између осталог, да је претходни султан Махмуд II наводно наложио смењивање београдског паше и предају тврђаве у руке Срба.⁶

Напокон, у лето 1840. остварено је планирано путовање Вершчињског у Србију, с ког је поднео извештај Хшановском,

³ А. Вершчињски – А. Чарториским, 7. II 1839, BCz, 5409 IV, s. 19.

⁴ *Записки М. Чайковского*, „Русская старина“, 1898, 94, с. 162.

⁵ А. Вершчињски – А. Чарториским, 7. II 1839, BCz, 5409 IV, s. 20–21. Пројекат инструкције за Вершчињског, 16. IV 1839, *истио*, s. 1–13. У инструкцији Вершчињском скренута је пажња на неопходност потчињавања свих поступака на Истоку политици Енглеске и наредбама ген. Хшановског.

⁶ А. Вершчињски – К. Сјенкјевичу, 27. II, 27. IV 1839, BCz, 5409 IV, s. 69, 94.

а овај га проследио у Париз.⁷ На почетку изражава веру у будућност српског народа, који би „догурао далеко кад би имао подстрек и вођу“, утолико пре што може да рачуна на подршку своје браће, како оне у суседним турским провинцијама, тако и под аустријском влашћу. Сматра да је род Обреновића „створен да предводи на том путу“, будући да поседује највеће имање и народно поверење. Прелазећи на карактеристику опозиционе странке, Верешчињски је обележава као тзв. либералну, објашњавајући да се под појмом либерализма у Србији подразумева олигархијски устав који дели власт између кнеза и Државног савета, а који није без мана. По његовом мишљењу, „сенатска олигархија“ нема ослонаца у народу и када је после Миланове смрти агитовала за смену династије, „здрави разум народа“ супротставио се томе захтевајући да на трон дође млађи Милошев син Михаило.

Разматрајући даље ривалитет странака и расположења у народу, Верешчињски запажа да се око вођа уставобранитеља окупило нешто младих које је привукао привидни „либерализам“, али, како додаје, већина њих нису прави Срби, већ „угарски Словаци“ (sic!). Тврди пак да су „домаћи Срби потпуне присталице Обреновића, нарочито кнеза Милоша, који је у њима пробудио осећање и развио сопствене народне снаге, а обесхрабрен претензијама Русије, нетрепељивост према њој усадио у народ“. Верешчињски је даље доказивао да су Милошеви утицаји дубоко укорени у народу и да би могао, када би само хтео да уложи више труда, поново да се врати на власт упркос противљењима Турске и Русије.

Занимљива су запажања Верешчињског о владајућој групи: „[...] у Србији је посебно још то“ – писао је – „што у њој, иако јој је Русија наметнула олигархијски устав, ипак нема правне супремације великаша ни аристократије, нити другог подаништва осим непосредно влади. [...] Олигархија нема темеља, нема корена у баштини, обичајима, поштовању [...]“.⁸ Призна-

⁷ А. Верешчињски, Извештај о Србији, [јуни?] 1840, ВСз, 5404 IV, s. 13–17. Верешчињски не наводи време поласка нити трајање свог путовања у Србију. Може се претпоставити да је то било у јуну 1840, јер је – како пише – у том периоду кнез Михаило преселио престоницу у Крагујевац, а познато је да је то било 6. јуна. „Недостатке имена и градова“ у извештају Верешчињски оправдава чињеницом да га је писао по памћењу, плашећи се да би белешке могле пасти у руке аустријских или руских пограничних власти.

⁸ *Истo*, s. 15–16.

је извесну културну супериорност аустријским Србима, али констатује да „српски народ више вреди, оштроумнији је и динамичнији“. Његовој пажњи није промакла ни чињеница да су Словени „преко Саве“, дискриминисани од стране Немаца и Мађара, више наклоњени Русији.

Последњи део извештаја Верешчињски је посветио страним утицајима Србији. Има ту ваљаних примедба и тачних оцена, мада генерално треба рећи да је показао доста површно познавање тамошњих прилика. Нпр., помињући енглеско-руски ривалитет, не упушта се ни у какву анализу узрока неуспеха Енглеске, кратко констатујући да Хоџесови напори нису постигли планирани ефекат, јер није познавао српски и турски језик, те су га доводили у заблуду „непоуздани или пристрасни преводиоци“. Потпуно је нетачна и неразумљива његова тврдња да ни Француска ни Аустрија немају своје конзулате у Србији.

Уопште узев, извештај Верешчињског пружио је кнезу Чарториском и његовим сарадницима прегршт вредног и конкретнијег материјала о Србији, нарочито кад је реч о унутрашњој ситуацији. Посебно су много материјала за размишљање могли дати они његови фрагменти који су се односили на улогу Србије као центра Јужног Словенства и Милоша као његовог вође. Погрешно је било ипак претерано наглашавање антируског расположења у друштву. Кнез Адам извукао је из запажања Верешчињског, по свему судећи, закључке о могућностима ширења француских утицаја у Србији. То је појачало његово уверење у неопходност мобилизације Француске у правцу активније политике на Балкану. Засад је ипак био против било какве непосредне пољске акције у Србији. Већ сама вест о одласку Верешчињског „на Дунав“ изазвала је забринутост у окружењу Чарториског. Верешчињски се правдао и објашњавао да није ни помишљао на „подбуњивање Србије и Влашке“ и да је намену тог путовање схватао искључиво у смислу прикупљања информација. У писму Каролу Сјенкјевичу писао је: „Нисам био тамо зато да бих заповедао кавгу као некада стари Дениско,⁹ нарочито када су све снаге Русије на Пруту [...]“.¹⁰

⁹ Јоахим Дениско, учесник Кошћушковог устанка 1794, заповедник пољског одреда у пограничним областима Турске који се борио против Аустријанаца. – *Прим. редактора.*

¹⁰ А. Верешчињски – К. Сјенкјевичу, 18. IX 1840, BCz, 5409 IV, s. 163.

МИСИЈА АДАМА ЛИШЧИЊСКОГ-ЛИНЧА У БЕОГРАДУ

Неуспеси прве самосталне акције у подунавским кнежевинама нипошто нису обесхрабрили табор Чарториског у погледу активности на Балкану. У лето 1840, у периоду озбиљног заоштравања међународне ситуације око египатско-турског конфликта, ти планови су добијали посебан значај. Све већа пажња почела се поклањати Србији. Пре него што је извештај Верешчињског стигао у Париз, гроф Владислав Замојски, који је тада боравио у Енглеској, предложио је да се пошаље агент у Београд. За ту функцију предложио је Адама Лишчињског који је требало да се настани у Србији као лекар-Енглез. Замојски је сматрао да ће Лишчињски, поред званичне мисије коју му је поверио Чарториски, моћи да обавља функцију „тајног“ енглеског агента попуњавајући празнину која је настала после Хоџесовог напуштања Београда.¹¹

Изгледало је да је кандидована личност уливала највећу наду у извршење задатка. Лишчињски је био родом из Литве, студирао је на правном факултету у Вилну, а затим је 1832. отпутовао у Енглеску. По завршетку студија медицине у Единбургу 1837. радио је две године као лекар на бродовима Источноиндијске компаније. Затим је био војни лекар у Индији, одакле се 1840. вратио у Енглеску.¹² Пјотр Фалкенхаген-Залески, некад близак пријатељ Лишчињског, одиграо је улогу посредника у успостављању контаката са Замојским. Успео је да пољског лекара који се дотле није бавио политиком приволи да ступи у службу кнеза Чарториског. Залески је уједно у једном од својих писама Замојском, увек опрезном кад је реч о примању „нових“ људи, скицирао лик будућег агента. Истакао је његов патриотизам, истрајност, пожртвованост, дискрецију и необично осећање одговорности. Што се пак његових политичких убеђења тиче, тврдио је да се она нису мењала и да је остао веран „династичкој мисли“. Залески је указивао и на то колики ће адут у мисији Лишчињског бити његова професија лекара која ће му свуда олакшати приступ и дозволити прецизно испитивање ситуације

¹¹ В. Замојски – А. Чарториском, 2. VI, 1. VII 1840, BCzEw, 1582, s. 425–428, 435; *Jenerał Zamoyski*, IV, s. 174.

¹² Lj. Durković-Jakšić, *Pierwszy polski*, s. 3; исти, *О іючешку*, стр. 34; M. Paszkiewicz, *Łyszczyński Adam*, „Polski Słownik Biograficzny“, XVIII/4, s. 608–609.

и расположења у Србији, а пре свега омогућити успостављање веза с утицајним људима.¹³

Чарториски је пажљиво проучио предлоге које је изнео Замојски. Радо је прихватио услуге Лишчињског верујући у његово искуство стечено у енглеској служби. Желео је ипак да новој мисији да шири карактер, како би она обухватила три важне тачке, тј. подунавске кнежевине, Србију и Пешту. Инструкција се припремала у том духу, а кнез је поручио Лишчињском да дође у Париз.¹⁴

Ратна грозница која је обузела Француску после потписивања прве лондонске конвенције (без њеног учешћа) у јулу 1840. чинила се као да приближава – по кнежевом мишљењу – тренутак избијања очекиваног рата, што је изискивало доношење брзих одлука. Чарториски је стога инсистирао да се, ради разматрања појединости даљег деловања, Замојски хитно врати у Париз. „Слање Линча [псеудоним Лишчињског] и, уколико је могуће, других у овом тренутку постаје ствар од највеће хитности“ – писао је Замојском мислећи и на Чајковског, који се управо вратио са извршења тешке мисије у Италији и изразио спремност да се упути „у Бугарску, Подунавље и Некрасовцима“.¹⁵ Указивала се, дакле, перспектива широке акције, која је обухватала не само пространо балканско подручје од Србије до „подунавских низија“, већ је узимала у обзир и аустријске Словене. Опадање ратних расположења у Француској, чија је последица била и смена кабинета, односно преузимање ресора министра спољних послова од стране компромисима склоног Гизоа (29. X 1840), проузроковало је успоравање темпа припрема и кашњење експедиције Лишчињског. Ти планови помало су падали у сенку и били подређени новој акцији у коју је табор Чарториског уложио све своје снаге: споразуму са самозваним црногорским кнезом Николом Васојевићем. Напоследку је ипак на пролеће 1841. одлучено да се Лишчињски пошаље у Београд, највероватније у предвиђању његове будуће сарадње у акцији Васојевића и Чајковског. Обезбеђен писменим препорукама, између осталих,

¹³ А. Лишчињски – В. Замојском, 30. VI 1840, BCzEw, 1525; П. Фалкенхаген-Залески – В. Замојском, 8. VII 1840, BCzEw, 1525а.

¹⁴ А. Чарториски – В. Замојском (копије), 6. VII и 13. VII 1840, BCzEw, 1508.

¹⁵ А. Чарториски – В. Замојском (копија), 29. VII 1840, *истио*. Некрасовци су козачко становништво расутих насеља у северној Добруци у тзв. Дунавској низији.

енглеском конзулу у Букурешту и секретару кнеза Михаила, као доктор Линч кренуо у јуну преко Беча и Пеште.¹⁶

Исцрпна инструкција којом је опремљен подразумевала је у најопштијим цртама посматрање, успостављање контаката с истакнутим представницима словенског националног и књижевног покрета (нарочито кад је реч о аустријским Словенима), као и вођење опрезне пропаганде међу турским хришћанима о потреби њиховог ослобађања од руских утицаја и сарадње с Пољском. Посебна пажња скренута му је на питање турских Словена. Кнез Адам није намеравао да крије своје име убедљиво излажући властите погледе на идеју братства међу Словенима и неопходности заједничке борбе против угњетача.¹⁷ Крајњи и најважнији терен деловања Линча-Лишчињског требало је да буде Србија. Чарториски је сматрао, можда не баш с правом, да њена удаљеност од Русије, као и став актуелне српске власти чине тамо руске утицаје мање „апсолутним“ него у случају Влашке или Цариграда. Мислио је да ће Лишчињском, захваљујући професији, поћи за руком да осигура себи дужи боравак у Београду. Приватна лекарска пракса отварала је широке могућности успостављања контаката с утицајним људима, а потајно је гајена нада да ће му високе протекције омогућити добијање државног намештења. Агенту је наложено пажљиво праћење и проматрање свих знакова буђења „словенског духа“ како у Србији, тако и у Бугарској, Босни и на пограничју Албаније. Да би отклонио сумњу у политички карактер свога деловања, нарочито у Србији и Бугарској које су потресали политички немири, морао је сва своја путовања и подухвате да правда прикупљањем материјала за књигу. Требало је да му те књижевне склоности послуже као изговор да говори о Пољској и буди интересовање Словена за пољску књижевност.

¹⁶ Писмо препоруке турског посланства у Паризу секретару кнеза Михаила Раносу, 17. IV 1840, BCzEw, A. J. Czart., Korespondencja różnych osób; Извештај А. Лишчињског с пута, 26. XII 1841, BCz, 5410 IV, s. 567–581; Lj. Durković-Jakšić, *Pierwszy polski*, s. 8. У извештају Лишчињски као датум поласка на пут наводи 6. мај, што је немогуће, ако се узме у обзир да инструкција за њега носи датум 1. јуни (Инструкција за др Линча, 1. VI 1841, BCz, 5410 IV, s. 189–248). Сам кнез Линчев одлазак евидентира под 19. јуном (А. Чарториски – В. Замојском [копија], 19. VI 1841, BCzEw, 1508). Према Ханделсману, Линч је кренуо из Париза 16. јуна (M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 92).

¹⁷ Инструкција за др Линча, 1. VI 1841, BCz, 5410 IV, s. 312; вид. Lj. Durković-Jakšić, *Pierwszy polski*, s. 4–6.

У инструкцији је Чарториски покренуо и питање евентуалног успостављања контакта с Милошем. Уколико би Лишчињском пошло за руком да под било којим изговором допре до бившег кнеза, требало је да му изнесе своје ставове и пројекте. У случају да дође до даљих разговора, требало је да Милошу изнесе предлог сарадње наглашавајући да му његове заслуге, способности и богатство које поседује дају моћна средства за деловање.

Већ на првој етапи свога пута у Беч и Пешту Лишчињски је наишао на тешкоће да дође до истакнутих словенских активиста. Није му пошло за руком да се сусретне ни с Копитарем, ни с Коларом, нити с Вуком Караџићем. Кад је реч о овом последњем, Лишчињски истиче његове велике заслуге и ауторитет међу Србима, али истовремено наглашава да је под утицајем Русије и да чак оданде добија плату. У Пешти је, међутим, упознао другог српског културног радника – Теодора Павловића, издавача дневног листа „Српске народне новине“, који, упркос упозорењима из инструкције, није служио Русији. Ни он сам, као ни главна српска национална установа Матица српска, нису се ангажовали у политичким питањима. Све у свему, био је разочаран уверавајући се у аполитичност националног покрета међу аустријским Словенима и његову отвореност руским утицајима.¹⁸

Пољски агент допутовао је у Београд крајем јула. Нажалост, није могао да се састане са француским конзулом Мареом због конзулове болести, али је ипак успоставио контакт кроз преписку. Упознао се, међутим, с ректором Лицеја Исидором Стојановићем који му се допао као интелегентан и разборит човек. Припадао је присталицама Вучићеве странке. Лишчињски му је, на Стојановићев предлог, правио друштво на путовању по унутрашњости земље и захваљујући томе успео да прикупи доста информација о животу становништва, стању привреде и просвете, а напоследку и о политичким расположењима. Грозница која га је савладала у Крагујевцу онемогућила му је да настави путовање и физички га ослабила. Након три недеље боловања вратио се у Београд, али нигде није успео да нађе посао. Изнурен болешћу, без посла и вероватно мало преплашен „надмоћним“ утицајима руског конзула, не примивши ниједно писмо од

¹⁸ Извештај Лишчињског с пута, 26. XII 1841, BCz, 5410 IV, s. 567–581; Lj. Durković-Jakšić, *Pierwszy polski*, s. 8–9.

Чајковског, нити вести од Васојевића, одлучио се на повратак.¹⁹ Враћао се преко Загреба, где је у разговорима са српским активистом Стеваном Хркаловићем и хрватским Људевитом Гајем још једном имао прилику да се увери у тешкоће предузимања било какве заједничке акције у сарадњи с аустријским Словенима. Сутрадан по његовом повратку у Париз, то јест 14. новембра, Лишчињски је посетио Чарториског подносећи му извештај с путовања. Кнез је, наравно, имао разумевања за прерани завршетак мисије због агентове неочекиване болести и недостатка средстава за живот, али не без дозе жаљења, јер је веровао да би његов дужи боравак у Србији могао да донесе конкретније користи.²⁰

Кад је реч о самој Србији, од извештаја је значајнији додаток који му је приложен: *Uwagi o Serbii i Serbach*.²¹ Тај елаборат представља суму запажања Лишчињског. Поред географско-административних података, тамо је и карактеристика становника, њихових занимања и услова живота, као и опис стања привреде, просвете и одбрамбене моћи. Ипак, посебно су интересантне информације које се односе на политичку ситуацију у земљи. Чини се да Лишчињски, описујући политичке догађаје последњих година у Србији, није био очаран Милошем као Чарториски и његови сарадници, већ је, напротив, његову владавину оценио као „самовољу и тиранију“. Скреће пажњу да је сада народ, а нарочито његов руководећи слој на страни Вучића, бранитеља устава, и да само сиромашан свет још гаји велико поштовање према Милошу и остаје му веран. Лишчињски не покушава да укаже која ће странка однети победу. Највише га је ипак изненадила послушност, готово покорност актуелне српске власти Русији, као и општа симпатија друштва према њој. На основу тога, можда мало брзоплето, извлачи закључак о мање благонаклоном и тешко променљивом ставу Срба према Пољацима, а и о њиховој неверици у ослобођење Пољске.

¹⁹ А. Лишчињски – В. Замојском, 27. IX 1841, BCz, 5404 IV, s. 36–37; Lj. Durković-Jakšić, *Pierwszy polski*, s. 10. Како се испоставило, Чајковски који је већ тада боравио у Цариграду није могао Лишчињском да напише писмо, нити да га препоручи Србима, јер је заборавио псеудониме агента у Београду и тек молио Чарториског да га подсети. (Извештај Чајковског, 17. IX 1841, BCz, 5410 IV, s. 466).

²⁰ А. Чарториски – В. Замојском (копија), 15. XI 1841, BCzEw, 1508.

²¹ [А. Лишчињски], „Uwagi o Serbii i Serbach“ – додаток извештају с пута, 26. XII 1841, BCz, 5410 IV, s. 582–586; Lj. Durković-Jakšić, *Pierwszy polski*, s. 13 n.

Мисија Лишчињског-Линча, првог агента Отела Ламбер у Србији, премда није донела очекиване конкретне резултате, ипак није била без значаја. Основни поверени задатак, тј. посматрање и прикупљање информација, агент је обавио на мање-више задовољавајући начин. Чарториски и његови сарадници добили су нови драгоцен материјал који је, кад је реч о даљој активности на Балкану, подстицао на размишљање. Политичка пасивност и неповерење словенских активиста у Хабзбуршкој монархији пољуљали су наду у њихово брзо придобијање за политичке планове пољске емиграције и изискивали концентрисање на ближу сарадњу с турским Словенима. У Србији су се Пољаци нашли пред тешким задатком. Није било важно само превазићи опште проруске симпатије, већ и одабрати с којом од супарничких странака да се успостави сарадња. Док су наике раније посредне информације, а пре свега напомене Верешчињског, указивале на Милошеву личност или породицу Обреновић, дотле су запажања у извештају Лишчињског, описујући актуелно расположење друштва, наметала дубље размишљање и потребу да се карта стави и на противничку страну, тј. на уставобранитеље.

САРАДЊА С НИКОЛОМ ВАСОЈЕВИЋЕМ

Као што је већ речено, 1841. у вишесмерној политичкој активности тора Чарториског на Истоку посебно место заузимају планови везани за личност Николе Васојевића.²² Био је то покушај брзог спровођења у живот ранијих концепција балкан-

²² У старијој пољској историографији споразуму Отела Ламбер с Васојевићем није посвећено много пажње и посматрао се веома једнострано – као велика компромитација и фијаско политике Чарториског (F. Rawita-Gawroński, *Michał Czajkowski [Sadyk-Pasza]. Jego życie, działalność wojskowa i literacka*, Petersburg 1900, s. 33–35; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 92–94; A. Lewak, *Dzieje emigracji*, s. 45). Утицали су на то не само мишљења и публицитет коју су целом питању настојале да дају штампа и публицистика демократског тора, уз паралелне напоре Отела Ламбер да се ствар заташка, већ и мањак података о личности и могућностима „кнеза“ Васојевића. Радови Дурковића и у последње време Скворонка бацају више светлости на тај проблем, а пажљиво истраживање извора омогућава потпунију оцену злосрећне сарадње. Вид. Lj. Durković-Jakšić, *Petar II Petrović-Njegoš (1813–1851)*, Warszawa 1938, s. 146–161; исти, *Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851)*, Београд 1957, стр. 28–63; исти, *Mickiewicz*, s. 45–46; J. Skowronek, *Polityka*, s. 32–34; J. Wszolek, [рецензија књиге] J. Skowronek, *Polityka bałkańska*, „Przegląd Historyczny“,

ске политике, непосредно везаних с припремама за подизање устанка у Пољској. На овом месту желимо јасније да истакнемо аспект сарадње с Васојевићем који се тиче српског питања, како би се показало да она није била без значаја за касније иницијативе Отела Ламбер у Србији и на Балкану.

Необично питорескна и богата биографија Николе Васојевића алијас Радонића крије у себи много тајни и до данас нерасветљених страна. Познато је да потиче из племена Васојевића насељеног у планинама на албанско-црногорској граници. По завршетку војних школа у Одеси и Петрограду остао је неко време у руској служби, а затим се 1830. нашао у Цариграду. Оданде се, по наговору српске депутације која је тамо боравила, упутио у Србију да би као војни инжењер помагао у демаркацији граница Кнежевине Србије с Турском. Његови односи с кнезом Милошем нису били најбољи, те је стога убрзо напустио Србију и вратио се у Турску, где је седам година обављао дужност интенданта и главног инжењера турске војске стационаране у Румелији.²³ Важан моменат у његовој каријери било је постављење крајем 1837. или на почетку 1838. на место енглеског вицеkonzула у Новом Пазару за територију Босне, Херцеговине и Албаније. Ни овај пут није се дуго задржао на положају. Изложен сталним нападима тамошњих Турака којима није било по укусу ширење енглеских утицаја на том терену, као ни његов контакт с Милошем, био је приморан да потражи уточиште у Србији. Ту је више пута мењао боравиште да би коначно дошао у Београд у јуну 1839. године. Покушао је најпре да добије зајам ради путовања у Лондон, а по одбијању поднео је молбу за пријем у државну службу. Из званичне и приватне преписке коју је водио у том периоду може се закључити да је одржавао добре односе са странком уставобранитеља, између осталих са Зубаном, Алексом Симићем, Петронијевићем и Теодоровићем. Међутим, његове везе са Енглеском и Милошем, али и велике личне амбиције свакако су биле препрека у стицању пуног поверења нове власти, па тако и вишег положаја. Одбивши за њега непривлачну понуду службе, обратио се за помоћ Енглеској предочавајући своју тешку материјалну ситуацију. Судбина тих

1967, 68/3, s. 610–611, као и полемика између Ј. Сковронека и Ј. Вшолека, *истио*, 69/1, s. 167, 175–177.

²³ Lj. Đurković-Jakšić, *Petar Petrović*, s. 148; исти, *Србијанско*, стр. 29 n.; A. Boué, *нав. дело*, p. 123–124.

његових корака није позната, зна се само да се почетком 1840. поново нашао у Цариграду, а да је одатле кренуо за Париз.

Тешко је утврдити да ли је допутовао у Француску као незванични изасланик српске владе или се руководио само побудима личне природе – жељом да добије подршку за своје планове стварања независне државице и преузимања власти у њој. У сваком случају, убрзо по доласку у Француску настојао је да одржи контакт са српским властима, нудећи своје услуге у заступању српских интереса на Западу. У писму Петронијевићу априла 1840. иступио је против Милоша подвлачећи какав је значај за будућност Србије имало његово протеривање из земље и доласак на власт уставобранитеља. Јављао је о интересовању које су у Паризу будиле српске прилике, па тако и водеће личности међу уставобранитељима, што би пре требало сматрати ласкањем неголи чињеницом.²⁴ Залагањем Амија Буеа, геолога и путописца кога је раније упознао у Албанији, Васојевић је добио приступ француским научним и новинарским круговима. Крочивши чвршће на нов терен, одлучио је да ради на своју руку. Најпре је написао чланак у ком је изложио легендарну историју свог родног краја названог „Холмија“, а затим је упутио меморандум француским властима. Образложио је у њему своје право да носи титулу кнеза и врши власт над „Холмијом“ – тврдио је да води порекло из некакве митске остроготско-словенске династије. И даље се старао да добије подршку француске владе и многих утицајних личности, ширећи перспективе француске политике на Истоку, обећавајући помоћ у учвршћивању њених тамошњих утицаја. Његова интелигенција, спретност и књижевни таленат нису уродили плодом, пошто француска влада није хтела да буде увучена у несигурну игру.

На јесен 1840. Васојевић је допро до „салона“ Чарториског, вероватно опет користећи посредништво Амија Буеа. У почетку тај контакт одржавао се на научној и књижевној равни. Кнез Адам срдечно је примао Васојевића, пажљиво слушао његове извештаје о културном животу и тежњама балканских Словена. Васојевић је представљао Чарториском књижевна достигнућа Срба и нудио сву помоћ при скупљању књижног фонда Пољске библиотеке. Намеравао је да се с тим циљем обрати кнезу Михаилу Обреновићу кога је сматрао за „пријатеља науке“, оче-

²⁴ Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 38.

кујући да ће овај даривати Библиотеку српским књигама. У његовом писму Чарториском провејава брига за судбину Србије која је угрожена споља. Изражава такође извесне сумње да ће млади и неискусни владар Србије хтети да успостави односе с Пољацима. Веће наде за сарадњу полаже у Милоша.²⁵

Када је у децембру 1840. Мицкјевич започео предавања на Француском Колежу, на катедри словенских књижевности формираној заузимањем Чарториског, међу првим слушаоцима нашао се и Васојевић.²⁶

Ближи контакти с Васојевићем открили су Чарториском и његовим сарадницима перспективу заједничке акције на Балкану. У замену за помоћ и подршку у организовању своје државице и обезбеђивању њеног признања од Турске и великих сила, Васојевић је био спреман да пристане да се у „Холмији“ створи база за будућу пољску народноослободилачку акцију. Из разговора које је водио углавном Замојски постепено су се рађале контуре будућег споразума између „кнеза од Холмије“ и кнеза Чарториског. С пољске стране том подухвату давао се приличан значај, пре свега с обзиром на могућност да се у „Холмији“ створе складишта оружја и муниције, а затим формирају оружани одреди спремни да у одговарајућем тренутку уђу у Пољску. Поред тога, Васојевић се обавезао на пружање војне помоћи у случају избијања пољског устанка. С друге стране, обавезе које је преузео Чарториски на себе подразумевале су, поред напора за придобијање подршке великих сила, конкретну финансијску (60.000 франака) и војну помоћ, тј. слање експедиције састављене од пољских официра и војника.²⁷

Цела ствар имала је и шири аспект. Очекивало се да ће, након учвршћивања на свом терену, Васојевић привући к себи Црну Гору, Босну и Херцеговину и стати на чело ослободилачке

²⁵ Н. Васојевић – А. Чарториском, 27. XII 1840, BCz, 5657 IV, s. 195–206.

²⁶ [Васојевић], „Observations sur la Chaire Slave“, 16. II 1841, BCzEw, 1525a; Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 44.

²⁷ [М. Чајковски], „Sprawa główna“ (концепт) 1841, BCzEw, Korespondencja osób różnych, cz. 1; такође BCz, 5410 IV, s. 313–318; [Замојски] „Предначертаније“, 20. I 1841, BCzEw, A. J. Czart., Memoriały i noty 1841–1859; Резиме уговора кнеза Чарториског с Васојевићем, 6. IV 1841, BCz, 5410 IV, s. 269–274, 285–297; Нацрт споразума Чарториског с Васојевићем (концепт), 1841, BCzEw, A. J. Czart., Memoriały i noty 1841–1859; „Demokrata Polski“, 24. I 1842, s. 179–180; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 41 n.; J. Skowronek, *Polityka*, s. 33; B. Konarska, *W kręgu Hôtelu Lambert*, s. 141; J. Chudzikowska, *Dziwne życie Sadyka-paszy*, Warszawa 1971, s. 172.

борбе турских Словена. Ради тога требало је обезбедити његово садејство с другим пољским агенцијама које је требало да настану у Србији и Влашкој, као и са централним средиштем за координацију у Цариграду. По мишљењу Замојског, планинска „Холмија“ била је савршено погодна као уточиште за емигранте и као терен за припремање заједничке војне акције. Остајао је ипак осетљив проблем – однос према Турској. Замојски је проучавао алтернативу: да ли целом подухвату дати одједном карактер ослободилачког покрета, чија би последица била пад Турске, или се ограничити само на припреме и концентрисање снага. Узимао је у обзир спремност балканских народа да ступе у борбу, али је био свестан да ће то захтевати огроман финансијски напор. Чарториски је желео да сачува умереност и опрезност. Сматрао је да би било прерано пресудити о судбини Турске и да је боље приволети је политици уступака у односу на своје поданике, а тек у крајњем случају иступити против ње.²⁸

У разговорима с Васојевићем покренуто је такође питање везано за другу, нову страну деловања пољске емиграције на Балкану, тј. католичку пропаганду. Он је обећао да ће примити католичанство и у својој земљи претворити православну цркву у унијатску. Табор Чарториског надао се да ће на тај начин придобити наклоност папе и да ће ојачати своје односе са Светом столицом, а с друге стране, да ће поткопати руске утицаје на том простору.

Мисију агента на услузи Васојевићу Чарториски је поверио Чајковском кога је вероватно већ раније припремао за одлазак у Цариград. Чајковски је добио инструкције с главним тачкама усменог споразума између Чарториског и Васојевића, као и пуномоћ за потписивање коначног споразума. Наређено му је да води рачуна о финансијским питањима везаним за цео подухват, крчи пут у Риму за спровођење црквене уније, те да напослетку отпутује у Цариград ради проучавања односа Порте према Васојевићу и доношења одлуке о даљем деловању.²⁹

²⁸ [Замојски], „Предначертаније“, 20. I 1841, BCzEw, A. J. Czart., *Memoriały i noty 1841–1859*; Нота Чарториског француским властима (концепт, копија), б. д. [1841?]. BCz, 5410 IV, s. 277–284; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 45.

²⁹ А. Чарториски – М. Чајковском (копија), 5. IV 1841, BCz, 5410 IV, s. 261–268, 333–344; Овлашћење А. Чарториског за Чајковског (копија), *истио*, s. 299; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 40 п.

Чарториски и Замојски хтели су да за целокупну ствар заинтересују француске политичке и војне кругове указујући на користи које је она могла донети Француској. Сам Васојевић желео је да се садржај разговора са француским властима увек најпре договара са њим, као и да им се не предочавају детаљи споразума. Био је нестрпљив за акцију и љутила га је неодлучност Пољака.³⁰

Почетком априла 1841. Чајковски је допутовао у Рим где је требало да обезбеди Васојевићу контакте међу високим достојанственицима Курије, а затим да прикупи средства за његову експедицију. У Риму је поступао опрезно као да није безрезервно веровао у успех настојања „кнеза од Холмије“. У разговорима с кардиналом Ламбускинијем и монсињором Брунелијем трудио се да ствар представи тако да помогне Васојевићу, али да уједно стави до знања да кнез Чарториски не даје за њега никакве гаранције и подржава га једино као ревностни католик, имајући у виду добробит Цркве. Чајковски је с извесним разочарењем констатовао мању наклоност Ватикана за пољско питање него што је то раније био случај. Том приликом уверио се такође да је Васојевићева мисија, која се држала у строгој тајности, била позната пољским свештеницима у Риму.³¹

Месец дана касније Васојевић је кренуо за Чајковским у пратњи Наполеона Позњака, свеже регрутованог у службу од стране Замојског. У првим Позњаковим извештајима писаним с путовања уобличава се силуета „кнеза од Холмије“ – човека велике енергије и необуздане амбиције, али и личности која се упиње да буде оригинална и лако запада у хировита расположења. Позњак није оспоравао Васојевићу несвакидашње способности, али је изражавао извесну сумњу у његову оданост и истрајност. У случају неуспеха у Риму и изостанка обећане помоћи, претио је наима да ће објавити рат католичанству и ступити у савезништво са „Севером“.³²

³⁰ Н. Васојевић – В. Замојском, б. д. [1841], ВСзЕw, 1525a.

³¹ Извештаји Чајковског из Рима, 8. V, 18. V, 25. V 1841, ВСз, 5379 IV, s. 63, 73, 81; J. Chudzikowska, *нав. дело*, s. 173 п. О везама Отела Ламбер с Римом вид. J. Wszolek, *Działalność polityczna obozu Czartoryskiego wśród Polaków w Rzymie w l. 1832–1843*, „Przegląd Historyczny“, 1967, 58/4, s. 624–644; *Prawica Wielkiej Emigracji wobec narodowego ruchu włoskiego (Przed rewolucją 1848 r.)*, Wrocław 1970.

³² Н. Позњак – В. Замојском, 10. III, 11. V 1841, ВСз, 5655 IV, s. 681, 691 п.; Инструкција Замојског за Позњака (копија), 4. V 1841, *истио*, s. 688.

На почетку се све одвијало повољно. Васојевић је показивао добру вољу и испољавао велику иницијативу. У Марсеју га је необично предусретљиво примио тамошњи енглески конзул који је наводно покушао да га помири с енглеском владом уверавајући притом у промену Палмерстонове политике и његову благонаклоност према Васојевићевим плановима. То је „кнеза од Холмије“ надахнуло вером у успех акције. На броду на путу за Чивитавекију склопио је поверљиво познанство с аристократом из Напуља и добио је неодређено обећање подршке. То је препоручивао пажњи Замојског.³³

Дана 18. маја допутовао је у Рим, где се сусрео с Чајковским. Овај је, не много задовољан Васојевићевим понашањем и не чекајући резултате преговора, отпутовао у Немачку да потражи лорда Бомона, председника Друштва пријатеља Пољске у Лондону, и добије од њега средства за поход у „Холмију“. Уопште узев, ипак је сматрао Васојевића за човека „добродушног и поштеног“, веровао је да ће тек на свом терену моћи да покаже колико вреди, те је стога био за то да га што пре пошаљу у „Холмију“.³⁴

Васојевићева римска мисија завршила се, међутим, потпуним фијаском. Када је за време аудијенције код кардинала Ламбрускинија изнео на видело прави циљ своје посете Риму и открио своје политичке намере, овај није хтео чак до краја ни да га саслуша, правдајући се да није овлашћен да разматра политичка питања. Према Васојевићевом извештају, кардинал га је наводно чак упозорио да не започиње немире и „револуције“ и саветовао му да тражи ослонац у Аустрији. Огорчен таквим ставом и осећајући се превареним, Васојевић је одлучио да прекине сваки даљи договор с Римом. Пошто није дочекао обећани новац, узнемирен вестима о немирима у његовој земљи, предлагао је такође замрзавање контаката с Пољацима и одлагање заједничке експедиције. Из његовог понашања видело се да није придавао већи значај питању уније и односио се према њему више као према средству које води придобијању подршке за

³³ Н. Васојевић – В. Замојском, 15. V 1841, BCz, 5657 IV, s. 207; Н. Васојевић – А. Чарториском, 15. V 1841, *истио*, s. 211; Н. Позњак – В. Замојском, 16. V 1841, BCz, 5655 IV, s. 695; G. Bozzolato, *Un momento della politica estera dei conservatori polacchi verso il Vaticano e verso l'oriente slavo: Michele Czajkowski e le sue missione in Italia (1840–41)*, сепарат из „Rassegna Storica del Risorgimento“, 51 (1964), III/IV, p. 49–59.

³⁴ М. Чајковски – А. Чарториском, 23. V 1841, BCz, 5379IV, s. 81.

властите политичке циљеве. Изразито је наглашавао управо тај аспект у односима с Чарториским. Напошетку је оставио Позњака у Риму, а сам отпутовао у Напуљ.³⁵

Неуспеси у Риму засад су само пољуљали наду у реализацију једне од тачака споразума с Васојевићем, али то ипак није значило раскид самог савеза. Тек се касније показало да је злосрећна мисија Чајковског и Васојевића у Риму проузроковала велику политичку компромитацију табора Чарториског и окрњила ауторитет његовог вође. Појавила се, међутим, и друга кључна препрека. Изневерио је, како се чинило, сигуран извор у погледу добијања новца за финансирање целог подухвата. Наиме лорд Бомон, с којим се Чајковски срео 4–5. јуна у Кисингену, одбио је да пружи финансијску помоћ иницијативи која није, како је то дефинисао, „у систему његове политике“. Изјавио је притом да Пољаци треба да се окану помисли о устанку и да се уздају искључиво у Француску и Енглеску.³⁶ То неочекивано одбијање примљено је врло болно у табору Чарториског и умало није довело до раскида са Бомоном.³⁷

У међувремену, уверивши се да у Напуљу не постоји могућност за званично успостављање политичке сарадње, не чекајући Позњака као што је претходно договорено, Васојевић је отпутовао на острво Крф. Позњак, који је још раније био пун подозрења према Васојевићу, схватио је то као доказ да је „кнезу од Холмије“ било стало само да изнуди новац. Чајковски је оштро прекорио Позњака и другог Васојевићу придодатог агента Пужицког да су пустили „кнеза од Холмије“ да умакне и да нису поступили у складу с инструкцијом. Чињеница је да су од момента Васојевићевог одласка из Напуља прекинути његови

³⁵ Н. Васојевић – А. Чарториском, 28. V 1841, BCz, 5657 IV, s. 215–224; Н. Позњак – М. Чајковском, јуни 1841, BCz, 5379 IV, s. 103–117; G. Bozzolato, *нав. дело*, s. 51–52.

³⁶ М. Чајковски – А. Чарториском, 5. VI и 26. VI 1841, BCz, 5379IV, s. 157, 184, 195 n.

³⁷ В. Konarska, *нав. дело*, s. 117–118. Улоге посредника у смиривању конфликта с Бомоном и поновном успостављању добрих односа прихватио се Дадли Стјуарт. У писму Чарториском цитира Бомона који је сматрао да су Васојевићеви планови авантуристички и да не буде поверење, додајући да је у Риму разоткривен (Д. Стјуарт – А. Чарториском, 19. V 1841, BCz, 5517 III, s. 539). Кнез Адам у одговору није настојао да превише оправда Васојевића који је суштински изневерио његово поверење. Указивао је ипак да Бомон није разумео праве намере Замојског и његове лично, будући да тражени новац није био намењен искључиво Васојевићу, већ је требало да послужи ширењу делатности на Истоку (А. Чарториски – Д. Стјуарту, б. д. [1841], BCz, 5473 II, s. 293).

непосредни односи с Пољацима, а самим тим и припреме заједничког похода остале су на мртвој тачки.³⁸

У Отелу Ламбер анализирали су се узроци неуспеха. Чајковски, који се вратио у Рим, настојао је да истражи целу ствар. Из мишљења која је сакупио произилазило је да Васојевић није будио поверење Курије, да је одбијао својим „дивљачким“ понашањем и изигравањем „магната“. Без обзира на то, кардинал Ламбускини обећао му је наводно помоћ у вези с католичким мисијама, клонећи се једино дискусије о политичким темама. Све у свему, Чајковски је, премда је за раскид с Римом кривио Васојевића, извлачио општи закључак да с њим не треба прекидати односе. Намеравао је да га пронађе и да уз њега одреди новог агента – Вајсенхофа.³⁹

Бојазан од прекидања нити које воде ка унији цркава на Истоку и жеља за одржавањем добрих односа са Римом диктирали су Чарториском нужност да се пронађе некакав компромис између „кнеза од Холмије“ и Свете столице. Зато је наложио Чајковском да правда Васојевића објашњавајући да му недостају манири. Кнез је врло добро осетио да је, у поређењу с годину дана ранијом мисијом пољског агента у Риму, у односу Ватикана према пољском питању дошло до извесне суздржаности, премда је кардинал Ламбускини изјавио да Васојевићев случај неће имати утицаја на успостављање ближих односа с пољском емиграцијом.⁴⁰

Другачије је било са Замојским. Унапред је опомињао Васојевића да не треба да рачуна моменталну материјалну помоћ из Рима, већ да се задовољи сагласношћу за своје планове. Додуше, сам се старао да добије новац од Бомона, али финализовање тих настојања препустио је Чајковском. Кривицу за неуспех мисије у Риму свалио је на Васојевића.⁴¹

³⁸ Н. Васојевић – А. Чарториском, 6. VI 1841, BCz, 5657 IV, s. 219; Н. Позњак – М. Чајковском, 6. д. [почетак јуна] 1841, 23. VI 1841, BCz, 5379IV, s. 103–117; Н. Позњак – В. Замојском, 23. VI 1841, *истио*, s. 123; М. Чајковски – А. Чарториском, 15. VII 1841, *истио*, s. 191.

³⁹ М. Чајковски – А. Чарториском, 8. VII, 23. VII 1841, BCz, 5379 IV, s. 169, 199.

⁴⁰ А. Чарториски – В. Замојском (копија), 29. VI, 18. VII 1841, BCzEw, 1508; G. Bozzolaio, *нав. дело*, p. 53.

⁴¹ В. Замојски – Н. Васојевићу, 7. VI 1841, BCzEw, 1526; В. Замојски – А. Чарториском, 24. VI 1841, BCzEw, 1582, s. 514; уп. J. Wszolek, *W odpowiedzi J. Skowronkowi*, „Przegląd Historyczny“, 69 (1978), I, s. 176.

Чајковски је на путу за Цариград скупио још доста података који су веома теретили Васојевићеву личност, али и поред тога мислио је да га се треба држати, јер је оно што је говорио о својој земљи – истина.⁴²

Вредело би можда скренути пажњу на још један занимљив, неразјашњен детаљ везан за Васојевићеву личност. Наиме, прелиминарни преговори с Васојевићем и припреме за експедицију у „Холмију“ одигравали су се у периоду нарочитог пораста унутрашње напетости у балканским поседима Турске. Друштвено-политичке реформе, започете славним Хатишерифом из Гилхане 1839. године, које су представљале најаву промене положаја хришћанског становништва Отоманског царства, остале су мртво слово на папиру. Биле су онемогућене од стране локалне администрације и феудалаца који су у страху од губитка својих позиција још више појачали притисак, сурово поступајући према побуњеним поданицима. Највећи немири обухватили су погранични појас према Кнежевини Србији који су насељавали становници бугарске и српске националности, где су још од јесени 1840. почеле припреме за антитурски устанак. Он је избио 18. априла 1841. у нишком округу и убрзо се раширио на суседне округе: Пирот, Лесковац и Прокупље.⁴³ Устанички одреди састављени од Бугара и Срба нису представљали велику силу, али се Порта односила према том покрету с апсолутном озбиљношћу и строгошћу, употребљавајући за његово гушење сва расположива средства. Нишки устанак, одвијао се у непосредном суседству Србије и са тихом подршком њене владе, па и, чини се, Вашченка, могао је захватити шире просторе, изродити се у велики слободарски покрет и довести Турску до губитка још једне европске провинције. И у том погледу представљао је за њу озбиљну опасност. Подстакао је европско јавно мњење пружајући доказе да Порта не поштује одлуке манифеста из Гилхане, а скренуо је већу пажњу великих сила на деловање ру-

⁴² М. Чајковски – А. Чаргориском, 7. VIII, 17. VIII и 21. VIII 1841, BCz, 5410 IV, s. 398, 403–409, 419–421; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 46–47.

⁴³ К. Велики, *Браилските бунтове 1841–1843*, Софија 1968, с. 50–82; D. Djordjević, *нав. дело*, стр. 67; К. Шарова, *Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX в.* [у:] *България и европейските страни през XIX–XX век*, Софија 1975, с. 27 п.; D. Kosew, *нав. дело*, с. 183 п.; Стр. Димитров, *нав. дело*, с. 266 п.

ске дипломатије на Балкану за коју се сумњало да подржава покрет.

У вези с тим догађајима интересантан је детаљ који садржи извештај француског конзула у Београду Мареа од 12. априла 1841. Из њега произилази да је он раније био упознат с припремама за подизање устанка. У групи завереника који су му се обратили за помоћ био је неки сеоски кнез, бугарски свештеник и Србин. Молили су финансијску помоћ и војне инструкторе, од тога 20 пољских официра.⁴⁴ Ко је устаницима предложио учешћа Пољака – није познато. Ако је веровати Васојевићевим извештајима, он није био равнодушан према целом покрету. У писму Замојском од 15. маја извештавао је да је његов писар започео револуцију у „Старој Србији“, посумњававши, изгледа, у његов долазак. Сматрао га је за храброг човека, али невичног политици и ратној вештини. Иако је Васојевића, као што је писао, наљутило прерано изазивање нереда, најављивао је да ће се постарати да му помогне.⁴⁵

Не зна се, колико у целој овој причи има истине, али остаје чињеница да су вести о Нишком устанку и о друштвеним немирима у другим провинцијама могли деловати на Васојевићеву машту и понашање. Вероватно тиме треба тумачити његову журбу и нестрпљење у односима с Пољацима и Римом. Још у првом разговору с Чајковским у Риму настојао је да га убеди у неопходност организовања хитне експедиције у „Холмију“. Пољски агент оценио је да су околности за започињање акције веома повољне и захтевао је од својих власти да донесу брзу одлуку. Мислио је да ће најумеснији корак бити слање с Васојевићем експедиције од неколико десетина Пољака. У писму Замојском писао је: „Ако је могуће дати му 100 или бар 60 људи, да се једноставно искрцају код Скадра и да крену право у Холмију – тамо би се Кнез представио као рушилац московских и аустријских интрига, миротворац и савезник Порте [...], улазак тамо с извесном силом моћи ће нашем положају да пружу

⁴⁴ Извештај Мареа, 12. IV 1841, Archives du Ministère des Affaires Étrangères – Paris (даље ААЕ), Correspondance politique des consuls, Turquie – Belgrade, t. 1 (1841–44) (даље СРС), р. 25; „ils espèrent obtenir d'elle [Француске] de la pitié pour les malheurs de leur pays et de l'encouragement pour les efforts; ils se flattent qu'il leur sera fournis: 50.000 ducats (600.000 fr.), 6 ingénieurs, 10 artilleurs françois, et 20 officers polonois, avec ce secours ils pensent de réussir“.

⁴⁵ Н. Васојевић – В. Замојском, 15. V 1841, BCz, 5657 IV, s. 208.

жи неку трајност, да нам омогући позитиван утицај на Турску, а може запалити општи рат у коме ће испливати наше питање“.⁴⁶

Даље поступање и одлуке у овом питању Чајковски је доводио у зависност од општег међународног положаја Турске: „[...] да ли ће се Порта одржати или срушити – то мора бити мера нашег поступања“. Прве тешкоће у Риму, а пре свега недостатак средстава, проузроковале су то да је Васојевић настојао да засад одложи заједнички поход. Одлучио је да се сам упуту у „Холмију“ и у зависности од ситуације или да почне деловање, или да отпутује у Цариград, Солун или Београд и тамо сачека сигнал с пољске стране. Није притом искључивао да ће из политичких обзира бити приморан да сарађује с неком од „непријатељских сила“, али је уверавао да би то био привремен савез. Јасно је да се таква изјава није могла свидети Чарториском.⁴⁷ Узимајући у обзир актуелну ситуацију у северозападној Бугарској, Васојевић је сматрао да би био сувише опасан и ризичан долазак Чајковског у „Холмију“ и саветовао му да се ограничи на посматрање догађаја било из Солуна, било из Јањине.

Карактеристично је да је у том моменту дошло и до промене његовог односа према Србији. Не само што одбацује сваку могућност сарадње, већ отворено саветује да се тим путем не креће к њему. Вероватно је ту имао на уму ширење руских утицаја у Србији.⁴⁸ Ова Васојевићева запажања утолико су била од значаја што је на пут у Београд управо кренуо Лишчињски-Линч, те је евентуална сарадња с њим доведена у питање. Чарториски је ставио Лишчињском у задатак да се на лицу места темељито распита о Васојевићу, који је, како је мислио, тамо „познат са своје добре стране“. Међутим, Лишчињском није пошло за руком да у Србији добије било какве информације о „кнезу од Холмије“, нити да успостави контакт с њим.⁴⁹

Може се споменути још једна епизода из тог периода, која додуше нема никакве везе са стварним Васојевићевим плановима, али која сведочи да су аустријске власти почеле пажљиво да прате његове кораке, могућно, упозорене на његове намере. Ствар се тиче првог устанка у Браили, на територији Влашке, крајем јула 1841. Припремама је командовао Србин, бивши Ми-

⁴⁶ М. Чајковски – В. Замојском, 23. V 1841, BCz, 5379 IV, s. 91.

⁴⁷ Н. Васојевић – А. Чарториском, 6. VI 1841, BCz, 5657 IV, s. 219.

⁴⁸ Н. Васојевић – А. Чарториском, 16. VI 1841, BCz, 5657 IV, s. 230.

⁴⁹ Lj. Durković-Jakšić, *Pierwszy polski*, s. 4 n.; исти, *Србијанско*, стр. 50.

лошев официр – Владислав Татић, док је главну улогу у неуспелом покушају напада наоружаних чета у Бугарској одиграо извесни Василије. Истраживања К. Великог доказују да је фактички иницијатор прве буне у Браили био Милош, који се трудио да споји тај покрет с устанком у нишком округу.⁵⁰ Дакле, аустријски конзул у Београду Атанацковић, извештавајући своје власти о догађајима у Браили, претпоставља да се под именом Василије могао крити самозвани кнез Васојевић (sic!).⁵¹ Додуше Васојевић је у писму Чарториском са Крфа писао да поткрај јула намерава да се нађе међу „encouragés“ Бугарима,⁵² али била је то само једна од његових многобројних и изненађујућих идеја.

Ваљало би на овом месту покренути питање које и даље остаје контроверзно. Није ли, наиме, Васојевић с Пољацима играо двоструку игру? Није ли открио заједничке планове руским и аустријским агентима? Чајковски се за време свог путовања на Исток, а пре свега још у Цариграду, више пута сретао с таквим мишљењем. У Атини је сазнао за Васојевићеве контакте с руским посланством у Паризу, као и са драгоманом турског посланства, осумњиченим да помаже Русији. Француски посланик у Цариграду де Понтоа отворено га је сматрао руским агентом који се истовремено труди да искоришћава и другу страну. Још почетком 1842. до Чајковског су стизали гласови да је Васојевић плаћени агент Русије и Аустрије, у шта уосталом није хтео да верује.⁵³ Рађа се питање – да ли су то биле истините информације или пак обичне инсинуације? Чињеница да је Русија дознала још у септембру 1841. за агитациону акцију коју пољски емигранти спремају међу Јужним Словенима и за контакте Чајковског с Васојевићем баца сумњу на овога другог.⁵⁴ Кад је о Аустрији реч,

⁵⁰ К. Велики, *нав. дело*, с. 75 п.; D. Djordjević, *нав. дело*, с. 67.

⁵¹ Извештај Атанацковића, 18. VIII 1841, Архив Српске академије наука и уметности – Београд (даље АСАНУ), Исписи из Бечког архива, 7940/726, стр. 289.

⁵² Н. Васојевић – А. Чарториском, 14 VII 1841, BCz, 5657 IV, s. 232.

⁵³ Изводи из писاما М. Чајковског, 21. VIII и 17 IX 1841, BCz, 5410 IV, s. 123, 125; Извештај Чајковског, 5. I 1842, BCz, 5486 IV, s. 19 п.; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 47–48.

⁵⁴ Тезу о Васојевићевој издаји протуррио је Вучковић, позивајући се на писмо српског капућехаје у Цариграду Јована Антића својој влади од 8. септембра 1841. Антић се на препоруку Рифат-паше и руског посланства информисао о настанку друштва у Паризу, које је под привидом истраживања словенских старина имало за задатак да шири политичку пропаганду и наговара на побуну преко својих изасланика. У Србију је требало да се упути Чајковски коме је био циљ да се спријатељи с Васојевићем. Српској влади се, дакле, саветовало да будно посматрају пољске аген-

сумња у издају заснива се на једној, али суштинској премиси. У већ споменутом Атанацковићевом извештају нашао се спомен писма које је у мају примио од Васојевића из Париза. Васојевић је наводно у писму између осталог споменуо да ће убрзо имати прилику да докаже своју оданост Аустрији.⁵⁵

У оба случаја аргументи који оптужују Васојевића за издају озбиљни су, али недостају непобитни докази кривице. С друге стране, био је познат његов непријатељски однос према Русији и Аустрији који није декларисао само Пољацима. Најизразитије је то манифестовао у писмима свом сину. Оптужио је обе велике силе не само да су преко својих агената уништиле његову дипломатску каријеру, а затим га приморале да напусти Србију, већ да пре свега делују на штету интереса словенских народа.⁵⁶ На размишљање нагони чињеница да када су га крајем 1841. ухапсили Турци у Скадру, руски конзул (уосталом слично као и енглески) остао је глув на његове протесте и молбе за помоћ.⁵⁷

Почетком 1842. читава сарадња и планови везани за Васојевићеву личност, дотле чувани у тајности, постали су опште познати. „Денунцирање“ Васојевићевих веза са Чарториским од стране емигрантске демократске штампе, која је у јануару објавила текст заједничке конвенције опремивши га одговарајућим коментаром, није могло више да нашкоди самом споразуму, и иначе већ фактички раскинутом, али извргло је руглу и компромитовало дипломатско деловање кнеза Адама. Први је „Демократа пољски“ 24. јануара објавио допис из Рима, који највероватније потиче из кругова пољских свештеника, представљајући односе Чарториског и Васојевића, а затим и сам текст конвенције. Убрзо су то прештампали са сопственим коментарима други

те (В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 101). Садржај тог писма био је у општим цртама познат Чајковском на чему је дуговао захвалност секретару капућехаје Вукашину Радишићу, с којим се спријатељио убрзо по свом доласку у Цариград. Радишић ипак није спомињао оне одломке из Антићевог писма у којима је било речи о мисији Чајковског у Београду и његовим везама с Васојевићем. Зато је додао да се Антић смејао тим упозорењима Русије и у својој депеши назначио, „да би према тим кнежевим изасланицима требало најбоље поступати“ (Извештај Чајковског, 27. IX 1841, ВСz, 5410 IV, s. 491).

⁵⁵ Извештај Атанацковића (копија), 18. VIII 1841, АСАНУ, 7940/726, стр. 289; вид. В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 101–102.

⁵⁶ Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 53 п.

⁵⁷ Извештај Атанацковића (копија), 27. XII 1841, АСАНУ, 7940/749, стр. 312; Извештај Фонбланка, 2. XII 1842, Foreign Office, London, Embassy and Consular Archives – Turkey (даље FO, EC), 195/197, p. 418–419.

емигрантски часописи: „Пшонка“ и „Новорочњик демократични“, дајући целом питању велики публицитет.⁵⁸ Кнез са своје стране није предузео никакав покушај разјашњења, једино су „Трећи мај“ и „Ђењик народови“ покушавали да стишају читаву галаму. Сигурно га је, међутим, заболоо ударац. Препоручио је Чајковском велики опрез, спаљивање непотребних папира и затирање трагова сарадње са „кнезом од Холмије“. Највише га је ипак увредило што је у коментару листа „Демократа пољски“ Васојевић представљен као агент Москве, а још горе што је такво убеђење владало и у Курији. Чарториском је зато било веома стало да барем ослободи несрећног „кнеза“ Николу оптужби за шпијунажу.⁵⁹ Чајковски је стога у писму Брунелију покушао да представи целу ствар као интригу руског агента која је имала за циљ да доведе до прекида односа Чарториског с Римом. Сам пак Васојевић највише је сумњао да су Енглези радили против њега и пољских планова.⁶⁰

Оцењујући значај сарадње табора Чарториског с Николом Васојевићем треба имати у виду њена два аспекта: први се тиче реализације главних принципа заједничке политике, што је био предмет разговора и садржај конвенције која напослетку није ни потписана; други – улоге коју је ова веза одиграла у одређивању смера будуће делатности Отела Ламбер на Балкану. Амбициозни планови да се организује експедиција у „Холмију“ и тамо започну припреме за устанак у земљи уз ослонац на савез са здруженим јужнословенским народима и благонаклон став Порте и Ватикана – доживели су потпуни крах.

Узрок неуспеха не треба тражити само у авантуристичком понашању самога Васојевића, већ и у недостатку средстава за деловање на ширем плану, а пре свега у превиђању балканских реалитета и интереса великих сила у том делу Европе. Да ли је самозвани „кнез од Холмије“ био стварно варалица која жели да изнуди новац? Много појединости говори томе у прилог, али не мањкају ни аргументи који сведоче да је доиста имао некакав утицај и ауторитет у својој земљи и тежио стварању полу-независне државице. И код Срба који су боравили у Цариграду,

⁵⁸ Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 48 n.; E. Wróblewska, *Satyra polityczna Wielkiej Emigracji*, Toruń 1977, s. 48.

⁵⁹ F. Rawita-Gawroński, *Materiały*, s. 23, 35; B. Konarska, *нав. дело*, s. 442.

⁶⁰ Н. Васојевић – А. Чарториском, 4. X 1842, BCz, 5657 IV, s. 235; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 49.

поред осталих и Вучића, говорио је за „доброг Словена и способног официра“.⁶¹ Наде у успешан развој сарадње и постизање намераваних циљева распршиле су се у Риму и Кисингену. Васојевићева римска мисија била је у извесном смислу испит његових дипломатских вештина – нажалост, неуспешан, али да ли само његовом кривицом? Чарториски је морао с разочарењем да констатује да Ватикан није дозволио да буде изведен на клизав терен и није намеравао да постане инструмент у политичким плановима пољске емиграције у њеној борби против Русије.⁶²

Болан ударац било је одбијање лорда Бомона да пружи финансијску помоћ уз изразе неодобравања пољске политике на Истоку. Колико год био лично и службено наклоњен пољској ствари, Бомон је у овом случају показао круто и неповерљиво држање енглеске дипломатије. Енглеска, која је била покровитељ међународних конференција о регулисању египатско-турског конфликта и гаранцијама интегритета Отоманског царства, није намеравала да подржи ниједан покрет нити акцију који би га ослабили.⁶³ У томе се није много разликовао ни однос Француске. Додуше, Васојевићу је пошло за руком да добије магловита обећања подршке од конзула у Напуљу, Бриндизију и на Крфу, али нови конзул у Београду Кодрика заузео је према њему недвосмислено одбојан став, не желећи да буди сумњу српске владе којој су, чини се, били познати контакти његовог претходника Марea са завереницима из времена устанка у Нишу.⁶⁴

Ипак одлучујуће је за целу ствар било становиште Турске. Јасно је о томе говорила инструкција Чајковском који је кретао за Цариград. Тамо су се свакако морале потврдити његове раније

⁶¹ Н. Васојевић – А. Чарториском, 16. XII 1842, BCz, 5657 IV, s. 245; А. Олшевски – М. Чајковском, 26. X, 17. XII 1842, BCz, 5655 IV, s. 373, 385; Изводи из писама Чајковског из Цариграда, 4. IX, 12–17. IX, 27. X, 4. XII 1841, BCz, 5410 IV, s. 124–126; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 47. Питање Васојевићеве кнежевске титуле објашњавао је Верешчињски. По његовом мишљењу, Васојевић је добио од владике црногорског потврду „да је кнез Књажије Васовати“, која „књажија“ (кнежина) броји 4 села по неколико десетина кућа свако (А. Верешчињски – К. Сјенкјевичу, 27. I 1842, BCz, 5409 IV, s. 299; вид. J. Skowronek, *Polityka*, s. 51).

⁶² G. Bozzolato, *нав. дело*, p. 54.

⁶³ Енглески конзул у Београду Фонбланк до краја је задржао неповерење и хладну равнодушност према Васојевићу, а после његове смрти одбацио је молбу Васојевићеве удовице за финансијску помоћ (Т. Fonblanque-Addington, 19. III 1844, FO, General Correspondance – Turkey, 78/565, p. 356; Извештај Фонбланка, 29. VIII 1844, FO EC, 195/236, p. 211).

⁶⁴ Извештај Кодрике, 23. VIII 1841, ААЕ, СРС, s. 112.

претпоставке и бојазни да Порта неће пристати ни на какво смањење своје територије. Формирање „Холмије“ пресецало би њене комуникације с удаљеним и побуњеним провинцијама Босном и Херцеговином, а поврх тога пружило заразан пример другима.⁶⁵ Тиме треба тумачити одлучно и немилосрдно поступање Турака према Васојевићу – прогон, хапшење и најзад убиство 1844. Околности убиства нису детаљно испитане. Убили су га Турци у лето 1844, када је покушао да се из властите земље, где му је горело под ногама, пробије до Србије. У тај трагичан догађај умешао је прсте и црногорски владика Његош коме се одавно нису свиђале амбиције „кнеза“ Васојевића.⁶⁶ Дакле, упркос ономе што се мислило, Турска је имала још довољно снаге да угуши побуне и нереди у својим балканским провинцијама.

Уопштено речено, са становишта привремених циљева пољске политике споразум с „кнезом од Холмије“ треба оцени-ти као непријатан пораз. Сарадња с Васојевићем ипак је имала своје позитивне стране и значај, доносећи партији Чарториског користи за будућност. Пре свега, омогућила је да се допре до турских Словена, да се боље него дотад упозна терен деловања и успоставе први контакти са српским активистима. То је створило услове да се убрзо формулише програм југословенске политике као и да се нађе трајнији ослонац у западним силама, али и помоћ с њихове стране. Веза с Васојевићем омогућила је напослетку први боравак Чајковског у Цариграду који као да је био заматак касније Главне агенције на Истоку.

ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У СРБИЈИ 1841. ГОДИНЕ – ПРОБЛЕМ ЕМИГРАНАТА

Одлазак главних вођа уставобранитеља из Србије није означио крај жестоке унутрашње борбе у земљи. Делимичну кривицу за то носе кнез Михаило и његова влада који су у овој ситуацији користили прилику да се реше многих незгодних присталица уставобранитеља, отпуштајући их с положаја и дужности. Свеопште незадовољство изазвала је одлука владе од

⁶⁵ Љ. Durković-Jakšić, *Petar II Petrović*, s. 156. Чајковски је у својим *Белешкама* записао да је експедиција у „Холмију“ отказана, јер Порти „није била драга“ (*Записки М. Чајковског*, 94, 1898, с. 185).

⁶⁶ Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско*, стр. 56 п.

9. децембра 1841. о повећању пореза са 5 на 6 талира. Влада је тај корак објашњавала повећаним издацима за спровођење неопходних реформи, као што су осавремењивање војске, санитарна заштита, развој просвете. Те реформе као и низ других суштинских одлука које су се спроводиле током 1841. и у првој половини 1842. прихватане су без противљења и с разумевањем, али повећање пореза довело је до оштрих протеста читавог друштва, пружајући самим тим кнежевим противницима оружје у руке.⁶⁷ Ауторитету владара шкодили су стални сукоби између Државног савета и министара. У својој борби са уставобранитељима кнез Михаило није могао да рачуна на подршку Савета, јер део његових чланова, међу њима и Јеврем Обреновић, није одобравао актуелни састав владе. Положај кнеза Михаила слабили су поред тога хладни и неповерљиви односи с оцем и кнегињом Љубицом која је радила у корист Милошевог повратка. Милош је отворено критиковао неке синовљеве потезе, између осталог и именовање старог руског генерала Ивана Даниловича на положај команданта стајаће војске. Иступао је такође против Михаиловог председника владе Протића. Стари кнез није губио наду да ће поново преузети српски престо, те му је било стало да преко себи оданих људи сачува утицај у влади и војсци.

Кнез Михаило се на све начине борио за подршку Русије, али је истовремено настојао да задобије наклоност турских званичника. Његов агент у Цариграду – Јован Герман обавештавао га је о актуелним односима Порте и руског посланства у погледу сукоба с уставобранитељима. Указивао је на опасност од интрига емиграната и саветовао предузимање неопходних корака да се конзул Вашченко привуче на њихову страну. Такође је истицао потребу задобијања наклоности београдског паше Џамила и неколико других турских званичника у Цариграду – најбоље уз помоћ новца.⁶⁸ Став Русије у овој фази сукоба кнеза Михаила с уставобранитељима може се дефинисати као компромисан. Руска дипломатија, премда је све време пружала подршку кнезу

⁶⁷ Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 41 п.; Л. Ранке, *нав. дело*, стр. 260. Међу одлукама из тог периода пажњу заслужује оснивање 27. V 1842. Друштва српске словесности по угледу на Матицу српску која је деловала у Пешти. Вид. N. Pribić, *Društvo Srpske Slovesnosti und C. Robert*, „Die Welt der Slawen“, VIII/1, Wiesbaden 1963, S. 80–91.

⁶⁸ Ј. Герман – кнезу Михаилу, 1. XII 1840, АС, Лични фонд Илије Гарашанина (даље ИГ), бр. 51.

Михаилу, ипак је испољавала занимање и за његове противнике, с којима је имала везе из периода борбе против Милошевог апсолутизма. Помирење завађених страна постало је њена главна тежња. Она је наике добро разумела да од наставка страначких сукоба највише користи има Турска, мешајући се све чешће и сасвим отворено у унутрашње ствари Србије.⁶⁹ На наклоност и помоћ руског посланика Титова у почетку су рачунали и српски емигранти у Цариграду. Успели су да постигну то да су руски агенти настојали да приволе кнеза Михаила на уступке и почели заједно с Портом да раде на њиховом повратку у земљу.

О повратку уставобранитељских вођа из егзила водили су се у Цариграду разговори специјалног руског изасланика барона Ливена с турским министрима. Након дугог оклевања кнез Михаило је подлегао њиховом притиску и дао сагласност за повратак емиграната, мада ипак изузимајући Вучића, Стојана Симића и Милутина Гарашанина. Ради усаглашавања услова под којима је требало да дође до кнежевог помирења с емигрантима, Ливен се у марту 1841. упутио у Србију. Француски конзул у Београду, иако није био упознат с детаљима те мисије, прилично је недвосмислено, али с правом, приметио да Ливенов долазак у Србију, као и посете других руских личности, указују на значај који руска влада придаје догађајима у северозападном делу Отоманског царства. У суштини то за циљ има – тврдио је – навикавање Срба на присуство руских војних лица и мешање Русије у унутрашње ствари Србије.⁷⁰ Између Ливена и кнеза Михаила дошло је напослетку до пуног разумевања око питања повратка емиграната под условима који су прихваћени раније у Цариграду. Требало је да кнез посебним актом (али не у форми амнестије, јер је прихваћено тумачење да су уставобранитељи земљу напустили добровољно) обавести народ како се обратио Порти за дозволу повратка емиграната, с изузетком споменуте тројице. Емигрантима који су се враћали гарантована је безбедност, свима је додељена плата у складу са заслугама и обављаним дужностима.⁷¹ Међутим, од момента доношења ових одлука до повратка емиграната морало је да прође још доста времена.

⁶⁹ Г. Јакшић, Д. Страњаковић, *Србија од 1813*, стр. 86; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 7.

⁷⁰ Извештаји Мареа, 29. I, 22. III и 29. VII 1841, ААЕ, СРС, р. 15, 17, 106.

⁷¹ Извештај Мареа, 17. VI 1841, *истио*, р. 73; Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 47 п.

Напоследку се испоставило да је изгнанство уставобранитеља било најмање повољно решење за кнеза Михаила. Опозиција би сигурно представљала мању претњу да јој је дозволио да остане у земљи. Боравак њених главних представника у Цариграду пре им је ишао наруку; ту су добијали шире поље деловања, упознавали многе утицајне личности из турске администрације, придобијали њихову наклоност и могли непосредно да се заузимају за своја права. Они који су ишли у Русију трудили су се да и тамо извуку исте користи.⁷²

Вучић и његови другови наишли су у Цариграду на благонаклон пријем. Када су схватили да им није успео покушај да Русију приволе на енергично деловање у њиховом интересу, одлучили су да прекину односе са својим недавним покровитељима и ступе у блиске односе с Портом. Без муке су успели да је убеди како кнез Михаило, користећи прећутну подршку руске дипломатије, помаже устанике у Бугарској и Босни. Оптуживали су Русију да не штедећи новац већ одавно хушка балканске народе против Турске и тежи стварању некакве словенске државе под сопственим протекторатом. Признавали су да су у Београду и Цариграду за време Милошеве владавине и сами од Русије добијали значајне суме. Сада су пак тврдили да је српски Државни савет одредио суму од 12 хиљада дуката за подмићивање Титова, Вашченка и турских министара.⁷³ Видећи те доказе оданости, Турска ће и званично почети од кнеза Михаила да захтева повратак уставобранитеља и њихово постављање на раније положаје. То ће је довести у сукоб са српском владом. А она је Порти пребацивала непоштовање устава и мешање у унутрашња ствари Србије. Оптужбе с турске стране имале су озбиљнији карактер – тичале су се наиме деловања (иако не сасвим доказаног) против целовитости царства, што сведочи о нелојалности Србије султану. Карактеристично је да су те оптужбе усмераване против целе породице Обреновић, дакле, како против кнеза Михаила

⁷² Г. Јакшић, Д. Страњаковић, *нав. дело*, стр. 87. По Ивићу, заједничка судбина прогнаних уставобранитеља створила је међу њима везе карактеристичне за савремене политичке партије (А. Ивић, *нав. дело*, стр. 71). Та жеља и спремност за заједничко деловање и поред низа разлика у погледима импоновала је Чајковском. „Разговарали су и препирали се, али упркос свим разликама гледишта, Срби су били спремни да делају заједно и да иду рука под руку“ (*Записки М. Чайковског*, 94, 1898, с. 675).

⁷³ Извештај Мареа, 22. III 1841, ААЕ, СРС, р. 18; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 122 п.; Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 51 п.

тако и против његовог оца Милоша. Отуда се може претпоставити да се већ тада у турским круговима родила идеја о промени династије у Србији.⁷⁴

Развој ситуације у Србији и суседним словенским земљама будно је посматрала аустријска влада. Основна линија поступања Аустрије према српским питањима није се променила – и даље се руководила принципом да се мора сачувати *status quo*. Иако се помирио са повећаним утицајем Русије у Србији, Метерних је ипак страховао да јој Порта не учини неке нове уступке који би довели до успостављања руског протектората у Србији као што је био случај с Молдавијом и Влашком. По његовом мишљењу, политика Аустрије и Русије ослањала се на истоветне чврсте принципе легитимитета, али је више пута долазило до размимоилажења кад је реч о појединостима. Замерао је Русији да као и обично настоји да за себе извуче неку корист. Овога пута реч је била о искључивању Француске из источног питања.⁷⁵ У спору уставобранитеља с кнезом Михаилом став Аустрије приближавао се руском. Није се отворено стављала ни на једну страну, већ је сматрала да је најважније очувати ред и мир у Србији и зато је желела да дође до споразума.⁷⁶

Аустрија је са српском владом имала углавном добре и пријатељске односе. Томе су погодвали заједнички трговински интереси и живи културни контакти. Метерних је ценио да ће тако на природан начин успети да стекне одлучујући утицај у Србији. Аустријски агенти, непосредни сведоци догађаја, нису делили у потпуности тај његов оптимизам. По њиховом мишљењу, кнез Михаило који радо тражи ослонац у Русији, у случају победе над уставобранитељима, учврстио би своје позиције, што би му омогућило ширење свог утицаја у Босни и Бугарској, а то би

⁷⁴ В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 7, 22 п., 31. Када је у јуну 1841. откривена завера у Милошеву корист, коју је предводио Г. Вукомановић, брат кнегиње Љубице, то је омогућило Турској да изнесе сумње како је стари кнез повезан с устаничким покретима у нишком округу и северозападној Бугарској. Знано се за учешће утицајних Срба, па и министара, у припремама ових устанака. Министар унутрашњих дела Рајовић боравио је у лето 1841. у Крушевцу, одакле је руководио војном помоћи устаницима (Аутобиографија Атанасија Николића, АСАНУ, 7380/32, стр. 21).

⁷⁵ *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren*, Hrsg. von R. Metternich-Winneburg, 6, Wien 1883, S. 597–598; вид. В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 33. С. Робер је сматрао да је најсигурнија гаранција независности Србије „ћутљива љубомора“ Аустрије и Русије (С. Robert, *Les Slaves*, p. 354).

⁷⁶ Извештај Мареа, 3. IV 1841, ААС, СРС, р. 19.

представљало већ извесну опасност за Турску, а у будућности и саму Аустрију. У томе би требало тражити узрок извесне бланаклонности коју Аустрија почиње да испољава према опозиционој странци.⁷⁷ Немири и нереди који су све чешће избијали у подунавским провинцијама Турске, а који су, како се веровало, у непосредној вези с порастом активности страних агената на том подручју (углавном руских), навели су Аустрију да у специјалну мисију у Србију пошаље генерала Хауера. У Земун је стигао 15. августа 1841. у друштву бившег аустријског конзула Филиповића. Званично је циљ његове мисије било питање регулације Дунава и Саве, али је заправо имала политички карактер. У питању је било спровођење инспекције дуж целе аустријско-турске границе, испитивање околности последњих нереда и обезбеђивање мира. Тај поверљиви део мисије који је Хауеру наложио лично Матерних био је познат кнезу Михаилу и Џамил-паши. У односу на Србију то је личило на циљани прекор у вези с гласинама да је пружила помоћ устаницима у Бугарској и Босни.⁷⁸ Француски конзул, извештавајући о Хауеровом доласку у Београд, претпостављао је чак да је прави циљ његове мисије припремање аустријске окупације Србије.⁷⁹

ПОЧЕЦИ ДЕЛАТНОСТИ М. ЧАЈКОВСКОГ У ТУРСКОЈ

Тако је изгледала ситуација у Србији у тренутку када је Михал Чајковски, популарни Чајка, крајем августа стигао у Цариград. Добро је знао да неуспех споразума с Васојевићем значи промену карактера његове мисије која више није водила „непосредном делању“, већ се морала преусмерити на „проналазак елемената

⁷⁷ Мареу, будном посматрачу свих потеза руске и аустријске дипломатије у Србији, није промакла та промена Атанацковићевог става према уставобранитељима. Маре се, уопште узев, с подозрењем односио према аустријским плановима у Србији (Извештаји Мареа, 29. I, 22. III 1841, ААЕ, СРС, р. 16, 18). Попов чак сматра да Аустрија, кад је подржавала уставобранитеље, није толико рачунала на увећање својих утицаја у Србији, колико на изазивање грађанског рата (Н. Попов, *нав. дело*, стр. 118). Вид. В. Поповић, *Мейтернихова йолијика*, стр. 151–152; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 35 п.

⁷⁸ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 131 п.; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 35 п.

⁷⁹ Извештај Мареа, 19. VIII 1841, ААЕ, СРС, р. 109. Ове погледе није делио Мареов наследник Кодрика. Сматрао је да су сва страховања и сумње које је код Срба изазвала Хауерова посета – неосновани и да доказују само њихову урођену антипатију према странцима (Извештај Кодрике, 23. VIII 1841, *истио*, р. 112).

потребних [...] за подробно упознавање и успостављање односа с њима“.⁸⁰ Одржавање веза с „кнезом од Холмије“ одлазило је у други план. Такође је био свестан да ће у својим поступцима од почетка морати да се ослони искључиво на сопствене снаге. Још је у Риму сазнао да су сви турски званичници (Решид-паша, Фети Ахмет-паша и Хозрев-паша, којима је био препоручен) пали у немилост и уклоњени с положаја. Молио је стога кнеза Чарториског за нове покровитеље.⁸¹ Сам је, међутим, нашао подршку у француском посланству. Гроф де Понтоа, тадашњи посланик, примио га је веома добро, и то не само због француског пасоша, писама-препорука и докумената који су доказивали да у Турску долази као књижевник и истраживач словенских старина. Испоставило се да је де Понтоа веома пријатељски настројен према Пољацима и њиховом питању, што је, имајући у виду да је уживао велики ауторитет на Босфору, било од нарочитог значаја. Чајка се убрзо приближио првом драгоману посланства Кору, бившем секретару и присном пријатељу Решид-паше, познаваоцу Истока с изузетним политичким умом. Кор ће му више пута бити од користи. У француском посланству упознао је такође оца Лелеа, супериора реда лазариста. Сарадња која је тада започета с лазаристима представљаће значајан елемент у пољском деловању на Истоку и одразиће се, између осталог, на оснивање пољске колоније у Турској, назване Адампол (данас Полонезкој).

Постепено је Чајка проширивао круг познанстава, трудећи се да допре до високих турских чиновника. Ни у једном тренутку није губио из вида прилику за проналажење оних „елемената“, односно тачака ослонца за своју акцију. Није могао а да не обрати пажњу на српске политичаре који су водили живу активност. Најпре је обновио познанство с Вукашином Радишићем, младим Србином кога је раније упознао у Франкфурту и који је од новембра 1840. обављао дужност секретара српске агенције у Цариграду. Овај бивши професор старогрчког језика и поезике у крагујевачкој гимназији био је одани пристали-

⁸⁰ Извештај Чајковског, 26. VI 1841, BCz, 5379 IV, s. 157.

⁸¹ В. Замојски – Фети Ахмед-паши, 15. IV 1841, BCzEw, 1526; Извештај Чајковског, 7. V 1841, BCz, 5379 IV, s. 58; M. Czajkowski, *Souvenirs sur la guerre 1853–1855 dans les Principautés et sur le Danube*, Biblioteca Academiei Române – București. Documente Sadyk-Pacha Czaykowsky, с. 4906, р. 44; *Записки М. Чајковског*, 94, 1898, с. 424, 428.

ца Обреновића. За своју каријеру имао је да захвали Милошу који му је омогућио студије и путовања у иностранство, а затим га поставио у своју канцеларију.⁸² Одушевљен књижевним стваралаштвом Чајковског, Радишић се декларисао као „прави Словен“ који мрзи колико Турке, толико и Москове и сања о уједињењу Јужних Словена под влашћу националне династије Обреновића. Његове су речи, пуне искрене симпатије према Пољској и поштовања према њеној улози у Словенству, морале имати утицаја на Чајку. Радишић је притом особито истицао значај који је за Словене имала Мицкјевичева катедра на Француском колежу. Желећи, могућно, да стекне што веће поверење Пољака, упозоравао га је на свог претпостављеног, Јована Антића, који је – како је тврдио – био Русима на услузи, а саветовао му је и да буде на опрезу с Вучићем и Петронијевићем који су се, истина, сматрали непријатељима Русије, али су – по његовом мишљењу – усто били Милошеви непријатељи и верне присталице Турске. И поред тога, обећао је да ће Чајку представити како своме надређеном, тако и обојици уставобранитељских вођа.⁸³ У Радишићу је Чајковски стекао извештача о догађајима у Србији током последњих неколико година, као и о њеној актуелној политичкој ситуацији. Радишић је, наравно, величао Милошеву власт истичући његове заслуге за развој просвете и војне организације и додајући да му је намера била да уједини Јужне Словене. Критиковао је, међутим, понашање Вучића и Петронијевића који су – по њему – у конфликту са старим кнезом подлегли руском и турском утицају, а сада би могли постати оруђе интрига Русије која жели да веже руке младоме кнезу Михаилу.⁸⁴ Радишић је од почетка подстицао Чајку да дође у Србију, нудио му помоћ и препоруке, поред осталих, Исидору Стојановићу и другима који би му олакшали приступ кнезу. Овај први, премда још лабав контакт с Радишићем учинио је да Чајка све одлучније почне да кује планове пољске „словенске политике“ уз ослонац на Србију.⁸⁵

У Цариграду Чајка се срео са шачицом пољских емиграната који су се прихватили различитих послова и неретко се представљали под лажним именима. Међу њима нарочиту пажњу при-

⁸² *Записки М. Чајковског*, 94, 1898, с. 175; М. Милићевић, *Поменик*, стр. 588.

⁸³ Извештај Чајковског, 12–17. IX 1841, BCz, 5410 IV, s. 463–464.

⁸⁴ *Истио*, s. 465 и Извештај од 27. IX 1841, *истио*, s. 489.

⁸⁵ Извештај Чајковског, 17. IX 1841, BCz, 5410 IV, s. 465–474.

влачио је Лудвик Звјерковски, брат од стрица Валетинја, једног од челних активиста демократског крила емиграције. Његова личност и присуство у Цариграду још одраније су изазивали многе контроверзе у Отелу Ламбер. Познато је било да је пре тога припадао Пољском демократском друштву. Сумњичили су га на име да је 1838. стигао у Турску управо по налогу демократа како би пратио, па чак и онемогућио рад табора Чарториског на Истоку, а у првом реду генерала Хшановског. Верешчињски је о њему ипак имао најбоље мишљење; демантовао је лажне гласине о његовом деловању и уверавао у добре односе с генералом. Сматрао је да би кнежев агент на Истоку добио у њему ревностног сарадника, нарочито у питањима Кавказа. У Паризу су ова објашњења прихваћена са задовољством уз претпоставку да је вест о ометању мисије генерала Хшановског потекла из кругова демократа који су тиме хтели да се на неки начин похвале својом политичком активносту на Истоку. Размишљало се само да ли се Звјерковском може у потпуности веровати, да ли га је могуће приволети на безусловну субординацију и дискрецију.⁸⁶

И Звјерковски је са своје стране увидео да би било умесно ослободити се сумњи које су га теретиле. У писму Замојском трудио се да изнесе своје погледе и политичка схватања, као и стварне мотиве којима се руководио када је кретао на Исток. Истицао је независност својих поступака и доказивао како је једини њихов циљ било служење пољској ствари, чије је решење видео управо на Истоку. Пребацивао је Замојском што се четири године оглушивао о његове покушаје да приступи служби кнеза Чарториског. Сматрао је да је потреба тренутка да се попуни празнина настала по одласку генерала Хшановског из Цариграда, те да се тамо пошаље агент заједно с помоћником.⁸⁷ Чајка је извесно време пажљиво посматрао Звјерковског не журећи да му понуди сарадњу. Желео је да овај што више открије своја убеђења и политичке намере. Изражавао је ипак најбоље

⁸⁶ А. Верешчињски – А. Чарториском, 7. II 1839, BCz, 5409 IV, s. 20–21; Пројекат инструкције за Верешчињског [руком Сјенкјевича], 16. IV 1839, *истио*, s. 6; Л. Звјерковски – В. Замојском, 7. II 1839, BCz, 5410 IV, s. 95; *Записки М. Чајковског*, 94, 1898, с. 190; уп. *Nekrolog L. Zwierkowskiego*, „Wiadomości Polskie“, 1860, nr 34, s. 149; F. Rawita-Gawroński, *Michał Czajkowski*, s. 37; уп. М. Tyrowicz, *Towarzystwo Demokratyczne Polski 1832–1863. Przewodnik biograficzny*, Warszawa 1964, s. 818–819 (пуно нетачних података о почецима делатности Звјерковског као агента Чарториског).

⁸⁷ Л. Звјерковски – В. Замојском, 7. II 1839, BCz, 5410 IV, s. 95–97; вид. М. Handelman, *Adam Czartoryski*, II, s. 99.

мишљење о њему хвалећи његов морални став, марљивост и начитаност.⁸⁸ Тек су у октобру 1841. успоставили ближе односе. Звјерковски је с одушевљењем прихватио предлог за сарадњу, очаран једноставношћу с којом му је понуђена, а пре свега увиђајући широко поље деловања које је пред њим отварала источна политика Чарториског. Чајковски је од тог тренутка стекао способног сарадника и пријатеља. Убрзо се Звјерковски, издржавајући се до тада часовима француског језика, директно обратио Чарториском молећи да га званично прими у службу. Уверавао га је да је одавно био уверен да је управо кнез изабрао „најпрактичнији пут васкрсења Пољске“.⁸⁹

ПЛАНОВИ ПОЉСКО-СРПСКЕ САРАДЊЕ. „САБОР СЛАВЕНСТВА“

Убрзо је с конкретном иницијативом успостављања тешње сарадње између Србије и пољске емиграције иступио сам Радишић. Његов пројекат је на почетку предвиђао вођење пропагандне акције међу словенским народима Турске и Аустрије. Прогласи које је написао требало је да касније, старањем кнеза Чарториског, у строгој тајности буду штампани или литографисани и растурени међу Словенима. Требало је да се Чајковски упуту у Србију с писмима за Стојановића и министре Рајовића и Радичевића, да успостави с њима контакт и чека долазак Радишића који би читаву „ствар покренуо“. У случају да дође до споразума о Милошовом повратку на српски престо, Радишић је планирао одлазак у Париз ради закључивања коначног споразума с Чарториским. Сматрао је да „Србија од Ваше Светлости не може да тражи ништа више до велики број официра и пушака – ни у ком случају новац – па ће пољска ствар за њу постати њена сопствена“.⁹⁰ Колико год да је овај пројекат успео да убеди Чајку и учинио му се реалним, ипак је, можда поучен тужним искуством с Васојевићем, сачувао извесну уздржаност указујући при-

⁸⁸ Извештаји Чајковског, 12–17. IX, [8. X?] и 16. X 1841, BCz, 5410 IV, s. 470, 505 п., 360; М. Чајковски – Л. Бистоновском, 27. IX 1841, BCz, 5556IV, s. 19; *Записки М. Чајковског*, 94, 1898, с. 191.

⁸⁹ Л. Звјерковски – А. Чарториским, 14. X 1841, BCz, 5410 IV, s. 573.

⁹⁰ Извештај Чајковског, 27. IV 1841, *истио*, s. 490; Љ. Дурковић-Јакшић, *О пољској ствари*, стр. 38.

том да је тренутно најважнија ствар „отргнути Србију од утицаја Москве, а Турке пустити с миром“. Намеравао је још да пише Линчу (не знајући да је његов боравак у Србији већ окончан), како би овај верификовао информације добијене од Радишића.

Почетком октобра, Радишићевим посредовањем, Чајка је упознао Вучића, Петронијевића и неколико других српских емиграната. Очарало га је њихово „лепо и одважно држање“ и срдчан пријем који су му приредили. У искреној атмосфери водили су дуге разговоре о пољској ствари, али пре свега о актуелној ситуацији у Србији. Чајка је, ослањајући се на информације које је добио од Радишића, настојао да им предочи како Русија погубно утиче на Србију.

Овај први сусрет мора да је оставио снажан утисак на српске политичаре, јер је већ после неколико дана Вучић позвао Чајку на ручак и том приликом дизао здравице кнезу Чартосирском називајући га „првим човеком Словенства“. Упитан за савет шта даље да чине, аутор *Крцалије* рекао је да би најбољи излаз био „кад би се искрено измирили с Милошем или његовим сином, вратили се у земљу и тамо, знајући већ за интриге Москве, исте ометали и потпуно се решили московскога утицаја“.⁹¹ У случају да се помирење с Обреновићима покаже као немогуће, предлагао им је да остану у Цариграду и одатле делују према земљи, а као крајње решење наводио их је на мисао да оду у Париз и тамо у облику „протестације“ предоче европским владама и јавном мњењу ситуацију у Србији и интригу Русије. Понуда ове последње могућности показује далековидост пољског агента. Сматрао је наиме да би њихов боравак ван земље, било на територији Турске, било Аустрије, могао да омета активности Милоша и његове странке, а осим тога бојао се и да би поново могли да постану оруђе Русије, пошто је – како је доказивао – „њихов данашњи положај тек обично незадовољство, а не рационална опозиција“. Од изнетих предлога најкориснији за Србију, а уједно и сарадњу с Пољском, био је – по Чајкином мишљењу – измирење уставобранитеља с Милошем. Описујући личности уставобранитеља Вучића и Петронијевића, Чајка је разматрао шансу управо таквог решења, и то с умереним оптимизмом. Вучић, човек простог и војничког карактера, назван

⁹¹ Извештај Чајковског, [8. X?] 1841, BCz, 5410 IV, s. 501–502; вид. М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 98.

српски Хлопицки,⁹² који је у Србији уживао највећи ауторитет после Милоша, био је спреман да се помири с Милошем. Иако је бившем владару замерао на деспотизму, грамзивости и суровости, сматрао га је истовремено необичним човеком који је ослободио и препородио земљу. Петронијевић – образван, вешт дипломата и, према мишљењу пољског агента, још непопустљивији – захтевао је пре свега поштовање устава, па и спровођење друштвених реформи.

У сваком случају, Чајковски је нашао за неопходно јачање веза с уставобранитељима и усађивање мисли о потреби да се ослободе руског туторства, негујући притом блиске и пријатељске односе с Портом. „Засад није умесно“ – писао је – „да ступам ни у какав други политички однос с Петронијевићем и Вучићем, било би недоследно, будући да желим да пронађем копчу с Милошевом странком, нешто слично чинити с њеним противницима; наш напор треба уложити у њихово помирење и преотимање од Московца. Кад не би било Милоша, и кнез Михаило исто тако пао, тек би онда Вучић био човек Србије“.⁹³

За главно начело држао је, дакле, пољско-српску сарадњу засновану на споразуму с Милошем, те стога није желео да се везује за странку уставобранитеља на облигаторан начин. Посебно је притом истицао да је „Србија једина нација код Јужних Словена која има у себи све што треба да стане на чело словенских народа и окупи их око себе, јер има аристократију памети и подвига, што други словенски народи немају“. Србија – тврдио је – треба да буде „прва и главна тачка нашег деловања, нарочито стога што нам се путеви к њој отварају“.⁹⁴ Чарториски и његови сарадници у Паризу у потпуности су делили ово мишљење, изражавајући задовољство што је Чајка успоставио везу са Србима. У Србији су видели „практично средство за делање“ у пољској ствари рачунајући притом не само на конкретну материјалну помоћ, него још више на утицај који је вршила на аустријске Словене. Питање сарадње Срба са Словенима с друге стране

⁹² Јузеф Хлопицки (1771–1854), генерал пољске војске, учесник Кошћушковог устанка, Наполеонових ратова, диктатор Новембарског устанка (1830–1831); због сукоба с великим кнезом Константином, царским намесником у Пољској, провео је годину и по дана (1816–1818) у добровољном кућном притвору, чиме је стекао велике симпатије народа. – *Прим. редактора.*

⁹³ Извештај Чајковског, [8. X?] 1841, BCz, 5410 IV, s. 503–504.

⁹⁴ *Истио*, s. 504; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 98.

Саве још тада је препоручено пажњи Чајковског и будућем агенту у Београду. Извесне наде у том смислу полагане су у личност аустријског генерала Михајловића, војног команданта у Темишвару, на ког је Чајку упутио Радишић, а с којим је овај обећао да ће се договорити.⁹⁵

Тако успешно иницирана сарадња између Чајке и Радишића узимала је све већег маха. Убрзо је Радишић припремио текст прогласа словенским народима под насловом *Сабор Славенстѿва*. Жигошући мане и поступке појединих словенских народа и њихову разједињеност, проглас је позивао на јединство и братство. Садржао је оштре критике на рачун Русије, пребацујући јој „антисловенску“ политику. Аутор је величао Милоша описујући га као предводника Јужних Словена, не штедећи притом речи осуде за оне који су га приморали на повлачење. На чело свеколикост Словенства стављао је, међутим, кнеза Чарториског.

Чајка, коме је Радишић уручио писмо с молбом да га проследи кнезу Адаму, проглас је високо оценио. Идеја јединства и братства, неопходност поткопавања руских утицаја свуда, напакон истицање кнеза Чарториског и Милоша као предводника Словенства, елементи су који су у потпуности одговарали политичким концепцијама Отела Ламбер. Посебан значај добила је чињеница што је проглас написан новим правописом, разумљивим простом народу, чији је творац био Вук Караџић. Дакле, имао је шансе – како је мислио Чајка – да постане право „политичко јеванђеље“. Радишићева и Чајкина жеља била је да се као место штампања и литографисања означи Берлин. С једне стране, то је требало да удаљи од сумње да се у целом подухвату крије пољска делатност (иако је то било тешко избећи имајући у виду да је у тексту истакнута улога Чарториског у Словенству), а са друге – компромитовати пруског краља у очима Аустрије. Чајковски је топло препоручивао кнезу Чарториском и Замојском да се хитно позабаве издавањем и растурањем прогласа, третирајући ову ствар као изузетно значајну.⁹⁶

⁹⁵ Л. Бистшоновики – М. Чајковском, 25. XI 1841, BCz, 3961 IV, s. 239–240; Извештај Чајковског, 27. IX 1841, BCz, 5410 IV, s. 492.

⁹⁶ Вукашин Радишић, *Сабор Славенстѿва* (1841), BCz, 5325 IV, s. 193–240; Извештај Чајковског [8. X?] и 16. X 1841, BCz, 5410 IV, s. 353–356, 505; Љ. Дурковић-Јакшић, *О српској књижи коју су Пољаци шћамјали у Лондону „новославенским ѿравойсом“* [у:] *Вуков зборник*, Београд 1966, стр. 330–337; J. Skowronek, *Polityka*, s. 57; A. Cetnarowicz, *Książę Miłoś Obrenović*, s. 152–153.

Истовремено је Радишић пожуривао Чајку да отпутује у Србију. Овај је пак, немајући одговарајуће наредбе од Чарториског, као ни сигурност да ли инструкција овлашћује Лишчињског за шире делање, намеравао да тамо пошаље Звјерковског. Лишчињски и Звјерковски требало је да се непосредно повинују Чајкиним налозима, а њихова инструкција, до времена његовог доласка у Београд, предвиђала је пажљиво поткопавање руских утицаја, буђење симпатија према Пољској, слабљење непријатељства према Турској и нерасположења према Католичкој цркви.⁹⁷

Дубоко верујући у користи које пољској ствари може да донесе пољско-српски савез, Чајковски је тражио начине да убрза његово склапање и осигура му трајност. Посегао је за класичним, опробаним средством, тј. за политичким браком, предлажући да се неко од Замојских ожени Милошевом братаницом Аном која је тада живела у Бечу. Представљајући кнегињичине врлине, истицао је да би то учврстило утицај Пољске у Србији и целом Словенству. Држао је да би, чак и у случају да се не успе с повратком Милоша на престо, „зет, пријатељ и саветник владајућег кнеза Србије (Михаила) [...] својим саветима, коришћењем Пољака, могао надалеко раширити словенске темеље“ и допринети ослобођењу Пољске. Удешавањем брака могла се позабавити – по Чајкином мишљењу – кнегиња Марија Виртембершка која је такође боравила у Бечу. А када је кнегињица Ана напустила аустријску престоницу, Чајка је као једнако добру партију предлагао њену сестру Катарину.⁹⁸

Постојала је још једна карика коју је требало користити у зближавању са Србима. Од Радишића је Чајка сазнао да у Паризу на студијама бораве тројица Срба: Филип Христић, Константин Николајевић – Радишићеви ђаци, и Јован Мариновић, бивши Милошев секретар. Предлагао је кнезу Адаму да успостави контакт с њима, најбоље преко Бистшоновог. Саветовао је да се позове на Радишића, који је обећао да ће им писати. Чајка је такође сугерисао да се послужи Мариновићем као посредни-

⁹⁷ Извештај Чајковског [8. X?] и 17. X 1841, BCz, 5410 IV, s. 505, 515–516. Чајка је још одуговлачио с одлуком о слању Звјерковског у Србију очекујући долазак Верещињског који би, како се надао, могао да искористи свеже врбованог агента за мисију на Кавказу (Извештај Чајковског, [8. X?] 1841, *истио*, s. 506).

⁹⁸ М. Чајковски – В. Замојском, 16. X 1841, BCz, 5410 IV, s. 356–358 и 6. II 1842, BCz, 5486 IV, s. 49; Извештај Чајковског, [8. X?], BCz, 5410 IV, s. 504; М. Чајковски Л. Бистшоновском, 6. II 1842, BCz, 5556 IV, s. 37; вид. J. Chudzikowska, *нав. дело*, s. 211–212.

ком у споразумевању с Милошем, предлажући чак и да га с тим циљем пошаљу у Беч.⁹⁹

Све време Чајка је доследно стајао на становишту да се у односима са Србима треба ослањати на странку Обреновића. Истина, није занемаривао ни контакте с Вучићем и Петронијевићем (на то га је, уосталом, подстицао Кор), али је задржао у томе извесну опрезност и дискрецију. Ускоро су, међутим, наступили догађаји који су га нагнали да више пажње обрати на српске емигранте. Наиме, 27. октобра 1841. Порта је заједно с руским послаником Титовом дала коначну сагласност за повратак српских изгнаника у земљу, с изузетком Вучића, Милутина Гарашанина и Стојана Симића (који је тада боравио у Букурешту). О овој чињеници Чајку су истог дана обавестили сами Срби који су га притом молили за савет и упутства како да даље поступају. Обавештавајући о томе Замојског, изражавао је револт због начина на који је Србима објављена та одлука. Наводно ју је наиме пренео Титов, а не – како је налагала службена процедура – турска влада или српска агенција у Цариграду. Та чињеница сведочила је – по Чајки – о узурпирању посебних српских права од стране Русије и о њеном утицају на Босфору.¹⁰⁰ Српски политичари колебали су се с доношењем одлуке о повратку – део њих био је за то да поделе Вучићеву судбину. Чајка се старао да их наговори на повратак указујући да је то пут до помирења с владајућим кнезом и осигурања добробити земље. Требало је у првом реду задобити поверење младог кнеза и, позивајући се на сопствена искуства стечена у Цариграду, упозорити га на опасност која Србији прети од Русије. Вучић је требало да остане у Цариграду и одигра улогу посредника пазећи да политика Турске буде адекватна националним интересима Србије. Чајкини савети наишли су на пуно разумевање и одобравање код вођа уставобранитеља. Ово је оживело наде пољског агента у њихово помирење с Милошем. Чак иако оно не би наступило – резеновао је – већ сама чињеница да су се у Србију враћали

⁹⁹ Извештај Чајковског [8. X?] и 27. X 1841, BCz, 5410 IV, s. 504, 537; вид. Ј. Милићевић, *Прва јуна*, стр. 371–372.

¹⁰⁰ Ову информацију Чајка је пренео Замојском у форми анекса писму, и то на француском језику – сигурно с идејом да се она искористи у разговорима с енглеским политичарима у Лондону (Анекс писму М. Чајковског – В. Замојском, 27. X 1841, BCz, 5410 IV, s. 533). Чајка у једној верзији помиње само Вучића као јединог који није био обухваћен дозволом, а у другој Вучића, Петронијевића и Ст. Симића; уп. Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 49.

људи непријатељски настројени према Русији, а са симпатијама прама Пољској, који ће осигурати добар пријем Пољака и притом славити име кнеза Чарториског, прогнозирала је најбоље изгледе за развој пољско-српске сарадње.¹⁰¹

Кад је реч о питању успостављања односа Чајковског с уставобранитељима у Цариграду, треба узети у обзир верзију коју је изнео у много година касније написаним мемоарима. Чајка у њима себи приписује заслугу за споразум између српских емиграната и Порте, као и дозволу за њихов повратак у земљу.¹⁰² Биће да та верзија само делимично одговара стварности, и то не само зато што за њу нема потврда у Чајкиној кореспонденцији с надређенима у Паризу. Пре свега треба обратити пажњу на чињеницу да Порта више није морала нарочито да се труди да добије од емиграната верноподаничке изјаве, што је наводно било услов за сагласност на њихов повратак. То се збило још пре но што је Чајковски стигао у Турску, о чему је већ било речи. Штавише, ако је веровати каснијим Вучићевим успоменама, још у лето 1841. склопљен је тајни споразум између Мустафа-паше и њега, који је предвиђао свргавање династије Обреновића, а за извршење преврата одређивао управо Вучића.¹⁰³ Изгледа мало вероватно и то да је већ у октобру, и то с таквом лакоћом, Чајка успео да придобије поверење Риза-паше, најугицајаније личности у турској влади, кад се зна с коликим се напором пробијао до високих чиновника, савлађујући њихов страх и бојазни од интервенције руског посланика. О томе сведочи чињеница да му је тек после дугих настојања издат ферман којим му се допушта само одлазак на мали излет у Енос и Брусу, без права да дубље залази у турске провинције. Напослетку, у својим мемоарима Чајка сасвим заобилази став Русије према питању повратка уставобранитеља, о чему опширно говори у писмима Чарториском и Замојском. Веродостојност Чајкиног сведочанства у *Белешкама* оспорава југословенски историчар Р. Перовић.¹⁰⁴

¹⁰¹ М. Чајковски – В. Замојском, 27. X 1841, BCz, 5410 IV, s. 527, вид. Т. Белчев, *Јужније Словени во кореспонденцијата, романијте и мемоаријте на Михаил Чајковски*, „Годишен зборник“, 24–25, Скопје 1973, стр. 405–406.

¹⁰² М. Czajkowski, *Souvenirs sur la guerre 1853–1855 dans les Principautés et sur le Danube*, Biblioteca Academiei Române – București, с. 4906, р. 456; *Записки М. Чајковског*, 94, 1898, с. 674–678.

¹⁰³ Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 52; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 32.

¹⁰⁴ Р. Перовић, *Око „Начерџанија“*, стр. 78–79.

Упркос претходним најавама, Вучић се прикључио целој групи повратника која је у друштву турског комесара Емин-ефендије кренула из Цариграда почетком новембра. Он и преостала двојица искључених из амнестије добили су дозволу да се упуте у Земун и споје са својим породицама. Током путовања Дунавом дошло је до познатог сусрета у Ђурђеву (можда унапред испланираног?) с генералом Хауером који се враћао из Букурешта. Придруживши им се у даљем путовању, имао је прилику да се упозна са њиховим погледима и намерама, а није искључено да је већ тада пала одлука о сарадњи. Зна се да им је Хауер послужио својим саветима и изразио убеђење да кнезу Михаилу не преостаје ништа друго, до да објави општу амнестију.

Већина емиграната је, после обавезног карантина, прешла српску границу у децембру. Вучић и Милутин Гарашанин обрели су се 3. децембра у Земуну, одакле се први упутио у Панчево које је такође било на граници са Србијом. Стојан Симић и даље је остао у Влашкој.¹⁰⁵ Готово је одмах започета енергична акција за повратак Вучића и његове двојице сарадника. Спроводила ју је поново оснажена странка уставобранитеља, користећи се посредништвом и подршком Емин-ефендије, Џамил-паше, као и генерала Хауера и Вашченка. Нарочиту активност у том периоду испољавао је генерал Хауер. Често је посећивао београдског пашу, трудио се да изврши притисак на кнеза Михаила, а при томе је отворено примао уставобранитеље код себе обећавајући им помоћ. Та заједничка акција донела је напослетку успех. Кнез Михаило се сложио с повратком Вучића, Стојана Симића и Милутина Гарашанина у земљу већ крајем децембра 1841, али су Вучић и Гарашанин стигли у Београд тек 11. априла 1842.¹⁰⁶ Повратак емиграната у Србију означавао је само формално и, уопште узев, привидно измирење супротстављених странака. Вучићу и Петронијевићу није било довољно што им је признато право на обештећење и плату, већ су захтевали да им се врате изгубљени положаји, што је пак наишло на противљење кнеза и његових министара. Тако ће се унутрашња борба у Србији на novo распламсати, и то још снажније него пре.

¹⁰⁵ Извештај Кодрике, 9. XII 1841, ААЕ, СРС, р. 130–131; Извештај Чајковског, 4. XII 1841, ВСз, 5410 IV, s. 554; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 127.

¹⁰⁶ Извештај Кодрике, 21. XII 1841, ААЕ, СРС, s. 133; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 132; Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 5.

По одласку Вучића и његових сарадника из Цариграда, прекидају се њихови контакти с Чајком. Све активности пољског агента окренуле су се стицању што јаче позиције код високих званичника и у дипломатским круговима, односно даљем тражењу начина да се увећа пољски утицај на балканске народе и придобију савезници за пољску ствар.

По повратку с кратког информативног путовања у крајеве насељене козацима-некрасовцима, Чајковски је пажњу поново усредредио на питање ступања у ближе односе са Србијом уз ослонац на пројекат који су разрадили он и Радишић. У први план дошло је питање прогласа Словенима, на чијем је хитном издавању инсистирао у својим писмима париској централи. Дефинисао је тај подухват као „пакт склопљен у Словенству“. Издавања брошуре прихватио се Лишчињски који је помало знао српски језик. Одлучено је да се ради веће дискреције овај задатак обави у Лондону под оком Замојског. Чарториски је, истичући значај читаве ствари, налагао да се уложи максималан напор како би се проглас штампао што брже и пажљивије.¹⁰⁷ Замојски није показивао, како се чини, велики ентузијазам према овој иницијативи. Страховао је од трошкова, доводио у питање навођење Берлина као места издања, а откад се испоставило да због недостатка слова спис може бити само литографисан, тражио је посебну инструкцију у погледу технике извођења. Изражавао је и сумњу у то да ће Лишчињски успети исправно да напише текст, те је стога за почетак предлагао издавање скромније, па тако и јефтиније публикације. Кнез није делио те бојазни, одавао је признање раду Лишчињског, а шаљући своје напомене у вези с вештином литографисања, молио је Замојског да још остане у Лондону и на све припази до краја.¹⁰⁸

У то време у Цариграду Чајка се бавио реализацијом друге тачке, тј. плана да се Звјерковски пошаље у Србију. Пошто је у ту сврху добио 500 франака, чекао је писмо од Лишчињског. Оно му је стигло тек половином јануара 1842. и било је послато свакако из Париза, куда се Линч вратио – као што је познато –

¹⁰⁷ А. Чарториски – В. Замојском (копија), 9. XII 1841, VczEw, 1508; F. Rawita-Gawroński, *Materialy*, s. 14. Чарториски је указивао и на неопходност одржавања контаката које је у Србији остварио Лишчињски, посебно са Стојановићем.

¹⁰⁸ В. Замојски – А. Чарториском, 15. XI 1841, 10. I и 27. I 1842, VczEw, 1582, s. 501, 698, 819–822; А. Чарториски – В. Замојском (копија), 2. II 1842, VczEw, 1508; Љ. Дурковић-Јакшић, *О српској књижи*, стр. 335 п.

у јесен претходне године. Радишић је потврдио информације „о људима и стварима“ садржаним у писму употпуњавајући само податке о бројности становништва и војске. Опремљен препорукама, поред осталих, Стојановићу и Хркаловићу, Звјерковски је чекао још само долазак пролећа, па да најзгоднијим путем, тј. Дунавом, крене за Београд. Чајковски му је за почетак поверио улогу посматрача и информатора. Позабавио издавањем француског пасоша за њега на име Луј Леноар. Надао се да ће, залагањем Стојановића, Звјерковски успети да добије службу наставника француског језика чиме би обезбедио себи издржавање и не би будио сумње. Разматрао је и могућност слања Звјерковског у Београд у функцији инструктора турског војног гарнизона. Овај предлог намеравао је да изнесе Фети Ахмету, уколико би овај добио положај сераскера.¹⁰⁹

Чајка је са своје стране планирао да предузме већу експедицију. Њена траса требало је да води преко Бугарске до подунавских козака, уз чију је помоћ намеравао да оствари контакт са Украјином, а даље у Влашку у покушају да поново придобије Кампинеануа. Одатле је хтео да се упути у Србију и да тамо, на терену који је припремио Звјерковски, успостави односе са Србима. Желео је такође, уколико то околности дозволе, да контактира генерала Михајловића на ког је указао Радишић, те да напослетку испита албанско-црногорско пограничје.¹¹⁰

И даље је Чајковски највеће наде полагао у личност младог секретара српске агенције. Сматрао га је за најважнију и најпоузданију карику преко које би се могло допрети до Милоша, „данас јединог човека међу Јужним Словенима [...] и до Србије која је неизоставно предодређена за велике ствари и окупљање Словена“. Међутим, док Милош или неко други не преузме вођство међу Јужним Словенима, кнез Чарториски је тамо требало да игра – по Чајкином мишљењу – улогу „будитеља и покровитеља“. Није много веровао у то да би неко могао да замени Милоша. „У Србији“ – писао је кнезу Адаму – „док постоји народна династија, тешко ће бити, па чак и немогуће с њоме се такмичити“.¹¹¹ Зато су изванредно немир у њему будиле вести

¹⁰⁹ Извештај Чајковског 4. XII, 17. XII 1841, BCz, 5410 IV, s. 535–536, 562; 5. I, 16–17. I 1842, BCz, 5486 IV, s. 19–21, 25–27.

¹¹⁰ Извештај Чајковског 4 XII 1841, BCz, 5410 IV, s. 535–536.

¹¹¹ Извештај Чајковског, 27. I 1842, BCz, 5486 IV, s. 31, 34. Не добивши никаквих новости од Васојевића, Чајка је критички оцењивао перспективу даље сарадње с

о јачању расположења против Обреновића и учвршћивању Вучићевог странке, без обзира на доказе пријатељства њеног вође. Ипак није губио наду да ће доћи до измирења опозиције с династијом, утолико пре што је добио информације о добром пријему Петронијевића и других емиграната код кнеза Михаила.¹¹²

У дотадашњим својим поступцима Чајка је стално испољавао личну иницијативу. Његова активност обухватала је све шире кругове и прекорачивала оквире општих инструкција тзв. Власти, односно вођства Отела Ламбер. Чарториски се трудио да обузда његове амбиције налажући опрезније и дискретније делање, нарочито пошто су у демократској штампи осванули чланци који о кнежевим споразумима с Васојевићем. Заузео је скептичан став према Чајкиној акцији међу некрасовцима, напомињући да су Србија и Бугарска „главни елементи“ на Балкану. Гајио је најзад сумњу у погледу Звјерковског, страхујући да то што је његов брат заузео челну позицију у Комитету за уједињење демократије не ослаби његово расположење да служи другој странци.¹¹³

Чајковски се пак жалио на изостанак конкретне одговора на своје детаљне предлоге о српским стварима, поред осталог на сугестију брака који је требало да зацементира пољско-српске односе. У писму Бистшоновском још једном се изјашњава за Милоша на ког се треба ослонити у изградњи будућег савеза са Србијом. Замојски је додуше писао у Беч кнегињи Виртембершкој о бившем српском кнезу који је с породицом тамо боравио, али не зна се да ли је утицао на успостављање контаката са њим.¹¹⁴

Још једна околност ишла је, чини се, на руку пољским плановима. Радишићу је успело да доспе у милост кнеза Михаила,

њим. Писао је: „држим да се не треба хватати за првог авантуриста који наиђе, већ се ваља држати близу Милошевог странке и споразумевати се само с Милошем, па се чак са њим везати јачим везама“ (Извештај Чајковског, 17. IV, *истио*, s. 124). О односима Чајковског и Милоша вид. Т. Белчев, *Романош „Босна“ од Михал Чајковски*, Годишн Зборник, 23, Скопје 1971, стр. 325; *исти*, *Opowiadania i powieści M. Czajkowskiego z drugiego okresu twórczości zawierające tematykę bałkańską, isticno*, 26, 1974, s. 339 n.; Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 54.

¹¹² Извештај Чајковског, 5. I 1842, BCz, 5486 IV, s. 19–21; М. Чајковски – Л. Бистшоновском, 17. I 1842, BCz, 5556 IV, s. 31.

¹¹³ F. Rawita-Gawroński, *Materiały*, s. 13, 23.

¹¹⁴ М. Чајковски – В. Замојском, 6. I 1842, BCz, 5486 IV, s. 47–49; М. Чајковски – Л. Бистшоновском, 6. II 1842, 5556 IV, s. 37; В. Замојски – А. Чарториском, 15. XI 1841, BCzEw, 1582, s. 689.

који му је понудио дужност у својој канцеларији. Чајки је сада било стало да се српска брошура појави пре но што њен аутор стигне у Србију. Сматрао је да такође треба одложити слање Звјерковског док се Радишић не врати у Београд и тамо се не снађе. Наиме, преурањен почетак акције у Србији могао је – мислио је – да ојача будност Турске и онемогући му делатност у Цариграду.¹¹⁵

Табор Чарториског у својој политици на Истоку, поред иницијатива строго политичког или дипломатског карактера, и даље је приличну важност придавао католичким акцијама. Када су после злосрећног споразума с Васојевићем пропали покушаји добијања подршке Ватикана, Пољаци су покушали да искористе обрт у источној политици Француске 1841. како би се укључили у њену верску пропаганду. Заузимајући енергичнији курс у својој источној политици, Француска је координирала акције с политиком и тежњама Ватикана. Позивајући се на традиционалне принципе протектората над католичким становништвом на Истоку, настојала је да их рашири на све хришћане истичући притом паролу цивилизацијског напретка, развоја културе и просвете. На тај начин желела је да прошири своје утицаје на овом простору, а да поткопа руске. Недоследна политика Гизоове владе, и поред ангажовања француских католичких сфера и посланства у Цариграду, узрок је што су на том пољу постигнути релативно скромни резултати.¹¹⁶

Разматрајући могућности и начине да Пољаци трајније „пусте корење“ на Истоку, Чајковски у почетку за „најбољи, најплеменитији и најкориснији“ није сматрао дипломатију, нити трговину, већ управо религију. Видео је могућност широког деловања на балканске Словене путем оснивања католичких мисија, али пре свега подршком развоју школства и просвете. Материјални ослонац за тако широку делатност требало је да постане пољска колонија у Адампољу, основана на земљишту изнајмљеном од лазариста на азијској обали Босфора. Финализовање уговора с лазаристима Чајка је узео на себе, прекорачујући, и то не први пут, дате му инструкције и стављајући кнеза Чарториског запра-

¹¹⁵ Извештаји Чајковског, 27. I, 24. II 1842, BCz, 5486 IV, s. 31, 63.

¹¹⁶ Н. Генчев, *Франција, католицизъм в Ориента и в България през 40-те и 50-те години не XIX в.* [у:] *България и европейските страни през XIX–XX век*, София 1975, с. 179.

во пред свршен чин.¹¹⁷ И поред извесних отпора, Чарториски и Замојски су подржали иницијативу цариградског агента. Замојски је додуше приметио, и то с правом, да ће „машање Француске за верско оружје ради подршке својој политици на Истоку допринети буђењу зависти код Енглеза“, али је као перспективне оценио везе с лазаристима.¹¹⁸

Чајка није оклевао, хватао је у лету сваку прилику која би му искрсла. Кад су му се лазаристи обратили с предлогом да покрене и води словенску штампарију, прихватио је ту идеју предочавајући Чарториском више пута све користи које би отуд могле проистећи. Давао је идеје за издања намењена не само политичкој пропаганди међу Словенима, него и тржишту, при чему би приход обезбеђивао рад Источне агенције. За директора штампарије предлагао је П. Фалкенхагена-Залеског или Звјерковског, који би могао да ступи на ту дужност по повратку из мисије у Србији. За руководиоца ове установе било је предвиђено и место предавача историје словенске књижевности у колегијуму који су у Бебеку водили лазаристи. Извесне наде овде су полагане у Радишића који је понудио своју пријатељску помоћ у издавачкој делатности. У то време он је Чајки открио своју намеру да пређе у духовни сталеж, па да затим предузме корак у корист црквене уније уз признавање папиног првенства. Дело које је о овој теми управо припремао, а које би Пољаци издали у словенској штампарији, морало је – по Чајкиној процени – наићи на добар одјек међу Словенима, а пре свега донети велику заслугу кнезу Чарториском у очима Рима. Радишић је сем овога имао и друге радове спремне за штампу, између осталих и брошуру о значају улоге Пољске у Словенству, а обећавао је да ће написати уџбенике за бугарске школе које је требало да се оснују под патронатом лазариста.¹¹⁹

¹¹⁷ Извештај Чајковског, 17. II 1842, BCz, 5486 IV, s. 51 n.; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 97; Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 49 n.; K. Dopierała, *Adampol-Polonezköy. Z dziejów Polaków w Turcji*, Poznań 1983, s. 20–37.

¹¹⁸ В. Замојски – А. Чарториском, 8. XI 1841, Bibl. PAN Kraków, rkps 1900, t. 1, s. 113.

¹¹⁹ Извештаји Чајковског, 7. III, 7. IV, 27. IV 1842, BCz, 5486, s. 73 n., 117–118, 121, 131; вид. Љ. Дурковић-Јакшић, *О њочейку*, стр. 39. Раније у разговорима са српским емигрантима Чајка није пропуштао прилике да покрене питање религије, покушавајући да сондира њихова мишљења у погледу уније (Извештај Чајковског, [8. X?] 1841, BCz, 5410 IV, s. 503). У мемоарима је пак доказивао да је на поверењу

Смели планови сарадње с лазаристима које је осмислио Чајка наилазили су на све веће одобравање Чарториског и његових сарадника у Паризу. У инструкцији за Карола Круликовског, коме је поверен задатак оснивања и вођења штампарије и евентуално држање предавања у колегијуму у Бебеку, предочавало се „засад пуно јединство намера и успеха отаца лазариста с користима за пољску ствар“. Задаци штампарије јасно су одређени. Њена делатност требало је да одговара циљевима пољске политичке пропаганде на Истоку, посебно међу Словенима. Главну пажњу требало је усредсредити на Србију. Садржај издања требало је да буде истицање Милошевих заслуга и разоткривање руских и аустријских интрига које су претиле „подјармљивањем и однарођавањем“. У инструкцији се указивало и на потребу буђења и неговања расположења у корист уније. Скретала се најзад пажња да огромне могућности ширења политичке и католичке пропаганде пружају лазаристичке школе у Бебеку и Пловдиву, чија је младеж требало да прибавља „ватрене апостоле“ за пољску ствар.¹²⁰

Спровођење католичке акције у Србији у стварности није имало никаквих шанси за успех, у шта се брзо уверио Звјерковски. У основи Пољаци нису намеравали да форсирају те акције по сваку цену, нити да се с католицизмом намећу локалним народима. Третирали су ту делатност пре као ширење цивилизацијске мисије рачунајући на широку подршку Француске и признање у очима Рима.

Све наде које су се полагале у делатност штампарије изненада су пале у воду када се испоставило да је Круликовски, кога је протежирао кнез, у последњем тренутку одбио да се прихвати задатка. С муком су успели да наговоре оца Садовског, поверавајући му улогу Радишићевог сарадника, као и бригу над колонијом за време одсуства главног агента. Чарториски се у то време занимао за Радишића и придавао приличан значај њиховим иницијативама.¹²¹ Отац Садовски кренуо је у Цариград у јулу 1842. носећи са собом повећу партију српске литографисане брошуре. Чајка је на време смислио начине њеног растурања.

које је стекао код Срба могао да захвали свом критичком ставу према католичкој пропаганди (*Записки М. Чајковског*, 94, 1898, с. 674).

¹²⁰ Инструкција за Круликовског [руком Бистшоновог], 30. V 1842, BczEw, A. J. Czart. Instrukcje dla agentów; Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 54 n.

¹²¹ F. Rawita-Gawroński, *Materiały*, s. 33, 35, 37, 40, 44.

Наравно, при томе су се морала употребити таква средства која би омогућила да се избегну сумње руских и аустријских агената, посебно осетљивих на пољску агитацију. У априлу 1842. Чајки се, Радишићевим посредством, обратио Призренац Симеон Андрејевић, нудећи своје услуге и изјављујући спремност за деловање међу планинским племенима на албанском пограничју и у околини Скадра, где су племена признавала папин примат. Андрејевић је добро познавао те терене из доба када га је Милош послао да покуша да тамошња племена ближе повеже са Србијом. Сада је, опремљен Радишићевим прогласом, поново требало тамо да се упути, овог пута да их придобије за савез Јужних Словена са Пољском.¹²²

ПОКУШАЈИ ПРИДОБИЈАЊА ФРАНЦУСКЕ И ЕНГЛЕСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Осмотривши изближе ситуацију у Турској, Чајковски се уверио да ову државу нагриза дубока криза и да она нема перспективе за дужи опстанак. У својим извештајима наводио је гласине које су колале у Цариграду о наводном припремању пројекта распада Отоманског царства од стране Француске и Енглеске или Русије и Аустрије. Прву верзију ширили су наводно поткупљени министри Риза-паша и Рифат-паша, желећи да на тај начин оправдају своју наклоност Русији.¹²³ Као одговор Чајковском из Париза су слата аналитичнија запажања о источној политици западних сила. У њима се изражавало убеђење да француска и енглеска влада „настоје да сачувају ту државу из страха да не би постала плен Русије, јер погрешно сматрају словенски дух који се шири – за руски дух“.¹²⁴ Отуд је требало – по мишљењу Чарториског – објашњавати француском посланику да се словенски народи уопште нису потчинили Русији, већ да, управо супротно, желе да се ослоне на Француску и Енглеску. Словенима пак, а посебно Србима, треба усађивати таква начела поступања. Инструкције исте садржине слао је Чарториски Замојском у Лондон подстичући га да о

¹²² Извештаји Чајковског, 7. IV, 17. IV, 27. IV 1842, BCz, 5486 IV, s. 117, 123–124, 132.

¹²³ Извештај Чајковског, 27. X 1841, BCz, 5410 IV, s. 538.

¹²⁴ Л. Бистшоновски – М. Чајковском, 25. IX 1841, BCz, 3961 IV, s. 240.

балканским питањима разговара с министром спољних послова Абердином. Притом је истицао главни аргумент који је требало потезати у тим разговорима, тј. предочити да су једино Пољаци способни да ослободе словенске народе од руских утицаја и да их приволе сарадњи са Западом. Ово није било нимало лако ни за Замојског, ни за Чајковског. Кнез Адам, поверавајући свом сестрићу обезбеђивање финансијских средстава за Чајку и препоруке енглеском посланику Канингу, подсећао је на скромне резултате својих последњих разговора с Абердином и премијером Пилом, у којима није постигао ништа осим љубазних речи.¹²⁵

Крајем 1841. наступила је доста неочекивана промена на положају посланика Француске у Цариграду. На место Де Понтоа дошао је барон Адолф де Буркене, бивши француски посланик у Лондону. Чајка, чији су односи с Де Понтоа почели веома складно да се развијају, са жаљењем је обавестио о тој промени и тражио нову препоруку. Чарториски, наравно, није оклевао да то што пре учини, али Бистшоновски, коме је наложено да ову вест пренесе, упозоравао је Чајку да не очекује превише од Буркенеа, „веома хладног и затвореног човека“, који се, као и Гизо, бојао било каквих сукоба у спољној политици. Међутим, Замојски је од почетка о Буркенеу имао супротно мишљење, јер је био у прилици да га раније упозна у Лондону. Био је спреман да му одмах напише писмо које је препоручивало Чајковског.¹²⁶ У међувремену је већ први сусрет разбио страх код пољског агента. Нови посланик веома га је добро примио и обећао помоћ. Охрабрен од Кора, реферисао је Буркенеу о словенским проблемима, а о тој теми саставио је и посебан меморандум.¹²⁷ Занимање које је француски посланик испољавао према том питању изазвало је Корову претпоставку, коју је одмах поделио с Чајком, како није искључено да је његов претпостављени добио у том погледу јасну наредбу од своје владе. За Пољаке је си-

¹²⁵ А. Чарториски – В. Замојском (копије), 3. XI, 9. XII 1841, BCzEw, 1508.

¹²⁶ Л. Бистшоновски – М. Чајковском, 25. IX 1841, BCz, 3961 IV, s. 240; В. Замојски – М. Чајковском, 8. XI 1841, Bibl. PAN Kraków, rkps 1900, z. 1, s. 112–113; *Jeneral Zamoyski*, V, s. 2.

¹²⁷ Извештаји Чајковског, 5. I, 16–17. I 1842, BCz, 5486 IV, s. 19–21, 25; М. Чајковски – Л. Бистшоновском, 17. I 1842, BCz, 5556 IV, s. 29. Меморандум уручен Буркенеу садржи кратак опис Србије и карактеристику догађаја последњих година уз истицање погубног утицаја Русије, као и улоге коју Пољска треба да одигра у Словенству (Меморандум Чајковског за Буркенеа, 15. I [1842?], BCz, 5410 IV, s. 323–326).

нула искра наде, те је Чајка одлучио да кује гвожђе док је вруће. У случају да је Буркене доиста покренуо то питање у својим извештајима и да је то наишло на позитиван пријем код Гизоа, Чајка је давао Чарториском идеју да француској влади предложи посредништво Пољака у одржавању односа са словенским народима и замоли за обезбеђивање у ту сврху одговарајуће финансијске подршке. Ова идеја све је време била звезда водила пољском деловању на Истоку, премда се знало да се француској влади није журило да пристане на тај предлог, бар не да то учини званично. Ускоро је то приметио и сам Чајковски. Наредне посете код Буркенеа увериле су га да француски посланик поступа опрезно и да „одважан корак неће учинити“. Па ипак, одлучио је да га и даље информише о ситуацији у словенском свету верујући да ће то на крају донети позитивне резултате.¹²⁸

Чајковском се пак нимало није посрећило у енглеском посланству. Равнодушност на коју је тамо наишао већ при првом сусрету није обећавала ништа добро. Замојски је то објашњавао хладним карактером Енглеца и тешио га да не посустаје. Саветовао је да се према бојажљивом Канингу, коме је већ био препоручио Чајку, понаша опрезно, али је веровао у његову благонаклоност. Стварност се ипак показала другачијом. Званична посета Чајке и Верешчињског енглеском посланику почетком 1842. донела је велико разочарење пољским активистима. Канинг им је отворено изјавио да не рачунају на њега и да нема намеру да слуша било шта што би угрозило пријатељски однос енглеске краљице према руском цару.¹²⁹

Став представника Енглеске на Истоку дубоко је погодила Чарториског, па је чак превазишао – какао се жалио Стјуарту – његова најгора очекивања. Кнез Адам је Чајки, међутим, упутио речи утехе саветујући га да одустане од даљих разговора с дипломатом „уске памети“. Додао је ипак да то нипошто не значи да треба обуставити залагања за придобијање енглеске подршке, јер – писао је – „поступање посланика на својим местима

¹²⁸ Извештаји Чајковског, 16–17. I, 27. I 1842, BCz, 5486 IV, s. 25, 29 n.

¹²⁹ В. Замојски – А. Чарториском, 8. XI 1841, Bibl. PAN – Kraków, rkps 1900, t. 1, s. 112; Извештај Чајковског, 17. II 1842, BCz, 5486 IV, s. 51–53; А. Чарториски – В. Замојском (копија) 17. III 1842, BCz, Ew. 1508.

зависи од њиховог индивидуалног карактера, а не од посебних инструкција које немају.¹³⁰

ПРОЈЕКАТ СЛАЊА ЛУДВИКА ЗВЈЕРКОВСКОГ-ЛЕНОАРА У СРБИЈУ

Пролеће 1842. донело је значајан пораст политичких активности тора Чарториског на Истоку. Поред експедиције Верешчињског-Корчака на Блиски исток и у Средњу Азију, Чајке у Бугарску и Добруцу, особиту пажњу заслужује мисија Звјерковског у Србији. Ова мисија дошла је у време највећег интензитета политичке борбе у тој земљи. Политичка превирања у Србији резултирала су напослетку династичким превратом који је затим изазвао међународну кризу, а са њоме отпочиње период највећег ангажовања Отела Ламбер на Балкану.

Путовање Звјерковског које се припремало неколико месеци било је, као што је већ речено, једна од тачака плана за успостављање блиске сарадње са Србијом. У марту је Чајковски припремио посебну инструкцију за Звјерковског-Леноара у којој је одступио од раније с Чарториским договорене линије поступања агената на Балкану. Ова промена односила се не само на договорени итинерар, пошто је Леноар добио налог да прво отпутује у Влашку, а тек касније евентуално у Србију, већ и на опсег деловања, па и надлежности новог агента.

Шта је то што је навело Чајку да донесе ову смелу и неочекивану одлуку? Чини се да би узроке овог поступка, ако изоставимо неке конјунктурне користи које је Леноару пружао одлазак у Букурешт у друштву утицајног Француза грофа де Сиврака, треба тражити у ставу аутора *Крџалије* према питању избијања устанка у Пољској. Чајка је, попут неколико других младих политичара из окружења кнеза Чарториског (Вороњич, Бистшоновски), био за то да се што пре ступи у оружану борбу. Оцењујући значај агитације међу балканским народима замишљене на дуже стазе, трудио се да ипак предузима и развија акције које би на одлучујући начин могле да убрзају решење пољског питања. Посматрајући компликовани развој догађаја

¹³⁰ А. Чарториски – Д. Стјуарту, 13. III 1842, BCz, 5473 II, s. 289; F. Rawita-Gawroński, *Materialy*, s. 24.

у Србији и све интензивнију унутрашњу борбу, сматрао је да се треба уздржати од започињања делатности у Србији док се ситуација не разреши или барем до тренутка Радишићевог повратка у земљу. Шаљући Звјерковског у подунавске кнежевине, као да се враћао на концепцију Отела Ламбер од пре неколико година, рачунајући на то да ће тамо, ближе Пољској, лакше створити основу за пољски устанак који – како је истицао – може избити само уз помоћ садејства споља. Делатност кнеза Чарториског „кроз католицизам – кроз човечанство – кроз Словенство“ није – по његовом мишљењу – одлагала питање независности Пољске за далеку будућност, већ је стварала неопходне и трајне основе ослободилачке акције. Чајковски је дакле иницирање акције у кнежевинама и међу подунавским козацима сматрао за најкраћи пут који води ка скором подизању устанка у земљи. „Сада ћу вам, ако успе мисија Звјерковског у Влашкој, а ја пронађем спремност код подунавских козака“ – писао је у априлу Бистшоновском – „пружити могућност организовања устанка, и то одмах – само обезбедите новац и одважите се на помало авантуристички чин“.¹³¹

На правац путовања Звјерковског засигурно је имала утицаја и жеља да буде послат заједно с грофом Де Сивраком који је управо био кренуо у Влашку. Овај француски књижевник и путник, који је имао пуно утицајних пријатеља, није у почетку будио Чајкино поверење због својих погледа о потреби сарадње Француске и Русије на Истоку. И поред тога, цариградски агент је увидео да би он могао да буде од користи, само када би успели да га укључе у сарадњу с Пољацима. Према инструкцији, требало је да Звјерковски током пута увери де Сиврака у духовну и материјалну снагу Словенства и у улогу за коју је позвано у будућности. Указујући на историју појединих словенских народа, пре свега Срба и Бугара, и њихов савремени развој, требало је да скреће пажњу на то да се свуда признаје духовно вођство Пољске, а да свуда постоји неповерење према Русији. Укратко, Звјерковски је имао задатак да код Француза изазове интересовање за Словенство и да га увери да „Француска не треба да се залаже ни за московско, ни за енглеско савезништво,

¹³¹ М. Чајковски – Л. Бистшоновском, 17. IV 1842, BCz, 5556 IV, s. 41, 45. A. Cetnarowicz, *Misja Ludwika Zwierkowskiego-Lenoira w Belgradzie 1842–1843*, „Przegląd Historyczny“, 1985, LXXVI/1, s.737–738.

већ да за савезника треба да узме Словенство, које јој Пољска предаје на старање“.¹³²

Чајка је поврх тога сматрао да ће појављивање Звјерковског у Букурешту у друштву де Сиврака, који је уживао поштовање међу француским дипломатама, оставити добар утисак на Румуне, те да ће они на тај начин можда поверовати како Француска протежира Пољаке. Рачунао је напоследку и на то да ће богати Француз покрити трошкове пута Звјерковског.

Требало је да по доласку у Букурешт Леноар ступи у контакт с господаром Александром Гиком, као и опозиционим румунским активистима, поред осталих – Кампинануом и браћом Голеску, да се представи као изасланик кнеза Чарториског и саопшти његову намеру да „повеже дачанско питање с пољским“, а једнако и спремност пружања војне и материјалне помоћи, као и осигуравање гаранција Порте и наклоности западних сила. Власи треба да теже повезивању с Молдавијом и оснивању румунске државе, а након потписивања уговора с кнезом Чарториским да се обавезу да ће помоћи у припремању устаничке базе, те да ће затим енергично подржати пољски ослободилачки замах.¹³³ Чајковски је, изгледа, чврсто веровао у успех мисије Звјерковског у подунавским кнежевинама, будући да је тако мало простора у инструкцији посветио другој евентуалној етапи пута, тј. Србији. Због широког опсега активности у кнежевинама, његове су дужности у Србији ограничене искључиво на улогу посматрача. За сада је од Радишића примио само једно писмо препоруке за Стојановића и обећање да ће касније добити и за друге, па и за Вучића и Петронијевића. У складу с инструкцијом, Леноар је имао обавезу да о свему обавештава Чајку преко Кора, а кнеза Чарториског преко де Сиврака. Наложено му је да води исцрпан путни дневник и да га шаље на адресу директора карантина Луја Робера у Цариград. Француски пасош и де Сивраково друштво јамчили су Леноару извесну слободу кретања и приступ многим људима, али га нимало нису ослобађали сумњи руских и аустријских агената. Чајковски се стога у договору с лазаристима побринуо да му дирекција колегијума у Бебеку изда службене исправе о томе да

¹³² Инструкција Чајковског за Леноара, март 1842, BCz, 5486 IV, s. 81.

¹³³ *Истио*, s. 81–82; вид. К. Dach, *Polsko-rumuńska*, s. 18–19; V. Ciobanu, *нав. дело*, s. 202.

путује као специјални изасланик ради уписа нових ученика и проучавања могућности да се организују сличне школе у другим европским провинцијама Турске. Поверавање Звјерковском тако одговорне мисије било је доказ великог поверења његовог непосредног претпостављеног. Чајка је Звјерковског, иако је о њему говорио као о човеку „не нарочито способном и често на-опаког мишљења“, ипак сматрао часним и у потпуности оданим ствари.¹³⁴

Вест о слању Звјерковског у Букурешт, а пре свега о пуномоћима за широко деловање, веома је узнемирила Чарториског, који је због тога оштро укорио Чајковског. Пребацио му је да је у тој ствари донео самоволјну одлуку и подсетио да Звјерковски треба се упути само у Србију. У актуелном тренутку кнез је сваку акцију у подунавским кнежевинама сматрао преурањеном, тешком и опасном. Страховао је притом да Звјерковски, немајући никаквог искуства, неће успети да изврши тако „деликатну“ мисију. Захтевао је зато да Чајка из инструкције Звјерковског избрише онај део у коме га је овлашћивао да делује, те да ограничи његову улогу на посматрање и извештавање.¹³⁵ Било је, међутим, исувише касно за уношење ових исправки. Леноар је већ био у Букурешту, куда се 14. априла упутио преко Једрена и Рушчука.¹³⁶

Убрзо ће се Чајковски уверити колико су илузорне биле његове наде у вези с мисијом у Влашкој. Из писама Звјерковског, а затим и приликом њиховог непосредног сусрета у Рушчуку, дознао је целу истину. Опозиција, сломљена и у страху од Русије, нимало није журила да сарађује с пољском емиграцијом. Звјерковски је на време схватио да су околности неповољне, те је поступао опрезно, не упуштајући се у отворено деловање.

¹³⁴ Извештај Чајковског, 27. IV 1842, BCz, 5486 IV, s. 133; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 99.

¹³⁵ F. Rawita-Gawroński, *Materiały*, s. 28–29, 31; A. Cetnarowicz, *Misja Zwierkowskiego-Lenoira*, s. 739.

¹³⁶ Извештај Чајковског, 17. IV 1842, BCz, 5486 IV, s. 123. На овом месту ваљало би разјаснити једну контроверзну информацију коју Чајковски износи у својим мемоарима. Пише наиме да је Звјерковског послао из Цариграда заједно са српским емигрантима, поверавајући му мисију агента уз њих (*Записки М. Чајковског*, 94, 1898, с. 678). Ову грешку поновио је Страњаковић (Д. Страњаковић, *Како је постојало*, стр. 66; Г. Јакшић, Д. Страњаковић, *Србија од 1813*, стр. 87). Чубриловић наводи, међутим, да је Чарториски Звјерковског послао у Цариград још 1838, одакле је стигао у Београд 1841 (В. Чубриловић, *Историја*, стр. 162). Вид. Р. Перовић, *Око „Начертанија“*, стр. 78–79.

Чајка му је на томе одао признање и хвалио због разборитости и умерености.¹³⁷ Очигледно је требало да оваква мишљења на неки начин оправдају самог Чајковског у очима кнеза Адама због самовољне промене инструкције.

Чајковски се већ неко време носио мишљу да се врати у Француску. Мучила га је дуга одвојеност од породице, желео је да се види са женом и децом. Обавештавајући о томе Чарториског, истицао је нужност да му се нађе замена и створи стална точна агенција у Цариграду која ће наставити започете послове. Уколико би кнез нашао за сходно да ту мисију повери њему, био је спреман да је прихвати, али под условом да на кратко посети породицу у Паризу. Када су му затим лазаристи понудили да доведе породицу, нудећи јој смештај и старање за време његовог одсуства, колебао се у доношењу одлуке о путовању. Доводио ју је у зависност од трајања и успеха своје експедиције међу подунавске козаке, као и мисије Звјерковског у Влашкој.¹³⁸ Кнез Чарториски се са своје стране такође нашао у недоумици. Приметио је да путовање Чајковског на Исток, које је у први мах третирао као извиђачко, доноси све веће користи и отвара широке перспективе за деловање. Узимајући ипак у обзир недостатак средстава, али пре свега чињеницу да је Чајка „превише свима на оку“, у почетку је размишљао о његовом опозиву и евентуалном слању Вороњича на то место. Међутим, вести које су стизале са Босфора и сведочиле о импозантној активности и опсежним плановима кнежевог агента увериле су Чарториског у потребу његовог останка у Цариграду. Користећи понуду лазариста, намеравао је да тамо пошаље Чајкину породицу и да за њено издржавање издвоји одређену суму. Због тога га није превише обрадовала вест да је 17. јула Чајковски управо кренуо из Цариграда натраг у Француску.¹³⁹

Ближио се, дакле, крају први, једанаестомесечни боравак Чајковског у Турској. Умногome је то био плодан боравак који је потврдио исправност концепције балканске политике Чарториског и његових сарадника, отварајући јој нове просторе и

¹³⁷ Извештаји Чајковског, 31. V и 26. V 1842, BCz, 5486 IV, s. 147–148, 164; K. Dach, *Polsko-rumunjska*, s. 78 n.; V. Ciobanu, *нав. дело*, s. 203 n.

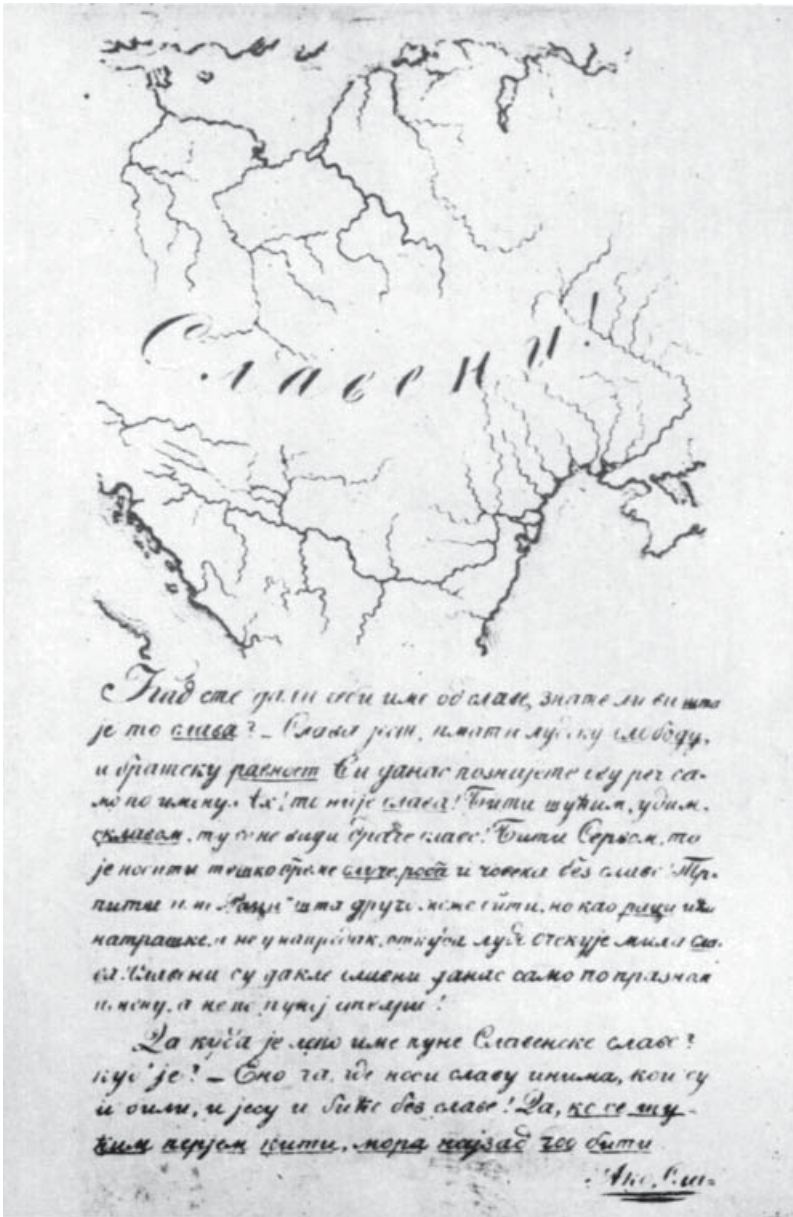
¹³⁸ Извештаји Чајковског, 4. XII 1841, BCz, 5410 IV, s. 537–538 и 27. IV 1842, BCz, 5486 IV, s. 132–133.

¹³⁹ А. Чарториски – В. Замојском (копије), 15. V, 27. VI, 30. VI, 18. VII 1842, BCz Ew. 1508; J. Chudzikowska, *нав. дело*, s. 203.

обогаћујући је новим садржајима. Кад је реч о проблематици која нас занима, тај је боравак, заслугом пољског агента, донео успостављање непосредног контакта са српским политичарима, што је требало да представља клицу будуће широко схваћене сарадње. У жижи интересовања аутора *Крцалије* и његових надређених у Паризу нашла се личност Вукашина Радишића, преко кога су намеравали да дођу до кнеза Милоша и кнеза Михаила, пошто је управо ослањањем на народну династију Обреновића стварана визија снажног савеза Пољске с Јужним Словенима. Овај је програм нашао одјека у Радишићевом прогласу који је угледао светлост дана залагањем Чарториског. Случај је хтео да Чајковском буде дато да се у Цариграду сретне с угледним представницима странке уставобранитеља који су били у изгнанству, с Вучићем и Петронијевићем на челу. Ипак, премда се доследно држао означене линије везујући своје и пољске наде за династију, показивао је ништа мање интересовање за групу емиграната, пружајући им савете и упутства. Чајка тада још увек није ни претпостављао да ће се управо везе с уставобранитељима у блиској будућности показати као важне, и то не само са становишта даљих односа са Србијом, већ и за читаву балканску политику Отела Ламбер.

Михал Чајковски

Вук Стефановић Караџић

Кнез Михаило Обреновић

Кнез Александар Карађорђевић

Тома Вучић Перишић

Аврам Петронијевић

Глава IV
ПОЛИТИЧКИ ПРЕВРАТ У СРБИЈИ
У СЕПТЕМБРУ 1842. И ПОЧЕТАК
ТЗВ. СРПСКОГ ПИТАЊА

ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У СРБИЈИ
У ВРЕМЕ ДОЛАСКА ЗВЈЕРКОВСКОГ

Леноар је допутовао у Београд почетком јуна 1842. године.¹ То је био период у коме се поново с великом жестином распламсала борба између уставобранитељске опозиције предвођене Вучићем и Петронијевићем и кнеза Михаила и његових присталица. Вође уставобранитеља којима је одбијено враћање високих положаја започеле су енергичну кампању против кнеза и његових министара. Водиле су интензивну агитацију међу народом служећи се као некад провереним, често демагошким паролама. Највише присталица придобијао им је захтев влади да се смањи порез и укине кулук.²

Порта која је дотле пружала прећутну подршку уставобранитељима (користећи се при томе сарадњом Хауера и руских агената) проценила је да је дошло време за реализацију плана већег потчињавања Србије, па и по цену промене династије. Немири у унутрашњости земље и нереди који су поново избијали у пограничним областима Влашке и Бугарске пружали су добар повод за јачање притиска на кнеза Михаила. Турска влада располагала је детаљним информацијама о ситуацији у Србији. Преносио их је Џамил-паша који је био у блиским односима с опозицијом и други турски званичници који су пролазили кроз

¹ Леноаров долазак у Београд није измакао пажњи аустријског конзула. Извештавао је своје власти 13. јуна о прошлонедељном доласку Француза који путује у име Колегијума лазариста (Извештај Атанацковића [копија], 13. VI 1842, АСАНУ, 7940/775).

² А. Ивић, *нав. дело*, стр. 73; Г. Јакшић, Д. Страњаковић, *Србија од 1813*, стр. 90.

Београд.³ Половином маја Турска је званичним писмом великог везира Изет-паше кнезу Михаилу затражила промену владе износећи резерве против тројице непопуларних министара: Протића, Радичевића и Рајовића. Надала се да ће њихово повлачење отворити пут да на челна места у влади дођу фаворизовани уставобранитељи. Посебно су се оштре замерке упућивале на рачун министра спољних послова Протића кога је Џамил-паша омрзнуо, поред осталог, због његових блиских односа с руским конзулом. Негативан одговор кнеза Михаила изазвао је заоштравање српско-турских односа, што је довело до демонстрација силе на границама Србије и појачања турског гарнизона у Београду. Као одговор српска влада је предузела мере за одбрану и из Русије увезла знатну количину оружја.⁴

Према Чајкином мишљењу, захтев Турске за смену министара био је плод интриге коју су направили уставобранитељи. Преко свога представника у Цариграду Лаза Зубана сугерисали су Порти пројекат персоналних промена у влади који би био повољан за њих. У случају несагласности кнеза Михаила очекивало се да ће избити нереди, а онда ће Турска, под изговором њиховог смиривања, моћи оружаном интервенцијом натера кнеза на уступке и поврати већи утицај на Србију. „Интриге“ опозиције у Цариграду биле су разлог одлагања Радишићевог повратка у земљу, пошто се углавном на њега свалио терет одбране актуелне српске власти.⁵

У међувремену су се у Београду и Земуну и даље држали састанци и тајна саветовања између Џамил-паше, ген. Хауера и вођа опозиције. То је узроковало све већу узнемиреност српске владе, а интригирало је француског, енглеског и руског конзула дајући повода за разноврсне спекулације. Тада је Кодрика почео да показује веће занимање за личност ген. Хауера. И премда је прави циљ Хауерове мисије био под велом тајне, Кодрика је успео правилно да процени њен карактер. Сматрао је да је везана за покушај успостављања новог курса бечког кабинета у источној

³ У априлу 1842. боравили су у Београду на пропутовању новоименовани турски посланици у Бечу и Лондону: Акиф-паша и Али-паша. Из разговора које су водили с београдским пашом и ген. Хауером закључивало се да су у Србију стигли у нарочиту мисију (Извештај Кодрике, 5. V 1842, ААЕ, СРС, р. 156; „Српске народне новине“, 25. IV 1842, стр. 122).

⁴ Извештај Кодрике, 5. VII 1842, ААЕ, СРС, р. 168; Б. Куниберт, *нав. дело*, стр. 722–723; Л. Ранке, *нав. дело*, стр. 263–264.

⁵ Извештај Чајковског, 26. VI 1842, ВСз, 5486 IV, s. 164.

политици. Сматрао је сасвим нормалном тежњу Аустрије, која је дотад равнодушно посматрала све далекосежнију експанзију Русије, да сада од својих граница удаљи све немире и стране утицаје који би могли да угрозе њене словенске земље. Кодрика је осим тога наводио ставове немачке штампе која је пребацивала Хауеру игнорисање српског кнеза и ступање у блиске везе са турским пашом. Британски конзул, који је такође пажљиво пратио делатност аустријског генерала, извештавао је о великој узнемирености српске владе због његових сумњивих веза с Џамил-пашом. Сматрао је Хауерово поступање „неполитичком демонстрацијом“ и одбијао је да верује његовим гаранцијама да Србији ништа не прети – напротив, осећао је олују која се ближи.⁶

У кампањи у корист уставобранитеља учествовале су „Српске народне новине“ које је издавао Павловић у Пешти. У чланцима пласираним највероватније под утицајем самог Хауера уздизале су се заслуге Вучића и Петронијевића, који су се заузимали за очување уставних тековина и независности Србије. Од јула дописи су доносили вести о необично напетој ситуацији у Србији и честим консултацијама вођа опозиције с пашом и Хауером. Изражавало се убеђење да се садашња влада неће одржати дуго и да убрзо мора да наступи некаква промена.⁷

Звјерковски је по доласку у Београд у почетку одсео у предграђу код извесног Хамбургера, а касније у кући књиговесца Возаровића.⁸ У прво време, како није хтео да изазове никакве сумње, прихватио се својих службених обавеза, тј. репрезентовања интереса колегијума у Бебеку. „Српске новине“ су у свом додатку од 13. јула објавиле исцрпне информације о профилу и програму школе, услова уписа и сл. Заинтересовани за упис или детаљне информације директно су упућивани на

⁶ Извештаји Кодрике, 21. XII 1841 и 15. II 1842, ААЕ, СРС, р. 135, 137–140; Т. Фонбланк – Р. Гордону, 28. V 1842, ФО, ЕС, 195/197, р. 115. Хауерова мисија изазивала је немир и код Срба. Шириле су се гласине да има задатак да припреми терен за припајање Србије и Босне Хабзбуршкој монархији (Н. Попов, *нав. дело*, стр. 136).

⁷ „Српске народне новине“, 25. IV и 2. VII 1842, стр. 122, 202–203; вид. Н. Попов, *нав. дело*, стр. 139; Ј. Продановић, *Историја*, стр. 120 п.

⁸ Извештај Леноара, 14. VII 1842, ВСз, 5410 IV, s. 669; Извештај Заха, 2. XI 1842, ВСз, 5390 IV, s. 49; Страњаковић наводи да је Леноар одсео код Петронијевића (Д. Страњаковић, *Како је постојало*, стр. 66).

Леноара.⁹ Чајка који је с нестрпљењем очекивао прво писмо из Београда засад је преко Радишића примио охрабрујућу вест о доласку Звјерковског и поштовању које му се указивало као изасланику колегијума. Сходно налогу кнеза Чарториског, требало је да пази „да буде само посматрач и чека даља упутства“. Разматрао је такође могућност да му у помоћ пошаље Андрејевића.¹⁰

Звјерковском, нестрпљивом да крене у акцију, очигледно није одговарала пасивна улога која му је поверена у Србији. Његов први извештај, послат на руке супериору лазариста оцу Лелеу 30. јуна, показао је да је за само неколико недеља успео не само да се снађе, већ и да успостави доста познанстава и проучи расположење у земљи. С извесним чуђењем, али трезвено је оцењивао ситуацију и сматрао да највећу популарност у народу ужива Вучићева странка: „Чудна је ствар Михале“ – писао је Чајки – „оно најбоље што знам, све сматра да Вучић, Петронијевић и цела та странка највише обећавају будућност и да су најдубље укорењени у народном инстинкту“.¹¹ И поред упозорења од Кодрике да не привлачи на себе сумње, Звјерковски је настојао да се приближи групи челних уставобранитеља. Видео је напоре Турске која је хтела да наметне кнезу именовање Вучића и Петронијевића у владу и био убеђен да ће овај на крају пристасти, јер је Порта – како је мислио – у том погледу имала подршку Аустрије. Узимајући у обзир актуелни, непријатељски однос странке уставобранитеља према Русији, сматрао је те промене повољним за пољске интересе.

Запазивши недостатак стабилности владе и целе ситуације у земљи, Звјерковски је био против увлачења актуелних министара у пољску политичку пропаганду. Неко време се двоумио како да поступи с кнезом Михаилом, који је, иако млад и неискусан, због своје честитости и поштовања закона уживао знатно поштовање у народу. Схватио је да би најозбиљнија последица приближавања кнезу Михаилу (на шта га је подстицао секретар Државног савета Богдановић) био губитак поверења странке уставобранитеља, што није хтео да допусти. Учврстио се, на-

⁹ Додатак „Српским новинама“, 13. VI 1842, стр. 93; вид. Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 60.

¹⁰ Извештаји Чајковског, 26. VI и 6. VII 1842, BCz, 5486 IV, s. 164, 168.

¹¹ Извештај Леноара, 30. VI 1842, BCz, 5410 IV, s. 665.

ме, у убеђењу да се управо с том странком треба повезивати.¹² Извесно изненађење за Звјерковског био је Радишићев низак положај; овде су га сматрали за слабог човека на ког се није могуће ослонити. Такво мишљење чуо је од самог Стојановића, на кога га је упућивао управо Радишић. Како Стојановић тако и Хркаловић показали су се као присталице уставобранитеља.

Из обављених разговора и посматрања Звјерковском се полако уобличава слика стварних погледа и политичких убеђења просвећене и национално свесне друштвене елите. Запазио је разумевање за идеју јединства и братства, дубоко укоренењу у словенским народима, и налазио потврде за реалистички однос према великим силама. Према Звјерковском, међу српским политичарима преовлађивала је ненаклоњеност, чак непријатељство према Русији, али су радо искоришћавани њени утицаји за одбијање притисака Турске. Аустрија пак, која је водила „антисловенску“ политику, није имала много присталица, а аустријски Срби били су прожети националним духом. Многи умови окретали су се либералним државама Западне Европе очекујући одатле помоћ у националној борби и тежњи ка општем привредном и културном препороду земље. Енглеској се мало веровало – из страха да би у случају распада Отоманске империје била спремна да жртвује Србију Аустрији. Свеопшта симпатија Срба окретала се – по Леноаровом мишљењу – према Француској; веровало се у њену помоћ, искрену и некористољубиву, пошто би та помоћ била мотивисана идеалима слободе које је пропирала. Као прогностичар много је обећавао, али је, упркос томе што се ово мишљење могло односити само на групу уставобранитеља, допустио да га понесе одушевљење, па је указивао на потребу активизирања француске политике на овом терену. Разуме се да је претпостављао да ће ширење и учвршћивање француских утицаја одговарати начелним принципима политике Отела Ламбер и самим тим стварати погодне услове за решење пољског питања. „Француска“ – писао је – „највише може у Србији да пробуди национални дух и да подржи тај национални инстинкт сливања Словенства у јед-

¹² Извештај Леноара, 14. VII 1842, *исто*, s. 669–672.

но снажно тело под вођством Србије, будући да стоји на челу цивилизације и напретка на југу“.¹³

Главна улога у покретању такве политике требало је да припадне француском конзулу. Међутим, Кодрика није предузимао у том погледу никакве кораке, становао је у Земуну и ретко посећивао Београд. Друга је ствар што су хладан дочек и неповерење, на шта је наишао Леноар код Кодрике, произишлаго из недостатка писама препоруке. Без заузимања конзула није могао чак ни да тражи место професора француског језика у гимназији. И његов пасош био је сумњив – у њему није било јасне потврде да је Француз. Молио је стога за препоруке које би му омогућиле да стане на чвршћи терен у односима с Кодриком и задобије његову подршку.¹⁴ Пошто није примио Радишићеву брошуру која је била „кључ за његову акредитацију“, тражио је да му се најхитније достави. Желео је дуже да остане у Србији, али је знао да је у складу с примљеном инструкцијом био дужан да сам себи обезбеди средства за живот. Фонд којим га је опремио Чајка у тренутку поласка из Цариграда (3200 пијастера и 800 франака) био је на измаку. Покушаји да добије посао професора француског језика у гимназији, због изостанка адекватне подршке, нису уродили плодом. Половином јула обратио се Министарству просвете с молбом да отвори приватну школу француског језика. Молба је с позитивним мишљењем послата кнезу Михаилу на одобрење. Нажалост, Звјерковски није дочекао одговор, што се може тумачити закупљеношћу власти напетом ситуацијом у земљи или, што се чини вероватнијим, страхом од протеста Аустрије која је свуда слутила „пољску интригу“ и вршила притисак на српске власти да не примају у државну службу странце без њене сагласности или препоруке.¹⁵ Звјерковски се ипак надао да кнез Чарториски неће пожалити новца, те да ће му омогућити наставак мисије у Србији која је обећавала успех. Пошто је прорачунао да његови месечни издаци износе 400 пијастера, молио је да му се пошаље бар 1000 пијастера.

Чајковски, који је одлагао свој одлазак из Цариграда док не стигне писмо из Београда, није скривао своје задовољство ве-

¹³ Извештај Леноара, 30. VI 1842, *исто*, s. 667; вид. А. Cetnarowicz, *Misja L. Zwierkowskiego-Lenoira*, s. 741.

¹⁴ Извештаји Леноара, 30. VI и 22. VII 1842, *исто*, s. 667–668, 673–674.

¹⁵ Љ. Дурковић-Јакшић, *О њочейку*, стр. 41.

стима од Леноара. Величао га је пред Чарториским истичући да се на почетку своје тешке мисије показао као врло спретан. Са задовољством је уверавао у потпуну оданост новог агента кнезу Чарториским и идејама које он пропагира, ценио је његову храброст и веровао у потпуну послушност. Изражавајући убеђење да је Звјерковски на најбољем путу да постане стални агент у Београду, Чајка је одлучио да га материјално помогне не чекајући одлуку „власти“ о том питању.¹⁶

Најозбиљнији задатак постао је управљање даљим радом агента у Србији. Због Чајкиног напуштања представништва у Цариграду кнез Чарториски се противио да се Леноару повере било какве друге дужности, сем посматрача и извештача. Пристајао је да му се додели мања новчана помоћ, али није узимао у обзир могућност обезбеђивања дужег издржавања.¹⁷ Чајковски је међутим, имајући више поверења у Леноара, одлучио да му остави слободније поље за деловање. Није делио у потпуности његово мишљење да треба сарађивати само с Вучићевом странком. Овластио га је свакако за остваривање ближих односа с уставобранитељима, али под условом да се не упушта ни у какве „политичке работе“ уперене против владе. Треба, напротив, да потражи пут за зближавање с актуелном влашћу и оберучке прихвата сваку понуду за сарадњу с њене стране. Чајка је, наиме, сматрао да је утицај Русије на српску владу био узрокован управо делатношћу опозиције. Веровао је притом Радишићевом мишљењу да такво стање неће потрајати дуго. Свакако је имао на уму да ће доћи до компромиса између кнеза и опозиције.¹⁸

Пре но што ће отпутовати, Чајка је наводно још једном добио од Буркенеа уопштено обећање помоћи и подршке. Великом надом испуњавале су га речи Кора који му се обратио с молбом за достављање Леноарових информација и запажања из Србије. Кор га је, поред тога, уверавао да је Кодрики наводно наређено протезирање Звјерковског. Договорено је да се Леноарова писма оцу Лелеу, редигована на одговарајући начин, касније предају Кору.¹⁹

У јулу 1840. два су догађаја утицала на даље заоштравање унутрашње ситуације у Србији. Половином месеца власт је ушла

¹⁶ Извештај Чајковског, 24. VII 1842, BCz, 5486 IV, s. 175.

¹⁷ F. Rawita-Gawroński, *Materiały*, s. 31, 41, 44.

¹⁸ Извештаји Чајковског, 6. VII, 24. VII 1842, BCz, 5486 IV, s. 168, 175.

¹⁹ Извештај Чајковског, 24. VII 1842, *исто*, s. 176.

у траг завери која је имала за циљ изазивање „буне“ у корист Милоша. Ухваћен је и гласник старог кнеза који је преносио новац и инструкције за Јована Ресавца, сина члана Државног савета. Српска влада протестовала је против Милошевог роварења, али се касније испоставило да је то била интрига који су сковали уставобранитељи.²⁰ Извештавајући о том догађају, Звјерковски није знао за закулисне појединости целе ствари и зато је са задовољством истицао да у њој није откривено учешће Вучићеве странке. Био је сем тога убеђен да ни уставобранитељи, ни кнез Михаило не би допустили Милошев повратак.²¹

Пред крај јуна дошло је до прекида односа између Џамилпаше и министра спољних послова Протића. Када је пак у Београд стигла вест да Порта у мисију измирења шаље специјалног комесара Шекиб-ефендију, влада је одлучила да прибегне провереном средству, тј. поткупљивању турских званичника. Одбијање Државног савета, који се противио издвајању у ту сврху тако значајне суме новца, довело је до погоршања његовог односа с кнезом и министрима. Насталу ситуацију одмах су искористили уставобранитељи и преко својих присталица у Савету подстицали овај конфликт. Исход је био тај да је Савет кнезу формално упутио акт с оптужбама против његових министара, захтевајући пре свега разрешење дужности Протића, Рајовића и Радичевића. Кнез је и овог пута одбио.²²

Звјерковски је пажљиво пратио развој догађаја и почео да схвата да се у Београду „нешто спрема“. Из најаве да уставобранитељски прваци одлазе у иностранство закључује да они препуштају „народу своме и времену да доврше дело измирења“. Прихватајући Чајкину инструкцију, сагласан је с генералном тезом да треба тежити остваривању везе с владом, јер то чини истинску основу за деловање у будућности. С друге стране, нарочито је истицао да са „актуелним министрима није могуће ући у искрене односе“ имајући у виду њихове блиске везе с Русијом. Указивао је на то да је из истог разлога порасла њихова непопуларност у народу, нарочито од тренутка када су, пошто су из-

²⁰ Извештај Кодрике, 22. IX 1842, ААЕ, СРС, р. 204; према Попову, уставобранитељи, чији је присталица био Ресавец, намеравали су да изазову буну како би је касније усмерили против династије Обреновића (Н. Попов, *нав. дело*, стр. 143).

²¹ Извештај Леноара, 12. VIII 1842, ВСз, 5410 IV, s. 677.

²² Извештај Кодрике, 29. VII 1842, ААЕ, СРС, s. 170; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 41.

речене оптужбе Државног савета против њих, почели да се отворено обраћају Вашченку за помоћ и савете.²³ Из наведеног проистиче да се Звјерковски у потпуности залагао за промену владе и довођење уставобранитеља на највише дужности у њој. Сматрао је да је то могуће постићи кроз компромис кнеза и опозиције. Препрека за такав споразум биле су – по његовом мишљењу – протурске симпатије уставобранитеља.²⁴

Звјерковског је погађала сувишна покорност уставобранитеља Порти, али се није колебао да ту странку назове националном. Трудио се да се с њоме повеже, а као основни аргумент износио је њен непријатељски однос према Русији и све већу популарност у друштву. Од не малог значаја било је и то што је ишао путем који је утро Чајка. Није стигао још у толикој мери да проникне у реалије политичког живота у Србији да би схватио да како турскофилство, тако и русофилство тадашњих странака није проистицало из њихових стварних убеђења, већ да је проистицало из тактичких потреба. Звјерковски, сем тога, није знао праве намере уставобранитеља. Био је свестан да је њихов циљ да освоје власт, али није очекивао да су спремни да иду дотле да свргну кнеза Михаила и династију Обреновића.

Карактеристичан је став Звјерковског према политичкој кризи у Влашкој. Од пре неког времена трајао је сукоб између господара Александра II Гике и скупштине бољара. У Букурешт су допутовали у посредничку мисију турски комесар Шекиб-ефендија и руски генерал Диамел. Користећи се незадовољством бољара, Русија је изнудила од Турске смену господара који се одупирао царском утицају и који је оптужен за контакте с националним покретима и пољском емиграцијом. Ти догађаји изазвали су живи одјек у Србији. „Српске народне новине“ писале су о постојању сличне ситуације у Кнежевини Србији, што је, наравно, веома одговарало уставобранитељима и учвршћивало их у тежњи да остваре своје планове. Пишући о утиску који је на Србе оставила Диамелова мисија и догађајима у Букурешту, Звјерковски изгледа да није појмио стваран смисао те аналогije. Веровао је да би се Срби оштро успротивили сличном диктату Русије према њиховој земљи. Није могао знати да је Турска одлучила да се реваншира Русији за понижење које је доживела у

²³ Извештај Леноара, 22. VII 1842, BCz, 5410 IV, s. 673–674.

²⁴ Извештај Леноара, 12. VIII 1842, *исто*, s. 677.

Влашкој и да тај губитак надокнади управо у Србији, помажући опозицији у свргавању кнеза Михаила који је био по вољи Русије.²⁵

Лишен јачег ослонца и детаљних инструкција, Звјерковски и поред тога испољава знатну активност. Приметивши у странци уставобранитеља жељу да се повежу с Француском, труди се да развије ту идеју. Тражи стога од „власти“ да се код Француске владе испослуже да повуче Кодрику или га примора да промени политику. Чак сугерише идеју да га кнез Чарториски препоручи Министарству спољних послова и помогне да добије место конзуловог секретара – драгомана. Сматрао је да ће на тај начин бити у стању да сломи Кодрикину пасивност и да му отвори „поље за снажан утицај на народну партију“. Надао се да ће уз подршку француског конзула успети да привуче странци уставобранитеља све који се двоуме између Русије и Аустрије.²⁶

Истовремено је Звјерковски настојао да искористи сваку могућност да међу Србима шири и развија интересовање за Пољску и њену словенску политику. Веровао је у моћ деловања Мицкјевичевих речи и утицај који су његова предавања имала на Западу. Када је Богдановић, овога пута иступајући у име Друштва српске словесности, изразио жељу за успостављањем контаката с пољским „пророком“ и молио да се пошаљу његова предавања, Звјерковски је одмах прихватио ту идеју. Зато је инсистирао код својих претпостављених да се те жеље испуне, истичући користи које би за пољску пропаганду имало Мицкјевичево прихватање чланства у Друштву српске словесности. Слично као и Чајка, сматрао је за пробитачно успостављање односа са Србима који студирају у Паризу, њихово представљање Чарториском и Мицкјевичу и придобијање.²⁷

Вест о доласку Шекиб-ефендије у Београд (24. августа) знатно је појачала наде уставобранитеља да ће спор с кнезом решити у своју корист. Нико није сумњао чију ће се страну заузети турски комесар. Петронијевић и Хауер који су га, чини се,

²⁵ Извештај Леноара, 22. VII 1842, BCz, 5410 IV, s. 674; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 142; В. Поповић, *Мейстернихови њоїледи*, стр. 125. Према погрешној оцени Звјерковског, наводно је Русија у Букурешту доживела пораз, што је Порти улило храбрости у њеним захтевима према Србији (Извештај Леноара, 25. VIII 1842, BCz, 5410 IV, s. 685).

²⁶ А. Cetnarowicz, *Misja L. Zwierkowskiego-Lenoira*, s. 743.

²⁷ Извештаји Леноара, 19. VIII и 25. VIII 1842, BCz, 5410 IV, s. 682, 686. Опширно о овоме вид. Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 60 n., 94 n.

пратили у последњој етапи путовања за Београд одраније су се по свој прилици упознали с његовим ставом. И Звјерковски је очекивао знатне промене. Рачунао је на то да ће кнез Михаило, подлежући како притисцима Порте, тако и опозиције, бити приморан да постави нове министре из странке уставобранитеља. Преко Богдановића, једине познате му личности с контакти-ма у владиним круговима, трудио се да убеди министра Радичевића који је имао утицај на кнеза „да Србија само с народном странком може рачунати на светлију будућност“. А када је кнез Михаило изразио спремност да на место министра просвете постави Стефана Стефановића Тенку, једног од челних уставобранитеља, Звјерковски је то дочекао као први успех који је отварао пут за подршку пољском деловању. Из овога се види да, иако је полагао веће наде у Вучићеву странку, ипак није затварао себи пут за сарадњу с актуелном владом.

Агитација опозиције и опште врење који су расли од Шекиб-ефендијиног доласка узнемирили су пољског агента. Тек тада је уочио велику опасност која се надвила над кнеза и његову владу. „Србија је сва у врењу“ – писао је Чајки – „и читава је за Вучићеву партију, али до те мере, од чега Боже сачувај [курзив А. Ц.], да силом може принудити кнеза да... министре ослободи дужности а Савет као скупину чудних људи без заслуга и сумњивих – растера.“²⁸ Изненађен бескомпромисним ставом уставобранитеља према кнезу Михаилу и њиховом покорношћу Турској, није се двоумио да стане у одбрану ауторитета младог владара. У разговору с Хркаловићем, схватајући с какве неугодне позиције говори, трудио се да га убеди да послушност Турској треба да има своје границе и да треба да се поштују кнежева права гарантована Уставом и Хатишерифом.

Насупрот Чајковском, Звјерковски није видео у садашњој ситуацији Србије никакве могућности ефикасније агитације у корист Милоша. Бурно је реаговао на садржај Радишићеве брошуре која је напоскон дошла до његових руку. Сматрао је да би сваки покушај ширења пропаганде у том духу наишао на одлучан отпор не само читаве странке уставобранитеља, већ и саме владе. Стојановић му је отворено забранио да показује брошуру подсећајући га на злосрећне планове Милоша и Хоџеса.²⁹ По-

²⁸ Извештај Леноара, 25. VIII 1842, *исто*, s. 685.

²⁹ Извештај Леноара, 19. VIII 1842, *исто*, s. 683.

љуљао се, дакле, вешто израђен план Радишића и Чајковског. Чајка је превише поверења поклонио мишљењу секретара српске агенције, његовој процени ситуације и атмосфере која је владала у Србији, а довео га је у заблуду и привидно компромисан став Вучића и његових пријатеља за време разговора у Цариграду. Поврх свега, није имао при руци Радишића који је и даље боравио у Цариграду бранећи интересе кнеза Михаила.

„ВУЧИЋЕВА БУНА“. ОБАРАЊЕ ОБРЕНОВИЋА И ДОВОЂЕЊЕ АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА НА СРПСКИ ПРЕСТО

У међувремену политичка ситуација у Београду компликовала се из дана у дан. Премда је Шекиб-ефендија имао султанову пуномоћ да захтева безусловно покораване вољи Порте, настојао је да одржи привид да ради као посредник, не желећи да изазове протесте руске дипломатије. Остајао је чврсто при захтеву за спровођење промена у саставу српске владе. Кнез Михаило стално се одупирао, али под утицајем савета енглеског и руског конзула његов став постајао је попустљивији. Био је спреман да прихвати уклањање непопуларних министара, али је хтео да на њихова места постави људе изван странке уставобранитеља.³⁰

Наравно, такво решење није могло да задовољи уставобранитеље, те су одлучили да не чекају резултате следећих кнежевих разговора с турским комесаром и – изврше преврат. Све се одвијало према утврђеном плану. Део најистакнутијих уставобранитеља разишао се у родне крајеве да би тамо подбуживали људе и окупљали одреде. Петронијевић се с групом других склонио у београдску тврђаву. Најважнија улога припала је Вучићу који је имао задатак да освоји Крагујевац, где је био стационаран војни гарнизон и налазила се већина топова, као и складиште муниције. Да би преварио власти, затражио је пасош и 29. августа прешао аустријску границу. Следеће ноћи, након сусрета са Хауером у Земуну, превезао се турском лађом из Панчева на српску обалу у Смедерево. Од тада су се догађаји низали муњевитом брзином. На челу малог одреда кренуо је према

³⁰ А. Ивић, *нав. дело*, стр. 74; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 41.

Крагујевцу, прикључујући успут масе наоружаних сељака које су сакупили његови другови. Дана 2. септембра на Поскуричком пољу, недалеко од Крагујевца, раније придобијени заповедници Новаковић и Марковић ставили су под команду Вучићу своје јединице регуларне војске и предали му артиљерију. Истог дана Вучић је заузео град.³¹

Избијање устанка и брзи развој догађаја изненадили су кнеза Михаила. Иако је већ неко време добијао дојаве о активним припремама, а кнегиња Љубица му саветовала да предузме неопходне безбедносне кораке, он је више веровао својим министрима, уздајући се у снагу војске и оданост народа. У почетку је мислио да је цео тај покрет који су изазвали уставобранитељи усмерен против његових министара и има за циљ подршку Шекиб-ефендијином захтеву за њихово уклањање.³² Тек када је схватио размере буне која се ширила и на нова окружја, приступио је њеном гушењу. На самом почетку начинио је, међутим, грешку. Слушајући наговор својих саветника, уместо да се упути у Пожаревац који је био ближе Београду и тамо преузме преосталу артиљерију, одлучио је да се упути у Крагујевац не би ли прстигао Вучића. Тај маневар није успео и када је кнез 3. септембра на челу војске од око 15.000 људи стигао у село Петровац на пола сата од Крагујевца, наишао је на уперене Вучићеве топове. Кнез Михаило је сутрадан покушао да постигне споразум, али у томе није успео. Топовске салве растуриле су кнежеве одреде приморавалући га на повлачење.

Одлучујући догађаји одиграли су се два дана касније – 6. септембра. Кнез Михаило се улогорио у месту Жабари, где је сакупио прилично озбиљне снаге. На његов позив кренуо му је у помоћ наоружан народ из рудничког, шабачког и смедеревског краја. Заједно с регуларним јединицама располагао је, дакле, силом од око 25.000 људи, вишеструко надмашујући Вучићеве одреде. И овога пута топови, али пре свега издаја, довели су до кнежевог пораза. Милутин Петровић Ера који је командовао овим снагама, иначе наклоњен Вучићу, дао је сељачким одредима сигнал за бекство. Кнез се затим хитно упутио у престоницу наредивши војсци да брзо крене за њим. Убрзо су издајом и ти одре-

³¹ Извештај Кодрике, 12. IX 1842, ААЕ, СРС, р. 184; Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 56–57.

³² М. Алимпић, *Животи и рад њен. Ранка Алимпића у свези са даћађајима из најновије српске историје*, Београд 1892, стр. 33; Л. Ранке, *нав. дело*, стр. 264–265.

ди потчињени Вучићу. Напуштен од већине својих команданата и војске, кнез Михаило није више био у стању да контролише ситуацију. Из страха за своју безбедност, није ушао у Београд, већ се задржао у Топчидеру. Тамо је, на његову молбу, стигао Вашченко и саветовао му да тражи уточиште у турској тврђави, имајући наводно пашино обећање да неће пустити Вучића у Београд. Кнез Михаило имао је разлога да у то не верује, а и није хтео да дели заједнички кров са својим непријатељима којима је Џамил-паша раније пружио помоћ. Зато је одлучио да напусти Србију и у ноћи између 6. и 7. септембра прешао заједно са својим најближим окружењем у Земун, наложивши да то исто учине они међу његовим чиновницима који су се осећали најугроженијим од Вучићевог прогона.³³

Уставобранитељи су тријумфовали, захваљујући на својој победи Вучићевој храбрости и спретности, али пре свега издаји војних команданата и чиновника. Њихов успех вероватно не би био тако лак да није било подршке једног од суорганизатора „буне“ – Џамил-паше. Његова улога у догађајима могла се испоставити као одлучујућа. Кнез Михаило обавестио је пашу о избијању буне и рачунао на његову интервенцију. Међутим, Џамил је од самог почетка кришом помагао побуњеницима тако што је омогућио Вучићу да се пребаци у Смедерево, а затим га обавештавао о кретању владиних снага. На вест о томе да је српска влада предузела посебне мере безбедности, наредио је ограничавање градске страже до 70 људи, а када је дошло до нереда изазваних од стране Турака, запретио је бомбардовањем града.³⁴

Бекство кнеза Михаила у Аустрију учинило је Вучића и његове присталице господарима ситуације и олакшало им остваривање плана за свргавање владајуће династије и спровођење избора новог кнеза. Морали су да делују брзо да не дозволе противдејство кнеза Михаила, који је одмах уложио протест паши и конзулима у Београду. У неким окружјима још су постојале кнезу верне јединице које нису стигле раније да ступе у акцију. У логору

³³ Р. Перовић, *Београд за време Вучићеве буне. Необјављене белешке Сидејана Марјановића из 1842-43*, сепарат из: „Годишњак Музеја града Београда“, II, Београд 1955, стр. 195–196; Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 6 п.; исти, *Вучићева*, стр. 57 п.

³⁴ *Зайиси Јеврема Грујића*, 1 [у:] *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, VII, Београд 1922, стр. 23; Б. Куниберт, *нав. дело*, стр. 730 п.; Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 19 п.

на Врачару код Београда, у присуству велике масе присталица уставобранитеља, успостављена је привремена влада на челу с Вучићем и Петронијевићем. Требало је да врши власт до избора новог кнеза и његове потврде од стране Порте. Дана 9. септембра Вучић је допутовао у Београд. Примљен код Џамил-паше и Шекиб-ефендије, известио их је о току догађаја и преузимању власти у земљи од стране привремене владе. Истог дана разаслат је циркулар свим начелницима окружја, срезова и општина с објашњењем околности под којима је пала дотадашња власт и налогом да се из сваког села 6–7 најугледнијих људи пошаље на скупштину; њен задатак биће избор новог кнеза који треба да влада у складу с Уставом.³⁵

ПРВЕ РЕАКЦИЈЕ ВЕЛИКИХ СИЛА

За даљи развој догађаја од суштинског значаја биће становиште које ће према насталој ситуацији заузети велике силе заступљене у Београду преко својих конзула. Кнез Михаило је веома рачунао на њихову помоћ и с правом очекивао да неће признати преврат, те да ће учинити све како би се могао вратити на престо.

Може се рећи да је брзина којом су се одвијали догађаји била изненађење за представнике великих сила. Велико узбуђење међу њима изазвао је став Порте, као и вест о покрету побуњеничких одреда према Београду. Одлазили су један за другим у посете турским званичницима захтевајући гаранције за безбедност града. Наилазили су, међутим, на хладан пријем, слушајући притом замерке на адресу кнеза Михаила. Кодрика и Фонбланк посетили су 7. септембра кнеза у Земуну, упознали се с током догађаја и примили формални демарш. Кнез Михаило, премда није много рачунао на предусретљивост Џамил-паше и Шекиб-ефендије, није губио наду. Оба конзула сматрала су да оставка тројице министара представља *conditio sine qua non* његовог останка на власти. Паша им је, међутим, саопштио да је касно

³⁵ Извештај Кодрике, 7. IX 1842, ААЕ, СРС, р. 74; *Грађа за историју Београда од 1806–1867*, I, ред. Р. Л. Веселиновић, Београд 1965, стр. 64; М. Петровић, *Финансије и услове обновљене Србије до 1842*, I, Београд 1897, стр. 546–547; Ј. Милићевић, *Народне скупштинске у Србији 1839–1843. године*, „Зборник Филозофског факултета“, IV–V, 1957, стр. 168.

за преговоре, а да је кнез спалио мостове за собом јер је, уместо да се сакрије у тврђаву и стави се под заштиту Турске, више волео да напусти земљу. То је Кодрику учврстило у убеђењу, које је делио и Атанацковић, да је постојао тајни споразум између Вучића, паше и Шекиб-ефендије и да су се турски званичници на сваки начин трудили да осигурају успех плановима амбициозног вође уставобранитеља. Нимало нису сумњали да су о свргавању кнеза Михаила и протеривању породице Обреновић одлучили раније. Истовремено су изразили убеђење да би евентуално давање Вучићу кнежевске титуле било само сигнал за нова превирања.³⁶ Вашченко је протествовао против свега што се догодило, јер је разумео да пад кнеза Михаила означава сасецање утицаја Русије у Србији. Атанацковића је револтирало не само понашање турских власти, већ и улога коју је у последњим догађајима одиграо генерал Хауер. Тврдио је да Хауерова делатност нема ништа заједничко са стварним политичким правцем аустријског кабинета, те да је у потпуној супротности са званичним инструкцијама. У једном од извештаја информисао је своју владу о ширењу гласина да у Србију тобоже треба да уђе аустријска војска од 10.000 људи, коју генерал Хауер шаље у помоћ Вучићу. У стварности су, међутим, аустријске власти на вест о догађајима у Србији подигле степен приправности на граници и издале низ наредби о регулисању преласка границе, азилу за бегунце и сл. Отуд су неки хтели да извуку закључке како Аустрија подржава цео тај покрет.³⁷

Дана 8. септембра сва четири конзула предочила су Џамил-паши заједнички израђен протест. Последње догађаје дефинисали су као „револуцију“ која је, по њиховом мишљењу, била окренута не само против кнеза, већ и самог султана. Вучића и његове присталице који су стајали иза читавог покрета назвали су бунтовницима, изјављујући да нису овлашћени за ступање у било какве односе с њима, те да и даље признају кнеза Михаила. На крају су се обраћали паши с молбом да не пушта побуњенике у град, јер је то угрожавало јавни ред. Џамил-паша их је при-

³⁶ Извештај Кодрике, 12. IX 1842, ААЕ, СРС, р. 184; Извештај Атанацковића (копија), 8. IX 1842, АСАНУ, Преврат у Србији 1842–1843 – преписи из Државног Архива у Бечу, сигн. 9323, стр. 80.

³⁷ Извештај Атанацковића (копија), 3. IX 1842, АСАНУ, 9323, с. 72. *Документи о Србији 1842–1848*, ред. Ђ. Шурмин, Споменик Српске Краљевске Академије, 69, Београд 1929, стр. 20; Л. Ранке, *нав. дело*, стр. 365.

мио као и раније – учтиво, али резервисано. Штавише, скренуо им је пажњу на то да немају дипломатске пуномоћи, да су фактички само трговински заступници својих држава, те као такви немају права да се мешају у политичке ствари. Изузетак чини само у односу на Вашченка који је представљао силу-заштитницу Србије. Паша је бранио Вучића од приговора да је бунтовник констатујући да је поступао у име народа, на шта је Атанацковић храбро приговорио Турцима на њиховом учешћу у догађајима.³⁸ Вашченко се није мирио с поразом. Следећег дана посетио је кнеза Михаила у Земуну покушавајући да га приволи на уступке и поновно обраћање паши и турском комесару. По повратку у Београд затекао је већ нове власти, а његови су протести остали су без икаквог ефекта.

Последњу молбу за посредовање између кнеза, паше и привремене владе упутио је митрополит Петар Јовановић. Предочио је паши писмо кнеза Михаила у коме је овај изражавао жељу да се врати у Београд под условима који би били прихватљиви за све. Паша је одбио да прими писмо изговарајући се недостатком компетенција. Стављао је самим тим на знање да су и он, и нова српска власт против кнежевог повратка.³⁹

Рачунајући с могућношћу нових унутрашњих компликација и интервенцијом великих сила, уставобранитељи су убрзали сазивање народне скупштине и избор новог кнеза, што је првобитно било предвиђено за другу половину месеца. Скупштина је напослетку одржана 14. септембра и за новог српског кнеза аklamацијом изгласала Александра Карађорђевића.⁴⁰ Испрва су се у гомили чули гласови за Вучића, истицана је и Петронијевићева кандидатура, али ови нису желели да се кандидују и поново су скренули пажњу на личност сина легендарног српског јунака.

³⁸ Извештаји Кодрике, 7. IX и 12 IX 1842, ААЕ, СРС, р. 182, 184; Извештај Атанацковића (копија), 9. IX 1842, АСАНУ, 9323, стр. 84, 89; Р. Перовић, *Београд за време*, стр. 196; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 149.

³⁹ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 150–151; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 49. После много година кнез Михаило је наводно признао да је до његовог свргавања дошло због министара које није желео да пошаље у оставку, али је и додао да није имао избора, јер и да је попустио и позвао Вучића и Петронијевића у владу, ови би га ионако пре или касније уклонили с власти (*Писма Илије Гарашићина Јовану Мариновићу*, ред. Ст. Ловчевић, „Зборник за историју, језик и књижевност српског народа“, XXII/1, Београд 1931, стр. 74–75).

⁴⁰ „Ilirske narodne novine“ (Zagreb), 28. IX и 1. X 1842, стр. 311, 315; Г. Поповић, *Политички програм у прошлости и садашњости*, Београд 1889, стр. 232; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 151 п.

Александар Карађорђевић је већ две године обављао дужност кнежевог ађутанта. Уживао је поверење младог владара и његове мајке кнегиње Љубице, који до краја нису веровали гласинама да је и он био у завери с уставобранитељима. Не чини се ипак да је Александар био директно умешан у преврат, а у сваком случају није имао утицај на његов ток. Проглашен је за кнеза по вољи уставобранитељских вођа које су, спроводећи његов формални избор од стране скупштине, желеле тако да легализују своју власт.⁴¹

Вучић и његови другови побринули су се за то да се кампањи против кнеза Михаила и његове породице коју су водили прикључи што већа маса окупљених на скупштини. Већ првог дана предата је на руке турских званичника велика петиција с неколико хиљада потписа, која је садржала мноштво оптужби против кнеза и његових министара. Цамил-паша и Шекиб-ефендија, уверивши се да се народ изјаснио за Александра Карађорђевића, пожурили су с уверавањима да ће тај избор врло брзо потврдити и султан. Турски комесар није видео потребу да и даље крије ферман који му даје широка овлашћења.⁴² Новоизабрани кнез положио је свечану заклетву да ће поштовати Устав и права српског народа, истовремено уверавајући у своју лојалност Порти. Уставобранитељи су предузели хитне корак ради добијања султановог берата којим се потврђује нови кнез Србије. Одлучено је да се у Цариград пошаље специјална депутација, припремљене су одговарајуће ноте с објашњењем узрока и тока последњих догађаја, из присвојене државне касе издвојена је знатна сума за дарове турским званичницима.

Остало је нерешено питање става који ће у односу на догађаје и промене у Србији заузети велике силе, али засад се то сматрало за ствар другог реда. Имајући у виду подршку коју је уставобранитељима пружао генерал Хауер и улогу коју је одиграо у припремању буне, нова власт је с правом очекивала да ће Аустрија признати нови поредак у Србији. Рачунало се да ће на

⁴¹ Ј. Милићевић, *Прилози познавању јорекла србијанској парламентаризма*, „Зборник Филозофског факултета у Београду“, XI/1, 1970, стр. 665–666; М. Алимпић, *нав. дело*, стр. 38. Према Кунибертовом мишљењу, не може се сасвим искључити популарност Александра Карађорђевића у народу, те да за његово уздизање на кнежевски престо није морала бити заслужна искључиво уставобранитељска интрига (Б. Куниберт, *нав. дело*, стр. 727).

⁴² Извештај Кодрике, 15. IX 1842, ААЕ, СРС, р. 195; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 155.

сличан начин поступити Француска и Енглеска, које су биле заинтересоване за слабљење руских утицаја на Балкану. Извесну бојазан могао је будити једино став Русије, али гајене су наде да ће, имајући у виду непоколебљиву вољу народа и одлучан став Порте, и она морати да призна свршен чин.

СТАВ ЗВЈЕРКОВСКОГ ПРЕМА ПРЕВРАТУ

Из првих извештаја Звјерковског може се приметити да су га избијање „буне“ и ток који је она попримила збунили и нагнали на извесну резервисаност. У писму од 3. септембра оцу Лелеу укратко је скицирао позадину догађаја. Поменуо је оправдане захтеве странке уставобранитеља и Државног савета за смену непопуларних министара, додајући при томе да је долазак турског изасланика знатно појачао расположења према Турској. С друге стране, подвлачио је непопустљив став кнеза Михаила у одбрани својих права загарантованих Уставом, заснован на осећању националног и сопственог достојанства. Уз то, није имао никаквих илузија да се под маском парола које је Вучић пропагирао крије његова тежња за присвајањем власти.⁴³

Раније подстакнут од Чајке, Звјерковски одлучује да шаље своје дописе из Србије француском листу „Журнал де деба“ („Le Journal des débats“). У првом писму редакцији оштро је напао Турску због њеног активног учешћа у српским дешавањима. Наводи много примера који неоспорно доказују ангажовање Џамил-паше и Шекиб-ефендије на страни побуњеника. Понашање турског изасланика, његове интриге против права династије дефинише као повреду султановог Хатишерифа. Није се двоумио да оптужи Турску како смишљено настоји да подстакне грађански рат, не би ли подељеном и изнуреном народу поново наметнула ропство.

Ипак, већ после неколико дана тон његових извештаја и коментара – који су, додајмо, писани у условима затечености и страховања од хаоса – из темеља се променио. Од првобитне плаховите реакције прелази мирнијим оценама догађаја. То се збива већ након бекства кнеза Михаила у Аустрију, када је Вучић са

⁴³ Л. Леноар – о. Лелеу, 3. IX 1842, BCz, 5410 IV, s. 691–693; Л. Леноар – А. Бертену (уреднику „Journal des Débats“), 4. IX 1842, *исто*, s. 695–697.

својим одредима стигао у Београд. Звјерковског је понео општи ентузијазам. Велики утисак оставио је на њега Вучићев говор, у коме је овај замерао бившим министрима како нису узимали у обзир основне интересе земље. Када је изразио поштовање према кнезу Михаилу, а затим уверавао да ће му вратити власт када буде завео ред и организовао администрацију, Звјерковски је то примио с поштовањем, дивио се човеку који „држећи највишу власт даје предност добру отаџбине у односу на лични интерес“.⁴⁴ У овој тврдњи крије се, наравно, наивност пољског агента који је сувише лако поверовао у некористољубивост и племенитост поступака уставобранитељског вође. Из понашања конзула исправно је закључивао да они неће прихватити ново стање ствари, али се надао да ће, чим га је Турска прихватила већ самим учешћем у догађајима, превагнути чињенице у којима је изражен *vox populi*. Највише се страховало од Вашченкових интрига, али Звјерковски је веровао у разум уставобранитеља који су знали чега ваља да се држе. Треба да схвате – размишљао је – да се покровитељство Русије не може окретати против штићеника, те да, с друге стране, морају имати на памети до чега је она довела у Пољској, Влашкој и куда смера у Србији.

Према Звјерковском, у тежњи Срба да обезбеде себи слободан развој политичког и националног живота, улогу духовног покровитеља треба да преузме Француска. Користећи се општом симпатијом, може послужити овом народу на његовом путу ка напретку и цивилизацији. Ту идеју Звјерковски је развијао у наредним дописима за „Журнал де деба“, немајући притом никакву сигурност да они доиста стижу адресату. Истицао је утицај француских идеја који се могао приметити у последњим збивањима. Пароле као што су: устав, народна воља и суверенитет биле су свима на уснама, често се позивало на пример Француске ради поткрепљивања сопствених аргумената. Ипак, одмах је умиривао уредника новина да Француска не може бити сумњичена за подстицање револуције и сејање немира у Србији, јер је стваран утицај овде имао само руски конзул, а странка уставобранитеља организовала се и профилисала само као „очарана“ француском идеологијом. Наравно, Звјерковски ни речју није помињао да су кроз ту едукацију „у француском стилу“ уставобранитељи у великој мери прошли током свог бо-

⁴⁴ Л. Леноар – о. Лелеу, 8. IX 1842, *истио*, s. 703.

равка у Цариграду, те да су на њој могли захвалити Чајковском. Настојао је да дочара Француској широке могућности које су се отварале пред њом управо у земљи где се буди нови политички и културни живот. На тај начин моћи ће да поврати оно што је изгубила у Египту и Сирији.⁴⁵ Све то улива нове наде и оптимизам у Леноарово срце и омогућава му да заборави на опасности и лошу материјалну ситуацију. Хвали се својим напретком у савладавању језика, пише да је заволео земљу и људе, те верује да ће одсад имати бољи ослонац у раду за добробит Пољске.

Према смени на српском престоу односио се доста равнодушно. У допису за „Журнал де деба“ уздржао се од коментара, већ је само предочио детаљан извештај о току избора за новог кнеза. Отуд се може сматрати да је проглашавање Александра Карађорђевића оценио као сагласно с вољом народа, репрезентованог кроз скупштину. Истакао је притом да је одбегли кнез Михаило, који је одбио прихватање постављених услова, заједно са целом породицом једном засвагда лишен права монарха.⁴⁶

Нова ситуација у Србији учинила се Звјерковском веома повољном за развијање пољске акције. На руке оца Лелеа тако стижу писма чији садржај наизглед не говори много неупућеном читаоцу, али је добро разумљив Чајки – да се у Србији осећа одлично, жели дуже да остане и да је као никад дотад убеђен у свој независан статус, који ће му омогућити да упозна језик и земљу. Једино се брине што пошта нередовно стиже и никако нема препоруке од Кора. Његова финансијска ситуација није била завидна. Пошто није могао да рачуна на добијање намештења професора француског језика, молио је да му се пошаље две хиљаде пијастара, али је добио само половину. Није заборавио, јасна ствар, своју званичну мисију изасланика колегијума у Бебеку. Веровао је да ће садашња влада, када се ситуација у земљи мало смири, омогућити лазаристима просветни рад.⁴⁷

⁴⁵ Л. Леноар – А. Бертену, 17. IX 1842, *истио*, s. 699 n.; Л. Леноар – о. Лелеу, 8. IX 1842, *истио*, s. 703.

⁴⁶ Л. Леноар – А. Бертену, 17. IX 1842, *BCz*, 5410 IV, s. 699.

⁴⁷ Л. Леноар – о. Лелеу, 24. IX и 1. X 1842, *истио*, s. 707–708, 714.

ТУРСКА И ЕВРОПСКА ДИПЛОМАТИЈА ПРЕМА ПРЕВАТУ – ПОЧЕТАК СРПСКЕ КРИЗЕ

У међувремену пажња целе Србије била је усмерена према Цариграду. Напето су се и с нестрпљењем ишчекивали одговори на питања: Да ли ће Порта званично одобрити преврат и потврдити избор новог кнеза? Како ће реаговати велике силе?

Српска депутација коју су чинили Алекса Симић и Лазо Зубан напустила је Београд 18. октобра и у пратњи Шекиб-ефендије кренула за Цариград. Међутим, вести о преврату у Србији стигле су на Босфор два дана раније и одмах изазвале разумљиво узбуђење у дипломатским круговима.

Буркене је, хотећи да чује објашњење турске владе, послао Кора Сарим-ефендији, тадашњем министру спољних послова. Турски министар уопште није намеравао да прикрије учешће Турске у српским догађајима додајући да преврат не само што су одобрили њени представници у Београду, већ је санкциониран нарочитим Џамил-пашиним актом. Сарим-ефендија предпочио је све оптужбе које је српски народ износио против бившег кнеза и његових министара. Те су оптужбе садржане у великој народној петицији послатој у Цариград. Овај документ – сматрао је високи турски званичник – треба у очима Европе да буде најбоље оправдање за поступке Порте у целој ствари. Подсетио је на то да је питање смене српске владе већ пола године било предмет разговора турских министара с руским посланством и да је не тако давно постигнут споразум у вези с враћањем функција српским емигрантима. Оптуживао је кнеза Михаила да је остао глув за све савете и напоре Турске који су могли да спрече катастрофу.

Турска влада је од самог почетка била при ставу да је српски народ имао право да изабере новог кнеза и поступи у складу с Уставом и Хатишерифом. Сматрала је да се с тренутком смрти кнеза Милана, који није имао потомство, угасило право наслеђивања престола признато Милошу, те да је Михаило постао кнез на основу избора. Његово бекство заједно са целом породицом протумачено је истовремено као абдикација, јер је, суочен с опасношћу, био дужан да затражи уточиште у турској тврђави. Једина дужност турске владе пре него што призна ново

стање ствари у Србији остала је да испита правилност спроведеног избора.⁴⁸

Преврат у Србији Аустрију је довео у неугодну ситуацију. Сада је увидела да је њена политика, а нарочито делатност генерала Хауера, довела до неочекиваних резултата. Аустријска влада била је спремна да подржи акцију ген. Хауера и његових сарадника с турским властима у вези са сменом српских министара, јер је то одговарало њеној намери да ослаби руске утицаје. Међутим, рушење кнежевске власти кроз преврат у чију је припрему умешао своје прсте аустријски агент одмах је створило опасност од сукоба с Русијом. Кодрика је скретао пажњу да недостатак свести о последицама до којих је могла да доведе Хауерова делатност у Србији аустријску владу не ослобађа од одговорности. Истина, Атанацковић је протествовао против преврата, али у том погледу није поседовао детаљне инструкције. Француски конзул такође је истакао да – независно од тога какав је био циљ аустријске политике у Србији, да ли жеља да се неутралишу утицаји Русије или да се избегне опасност „револуционарне пропаганде“ – остаје чињеница да су последњи догађаји, у којима је аустријски агент био принуђен да скине маску, поставили бечку владу у тешку ситуацију у односу на Русију.⁴⁹ У Бечу су ради избегавања евентуалног конфликта хитно предузети одговарајући кораци, али у почетку се у изјавама аустријских дипломата осећала извесна резерва у оцени догађаја: овде се више но очигледно чекало да се види какав ће став заузети влада у Петрограду. Није безначајна била ни чињеница да се Метерних, који је био на одмору у Немачкој, није затекао у том тренутку у Бечу. Аустријски министри нису били у стању да процене у којој ће се мери догађаји у Србији одразити на руско-турске односе, јер није било сасвим јасно како је Једренски мировни уговор регулисао питање протектората над Србијом. Отенфелс који је у канцеларовом одсуству управљао питањима спољне политике захтевао је од представника Аустрије у Цариграду Клецла ближе информације о споменутом уговору, а желео је и да се упозна са ставом Порте и

⁴⁸ А. Буркене – Ф. П. Гизоу, 26. IX 1842, ААЕ, Correspondance politique – Turquie (даље ААЕ, СР), vol. 287; Извештај Кора Буркенеу (копија), 2. X 1842, АСАНУ, 7940/820; вид. В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 52 п.

⁴⁹ Извештај Кодрике, 19. IX 1842, ААЕ, СРС, р. 201; вид. В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 56.

руског посланства.⁵⁰ Аустријска влада није доводила у питање исправност замерки који је Турска износила на рачун бивших српских министара, али није одобравала употребљене методе који су на крају довели до свргавања кнеза, изражавајући чуђење због учешћа турских власти у томе. Аустрија је изјавила да је дала азил кнезу Михаилу, додајући истовремено да не намерава да се меша у унутрашње ствари Србије. Њена жеља била је да Порта још једном обави разговоре са свргнутим владарем. Ипак, Сарим-ефендија је одбио тај предлог наводећи да је кнеза Михаила престола лишио српски народ поступајући у складу с правима која му је Порта признала.

Буркене је по тону депеше коју је Клецл добио из Беча и потом саопштио турској влади закључио да је Аустрија највероватније стала на страну Турске, али да је себи оставила одшкринута врата за измену свог става у зависности од понашања Русије. Слично мишљење заступао је Канинг. Следећа Отенфелсова депеша Клецлу, коју је овај ставио на увид Буркенеу, учврстила је француског амбасадора у убеђењу да је Аустрија заузела став ишчекивања. То му је сугерисало извесне аналогije са ситуацијом у Влашкој. Тамо је санкционисан нови поредак ствари, јер је то желела Русија, те сада Аустрија нема разлога за бојазан све док се не сазна званични став руске владе.⁵¹

Коментари поводом двосмислене позиције Аустрије који су кружили међу дипломатама западних држава довели су до тога да она заузме нешто крући став. Из страха од протеста Русије, аустријска влада се сада јасно ограђивала од Хауерове делатности и критиковала учешће Цамил-паше и Шекиб-ефендије у минулим догађајима.⁵² Такође је пребацивала Турској да је предузела иницијативу у питањима око којих је морала претходно да се споразуме с Русијом. Ова нова изјава Аустрије очигледно је срачуната да одбровољи руску владу, јер у писмима која је Клецл послао у Беч, а која објашњавају правну основу руско-турских уговора, није било ни речи о било каквом праву Русије

⁵⁰ Ф. К. Отенфелс – Е. Клецлу (копија), 20. IX 1842, АСАНУ, 9323, стр. 3; вид. В. Поповић, *Мейернихова јолијтика*, стр. 187.

⁵¹ А. Буркене – Ф. П. Гизоу, 7. X 1842, ААЕ, СР, vol. 287.

⁵² Аустријска влада била је обавештена и о другим корацима које је Порта предузела ради подршке Вучићеве буне у случају потребе. На српској граници концентрисане су знатне турске снаге, а поврх тога видински паша Хусеин добио је овлашћење да пружи помоћ читавом покрету. V. de Huszar, *Précis des derniers troubles éclatés en Servie...* (копија), 8. X 1842, АСАНУ, 9323, стр. 7–9.

у доношењу одлука које се тичу наслеђивања српског престола и уређења власти.⁵³

Турска влада је ипак, премда је још увек одуговлачила са званичним признавањем новог поретка у Србији у очекивању Шекибовог извештаја, отворено манифестовала своју одлучност да не подлегне притисцима страних сила.

Дипломате Аустрије, Француске и Енглеске у Цариграду с нестрпљењем су очекивале реакцију Русије пажљиво посматрајући понашање руског посланства. У почетку су како Титов, тако и Бутењов који се по царевом наређењу вратио у Цариград, испољавали велику суздржаност прикупљајући информације које би им омогућиле дубљу процену догађаја у Србији. Та „про-рачуната резерва“ изазивала је немир код Буркенеа, утолико пре што је Титов изразио страх да „револуција“ у Србији може да остави лош утисак у Петрограду. Руски агенти у Турској били су убеђени да ће се Порте суздржати од доношења коначне одлуке о признавању преврата док се не упозна са званичним ставом руске владе.

Са становишта изгледа за пољско-српску сарадњу необично је важно било какав ће став према догађајима у Србији заузети Француска и Енглеска. Буркене и Канинг који су један другоме веровали били су уопште узев сложни у оцени нове ситуације. Обојица су била искусни политичари и за њих није била никаква тајна какве су стварне намере Порте и чему треба приписати учешће турских високих званичника у преврату. Турска је, по њиховом мишљењу, по сваку цену тежила да поврати независност и пуни суверенитет читаве своје територије, а пре свега да се ослободи притиска Русије. Пружајући подршку опозицији у Србији против кнеза и владе, који су били под руским утицајем, реализовала је управо ту линију своје политике. Канинг је чак тврдио да је намера Порте да ојача своју власт у подунавским кнежевинама и Србији, као и да се постепено ослобађа од обаве-

⁵³ В. Поповић, *Метернихова историја*, стр. 187; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 57–58. Клецл је бранио право српског народа који се дигао против кнеза, непослушног вољи свога суверена, ничим не вређајући ауторитет Порте. Уопште није криво Турску због подршке српској странци на коју је могла да рачуна више него на кнеза; уосталом, Русија је прва дала томе пример својим поступањем у Влашкој – „si la Porte en Servie a favorisé secrètement au mieux ouvertement un parti sur lequel elle pouvait compter plus que sur le Prince, la Russie ne lui en a-t-elle pas donné l'exemple en Valachie?“ (Е. Клецл К. В. Л. Метерниху [копија], 5. X 1842, АСАНУ, 7940/818).

за које су проишле из уговора с Русијом.⁵⁴ Међутим, будући да ни Буркене ни Канинг нису имали прецизне инструкције од својих влада, заузели су пасиван став потајно се надајући да ће Порта подржана од стране Аустрије размислити о свом ставу и признати свршени чин у Србији.

Буркене је оштро укорио Кодрикин поступак у вези с потписивањем заједничког демарша. Подсетио је да он није био овлашћен за такав корак и уједно наредио да се његови контакти с привременом владом ограниче, а да се одржавају односи с турским властима код којих је акредитован.⁵⁵ У депеши Гизоу изразио је жаљење због Кодрикине непромишљене одлуке у вези с демаршом, који је оценио као непотребну политичку демонстрацију. Истовремено је донекле оправдавао конзула изражавајући разумевање за деликатну ситуацију у којој би се нашао да је одбио да потпише заједнички акт. Надао се да ће француска влада прихватити његове нове инструкције које ограничавају дипломатску активност у Београду.⁵⁶ Гизо, који лично није испољавао веће занимање за Србију, делио је у том погледу Буркенеове ставове. Држао је да је демарш конзула по својој суштини био поступак који више но очигледно превазилази њихове надлежности. Био је сагласан да у новонасталој ситуацији Кодрика треба да се уздржи од било каквих корака и да своју делатност ограничи на уобичајене конзуларне функције.⁵⁷ Канинг је, као и Буркене, критиковао понашање свог конзула и није одобравао потписивање протестне декларације. Британски конзул је доиста врло енергично реаговао на догађаје у Србији. Посебно га је револтирао терор који су изазвали уставобранитељи, а турске власти толерисале. Крајем октобра сâм се упутио у Цариград да би тамо уложио званични протест. Његов одлазак, и то у пратњи депутације коју је послао кнез Михаило,

⁵⁴ А. Буркене – Ф. П. Гизоу, 26. IX 1842, ААЕ, СР, vol. 287; Е. Клецл – К. Метерниху (копија), 5. X 1842, АСАНУ, 7940/818.

⁵⁵ Буркене је обавештавао Кодрику да ће му, буде ли то захтевала ситуација, послати одговарајуће инструкције, а засад му оставља улогу посматрача: „Votre rôle est surtout en ce moment, un rôle d'observation et d'attendre“ (А. Буркене – А. Кодрика, 21. X 1842, ААЕ, СРС, р. 203); вид. В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 49.

⁵⁶ А. Буркене – Ф. П. Гизоу, 26. IX 1842, ААЕ, СР, vol. 287.

⁵⁷ Ф. П. Гизо – А. Буркенеу, 15. X 1842, ААЕ, СР, vol. 287; Ф. П. Гизо – А. Кодрика, 14. X 1842, ААЕ, СРС, р. 219; уп. Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 33.

будио је извесне наде присталицама Обреновића. Изгледа да су рачунали на његову интервенцију у корист свргнутог владара.⁵⁸

Иако још увек није био познат званични став руске владе о променама у Србији, представници трију држава нису имали ни најмање сумње да ће бити негативан. Желели су да по сваку цену помогну Турској у проналажењу часног излаза из тешке ситуације. Међутим, сматрали су да ће јој признање свршеног чина без претходног споразума с Русијом знатно погоршати положај. Стога су опомињали турске министре да се уздрже од коначне одлуке.⁵⁹

Турска влада је, међутим, била непопустљива. Турска није желела да ствара преседан за мешање Русије у питања на које јој ниједан уговор није давао права. Четири дана након доласка Шекиб-ефендије и изасланика привремене владе А. Симића и Л. Зубана у Цариград (3. октобра 1842) одржано је заседање Дивана на коме је једногласно донета одлука „да се испуни молба српског народа“, која је затим послата султану на потврђивање. Руско посланство, иако још није било званично обавештено, покушало је да се супротстави, али без успеха. Руски драгоман Ханцерли, који је одмах пребацио Порти да је она дала повод за оружану побуну, добио је одговор да је српски народ имао право да откаже послушност свом кнезу, те да кривицу за потоње догађаје сносе руски агенти који су штитили лоше поступке кнеза Михаила.⁶⁰

Бутењов је одбио да учествује заједничкој конференцији с турским министрима изјављујући да су догађаји у Србији имали револуционарни карактер и да ће Порта одобравајући их дати лош пример за будућност. Могла је наине – доказивао је – да лиши кнеза Михаила престола на легалан начин, а не да дозволи преврат. Такав став је потом изнет у званичној протестној ноти која је уручена турској влади. Бутењов је у њој посебно нагласио да је преврат у Србији делимично наступио на подстицај Турске и упозоравао да ће уколико одобри нови поредак у Србији сно-

⁵⁸ Кнегиња Љубица – кнезу Милошу (концепт), 3. XI 1842, АС, ПО, 70/226; „Српске народне новине“, 4. X 1842, стр. 313; *Вукова џрејиска*, II, Београд 1908, стр. 699.

⁵⁹ Е. Клецл – К. Метерниху (копија), 5. X и 19. X 1842, АСАНУ, 7940/818, 7940/838.

⁶⁰ Деша А. Симића, 5. X 1842, АС, Министарство иностраних дела – Инострано одељење (даље МИД-И), 1842, VI/2/91.

сити одговорност. Вашченко је добио званично наређење да не ступа ни у какве везе с новом влашћу у Србији. Истовремено га је гроф Медем, руски посланик у Бечу, обавестио о истоветним одлукама аустријског кабинета који је поврх тога одлучио да опозове генерала Хауера.

Дана 9. октобра, међутим, већ се знало да је султан потврдио избор Александра Карађорђевића и да ће за неколико дана бити послат посебан берат с којим ће се у Србију упутити турски комесар Емин-ефендија.⁶¹

Алекса Симић, коме је нова српска власт привремено поверила функцију свог представника, тзв. капућехаје, и Зубан од тренутка свог доласка у Цариград развили су интензивну делатност. Посећивали су највише турске званичнике, међу њима Фети-пашу и Риза-пашу, и по обичају немилице распали новац. Антић, дотадашњи капућехаја, који је одбијао да Симићу преда дужност кривио их је код Бутењова за интриге и корупцију, те их називао „Србо-Турцима“ додајући да је њихова највећа жеља да се ослободе руског покровитељства над Србијом.⁶² У складу с инструкцијама своје владе и по жељи Сарим-ефендије, Симић се уздржао од посете руском посланству. А када је на крају, не хајући за сагласност Порте, нашао за сходно да нормализује своје односе с Бутењовом, овај је одбио да га прими. Ту чињеницу кнез Михаило је дочекао с великим задовољством и захвалношћу.⁶³

Кнез Михаило је са своје стране улагао напоре да не дозволи да га формално лише престола, али нарочита депутација која је с тим циљем послата у Цариград није добила чак ни аудијенцију код турских министара.⁶⁴ После протестног писма Не-

⁶¹ Деша А. Симића, 11. X 1842, *истио*, VI/2/96; Извештаји Кодрике, 16. X и 24. X 1842, ААЕ, СРС, р. 220, 223; А. Буркене – Ф. П. Гизоу, 26. IX 1842, ААЕ, СР, vol. 287; Извештај Фонбланка, 2. XI 1842, ФО, ЕС, 195/197, р. 332; уп. В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 59–61.

⁶² Ј. Антић – А. П. Бутењову (копија), 4. X 1842, АС, МИД-И, 1842, VI/2/89; Деша А. Симића, 5. X 1842, *истио*, VI/2/91. Копије кореспонденције Антића с Бутењовом, Титовом и кнезом Михаилом прослеђивао је Симићу Радишић, све док Симић није потпуно преузео обавезе капућехаје (Деша Симића, 16. XI 1842, *истио*, VI/2/89).

⁶³ Инструкција за Симића, 14. X 1842, *истио*, VI/2/91; Деша Симића, 2. XI 1842, *истио*, VI/2/5; Кнез Михаило Обреновић својој депутацији у Цариграду, 22. XII 1842, АС, ПО, 79/2; уп. В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 61–62.

⁶⁴ Ј. Антић – А. П. Бутењову (копија), 11. X 1842, АС, МИД-И, 1842 VI/2/89; Деша Симића, 20. X 1842, *истио*, VI/2/136; Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 3 п.

селродеу, свргнути кнез одлучио је да пошаље депутацију и у Петроград. Молио је за заузимање Метерниха и влашког господара Александра II Гику. Уз посредовање Филипсборна, свог агента у Бечу, успоставио је контакт са Михаилом Стурдзом, господаром Молдавије, који је пак требало да му омогући доступ своме тасту кнезу од Самоса – Стефану Вогориде, утицајној личности на султановом двору. Милош није био задовољан тако широко испланираном акцијом свога сина у тражењу помоћи у иностранству. Сматрао је да она може само да донесе штету његовим интересима.⁶⁵ У својим писмима кнез Михаило није протествовао само због лишавања власти, већ и због незаконитог присвајања имовине и државне касе, као и прогона његових верних присталица.

И доиста, непосредно након што су уставобранитељи преузели власт, у земљи је завладао терор. У првом реду отпуштали су чиновнике, међу њима и многе заслужне, и на њихова места постављали себи одане људе, а службе су лишавали и официре оптужене за наклоност према бившем кнезу. Многи међу њима, за које се сматрало да су најокорелије присталице бившег режима, слати су на тешку робију, па чак и убијани. Репресалија нису били поштеђени ни странци, поготово аустријски Срби којима је наложено да напусте земљу. Због тога су трпеле трговина и просвета.⁶⁶

Вести о прогонима у Србији стигле су до Цариграда и изазвале пометњу и забринутост у дипломатским круговима. Симић је настојао да поступке српске владе оправда неизвесном ситуацијом и завереничком делатношћу присталица свргнуте династије. Уверавао је да ће се након проглашења берата којим се потврђује нови кнез с репресалијама престати. Уз то је својој влади скретао пажњу да европске дипломате пажљиво прате ситуацију у Србији и да желе да се увере да ли тамо владају ред и законитост. Не треба им дакле – писао је – давати повода да кажу „како не кнез Михаило, него уставобранитељи не поштују устав и владају мимо закона“. Заиста, Кодрика је у својим извештајима писао о терору који се ширио Србијом. Чинило му се немогућим да би такав режим могао дуго да се одржи. Такође

⁶⁵ Вукова *преписка*, II, стр. 701–708; Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 37 п.

⁶⁶ Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 132 п.; исти, *Влада*, стр. 40 п.

није веровао да би Порта, „просвећена“ од стране влада великих сила, могла да одобри то „стање анархије“.⁶⁷

Султанов брат прочитан је на народној скупштини сазваној 7. новембра 1842. Кнез Александар Карађорђевић, пошто је званично преузео власт, издао је проглас народу, сазвао нову владу и именовao чланове Државног савета. Највише функције добили су главни иницијатори преврата, они који су фактички владали земљом: Вучић је постао министар унутрашњих послова, а Петронијевић тзв. кнежев „представник“ и министар спољних послова.

Западне силе и Аустрија биле су у заблуди сматрајући да је ствар готова и да Русији не преостаје ништа друго, осим да призна ново стање ствари у Србији. Цар се тек сада, међутим, нашао увређен поступком Турске и одлучио да отворено интервенише. У писму султану од 31. октобра изразио је своје незадовољство замерајући Порти кршење одредаба мировних уговора и признавање чина „револуције“ у Србији без претходне консултације с Русијом. Истовремено је у Србију и Цариград са специјалном мисијом упућен барон Ливен. Његов пут је водио кроз Беч где је намеравао да усклади свој став с Метернихом.⁶⁸

У почетку су гледишта канцелара Аустрије о српским догађајима мало одударала од оних које је раније изнео његов заменик Отенфелс. На њега промена у Србији није оставила превелики утисак, једино није одобравао, што је било разумљиво, саму „револуцију“. Ипак, сматрао је да све то не би требало да има утицај на добросуседске односе са Србијом. Предузети су кораци да се гарантује безбедност аустријским поданицима у Србији, али је сачувана неутралност око унутрашњег сукоба странака. Крајем октобра влада у Бечу опозвала је Атанацковића, симпатизера кнеза Михаила, а функцију конзула поверила је генералу Унгерхоферу, војном команданту Земуна. Метерних је сматрао да се ред и мир у Србији могу постићи тек када земља буде сасвим ослобођена од страних утицаја и интрига. Средство за то видео је у предлогу још из 1838. о ликвидацији свих дипломатских представништава у Београду. Овај пројекат предочен је сада поново енглеској влади, али није наишао на њену подршку.

⁶⁷ Депеша Симића, 2. XI 1842, АС, МИД-И, 1842, VI/2/9; Извештаји Кодрике, 15. IX, 26. IX, 29. IX 1842, ААЕ, СРС, р. 195, 207, 212.

⁶⁸ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 165 п., 450 п.; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 67–68.

Разговор с Ливеном, који је стигао у Беч 13. новембра, није битно изменио Метернихово дотадашње виђење српског питања. Додуше, уверавао је царског изасланика у идентичан став у тој ствари, али је истовремено, не знајући још реакцију Русије на признавање кнеза Александра од стране Порте, изразио уверење да ће цар на крају признати свршени чин у Србији. Тек месец дана касније Метерних је, обавештен из Петрограда о стварном и бескомпромисном ставу императора, наложио Клецлу да упути Порту у њене обавезе које проистичу из уговора склопљених с Русијом.⁶⁹

Став Француске и Енглеске остао је непромењен. Гизо је сматрао да ће доћи до компромисног решења руско-турског конфликта који се називао око српског питања; делио је Буркенеово мишљење да би се у случају оштрог притиска Русије на Турску ствари могле дати на разматрање конференцији четирију сила. Буркене и Канинг настојали су да на дискретан начин пруже моралну подршку Турској, саветовали јој суздржаност и поштовање уговора, али истовремено и потребу одбране својих суверених права. У почетку су се према новој влади у Србији односили с извесном резервом. Кодрика је добио наређење да обавља нормалне службене активности, али да избегава све изјаве које би могле да се схвате као признавање или непризнавање легалности тренутне српске владе. Канинг је у инструкцији за Фонбланка, који се почетком новембра враћао у своје представништво, такође наложио да се суздржи од успостављања званичних односа с новом владом, али да према њој као власти коју признаје суверена сила ипак покаже одговарајуће обзире.⁷⁰

Барон Ливен је крајем новембра допутовао у Земун где се састао с кнезом Михаилом и његовим министрима. Још за време боравка у Бечу, у својим разговорима с Милошем, није крио наклоност према свргнутом кнезу, бранио је начела легитимитета и оштро осудио „револуцију“. Ипак, скренуо је пажњу да његова мисија има за циљ искључиво испитивање ствари на терену и сачињавање одговарајућег извештаја руској влади, те да нема никаквих овлашћења за предузимање било каквих кора-

⁶⁹ К. Метерних – Е. Клецлу (копија), 15. XI 1842, АСАНУ, 9323, стр. 11; В. Поповић, *Метернихова јолијтика*, стр. 189; Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 149 п.; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 69 п.

⁷⁰ А. Буркене – А. Кодрики (копија), 9. IX 1842, ААЕ, СРС, р. 233; Е. Клецл – К. Метерниху (копија), 9. IX 1842, АС АН, 7940/848; вид. В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 66.

ка. Након што је од кнеза Михаила и његових чиновника саслушао протесте и обавештење о последњим догађајима, Ливен се упутио у Београд како би се тамо упознао с мишљењима и оптужбама које је српска влада износила на адресу Обреновића. У резимеу опширног извештаја Неселродеу Ливен тврди да су последњи догађаји у Србији били резултат дуго припремане и из личних побуда смишљене интриге. Сви приговори на рачун кнеза могли су се, према мишљењу руског дипломате, протумачити као грешке младости и недостатак искуства и они ни у ком случају не могу да оправдају извршени преврат, који би требало оценити као чин насиља према законитом владару.⁷¹

Долазак Ливена у Србију поново је пробудио наду и оживео делатност присталица Обреновића. Они су ширили вести о скором повратку кнеза Михаила на престо, сејали пометњу и организовали завере. Први покушаји таквих завера збили су се већ неколико недеља након септембарског преврата. Ковали су их углавном официри и трговци у договору с емигрантима из Земуна. Најозбиљнија завера организована је почетком новембра. На њеном челу био је некадашњи српски стипендиста у Бечу и чиновник Стојан Јовановић-Џукић, који је за новац добијен од кнеза Михаила и у договору с емигрантима припремао буну у крушевачком округу.⁷² Српска влада је преко Симића извештавала Порту о свим овим догађајима оправдавајући на тај начин репресију полиције. Објаснио је да се отпуштања и хапшења присталица Обреновића врше на захтев самог народа и да интриге, нарочито појачане од Ливеновог доласка у Србију, приморавају владу да предузме нове мере безбедности. Наглашавао је напоследку да се у земљи неће моћи обезбедити ред и мир докле год српски емигранти буду боравили у близини границе. Порта је заиста на молбу српске владе интервенисала у Бечу у вези с емигрантима, и Рифат-паша је уверавао да ће аустријска влада донети одговарајуће одлуке.⁷³ Уопште узев, Ливенова посета је донела разочарење емигрантима који су од руског изасланика очекивали предузимање знатно одлучнијих корака. На

⁷¹ Вукова *Ћрејиска*, II, стр. 705–706; В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 71 п.

⁷² Ј. Миљевић, *Обреновићевске завере на почетку уставобранишљеској режими 1842–43 год.*, „Историјски гласник“, 1956, стр. 64 п.

⁷³ Вести добијене од српске владе [приредио Симић], 29. XI 1842, АС, МИД-И, 1842, VI/2/145; Нота А. Симића Порти, 7. XII 1842, *истио*, VI/2; Депеша Симића, 30. XI 1842, *истио*, VI/2/181.

погоршање њихове ситуације, укључујући и материјалну, утицао је сукоб између Милоша и његовог сина, као и Михаилов одлазак из Земуна.

Поред организовања завера и интрига,⁷⁴ прогнани Обреновићи и њихове присталице наставили су с кампањом против уставобранитеља у немачким новинама које су излазиле у Пешти и Аугсбургу, а плаћао их Милош. Издавали су сем тога и разне брошуре које су описивале терор у земљи и молиле Русију за помоћ и заштиту. Али и уставобранитељи су имали своје верне заштитнике. У њиховом интересу иступале су „Српске народне новине“ често полемишући с немачком штампом, као и „Илирске народне новине“ које је од недавно у Загребу почео да издаје Људевит Гај. „Српске народне новине“ покренуле су у једном од чланака питање руског „покровитељства“ над Србијом. У њему је јасно наглашено да ниједан од уговора не даје Русији за право да се меша у унутрашња питања Србије. Она би једино требало да брани права која је Турска признала српском народу, међу којима се налази и право слободног избора својих владара.⁷⁵ „Илирске народне новине“ од почетка су показивале симпатије за уставобранитеље и подржавале политичку промену у Србији. У самом покрету виделе су буђење словенског духа који турско ропство није уништило, наглашавале приврженост Срба старим, патријархалним институцијама и уверавале у братско пријатељство Илира. Новине су браниле исправност и легалност септембарског преврата наводећи да је Вучић својим иступањем завршио с владом Обреновића који су од априла 1840. две године владали не обазирјући се на устав и народна права. У свакој прилици уздизале су уставобранитеље, нарочито Вучића и Петронијевића, одбацујући оптужбе да продају земљу Турцима.⁷⁶

⁷⁴ Великог одјека имала је обреновићевска интрига с покушајем тровања кнеза Михаила од људи које су наводно послали уставобранитељи (вид. *Документи о Србији*, стр. 22–24).

⁷⁵ „Русија јемствује за права Србаља против Порте, а не за права от Србаља избирани књажева против сами Србаља“ – „Српске народне новине“, 27. X 1842, стр. 326.

⁷⁶ „Ilirske narodne novine“, 28. IX, 12. X, 26. XI, 30. XI, 14. XII 1842, str. 311, 327, 379, 383, 398; вид. Љ. Дурковић-Јакшић, *Гајев покушај да издаје „Народне Новине“ ћирилицом*, сепарат из: „Историјски часопис“, IV, 1952–1953, стр. 101–102.

ПОКУШАЈИ УСПОСТАВЉАЊА ТЕШЊЕ
ПОЉСКО-СРПСКЕ САРАДЊЕ.
РАЧУНАТИ НА ФРАНЦУСКУ ИЛИ „ЖИВЕТИ
САМОСТАЛНО“?

Звјерковском, баченом у вртлог догађаја у Србији, нису биле познате кулисе велике дипломатске игре која је започињала око српског питања. Настојао је пре свега да искористи снажан национални ентузијазам Срба, ослобођен кроз преврат, да би их приволео сарадњи с Француском и пољским националним покретом. Истовремено се уверио да је са тим одважним, али у основи простим људима тешко разговарати о политици, јер они пре верују у силу оружја, него у дипломатску вештину. Напослетку је ипак успео да нађе заједнички језик са српским политичарима и придобије њихове симпатије за Француску. Узнемиравао га је ипак недостатак било какве иницијативе од стране Француске. Хладна равнодушност Кодрике онемогућавала је успостављање српско-француских односа у Београду. Био је свестан да његови покушаји неће уродити плодом уколико не буду подржани у Цариграду и Паризу.⁷⁷

Звјерковски је желео да за српске прилике заинтересује ширу јавност. Сам је писао чланке за „Журнал де деба“ и наговарао на то Чајковског. Имао је притом на уму да се бројеви, у којима би били објављени њихови чланци са саветима и упутствима за Србе, шаљу у Београд. Када је пак послао десет дописа редакцији дневника а није добио никакав одговор нити очекивани хоно-рар, почео је да сумња да их Аустријанци конфискују. Писао је с тим у вези протесте дирекцији аустријске поште и жалбе француском конзулу.⁷⁸

Крајем октобра Звјерковски је одлучио да пише непосредно кнезу Чарториском.⁷⁹ За разлику од претходних дописа слатих на руке оцу Лелеу и Чајки, ово писмо није садржало појединости о његовој мисији нити информације о стању у Србији. У њему није било оних метафоричних формулација, компликованих фраза ни скраћеница. Овога пута сабрао је на јасан и разумљив

⁷⁷ Извештај Леноара, 1. X 1842, BCz, 5410 IV, s. 717–719.

⁷⁸ Извештај Леноара, 13. X 1842, *истио*, s. 729; Л. Леноар – о. Лелеу, 14. X, б.д. [крај X] 1842, s. 731, 738; Протест Леноара Дирекцији аустријске поште (копија), 10. X 1842, *истио*, s. 728; Жалба Леноара Кодрици (копија), 13. X 1842, *истио*, s. 727.

⁷⁹ Л. Леноар – А. Чарториском, 24. X 1842, *истио*, s. 733–736.

начин своје утиске о перспективама даље пољске делатности у Србији. Прво на шта је скретао пажњу била је нужност акредитације агента код Вучића и Петронијевића кнежевим својеручним писмом, које би се у случају потребе могло предочити кнезу Александру. Даље је истицао потребу да се обради и пошаље на руке обојице српских вођа инструкција – водич у вези с питањима унутрашње политике Србије. Агент који буде упућен у Србију треба да у својој инструкцији има детаљно разрађену сваку тачку тог документа. Ваљало је такође настојати да се француска влада приволи на повлачење садашњег конзула и заузимање наклоњенијег става према новој влади у Србији. На тај начин – сматрао је Звјерковски – показало би се да Пољаци могу штошта да учине у Паризу.

Велики значај придавао је Звјерковски ширењу пољске пропаганде у духу узајамног упознавања и сарадње међу словенским народима. У ту сврху предлагао је да се изабере неки француски дневник у коме би Пољаци могли да објављују своје чланке и радове о Србији и другим словенским земљама. Требало би се затим постарати да се тај дневник шаље у Београд. Мицкјевич би морао да у својим предавањима чешће говори о Србији и Јужним Словенима, а да комплет предавања пошаље у Лицеј у Београду. Тројици Срба који студирају у Паризу требало би осигурати моралну заштиту и помоћ.

За Чарториског и његове париске сараднике доста је изненађујућа и неочекивана била Леноарова констатација да треба једном заувек одустати од покретања религијског питања у Србији, јер то рађа антипатију код Срба и изазива унутрашње конфликте. Као пример Звјерковски је овде навео сукоб између католика и „схизматика“ у Босни. Нудио је такође своја запажања о будућем агенту у Србији. Пре свега, морао би да поседује француски пасош који не би изазивао резерве, да течно влада француским језиком, али и немачким и руским, да буде храбар и спреман да се жртвује. Могоао би то бити књижевник, правник, инжењер, само не католички свештеник. Звјерковски је даље у свом писму истицао величину и значај промена које су се збивале у Србији. По његовом мишљењу, та земља, у којој се буди политички живот, свесна је намењене јој улоге – она треба да буде нова база и полазиште за пољско деловање. Према кнезу Чарториском опходи се необично скромно, себи не приписује

никакве заслуге, али зато сипа похвале на рачун Чајке. Сматра да лично не поседује одговарајуће способности за ту сложеницу мисију, те је, уколико кнез одлучи да пошаље неког другог у Београд, спреман да му помаже неко време, а затим да се удаљи.

За Звјерковског је несхватљив став Француске, чије је оваплоћење у Београду био Кодрика, а о чему је писао у готово сваком свом писму. Конзулово понашање, али и успомена на не тако давне разговоре с де Сивраком, наводе га на различите закључке о француској политици на Истоку. Пишући о заједничком демаршу конзула, који назива „комедијом“, просто не може да поверује да би Кодрика отишао толико далеко без овлашћења и инструкција своје владе. Наравно, није знао да тај корак нису одобравали ни Буркене, ни Гизо. У њему се рађа сумња коју дели са својим претпостављенима: „[...] нисмо ли можда ми, наша настојања, наше наде – инструменти њене [француске владе] политике, њене тајне симпатије према руској влади?“⁸⁰ Уосталом, није само Звјерковски гајио неповерење према француском конзулу, већ и уставобранитељи. Од Кодрике одбијало их је његово понашање, као и став осталих чиновника конзулата, посебно за време преврата и непосредно после њега. Уместо да наиђе на конзулову подршку и помоћ, Леноар се клонио контаката са Кодриком сумњичећи га да је задржавао пошту и денунцирао. Његова материјална ситуација постајала је све тежа, а непрестано понављане молбе да му се пошаље новац остајале су без одјека. Страховао је чак да, ако буде приморан да изненада напусти Србију, неће имати средстава за пут. Није хтео да узима новац од Срба, јер је већ одраније имао дуг код Петронијевића.⁸¹

Ангажман неких сила у последњим збивањима у Србији, пасиван став других нагонили су Звјерковског да се замисли над њиховом политиком. У наставку настојао је да испита њи-

⁸⁰ Извештај Леноара, б.д. [поч. XI 1842], *истито*, s. 753. „Ствари тако стоје да можемо делати – ипак видим да је Француска или лоше информисана или је лоше изабрала средство за своју политику [...], могуће је да су Енглеска и Француска у тајном договору с Русијом која се не би усудила да тако смело почиње кад не би имала једно или друго јамство“ (Белешка Звјерковског уз копију меморандума „Sur l'avenir des Slaves méridionaux et de la Serbie en particulier“, 29. XI 1842, *истито*, s. 768); Л. Леноар – А. Чарториском, 24. X 1842, *истито*, s. 735.

⁸¹ Извештај Леноара, б.д. [поч. XI 1842], BCz, 5410 IV, s. 754; А. Чарториски – В. Замојском (копија), 21. IX 1842, BCzEw, 1508.

хове стварне циљеве и намере на Истоку. Посебну пажњу поклањао је Аустрији и њеном учешћу у преврату. Аустрија – по његовом мишљењу – води политику усмерену на очување Турске и у случају распада Османског царства жели да спречи да његов европски део преотме Русија. Против себе има пак два непријатеља: Русију и Пруску. Одавно усмеравајући своју пропаганду на све словенске крајеве Хабзбуршке монархије, Русија јој везује руке и онеспособљава је да се лати неке самосталне акције на Истоку.⁸² С друге стране, циљ Пруске је стварање немачког царства на рачун Аустрије и стога кује заверу против ње заједно с Русијом. Звјерковски не може да поверује у то да би Енглеска и Француска деловале раме уз раме с Русијом и Пруском. Чуди се ипак зашто одуговлаче с признањем новог стања ствари у Србији кад оно недвосмислено означава губитак руских утицаја.⁸³ Пребацује Чајки и његовим сарадницима у Паризу да не чине ништа како би приволели француску владу да промени политику. Сматра да је Француска доведена у заблуду и да неспоразуми између ње и Енглеске не треба да утичу на њихов однос према српском питању, јер је Србија „турска Европа“. И поред свих недоумица и сумњи, додатно продубљених безизлазним материјалним положајем, Звјерковски не одустаје од свог рада. И даље јача везе са српским министрима који радо слушају његове речи изражавајући – како пише – симпатије и захвалност Француској. Стид га је јер мисли да Срби немају на чему да буду захвални Француској пошто све остаје на пустим обећањима. У извештају од 20. новембра писао је: „[...] данас живимо у великој илузији, коју им намећемо, јер до дана данашњег Ваша [тј. Француска] влада није за њих ништа учинила, а вероватно и неће [...], али ја знам да то чини добро, па зато настављам да газим блато [...]. Било какав Владин корак, и Србија ће заувек бити француска = Ваше Светлости, и изгинуће у борби, али предати се неће“.⁸⁴ Звјерковски је, међутим, сумњао

⁸² Другом приликом Звјерковски пише да Аустрија и даље може да има значајан утицај на Србију, па чак и да неутрализује пољске акције преко Хаџића који ужива велике симпатије међу Србима (Извештај Леноара, б.д. [поч. XI 1842], BCz, 5410 IV, s. 753; вид. Lj. Durković-Jakšić, Mickiewicz, s. 63).

⁸³ Л. Леноар – А. Чарториском, 24. X 1842, *истио*, s. 735–736; Извештај Леноара, 19. XI 1842, *истио*, s. 749–750; Л. Леноар – А. Бертену, 20. XI 1842, *истио*, s. 757–760.

⁸⁴ Извештај Леноара, 20. XI 1842, *истио*, s. 760; уп. Lettre de M^{xx} (polonais) sur les affaires de Servie (изводи из Леноарових писама), ААЕ, Mémoires et documents diverses – Turquie, Provinces slaves (1829–1848), t. 59, p. 207; Изводи из Леноарових

да би Кодрика био способан за такву акцију. Са своје стране указивао је српској влади како да се одупре Русији. Треба, дакле, да се учврсти и ојача, заведе ред и створи ефикасну администрацију у земљи, развија просвету и води „морално независну политику иза паравана турске егзистенције“.

Уочавајући пасивност француске дипломатије, Леноар је настојао да наглашава развој властитих, пољских иницијатива. У њему се буди горка, али и исправна рефлексција: „[...] зар не би било боље да ширећи нашу сопствену моралну потку делујемо сами од себе, дакле – снаћи се без њих и живети самостално?“⁸⁵ Зато инсистира да што пре допутује Чајка који треба да се појави „incognito“ (с нарочитим опрезом према Аустрији), потпуно заобиђе Кодрику и споразуме се тајно само с Вучићем и Петронијевићем.⁸⁶ Сматрао је да би било боље да целу ствар даље поведе неко ко је од њега боље „покривен“, утолико пре што није био сасвим сигуран није ли се „компромитовао“ пред Ливеном који га је једног дана затекао код Вучића.⁸⁷ Држао је да је ионако урадио више него што му је било поверено, а сад, немајући инструкције и не знајући даље планове своје „власти“, није желео да предузима нове кораке.

Пажња Звјерковског често се усредсређивала на политику Аустрије. Био је далеко од тога да је у потпуности брани, али је снажно наглашавао да управо Аустрија задржава завојевачке прохтеве Русије. У својим дописима за „Журнал де деба“, који су – како је сматрао – пресретани и читани од аустријских власти, настојао је да намерно изазове страховање Аустрије од руске пропаганде, не би ли тако „ублажио прогоне у Галицији и потурио јој мисао да је управо она најјаче оружје против Русије“.⁸⁸

Крајем новембра Звјерковски је припремио меморандум „Sur l'avenir des Slaves meridionaux et de la Serbie en particulier“⁸⁹ који је по превођењу на српски језик уручио Вучићу, Петронијевићу и Гарашанину. У њему је указао на то да Србија треба да води своју

писама, 20. XI 1842, BCz, 5404 IV, s. 22; вид. С. Дамянов, *Френската политика*, с. 192 п.

⁸⁵ Извештај Леноара, 20. XI 1842, BCz, 5410 IV, s. 760.

⁸⁶ Извештај Леноара, б.д. [поч. XI 1842], *истио*, s. 754.

⁸⁷ Извештај Леноара, 29. XI 1842, *истио*, s. 761 п.; Белешка Звјерковског уз копију меморандума „Sur l'avenir...“, *истио*, s. 768.

⁸⁸ Извештај Леноара, 29. XI 1842, *истио*, s. 761.

⁸⁹ [Звјерковски], „Sur l'avenir des Slaves méridionaux et de la Serbie en particulier“, 29. XI 1842, *истио*, s. 765–767.

сопствену политику. Управо се сада, кад се ослободила непопуларне и туђим утицајима подложне династије, за њу отварају широке перспективе. Треба да прекине с покровитељством Русије које, како то показује историја, води до гутања словенских народа, а да затим, користећи све повољне околности, симпатије Европе, као и постојање Турске, преузме иницијативу у своје руке и утиче на Јужне Словене идејом о стварању јединствене државе. Против Русије Србија може да ради и на плану религије. По мишљењу Звјерковског, у тој политици сигурно ће јој секундирати Аустрија угрожена руском пропагандом, Француска увек наклоњена Словенима, као и Енглеска кад се боље упозна с новонасталом ситуацијом у Србији и намерама Русије.

Безнадежно ишчекивање новца чини да Леноар губи стрпљење – једном прети напуштањем службе и одласком у Угарску, где му је понуђено место уредника или професора, други пут опет уверава да то неће учинити док му не нађу замену. Противио се понуди било каквог радног места у Србији тврдећи да би то угрозило његову независну позицију као агента кнеза Чарториског и само нанело штету општим интересима.⁹⁰

Чарториски и његови париски сарадници пратили су са све већом пажњом догађаје у Србији. Септембарски преврат у почетку је морао изазвати помешана осећања међу активистима Отела Ламбер. С једне стране, покварио је раније Радишићеве и Чајкине планове за ширење акције уз ослонац на династију Обреновића (углавном кнеза Милоша), а са друге је пак отварао нове, далеко шире перспективе деловања. Србија под владавином Александра Карађорђевића и уставобранитеља, бирајући антируски курс, постајала је изузетно значајан терен за пољско деловање. Осим тога, међународна криза на Истоку, започета српским превратом, била је управо онаква компликација каква је по општој политичкој концепцији Чарториског приближавала разрешење пољског питања. У новонасталој ситуацији у Србији осећало се да у Цариграду нема дотад главног кормилара пољске политике на Истоку – Чајковског. У напорима Звјерковског у Србији више је него очигледно недостајала та незаобилазна карика. Тиме је пољски агент у Београду био лишен чешћих и за дату ситуацију адекватних инструкција. Опет, док се на Босфору одвијала велика дипломатска битка, тамо није

⁹⁰ Извештај Леноара, 29. XI, 17. XII 1842, *истио*, s. 764, 768, 781.

било никога ко би турским званичницима могао помоћи саветом, а представницима западних сила правим информацијама.

По одласку Чајковског из Цариграда, информације у Париз слао је његов сарадник капетан Антоњи Олшевски. Међутим, он није имао приступ високим чиновницима Порте, нити дипломатским круговима, те не чуди што његова писма Чајки нису садржала битне чињенице, суштинска мишљења и запажања, да и не говоримо о дипломатским закулисним играма.⁹¹ Српским питањима није посвећивао превише места, али важно је било то што је одржавао контакт са Србима у Цариграду, тј. Радишићем, Симићем и Зубаном. Међу њима је, изгледа, најзаинтересованији за одржавање контаката са Пољацима био овај последњи. Радишић као да се повукао у сенку, није писао никаква писма, очекивао је Чајкин повратак, после чега је планирао да отпутује у Француску. Зубан је, као блиски сарадник новог српског капућехаје, желео да успостави комуникацију са Чајком, уверавајући га у своје пријатељство. Када му је пак овај одговорио заинтересовано, упутио му је писмо у ком се жали на клеветничке чланке о збивањима у Србији у европској штампи, који Вучића називају тиранином, а последње догађаје у Србији описују као дело интриганта. Зубан је изражавао наду да ће се наћи људи (притом вероватно мислећи и на адресата) који ће промене настале у Србији представити у одговарајућем светлу.⁹² Симић се, и поред тога што је због функције коју је обављао био највише изложен мотрењу руских агената, није колебао да у свој дом прими Пољака. Информације које је Олшевски слао из Цариграда допуњавао је у својим писмима Луј Робер, брат чувеног слависте Сипријана, за кога се Чарториски заложио код француске владе да добије место директора карантинана. О Србији је обично објављивао само кратке вести, најчешће без властитих коментара. У децембру 1842. Робер је сматрао да Турска, и поред протеста Русије, неће променити своје одлуке везане за Србију и да ће признати свршен чин уколико је Француска и Енглеска не приволе да попусти пред руским захтевима. Уочавајући, међутим, слабо интересовање представника западних сила за проблеме кнежевине, констатовао је да

⁹¹ А. Олшевски – М. Чајковском, 16. VIII, 6. X, 16. XI, 26. XI, 6. XII, 26. XII 1842, BCz, 5655 IV, s. 361–415; А. Олшевски – [Равском?], 7. XI 1842, *исто*, s. 381.

⁹² Л. Зубан – М. Чајковском, 20. XI 1842, BCz, 5404 IV, s. 20–21.

се уопште не би зачудио када би наступила ова друга могућност. Месец дана касније није више веровао у отпор Турске.⁹³

Размере деловања и страст с којом је Звјерковски третирао своју мисију у Београду морали су бити велико изненађење за „власт“ у Паризу. То је будило нову наду, али и забринутост да темпо акције и њена ширина нису можда превелике и да не превазилазе тренутне могућности деловања Пољака. Српско питање престајао је да буде само локални конфликт, прерастало је у међународну кризу, а то је изискивало да се узму у обзир општа политика и текући интереси свих великих сила уплетених у источно питање.

Нисмо успели, нажалост, да пронађемо писма и инструкције које су Звјерковском слате из Париза у првим месецима мисије и само посредно, из самих његових извештаја, могуће је закључивати о условима које су постављали кнез Чарториски и његови сарадници, односно о смеру који хтели да задају делатности агента у Србији. Пре свега, замерало му се да његови дописи нису представљали чињенице детаљно и хронолошки, па да су чак садржали неистините информације. У њима је било превише личних рефлексија и ставова, писаних на француском, често неразумљивим стилем. То се посебно тицало чланака писаних за „Журнал де деба“ за које се знало да ионако неће бити штампани у дневнику будући да се он придржава помирљивог става према Русији, већ да ће доспевати до аустријских руку бацајући сумњу на њиховог аутора. Проаустријски тон чланака такође се није допадао претпостављенима Звјерковског; очигледно су подсетили агента да је требало узети у обзир националне аспирације аустријских Словена и обостране тежње сарадњи са Србима из кнежевине. Кнезу Адаму је сигурно сметало и његово стално распитивање за новац, јер је према инструкцији био дужан да сам себи обезбеди издржавање.

У својим децембарским извештајима, Звјерковски је настојао да се одбрани од упућених приговора и објасни своје поступке. Признао је, међутим, да је „француска“ писма одиста писао на сумице, али о томе су, како је тврдио, одлучивали безбедносни разлози: „[...] зато сам био приморан да пишем поигравајући се, да им не стављам на знање да сте Ви утицали на револуцију, да

⁹³ Л. Робер – М. Чајковском, 17. X, 27. XI, 17. XII 1842, 17. I, 17. II, 29. III, 5. VI, 26. VI 1843, BCz, 5410 IV, s. 793–853.

ћете још утицати и да ја ту и тамо понешто радим и смишљам“.⁹⁴ Правдао се да писма на француском брже стижу, а да пољска касне, јер их вероватно неко задржава, а осим тога, тако је лакше од аустријске полиције сакрити његове везе с кнезом Чарториским. Није увек било могуће – објашњавао је – написати директно у писму о свему што се догодило. Звјерковски је бранио свој став према Аустрији. Узимајући у обзир напредовање панславистичке пропаганде у Хабзбуршкој монархији, сматрао је да би потпиривање мржње Срба према Аустрији у овом тренутку донело корист једино Русији. По његовом мишљењу, Срби су искористили управо тај страх Аустрије. Његови чланци за „Журнал де деба“ имали су, између осталог, за циљ да скрену пажњу Аустрији на руску пропаганду. Надао се да ће на тај начин допринети јачању њеног неповерења према Русији, зближавању са Западом, па чак до ублажавања курса у Галицији.⁹⁵ Колико год да је у целом том размишљању наизглед имао право, оно је уопште узев ипак било површно и кратковидо. Под руском пропагандом подразумевао је, на пример, делатност истакнутих представника националног препорода међу аустријским Словенима, као што су: творац и главни пропагатор илиризма Људевит Гај, Јан Колар, Павел Јозеф Шафарик и Вук Караџић, које је без колебања назвао руским агентима. Касније је ипак приметио да је од последњих догађања у Србији наступила видљива промена и у њиховим погледима – престали су да безусловно верују Русији.⁹⁶ У суштини, цар и руска влада ограђивали су се од званичне подршке панславистичкој пропаганди, у шта је Аустрију уверавао Неселроде.⁹⁷ Погледи Замојског били су што се Аустрије тиче блиски ставовима Звјерковског. Па ипак, београдски агент је грешио када је писао да Србија „сама не гаји према аустријским провинцијама велике претензије“, да је равнодушна према судбини сународника у Хабзбуршкој монархији. Ускоро ће питање сарадње са аустријским Словенима и заједнички покушаји стварања некакве јужнословенске државе – постати основни проблем за будућност „Југословена“.

⁹⁴ Извештај Леноара, 24. XII 1842, BCz, 5410 IV, s. 774.

⁹⁵ Извештај Леноара, 17. XII 1842, *истио*, s. 779, 782.

⁹⁶ А. Cetnarowicz, *Misja L. Zwierkowskiego-Lenoira*, s. 749–750.

⁹⁷ F. Martens, *нав. дело*, IV/I, p. 500.

Алармиран извештајима својих конзула, Запад је хтео да у Србији завлада слога, ред и поредак. У инструкцијама за Леноара морала се скренути пажња на тај аспект, али је он прећуткивао терор који је владао примећујући само да нормалан развој у земљи није могућ све док велике силе не признају извршене промене и док се не прекину интриге присталица Обреновића. „Слога, јединство и ред много су добре ствари“ – писао је – „само се прво треба побринути за живу главу [...]. Разведравање живота почеће с њиховим уобичајеним битисањем, али распредати пропаганду, а не знати да ли ће се одржати, није могуће“.⁹⁸ Није крио да би, потраје ли такво стање до пролећа, то могло бити катастрофално за садашњу власт, а у том случају он би морао да бежи делећи Вучићеву и Петронијевићеву судбину. Сада, када је Србија раскидала с Русијом – доказивао је – и за Пољаке се, као никад раније, отварале широке перспективе деловања, неопходна је била подршка Француске или бар обећање да ће је пружити. У противном, Срби би, разочарани, несигурни у најближу будућност и изложени притиску Русије, могли одустати од даље сарадње.

У међувремену Француска и Аустрија и даље су одлагале званично признање новог кнеза и српске владе. Иако су конзули обеју земаља у Београду, сходно добијеним инструкцијама, учинили посету кнезу Александру, у исти мах су се оградиле да она има куртоазни карактер, те да и даље имају налог да задрже неутралност према сукобљеним странкама у Србији.⁹⁹ И поред тога, поменута посета оставила је велики утисак на српско јавно мњење. „Српске народне новине“ и „Илирске народне новине“ с радошћу су забележиле ту чињеницу и протумачиле је као корак који води пуном признању нове српске владе.¹⁰⁰ Међутим, Гизо је подсетио Кодрику да његова функција нема политички карактер и одобрио само да се напише писмо кнезу Александру које је требало да буде одговор на прокламацију конзулима поводом доласка на престо. Притом је затражио да се ограничи само на обичну потврду пријема. Буркене је био против преписке с новим кнезом и сматрао да би куртоазна посета требало да

⁹⁸ Извештај Леноара, 17. XII 1842, BCz, 5410IV, s. 781.

⁹⁹ Извештај Кодрике, 12. XII 1842, ААЕ, СРС, р. 265; Л. Леноар – о. Лелеу, 14. XII 1842, BCz, 5410 IV, s. 778; Извештај Леноара, 24. XII 1842, *истио*, s. 783.

¹⁰⁰ „Српске народне новине“, 2 I 1843, стр. 404; „Илирске народне новине“, 2 I 1843, стр. 406.

све то регулише. Кодрика је пак направио корак напред и у свом писму доста неочекивано уверавао кнеза Александра да ће учинити све што је у његовој моћи како би се односи Француске са Србијом одржали и побољшали. У српском Министарству иностраних дела ово је примљено као званично признање актуелног стања ствари у Србији. Обавештавајући Симића о томе, канцеларија министра изразила је уверење да ће у складу с новим инструкцијама исто убрзо учинити и енглески и аустријски конзул. У истој тој депеши пренета је неистинита информација о конференцији четирију сила (укључујући и Русију), тобоже одржаној у Лондону, на којој је наводно признат нови поредак у Србији.¹⁰¹

Звјерковски, и даље неповерљив према Кодрики, оптуживао га је да му ускраћује протекцију због веза с Вучићем и Петронијевићем, те да му задржава пошту. Покушао је чак да пише Кору, али ни ту није могао постићи много. Притом се испоставило да неколико писама адресираних на руке Грка презименом Стерио није стигло до драгомана француског посланства изазивајући код овога разумљиву узнемиреност и незадовољство, што је и изразио у разговору с Олшевским. Следећом приликом, када је Звјерковски грешком адресовао своје писмо директно на Кора, овај му је хладно одговорио да може примати дописе искључиво преко конзула.¹⁰² Олшевски је Леноару узимао за зло што пише „разна писма разним особама“. Због одсуства оца Лелеа из Цариграда, Леноарова писма долазила су до руку његовог заменика који их је, неупућен у ситуацију, давао наводно свима редом на читање. Олшевски је отворено предлагао Чајковском да настоји да опозове Звјерковског, пошто му, како је тврдио, његов свадљиви карактер не дозвољава да живи дуго у слози с људима, спреман је да учини неку глупост,

¹⁰¹ Ф. П. Гизо – А. Кодрики, 9. XII 1842, ААЕ, СРС, р. 264; А. Буркене – А. Кодрики, 23. XI 1842, *истио*, р. 272; Извештаји Кодрике, 12. XII, 26. XII 1842, *истио*, р. 265, 271; А. Кодрика – кнезу Александру, 26. XII 1842, АС, МИД-И, 1842, VI/115/25. Деша српског Министарства иностраних дела А. Симићу, 31. XII 1842, *истио*. Грешећи у вези с хронологијом догађаја, Вучковић сугерише да је Кодрика на прокламацију наводно одговорио раније и без дозволе, због чега га је укорио Буркене. Тврди такође да је француски конзул настојао да ту чињеницу сакрије од свог министарства (В. Вучковић, *нав. дело*, стр. 66).

¹⁰² Извештај Леноара, 20. XI 1842, ВСз, 5410 IV, s. 760.

а упуштајући се у непотребну кореспонденцију, навлачи на себе опасност да га денунцирају руски агенти.¹⁰³

И поред свих тих тешкоћа, Звјерковски није посустајао у напорима да приволи Француску на веће ангажовање у Србији. Указивао је не само на политичке циљеве, већ је желео да заинтересује француску владу за привредну делатност и истицао велику могућност предузимања различитих видова културних и просветних акција. У томе је изражавао жељу српске владе и кнеза Александра, који су – како је писао – упирали поглед у Француску и очекивали иницијативу оданде. Кад је реч о привреди, у игру је улазила експлоатација богатих и недирнутих резерви бакра, гвожђа, сребра, покретање фабрика и других предузећа. Влада је уверавала у спремност да пружи покровитељство, па чак и капитал, и давала предност француским предузетницима. Велики значај придавала је развоју просвете, те су се дакле и на том пољу отварале широке перспективе.¹⁰⁴ Звјерковски, наравно, није попустио да Чајки сугерише да би се међу стручњацима и предузетницима који би се упућивали у Србију могли наћи Пољаци с француским пасошима. У име Срба молио је да Мицкјевич обради план народне просвете или да га бар потпише. Поред тога, захтевао је да се пошаљу његова предавања, бројеви листа „Портфолио“ који демаскирају циљеве политике на Истоку, као и публикација о васпитању омладине (која је требало да изиђе старањем Књижевног друштва у Паризу) и француски уџбеници који ће се по превођењу наћи у школској употреби.¹⁰⁵ Подразумевао је, дакле, да у тој цивилизацијској мисији Француске Пољаци треба да имају обезбеђену широку заступљеност, не би ли тако цементирали свој савез са Србима. У тој ситуацији родила се нужност да се успоставе директни односи кнеза Чарториског са Србијом – за шта се усрдно залагао, молећи писма за Вучића, Петронијевића и кнеза Александра. Налазио је да су Срби у највећој могућој мери расположени за сарадњу, а кнез Александар га је примао и исказивао своју благонаклоност. Требало је, дакле, радити без оклевања и освртања на Француску. То мишљење делио је и Олшевски. Неуспех

¹⁰³ А. Олшевски – М. Чајковском, 16. XI, 26. XI 1842, BCz, 5655 IV, s. 377, 405.

¹⁰⁴ Л. Леноар – о. Лелеу, 14. XII 1842, BCz, 5410 IV, s. 777–778.

¹⁰⁵ Извештаји Леноара, 17. XII, 24. XII, 31. XII 1842, *исџо*, s. 779–780, 783–788; Л. Леноар – о. Лелеу, 14. X 1842, *исџо*, s. 738; вид. М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 101; Лj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 66 n.

Ливенове мисије у Београду и одважно држање Срба испуњавали су га оптимизмом, сматрао је да је ситуација веома повољна и инсистирао на брзом повратку Чајковског, „јер ако сада пропустимо повољну прилику“ – писао је – „другу сигурно нећемо дочекати – уздајмо се у наше властите снаге и у Словене, а сигуран сам да ћемо тако много више постићи, него ако будемо чекали Французе“.¹⁰⁶ Ћутање Чарториског и Чајке чудило је српске политичаре, били су ради да добију „бар неколико пријатељских редака“ и јамство да нису заборављени.

Звјерковски је ипак мислио да би највећих успех који би сведочио о стварној помоћи Пољака и њиховој позицији у очима европске дипломатије било пуно признање и подршка Француске Србији. Српској влади било је сада веома стало да се приближи западним силама. Петронијевић је намеравао да с тим циљем у повољнијем тренутку сам отпутује у Париз и Лондон, а Звјерковски га је саветовао да тамо пошаље „неког од поверења и снабдевоног пуномоћјем“. Из тога се, како се чини, родила идеја да се у незваничну политичку мисију у Париз пошаље Димитрије Црнобарац. Овај, међутим, од самог почетка није умео да сачува дискрецију, већ је разглашавао карактер свог путовања. Звјерковски, од кога је Црнобарац тражио препоруке (премда не лично), посаветовао га је да се повеже са Србима у Паризу који ће га упутити коме треба да оде. Био је притом против тога да се париски Срби посвећују у политичку активност.¹⁰⁷ Коментаришући ток Ливенове мисије у Београду, Звјерковски је истицао чврст и непопустљив став Срба. Чак је навео садржај разговора руског изасланика с Вучићем и Петронијевићем, у ком је Вучић наводно без околишања оптужио Титова, Ливена и Вашченка за изазивање „револуције“, узимање новца од кнеза Михаила и роварење у земљи.¹⁰⁸

¹⁰⁶ А. Олшевски – М. Чајковском, 26. XII 1842, BCz, 5655 IV, s. 390.

¹⁰⁷ Извештаји Леноара, 9. XII, 24. XII 1842, BCz, 5410 IV, s. 775, 784; вид. Љ. Дурковић-Јакшић, *Сарадња Југословена и Пољака*, s. 190–191; исти, *Mickiewicz*, s. 70 n.

¹⁰⁸ Извештаји Леноара, 29. XI, 9. XII 1842, BCz, 5410 IV, s. 761–764, 774–775; *Lettre de M^{xx} (polonais) sur les affaire de Servie...*, ААЕ, *Mémoires et documents diverses – Turquie*, t. 59, p. 103. Француски аутор меморандума о српском проблему, познајући садржину Ливеновог разговора са српским министрима, коју је навео Леноар, сумња, можда и с правом, да би Срби дозволили себи такав тон према високом руском званичнику. (*Mémoire historique sur la question de Serbie*, 1. VIII 1844, ААЕ, *Mémoires et documents*, t. 59, p. 104 n.).

Активност Звјерковског будила је оправдану зебњу његових надређених, и то не само у погледу личне безбедности агента, већ и откривања и компромитовања читаве делатности Пољака. Сам Звјерковски стрепео је једино од потказивања од стране драгомана српске агенције у Цариграду, извеснога Берто-Давидовића, који је Кодрики открио сврху његове мисије. Понављао је отуд да само „Грци“ (при томе је на уму имао и француског конзула) могу да му нашкоде и одају Русији и Аустрији. Бојао се такође да се не открије Радишићева брошура и пропаганда коју је у њеном духу ширио недавно ухваћени Ресавац, јер би то компромитовало однос Пољака с уставобранитељском владом.¹⁰⁹

Крај 1842. и почетак 1843. период је необично важан за целокупну проблематику коју овде разматрамо. Тиче се како српског питања као битне етапе у развоју источног питања, тако и балканске политике табора Чарториског која ће управо од тог момента ући у стадијум највеће активности, посебно у Србији.

Мисија Звјерковског још се није завршила, те би било прерано давати јој општу оцену. На овом месту треба се ограничити на само неке аспекте његове делатности ради кориговања извесних непрецизности и поједностављивања у досадашњој литератури. Пре свега, објашњење захтева питање учешћа Звјерковског-Леноара у самом септембарском преврату 1842. Детаљан увид у изворе не пружа убедљиве доказе у корист тезе о активној улози Звјерковског и Чајковског у припреми и спровођењу преврата. Ту је тезу формулисао М. Хенделсман, а потом су је поновили још многи истраживачи.¹¹⁰ Из свега што је овде изложено, јасно

¹⁰⁹ Извештаји Леноара [поч. X 1842], 17. XII, 24. XII 1842, BCz, 5410 IV, s. 753, 779, 783.

¹¹⁰ М. Handelsman, *La question d'Orient*, p. 8; исти, *Czartoryski et Nicolas I*, p. 135; Д. Страњаковић, *Вучићева*, стр. 154; исти, *Влада*, стр. 32; исти, *Како је постојало*, стр. 67; Г. Јакшић, Д. Страњаковић, *Србија од 1813*, стр. 104; Ј. Šidak, *L'Hôtel Lambert et les Croates*, „Annales de L'Institut Français de Zagreb“, 1942–43, p. 6; В. Чубриловић, *Историја*, стр. 162. Хен Леноара назива „архитектом“ револуције (Р. Hehn, *Prince A. Czartoryski and the South Slavs*, „The Polish Review“, 1963, VIII/2, p. 79); вид. С. Дамянов, *Френско-руските противоречја на Балканите и дейноста на полската емиграция*, „Исторически преглед“, XXX, 1977, с. 53; В. Я. Гросул, *Пољская политическая эмиграция на Балканах в 40-х – начале 50-х годов XIX в.* [у:] „Балканский исторический сборник“, II, Кишинев 1970, с. 45. Будзињски у својим успоменама пише да је преврат извршио Александар Карађорђевић потпомогнут од аустријских Срба према плану који је разрадио Звјерковски (М. Budzyński, *Wspomnienia z mojego życia*, Poznań 1880, s. 358). У касније време активисти Огела Ламбер ширили су у

се види да је Звјерковски, колико год да је од самог почетка свог боравка у Србији био наклоњен уставобранитељима, ипак настојао да помогне у проналажењу компромиса међу странкама и очувању владајуће династије. Само избијање септембарске буне додуше за њега, као ни за многе друге посматраче, није било изненађење, али биће да се није надао ни таквом исходу. Још неко време желео је да сачува неутралност. „Моји су односи“ – писао је Чајки у децембру – „никад бољи, јер сам се држао опрезно и разборито с Михаиловом странком до тренутка кад сам јасно видео да ће се Вучић и Петронијевић и други одржати“.¹¹¹ Касније већ у потпуности подржава уставобранитеље и њихово дело. Задатак који је себи поставио није био нимало лак. Немајући у рукама никакве адуте, лишен одговарајуће француске заштите и препорука своје „власти“, настојао је да створи основу за широку сарадњу Србије с пољском емиграцијом и Француском. Највећу препреку видео је у одбојном ставу француског конзула кога је сумњичио за поступање супротно инструкцијама и општим интересима Француске. Доиста, у Француској у јесен 1842. није мањкало гласова који су критиковали незаинтересованост владе за догађаје у Србији и мирeње с руском доминацијом у тој земљи. Бивши конзул у Београду Маре заступао је став да Француска у првом реду треба да утиче на Србију у моралној и интелектуалној сфери, што јој у будућности може отворити пут ка ширењу политичких утицаја.¹¹² Звјерковски је сматрао да је управо у том тренутку, имајући у виду нестабилну унутрашњу ситуацију и нападе Русије који се захуктавају, Србији потребна одлучнија подршка западних сила, а особито Француске.

пропагандне сврхе верзију о учешћу пољских агената у припремању „револуције“ у Србији (Нота за Адама Потоцког, 1844, BCz, 5386 IV, s. 13).

¹¹¹ Извештај Леноара, 17. XII 1842, BCz, 5410 IV, s. 779; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 100. О напорима Звјерковског да се одржи владајућа династија у Србији читамо у његовом некрологу у листу „Вјадомошћи пољске“: „Узалуд је пољски агент упозоравао, узалуд је опомињао да не одбацују владајућу фамилију Обреновића, која је својим заслугама и наследношћу већ постала национална и младом српском кнезу придавала значај у Европи“ (*Nekrolog L. Zwierkowskiego*, „Wiadomości Polskie“ [Paryż], 22. IX 1860, s. 149; уп. W. Kalinka, *Kwestia wschodnia*, Biblioteka Kórnicka, sygn. 2498, s. 35–36); вид. А. Cetnarowicz, *Misja L. Zwierkowskiego-Lenoira*, s. 755.

¹¹² „En Serbie la France ne peut prétendre à aucune influence politique mais rien ne lui est plus facile que de s’y conquérir des influences morales et intellectuelles, qui sou-vent ouvrent le chemin vers la première“ (А. Marey, *Mémoire sur la Serbie*, X 1842, ААЕ, Mémoires et documentes, t. 59, p. 152).

Њено добијање несумњиво би учврстило престиж Пољака и омогућило започињање ширих акција, док би њен недостатак могао изазвати сумњу и огорчење међу српским вођама. Стога је инсистирао код Чарториског да се, паралелно с напорима да се Француска придобије за признавање новог стања ствари у Србији и пружање одговарајуће помоћи, начине хитни кораци за успостављање ближих пољско-српских контаката. Са своје стране учинио је више него што се од њега тражило, а сада је од кнеза очекивао конкретне задатке и иницирање конкретних акција.

Старо здање Народне скупштине у Београду

Београдске варошке куће из прве половине XIX века

Глава V

ВРХУНАЦ ПОЉСКОГ АНГАЖОВАЊА У СРПСКОМ ПИТАЊУ

ФОРМУЛИСАЊЕ ПРОГРАМА СРПСКО-СЛОВЕНСКЕ ПОЛИТИКЕ

Преврат у Србији и међународна криза коју је изазвао стварали су веома повољне околности за активирање балканске политике кнеза Чарториског. И поред тога, међутим, у целом приступу кнеза и неких његових сарадника уочава се извесно оклевање. Може бити да је извесног удела у томе и поред свега имало изненађење, премда би било боље прихватити тумачење да је Чарториском било стало до успостављања извесне временске дистанце потребне да се ситуација кристалише, при чему је узимао у обзир како развој догађаја у Србији тако и ставове појединих великих сила. Одржавање и учвршћивање владавине уставобранитеља (па макар и помоћу терора) коју је Porta званично признала, противљење и контраакција Русије која је полако придобијала подршку Аустрије, односно опрезна наклоност представника Француске и Енглеске у Цариграду према Турској – били су крајем 1842. и почетком 1843. елементи који су јасно оцртавали контуре српске кризе.

Иако чврсто решен да помогне Србима, кнез Адам је остао веран својим дипломатским принципима, те се засад уздржавао од отвореног ангажовања у акцији тражења француске и енглеске подршке Србији чекајући званични и формални апел српске владе. Звјерковски, који је од самог почетка инсистирао на кнежевим писмима Вучићу, Петронијевићу и кнезу Александру „ради започињања ствари“, поучен је да први корак треба да учине српски политичари. Уверавао је стога да ће се постарати „да Петронијевић пише Вашој Светлости с молбом за извесно

представљање пред француском владом¹. За почетак, тежећи да некако створи бољу климу за споразум, добио је од Срба овлашћење да изрази захвалност за досад пружену помоћ и замоли за даље старање код француске владе.²

Пред крај 1842. кнез Чарториски је одлучио да учини први корак који сведочи о његовој жељи да подстакне веће интересовање Француске за тадашњу ситуацију у Србији. Уручио је на име Министарству спољних послова опширне фрагменте неколико извештаја Звјерковског од 20. и 29. новембра и 9. децембра 1842, који између осталог садрже замерке Кодрики, откривају сплетке руске дипломатије и позивају Француску на активнију политику. Тамо је стајао и наводни садржај Ливеновог разговора с Вучићем и Петронијевићем.³ Кнез је више пута истицао да је услов да западне владе признају ново стање у Србији и пруже јој подршку – да Срби манифестују одлучну народну вољу, окончају размирице и раскол, заведу ред и мир и спроведу умерене реформе. Стога је одлучио, слушајући донекле савет Звјерковског, да за српске политичаре и сопствене агенте састави програм српско-словенске политике под насловом „Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie“.⁴ Користећи сопствена политичка искуства и узимајући у обзир запажања најближих са-

¹ Извештај Леноара, 28. I 1843, BCz, 5411 IV, s. 33.

² Л. Леноар – А. Чарториском, 3. II 1843, *истио*, s. 49–50.

³ Lettre de M^{xx} (polonais) sur les affaires de Servie, ААЕ, Mémoires et documentes, t. 59, p. 108–113; J. Skowronek, *Polityka*, s. 60–61.

⁴ М. Handelsman, *La Question d'Orient*, p. 9–11, 17–26; исти, *Adam Czartoryski*, II, s. 103 n.; Д. Страњаковић, *Како је постојало*, стр. 69–70, 105; Љ. Дурковић-Јакшић, *О постојању*, стр. 42; Чубриловић и Вучковић настоје да умање улогу „Conseils“ у настанку „Начертанија“ Илије Гарашанина. Чубриловић пише да је Чарториски понудио Србији умерени програм који не излази из оквира концепције државе из доба просвећености, заобилазећи притом низ важних проблема, а да је Гарашанин од њега преузео само неколико важнијих мисли (В. Чубриловић, *нав. дело*, стр. 164–167). Вучковић је пак доказивао да „Conseils“ нису били ништа ново за српске политичаре и да су само у лепим речима изражавали добро им знане истине (V. Vučković, *Učesće Hrvata u pripremi Garašaninovog „Načertanija“*, „Jugoslavenska revija za međunarodno pravo“, I, 1954, str. 45–48; исти, *Knez Miloš i osnovna politička misao sadržana u Garašaninovom „Načertaniju“*, *истио*, IV, 1957, str. 42–43); уп. Р. Петровић, *Око „Начертанија“*, стр. 84–94; М. Валентић, *Концепција Гарашанинова „Начертанија“ (1844)*, „Историјски преглед“, VII, 1961, 2, стр. 131–137; J. Šidak, *L'Hôtel Lambert et les Croates*, p. 7 n.; Н. Batowski, *Un précurseur de l'Union balkanique le Prince A. Czartoryski*, „Revue Internationale des Etudes Balkaniques“, III, 1936, p. 149–156; исти, *Podstawy sojuszu*, s. 20–21; А. Lewak, *Dzieje emigracji*, s. 47 (овде аутор грешни пишућу да је „Conseils“ Србима предао Зах); исти, *Działalność polska*, s. 12–13; J. Skowronek, *Polityka*, s. 61–62.

радника, кнез је у својим „Саветима“ створио основе за наста-
нак великог перспективног програма југословенске политике –
славног „Начертанија“ Илије Гарашанина.

Користећи се формалном надређеношћу Турске чије је посто-
јање за њу значило заштиту, Србија треба да тежи ослобађању од
утицаја Русије и јачању својих снага. То никако не значи да своје
интересе треба да подреди Порти, већ напротив – да кроз пре-
говоре тежи постепеном ширењу према Црној Гори и Херцего-
вини, прикључујући тамошња планинска племена, а такође да
избори право наслеђивања престола за породицу Карађорђе-
вић и враћање турске тврђаве у Београду. Према Русији – пи-
сао је кнез – као сили-покровитељки треба поступати с дужним
обзирима, али чувати се њене лукаве политике и не дозволити
јој да прелази допустиве границе, тј. да се меша у унутрашње
ствари земље. У очима Европе Србија не треба да буде оруђе
руске политике, већ напротив – баријера њеним завојевачким
тежњама. С Аустријом треба бити на опрезу, не провоцирати
је, али и не успавати се, јер је она принципијелно непријатељ
Словена. Њена привидна наклоност Србији резултат је страха
да Срби не буду увучени у интриге Русије међу словенским на-
родима Хабзбуршке монархије. Довољно је, дакле, одржавати
са њом само трговинске односе. Кад је реч о Француској – чи-
тамо даље у „Conseils“ – у њеном интересу је подржавање осло-
бодилачких тежњи балканских народа и пружање овим наро-
дима помоћи на њиховом путу развоја цивилизације. Она може
деловати полузванично саветујући и користећи посредни-
штво Пољака. Француској је стало до тога да се у будућности
на територији Турске створи држава која би била њен савезник.
Србија има све изгледе за то и стога је дужна да уложи напо-
ре како би својом политиком стекла поверење француске вла-
де. Од Енглеске, која је углавном заузета трговачким интереси-
ма, не треба очекивати подршку као од Француске, али када би
Србија у будућности успела да добије излаз на Јадранско море,
постала би важан фактор у енглеској политици.

Чарториски је снажно наглашавао односе Срба са сусед-
ним словенским народима. Задатак Србије јесте стварање пла-
на за будућност који би јој осигурао увећање територије, јер је
то услов њене егзистенције. Отуда треба да шири пријатељске
контакте с Јужним Словенима под влашћу како Турске, тако и

Аустрије, привлачећи их к себи како би се, када за то дође време, ујединили у један државни организам. Не треба губити из вида ни могућност споразума с Мађарима, јер би они као савезници Аустрије могли бити једнака претња за Словене.

У унутрашњој политици у први план је избијао задатак обезбеђивања владајуће династије кроз гарантовање престолонаслеђивања, а затим организовања ефикасне и непоткупљиве администрације, завођења реда и обезбеђивања народног јединства. Даље треба да се створе услови за развој културног живота, просвете, научне и издавачке делатности, јер се тако буди национална свест. Србија – писао је кнез – не сме да заборави на јачање своје војне снаге. Ради тога треба да се прихвати јединствен систем војне обуке, не искључујући хајдучке чете, да се у земљи отварају фабрике оружја, муниције и барута, те да се оснује војна школа. Влада је дужна да се стара о развоју индустрије, доводи стручњаке, а када већ заинтересује француске и енглеске предузетнике – да оснује народну банку. У свакој од тих области, посебно у војној и привредној, Пољаци су спремни да понуде своју некористољубиву и искрену помоћ и осигурају најбољи кадар стручњака. Само ће Пољаци – доказивао је кнез Адам – повезани заједничким циљем с братским народом, пружити помоћ с пуним пожртвовањем и ентузијазмом. Чарториски на крају није пропустио да дотакне питање које је донедавно заузимало једно од главних места у његовој политици. Реч је о осетљивом питању верске пропаганде, која упркос свему што је говорио Радишић, у Србији није наилазила на разумевање. Овде је кнез постулирао једино обраћање веће пажње на свештенство, с правом предвиђајући да ће образовано и национално свесно свештенство бити гаранција будуће политике Србије. Поред заштите интереса националне цркве, саветовао је толеранцију према другим вероисповестима и омогућавање Француској да испуни своју мисију заштитнице католика у Турској.

Коначну редакцију „Conseils“ Чарториски је привео крају негде почетком јануара 1843, а већ 27. истог месеца Звјерковски је уручио Петронијевићу оригинал рукописа.⁵ „Conseils“ су стекли признање и захвалност српских вођа и кнеза Александра, а највећу пажњу посвећивао му је ондашњи Вучићев заменик у

⁵ Извештај Леноара, 28 I 1843, BCz, 5411 IV, s. 33.

Министарству унутрашњих дела Илија Гарашанин, који је ста-савао у великог политичара и државника.⁶

Истовремено се у Паризу одвијао грозничав рад на уобличавању конкретнијих облика сарадње у пољско-српским односима. Припремао се тражени план народне просвете, за чије је спровођење у живот планирано слање одговарајуће личности, а пажња је поклоњена и школским уџбеницима. Кнез је имао при руци неколико људи који су могли у сваком тренутку да крену у Србију и посвете се управљању просветном и привредном делатношћу. Био је спреман чак да финансира њихову мисију и чекао је само званичну одлуку и позив српске владе. Подсетио је Леноара да Србима понови „како им ниједна влада неће послати званична службена лица, већ пустолове. Једино ће им Пољаци честито служити с гаранцијом да ће их кнез усмеравати“.⁷ Кнез се и даље у Паризу старао за Николајевића и Христића, олакшавајући им да добију приправнички стаж. Из Београда су их и даље препоручивали, молећи истовремено да се кнез позабави недавно послатим Црнобарцем. У резиденцији Чарториског нису сасвим разумели зашто је Звјерковски бранио да се с њима дискутује о политици – зар није имао поверења у њих? А ако је тако, какве је разлоге имао за то? Тражили су ближе информације о Црнобарцу, а за исту ствар обратили су се и Радишићу.⁸ У то време у Београд се враћао Јован Мариновић, што је изазвало незадовољство, па чак и немир код Леноара. Мариновић, бивши секретар кнеза Милоша, донедавно је био познат као присталица Обреновића, а остао је притом у блиским односима с бившим министром Протићем. Леноар је сада страховао да ће се Мариновић споразумети с Протићем на штету актуелне владе. Одлазећи у Париз 1841, имао је препоруку француског конзула и тада му је, чини се, поверена мисија успостављања непосредних контаката с француском владом. Та мисија није имала успеха, о чему је Леноар обавештен писмом из Париза 7. фебруара 1843. Истакнуто је притом

⁶ М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 105. „Conseils“ су наишли на одобравање и код Буркенеа (Садржај писма М. Чајковског Л. Звјерковском, 7. II 1843, BCz, 5411 IV, s. 57).

⁷ „Власт“ – Л. Звјерковском (minuta), 27. II 1843 [послато 7. III], 5411 IV, s. 87; М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 108.

⁸ Извештај Леноара, 28. I 1843, BCz, 5411 IV, s. 34; Садржај писма М. Чајковског Л. Леноару и В. Радишићу, 7. II 1843, *истио*, s. 57–58.

да Србија може успоставити односе с Француском само преко кнеза Чарториског. У Чајкине руке касније је доспео и фрагмент Мариновићевог писма Протићу у препису, где га је обавештавао о својим сусретима с кнезом Чарториским, његовом интересовању за проблеме Србије, погледима на руску политику и сл. Сам кнез Адам сматрао је Мариновића честитим, али ће Зах, будући агент у Београду, касније написати да је његов повратак у Србију Гарашанина довео у неприлику, а да су га многи сматрали шпијуном кнеза Михаила.⁹ „Власт“ није одобрила оне сугестије београдског агента које су се односиле на вођење кампање у корист Србије на страницама француске штампе. На Леноарова поновна наваливања у вези с тим одговорено је кратко: „Кнез, чак и на штету сопствене главне врлине, не расподела о српским питањима по новинама. Србији је потребно ћутање“.¹⁰ Нажалост, Звјерковски није дочекао да му пошаљу Мицкјевичева предавања, што је била велика грешка његових претпостављених, утолико пре што су се „Српске новине“ изражавале с поштовањем и захвалношћу о делатности пољског песника, који је доста места посветио историји јужнословенских народа надовезујући се при томе на актуелну политичку ситуацију.¹¹

Иако су се полако навлачили облаци који ће ускоро прекрити политички хоризонт, у Београду је – по мишљењу Звјерковског – владало оптимистичко расположење. Са задовољством је обавештавао о организовању и учвршћивању нове владавине, јачању ауторитета кнеза Александра који је управо путовао по земљи наилазећи на одушевљен пријем код народа, те напретку послова у области законодавства и судства. Односи Леноара и Кодрике поправили су се, што се одразило на тон његових исказа о конзулу: изостају агресивне опаске, па чак пада и признање да оно што је раније о њему писао није све било истина. Без сумње, пресудну улогу у томе одиграло је понашање Кодрике, који се на

⁹ Садржај писма М. Чајковског Л. Звјерковском, 7. II 1843, BCz, 5411 IV, s. 57; J. Мариновић – Ђ. Протићу (копија), б.д. [1841–42?], BCz, 5412 IV, s. 273; Ф. Зах – А. Чарториским, 8. XI 1843, BCz, 5390 IV, s. 69. Попов доказује да је Француска којој није одговарало посредништво Пољака наводно понудила српској влади, усмено преко свога конзула, успостављање непосредних контаката преко Мариновића у Паризу (Н. Попов, *нав. дело*, стр. 186); вид. Љ. Дурковић-Јакшић, *Сарадња Јујославена и Пољака*, стр. 192 n.

¹⁰ M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 108.

¹¹ „Српске новине“, 6. III 1843, стр. 75.

крају настанио у Београду и посетио Вучића и пашу. Ту чињеницу Срби су примили са задовољством, улила им је храброст и „оживела дух“. Знатно је ојачала позиција Звјерковског код српских вођа. На молбу Петронијевића, требало је да од Нове године до Николајевићевог повратка обавља послове његовог личног секретара. Кнез Александар и његов таст Јеврем Ненадовић радо су га примали и изражавали захвалност кнезу Чарториском на свим његовим настојањима у Паризу.¹²

Слика односа у Србији почетком 1843. коју је преносио Звјерковски била је у извесном смислу идеализована и није представљала веран одраз ситуације у земљи. Пољски агент трудио се да у својим извештајима, као што је већ речено, изостави или умањи све јачи терор, атмосферу несигурности, као и све дубље привредне проблеме. Чини се да је то био такички потез прорачунат за примаоце у француском Министарству спољних послова. Затварајући очи на узнемиреност и незадовољство у земљи због тврдог владиног курса, Леноар је вероватно мислио да је то пролазна ситуација и да њоме није потребно алармирати Француску, која је недвосмислено нагласила да ће признање извршених промена у Србији бити могуће тек када тамо завладају истинска слога и мир.

ДИПЛОМАТСКА БОРБА ЗА ОДРЖАВАЊЕ КНЕЗА АЛЕКСАНДРА НА СРПСКОМ ПРЕСТОЛУ

На политичку кризу у Србији значајан утицај имао је став Русије која је одбијала да призна династички преврат и преко својих представника у Цариграду трудила се да присили Турску на поништавање претходних одлука, односно враћање престола кнезу Михаилу. У мери у којој су се руско-турски разговори одуговлачили, у Србији су расле бојазни да се нови режим неће одржати. То је утицало на јачање опште напетости и немира у земљи. Срби су већ навикли на то да је Русија као сила-заштитница утицала на судбину земље, због чега им се чинило мало вероватним да би се данас могло нешто изменити против њене воље. Добро схватајући такав став народа, уставобрани-

¹² Извештај Леноара, 28. I 1843, BCz, 5411 IV, s. 33.

тељи су више волели да пред њим прикрију свој прави однос према Русији и прозападне симпатије.¹³

Други елеменат кризе представљала је непрекидна опасност од присталица Обреновића, како оних који су избегли у Аустрију, тако и оних у земљи. Они су организовали бројне завере и интриге покушавајући да подстакну устанак. Њихове акције знатно су се појачале од тренутка када је Русија отворено изразила своје непоколебљиво противљење насталим променама. То је српске власти приморало да појачају терор и успоставе у земљи фактички опсадно стање. Предузете су мере да се онемогуће контакти српских емиграната с присталицама свргнутог кнеза у земљи. У страху од завере официра, расформиран је део војске а стварани су полицијски одреди састављени од сељака. Противници власти били су затворени у суровим условима у Гургусовцу и у логору на Врачару. Подвргавани су чак физичкој тортури, што је било супротно Уставу.¹⁴ Емигранти су налазили морални ослонац за своје деловање у руском конзулу Вашченку коме су се обраћали за помоћ и савет. Он их је подстицао на истрајност, заузимао се за прогоњене у земљи, сугерисао да пишу жалбе и молбе Ливену који бди над праведним решењем њиховог питања.¹⁵ То је с друге стране изазивало противљење и протесте уставобранитеља и београдског паше, за које је сама чињеница руског неприхватања новог поретка и одржавања контакта с емигрантима преко Вашченка био довољан повод за оптужбе да сплеткари и подржава завере.¹⁶ Полиција је сваког месеца улазила у траг новим заверама у Београду и другим деловима земље. Унгерхофер је обавештавао о великом незадовољству и општем врењу у друштву које сваког тrena може да се преокрене у отворени устанак.¹⁷

¹³ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 182; Ј. Милићевић, *Обреновићевске завере*, стр. 67.

¹⁴ Г. Поповић, *Полијички програм у прошлости и садашњости*, Београд 1889, стр. 270–277, 349–350.

¹⁵ Г. Вашченко – М. Богићевићу (копија), 27. II 1843, АС, ПО, 79/154; М. Богићевић кнезу Михаилу, 28. I, 17. II 1843, *истио*, 79/100, 79/128. Милош Богићевић, један од истакнутих представника странке Обреновића у емиграцији, заступао је интересе кнеза Михаила после његовог одласка из Земуна. Он је кнеза наводио на мисао (а претходно се о томе саветовао с Вашченком и Унгерхофером), имајући у виду Решид-пашино очекивано пропутавање кроз Србију, да кнез допутује у Земун састане се с турским званичником.

¹⁶ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 178.

¹⁷ *Документи о Србији*, стр. 26; Ј. Милићевић, *Обреновићевске завере*, стр. 69; М. Алимпић, *нав. дело*, стр. 49 п.

Истрајна залагања српске владе у Цариграду и турске у Бечу овенчана су успехом, те су у марту 1843. аустријске власти напокон донеле одлуку о склањању српских емиграната с границе, премда то уопште узев није много побољшало тешку унутрашњу ситуацију.¹⁸

Постојао је још један фактор политичке кризе у Србији који је почео да се назире још касне јесени 1842, а посебно се упадљиво манифестовао почетком 1843. Били су то неслога и трвеће у самој странци уставобранитеља. Неки активисти нетрпељиво су се односили према Вучићу узимајући му за зло његове диктаторске тежње одмах по септембарском преврату. С пролећа 1843. издвојила се група чланова Државног савета која је оптирала за повратак свргнутог кнеза Михаила, а било је и оних који су из страха покушавали да се зближе с руским конзулом.¹⁹ Поред тога, влада се суочила с финансијском кризом, а земља је преживљавала привредни застој. Тешка политичка ситуација приморавала је уставобранитеље да задовољавају захтеве сељачких маса, уз чију су помоћ дошли на власт и чија им је подршка још увек била потребна. Поред захтева политичке природе, а најважнији од њих био је успостављање Народне скупштине као сталног органа власти, сељаци су, преко својих делегата и кроз бројне петиције, истицали читав низ постулата економског карактера. Њихово испуњавање довело је до знатног мањка у државној благајни, чији су се приходи смањили за четвртину. Значајне издатке повукли су за собом већ споменути поклони турским званичницима, као и новчане награде најзаслужнијим присталицама уставобранитеља. Стални немири, хапшења и погубљења проузроковали су застој у трговини и занатству, а трпела је и пољопривредна производња, јер су сељаци често ометани у свакодневним пословима позивима у оружане формације или на стражу.²⁰

Колико год да су уставобранитељи тврдоглаво понављали да се не боје ничега до буне у земљи, већа опасност претила им је

¹⁸ М. Богићевић – Г. Вашченку, 22. II 1843 (по старом календару), АС, ПО, 24/24; М. Богићевић – кнезу Михаилу (концепт), 23. II 1843 (по старом календару), *истио*, 24/28; *Вукова прейска*, I, стр. 22, 26–27; *Документи о Србији*, стр. 27; А. Ивић, *нав. дело*, стр. 97.

¹⁹ Ј. Милићевић, *Историја Каџанске буне*, „Зборник Филозофског факултета“, V/L, 1960, стр. 270; вид. Н. Попов, *нав. дело*, стр. 181–182.

²⁰ Ј. Милићевић, *Народне скупштинине*, стр. 173,178; *исти*, *Обреновићевске завере*, стр. 68.

споља, а преломне одлуке у перспективи ће се доносити далеко од Београда.

Од тренутка доласка барона Ливена у Цариград, тј. од краја децембра 1842. водили су се непрестани разговори између руских дипломата и турског министра Сарим-ефендије. Ливен и Бутењов настојали су да докажу да догађаји у Србији нису имали карактер националног покрета, већ да су резултат интриге. Сарим-ефендија је одбацивао све замерке позивајући се на призната права и привилегије српском народу, бранио је такође одлуке и ставове Порте која је – како је тврдио – поступила у складу с уговорима и Хатишерифом. Та непопустљивост Турске изазивала је нестрпљење и узнемиреност у Петрограду. Нове инструкције руске владе налагале су њеном представнику у Цариграду доследно придржавање утврђене линије и постизање кроз преговоре уступака од Порте у српском питању. Неселроде је био свестан да то неће бити једноставно као у случају Влашке, утолико пре што су му били познати ставови других сила. Жалио је што у Цариграду више није имао Титова, који би унео више енергије у иницијативе руске дипломатије, али је и поред тога веровао у успешан исход. Непријатно изненађење за Неселродеа био је у почетку став Аустрије који је својим поступањем манифестовао Клецл подстичући Порту на отпор руским захтевима. Одговарајући на ноту упућену с тим у вези у Беч, аустријско министарство је сву кривицу пребацило на свог отправника полова који није поступио у складу са инструкцијама.²¹

Буркене и Канинг и даље су давали Турској дискретне и опрезне савете храбрећи министре у њиховим разговорима с руским званичницима. Кор је у име свога надређеног обавио конференцију са Сарим-ефендијом, којом је приликом поново ставио на знање да Турска у крајњем случају може да се обрати свим силама с молбом за посредништво у српском питању. Истовремено оба посланика негативно су реаговала на покушаје Симића и Зубана да с њима ступе у непосредне разговоре, тврдећи да су овлашћени за размену мишљења само с турским министрима.²²

²¹ *Lettres et papiers du Chancelier Comte de Nesselrode. Extraits de ses Archives, VIII (1840–1848), Paris, s.a., p. 197–198, 200, 202; вид. В. С. Караџић, Грађа, стр. 221.*

²² А. Буркене – Ф. П. Гизоу, 7. II 1843, ААЕ, СР, vol. 288.

Српска агенција у Цариграду уручила је Порти меморандум који се тичао правне стране проблема наследности српског престола, а који је касније Сарим-ефендија искористио у преговорима с руском страном. У њему је јасно истакнуто да ниједан од руско-турских трактата не даје Русији право протежирања и потврђивања кнеза, већ само опште право покровитељства над српским народом. Такође се скретала пажња на то да се право наследности признато Милошу односило само у правој линији на његовог старијег сина, међутим берат којим се признавала титула кнезу Михаилу говорио је да је он изабран од народа. Подсећало се и на услове постављене кнезу – верност и послушност султану и поштовање народних права – које овај није хтео да поштује. Оспоравајући сада законитост избора Александра Карађорђевића – стајало је у меморандуму – Русија захтева спровођење поновног избора, јер се нада да ће преко својих присталица успети да врати на престо кнеза Михаила и учини га себи послушним. Исто се тако не може допустити – писало је даље – испуњавање другог захтева Русије, тј. изгнанство вођа уставобранитеља, пошто би Србија у том случају постала полигон за неограничене руске утицаје и интриге.²³

Половином фебруара уручен је руском посланству званичан одговор султана на цареве писмо. Султан је тактично, али децидирано одбацио оптужбе и захтеве Русије у вези са српским питањем, користећи аргументацију која је већ била позната руској дипломатији. Бутењов је претходно покушао да утиче на промену садржаја писма, а када у томе није успео, одлучио је да га не шаље у Петроград прибојавајући се да то може да изазове озбиљне последице по билатералне односе. Ограничио се само на саопштење о садржају одговора Неселродеу. Тај Бутењовљев неочекивани корак открио је турској и европској дипломатији сву озбиљност ситуације. Посланици Француске и Енглеске раније су сматрали да ће декларација о спремности да се прихвати посредништва у руско-турском спору бити довољна да цара приволи на мирење са свршеним чином у Србији. Сада, суочени с децидираном вољом Русије на наметне своје услове, нису више испољавали толику спремност да се у целој ствари озбиљније ангажују.

²³ Analyse d'un Memorandum remis à la Porte par l'agence de Serbie, 3. II 1843, ААЕ, СРС, р. 283–285; ур. В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 78.

Против концепције решавања српског питања на међународној конференцији изјаснио се Метерних. Избегао је да пружи подршку тој идеји доказујући да то питање мора остати предмет билатералних разговора Русије и Турске. Став аустријског канцелара у српској кризи проистакао је како из његових доследних легитимистичких принципа, тако и из бојазни да би могло доћи до новог компликовања међународне ситуације. У српским догађајима он је видео с једне стране револуционарни чин, а с друге повод за интервенцију Русије, коју је хтео по сваку цену да избегне, свестан да се може изродити у руско-турски сукоб и изазвати нову кризу на Истоку. Метерних је дакле осуђивао преврат, а избор кнеза Александра сматрао незаконитим. Признавао је Русији право заштите српских привилегија, па тако и оне која се тичала избора новог кнеза. Пребацивао је Турској да је санкционишући преврат повредила ту привилегију, а неодговорне турске министре критиковао зато што су довели до кризне ситуације. Шансу да Турска изиђе из ћорсокака видео је у томе да се на кормило владе постави Решид-паша који се управо враћао из Париза преко Беча у Цариград. Такође је сматрао да сталним нередима у Србији може стати на крај Милошев повратак на престо. Био је напослетку убеђен да цар неће повући свој вето, а да ће султан и Диван попустити.²⁴

Срби су с пажњом пратили ток преговора у Цариграду. У повољан исход разговора веровали су како уставобранитељи, тако и њихови политички противници. Кнез Михаило и његове присталице полагали су наде у Русију, а Милош је поврх тога рачунао и на наклоност Аустрије. Антић је обавештавао кнеза Михаила о упорним маневрима руске дипломатије и за њега све повољнијем обрту ситуације. Истовремено је додавао да уставобранитељи не посустају у напорима да искључе породицу Обреновић из евентуалних будућих избора. За своју пропаганду покушавали су да искористе странице цариградских новина „Журнал де Константенпл“ („Journal de Constantinople“),

²⁴ К. Метерних – Е. Клецлу (копија), 23. III 1843, АСАНУ, 9323, стр. 52. К. Metternich, *Mémoires, documents et écrits divers*, 6, Paris 1888, p. 676 n.; В. Поповић, *Метернихова историја*, стр. 182–183, 187; Ранке скреће пажњу да је Метерних, посматрајући преврат с легитимистичког гледишта као свеукупност односа између владара и поданика, третирао преврат као да се збио нпр. у Чешкој или Угарској (Л. Ранке, *нав. дело*, стр. 369).

у чему су им вероватно помагали пољски емигранти.²⁵ С друге стране, Богићевић је информисао свргнутог кнеза о расположењима у земљи, уверавао га у искрену оданост читавог народа који се уверио куда води владавина „бунтовника“. Срби су се сада могли уверити – доказивао је Богићевић – да су се речи уставобранитеља о наклоности великих сила показале као лаж и да Русија као сила-заштитница држи страну кнеза Михаила.²⁶ Вашченко је поново скретао пажњу на чињеницу да кнез Александар није кренуо на пут по земљи по жељи народа, већ на наредбу Турске, како би спречио нереде и придобио присталице.²⁷

Уставобранитељи су са своје стране веровали у непопустљивост Турске која је – како су сматрали – имала снажан ослонац у Француској и Енглеској. У званичним „Српским новинама“ и уставобранитељима наклоњеним „Српским народним новинама“ појављивали су се чланци и изводи с коментарима из француске и немачке штампе, у којима се претресала правна страна српске кризе и размишљало о правима Русије као заштитнице. Увек је у њима провејавао исти тон: Русији се оспоравало право мешања у унутрашње ствари Србије. Порта – како се писало – има право да заједно с представницима српског народа предузме кораке које нађе за прикладне ради осигуравања добра Србије. Изражавало се гледиште да је руска влада погрешила одбијајући да призна учињене промене, не губећи, међутим, наду да ће, пошто се изближе упозна с чињеницама, одустати од свог противљења.²⁸ Петронијевић који је сам повремено пи-

²⁵ Ј. Антић – кнезу Михаилу, 18. I, 19. II, 31. III 1843, АС, ПО, 79/4, 79/12, 79/25. Антић је сугерисао покретање полемике у немачкој штампи са Симићевим чланком у „Журналу де Константенопл“, где је нови капућехаја оправдавао актуелну политику српске владе оптужујући притом кнеза Михаила и његову странку (Ј. Антић – кнезу Михаилу, 22. II 1843, *истио*, 79/14); Ј. Милићевић, *Обреновићевске завере*, стр. 68; Љ. Đurković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 64.

²⁶ М. Богићевић – кнезу Михаилу, 14. IV 1843, АС, ПО, 79/138. Богићевић овде понавља непотврђене гласине како Вучић тобоже преко извесног Јована Николића тражи споразум с Милошем, како би овај, у случају оставке кнеза Александра, преузео владавину. Такође је обавештавао да професор Мушички, ког је протерала српска влада, тврди: „да бунтовници не мају ни од Франције ни од Англије никакво писмено у рукама него се уздају на соревњивост Европејских Кабинета против Русије, да ће им помоћи“ (*истио*).

²⁷ Г. Вашченко – [М. Богићевићу ?] (копија) 6. IV 1843, АС, ПО, 79/21; вид. Н. Попов, *нав. дело*, стр. 192.

²⁸ „Српске новине“, 14. I 1843, стр. 2; „Српске народне новине“, 27. IV 1843, стр. 115–116.

сао за „Српске народне новине“ истаћи ће поврх тога да ниједна сила не може себе да назива заштитницом Србије док то она сама не затражи, као и да јој припада право да се, у случају потребе, стави под заштиту друге силе, па чак и више њих.²⁹

Велико охрабрење и наде да ће се нови поредак одржати пружили су српској власти султанов одговор на писмо руског цара и посета везира Решид-паше Београду. Поред тога уставобранитељима се чинило да ће моћи да се осећају безбедно на власти тек кад Француска и Енглеска званично изразе своју пуну подршку Порти. Такође су ревностно настојали да успоставе ближе односе с обема западним силама. Желели су то да искористе у борби са својим противницима.³⁰

О томе колику су важност уставобранитељи придавали пропаганди и заштити својих интереса у иностранству може сведочити чињеница да је у марту 1843. у Београду основан нови лист „Српски улак – Serbischer Courier“. Ово гласило које је издавао М. Симоновић – како се касније показало, аустријски агент – на српском и немачком језику постало је гласноговорник странке и ступало је у полемике с немачком штампом, која је – према мишљењу „Улака“ – стварала погрешну слику о односима у Србији и пласирала лажне информације о ставовима великих сила и међународној ситуацији.³¹ У истом духу писале су и загребачке „Народне новине“. Демантовале су вести о терору и анархији у Србији, као и о намерама Порте да одвоји од Србије шест округа. Оспоравале су мишљење Ливена и Бутењова о догађајима у Србији дозвољавајући себи при томе и призивок ироније. Лист се одлучно укључио у борбу против „клеветничке кампање“ и лажних вести које су доносиле немачке новине, а које је – како се истицало – плаћао Милош.³²

²⁹ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 178 п.

³⁰ „Српске новине“, 15. III 1843, стр. 69–70; „Српске народне новине“, 12. III и 12. IV 1843, стр. 66, 96; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 189. Веровало се да ће Решид-паша који се враћао из Париза заступати истоветне погледе као западне силе, тј. да ће бити за поткопавање и слабљење руских утицаја на Балкану („Narodne novine“, 8. III и 11. III 1843, str. 74, 78).

³¹ „Српски улак“, 21. III, 28. III, 4. IV 1843, стр. 3, 6, 9; опширније о Симоновићевом гласилу пише Дурковић (Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 60 n.); вид. Ј. Милићевић, *Обреновићевске завере*, стр. 68.

³² „Narodne novine“, 11. I, 18. I, 25. I, 28. I 1843, str. 10, 18, 21, 26, 30. Аутор дописа из Цариграда, коментаришући став великих сила у вези са српским питањем, дошао је до закључка да је у интересу свих њих, не искључујући ни Русију, очување Турске. Изражава и мишљење да би се, кад би дошло до некаквих непријатељских

Све већи притисак Русије на Турску појачао је зебњу српских вођа од њених уступака. Како Порти, тако и Србији постале су неопходне одлучнија подршка и гаранције западних сила. Суочене с немогућношћу успостављања непосредних односа, једини спас виделе су у поверавању својих интереса кнезу Чарториском кога су желели да учине својим заступником код влада Француске и Енглеске. Још пре него што су се Вучић и Петронијевић обратили с тим у вези кнезу Адаму, први корак у том смеру учинио је Зубан. Упутио је почетком фебруара писмо Чарториском, у коме је захваљивао на досадашњем труду, те молио да кнез не штеди своје напоре ни у будућности и прими још више к срцу судбину браће Срба, за шта ће стећи њихову доживотну захвалност. Свестан колико су неповољан утисак у Европи остављале вести о унутрашњој ситуацији у Србији, Зубан је покушавао да их демантује доказујући да у земљи влада ред као никад и поштују се закони, а да је кнез Александар током свог путовања свуда наилазио на доказе симпатије и ентузијазма.³³

Олшевски који је одржавао контакт с представницима српске агенције у Цариграду био је убеђен у искрене намере Срба да заувек остану Пољски пријатељи. Зубан му је наводно рекао да његово писмо у Париз није имало приватни карактер, већ да је наступао у име Савета. Српски агент је био такође спреман да се, чим за то добије дозволу кнеза Александра, упути у Париз ради успостављања ближих односа с пољском емиграцијом. Одушевљен, али притом помало наиван, Олшевски је примао све те декларације с дубоком вером. Пошто лично ипак није могао изићи крај са задатком, пожуривао је Чајковског да се врати. У писму од 7. фебруара писао је: „[...] најбоље време траћимо узалуд, када можемо доста да урадимо за нашу Отаџбину, ово овде једино је место за тебе где можеш више доброга урадити за све нас за један дан него у Паризу за 10 година [...], тамо [тј. у Србији] можемо основати нашу резиденцију – Влада и Народ потпуно су нам склони, – Москва је свој утицај потпуно изгубила“.³⁴

корака Русије према Турској, Француска и Енглеска заузеле за њу (*истио*, 1. III, 4. III 1843, str. 66, 70).

³³ Л. Зубан – А. Чарториском, 8. II 1843, BCz, 5404 IV, s. 107–108.

³⁴ А. Олшевски – М. Чајковском, 7. II 1843, BCz, 5411 IV, s. 63; А. Олшевски – М. Чајковском, 16. II 1843, BCz, 5655 IV, s. 409.

У вези с посетом кнеза Александра у Цариград, планираном за април, Олшевски је сутерисао Чајки предлог да се са њим непосредно сретне, за шта би се постарао Зубан. Истицао је велики значај и шансу која би се пружила Пољацима кад би их искористили за организовање оружаних снага у Србији. Сам је намеравао да се прихвати устројства коњице по француском узору; молио је само за препоруку кнезу Александру надајући се да ће му бити представљен. За организовање пешадије предлагао је Звјерковског, артиљерије Бжозовског или Јазвињског, а за руковођење целином најпогоднији би, по њему, био генерал Хшановски. Олшевски је такође скретао пажњу на капетана Кучковског, пруског официра пољског порекла, који је служио као инструктор у турској артиљерији. Наводно је уверавао у своје најбоље намере, као и пруске владе (!) кад је реч о пољској ствари. Кучковски је уживао – по мишљењу Олшевског – поверење и поштовање Турака, али се на свом месту осећао угрожен од Енглеза.³⁵

У Отелу Ламбер изражено је становиште да би било боље кад кнез Александар уопште не би путовао у Цариград. Када би ипак дошло до тог путовања, морао би бити окружен оданим људима и упозорен на стране интриге. Звјерковски је примио инструкцију да не напушта Београд за време одсуства кнеза Александра, а планирано је да се за то време Чајка пошаље у Турску. У случају доласка српског кнеза у Цариград о. Садовски и о. Леле требало је да се зближе с њим, покрену питање доласка лазариста у Србију и испитају могућности развијања верске акције, имајући, међутим, на уму да „католичка пропаганда мора бити обазривија у Србији него у Бугарској“.³⁶ У то време појавили су се и гласови да би лазаристе с већим успехом могли заменити пољски мисионари и клерици.³⁷

Вучић и Петронијевић упутили су 18. фебруара 1843. на руке кнеза Чарториског писмо с молбом, а истовремено и званичним овлашћењем за деловање у заштити српских интереса на Западу. Захваљујући му на племенитом труду за добро Јужних Словена, а особито Србије, изјавили су да се осећају срећно

³⁵ А. Олшевски – М. Чајковском, 7. II 1843, BCz, 5411 IV, s. 63 и 16. II 1843, BCz, 5655 IV, s. 410 п.

³⁶ Садржај писама из Париза Леноару, о. Садовском и о. Лелеу, 27. II 1843, BCz, 5411 IV, s. 75–76.

³⁷ Л. Њеђвјецки – В. Замојском, 9. II 1843, Bibl. Kórnicka, sygn. 2413/2, s. 52.

јер могу да поступају у складу са смерницама из „Conseils“. Били су свесни политичке изолације, али и тога да им везе с Турском, и поред најискренијих жеља да се оне одрже, нису могле бити довољна гаранција за будућност. Обраћајући се кнезу Чарториском с молбом за заступништво пред западним владама, били су убеђени да делују у заједничкој ствари у корист Слободне Словена. Веровали су да се то мора подударати и с интересима Француске у њеној цивилизаторској мисији на Истоку, као и Енглеске која је тежила очувању Отоманске империје. Укратко, српским вођама било је стало да за Србију добију колективне или појединачне гаранције обе силе, засноване на генералном принципу као што је био интегритет Турске. Кад је реч о најпречим циљевима, желели су да политика обе владе према Србији буде у већој мери „непосредна и искрена“.³⁸ Уз писмо били су приложени, изгледа, и нацрти нота владама Француске и Енглеске, израђени уз учешће Звјерковског.

У одговору који је носио датум 27. марта кнез Чарториски, захваљујући Вучићу и Петронијевићу на поклоњеном поверењу, изражавао је задовољство због прихватања његових савета и упутстава. С радошћу је примао к знању да влада којој су на челу поступа умерено, али с неопходном одлучношћу, те да с пуним разумевањем поштује своје везе с Турском, чиме ствара могућност западним силама, заинтересованим за одржавање Отоманског царства, да гарантују Србији национални опстанак. Кнез Адам је уверавао да ће уложити све расположиве напоре и искористити чињенице и информације које му буду слали како би адекватно представљао и штитио интересе њихове отаџбине.³⁹ Кад је реч о српским нотама владама, Чајка је био мишљења да је потребно написати један меморандум о Србији, а потом засебно формулисати предлоге француском, односно енглеском кабинету. Уручивање тих докумената требало је обавити на „поверљив“ начин, то ће рећи посредништвом кнеза Чарториског, да би се Србија заштитила од напада Русије и Аустрије. Чајка је тражио да се у тексту меморандума истакне да Србија жели мир, „али да ће се, нападнута од друге државе или од саме Турске, бранити безусловно“, те „захтевати да

³⁸ Вучић и Петронијевић – А. Чарториском, 18. II 1843, BCz, 5404 IV, s. 100–101 и 105–106 (копија).

³⁹ А. Чарториски – Вучићу и Петронијевићу, 27. III 1843, BCz, 5404 IV, s. 122–123; исто (копија), BCz, 5411 IV, s. 137–139; уп. Н. Попов, *нав. дело*, стр. 180–181.

Енглеска и Француска подрже ствар у Цариграду, а у Србију пошаљу способне агенте који би јасно показивали да морално подржавају Србију“. Поврх тога наметао је идеју да се у Париз пошаљу српски агенти под изговором школовања и у Енглеску под параваном обављања трговачких послова.⁴⁰

Кнез Адам намеравао је даље да делује углавном дипломатским путем задржавајући потребну дискрецију, не укључујући се у кампању преко штампе, нити брзоплето ангажујући Пољске у Србији. Сваких десет дана из канцеларије Чарториског слата је кореспонденција на Исток. Била су то писма за Кора, Буркенеа, Лелеа, Звјерковског, оца Садовског, Л. Робера, Зубана и Радишића. Адресирана је на руке Кору или Лелеу (касније Б. Вјелогловском), а писма Звјерковском стизала су пак посредништвом Петронијевића или Јанковића.⁴¹

Узимајући у обзир опаске „власти“, Звјерковски је у априлу обрадио пројекат меморандума српске владе који је, пошто га је Чајка кориговао, предат Чарториском на оцену.⁴² У том документу укратко су били описани узроци и околности које су приморале српски народ да откаже послушност кнезу Михаилу због спровођења „антинационалне“ политике и излагања штетном утицају Русије. Сада је – стајало је у пројекту меморандума – у интересу Србије, која је кадра да разликује своје пријатеље од непријатеља, искрена приврженост свом суверену (уз ослонац на уговоре који их везују) и спречавање фактичног подређивања Русији. Србија – писало је даље – остаје верна начелу уставне монархије и жели да придобије поверење западних сила. Све што данас очекује од Европе, од народа и влада, јесте њихова морална подршка. Србија се стога с поверењем обраћа владама Француске и Енглеске молећи их за протекцију која ће консолидовати снаге у земљи и осигурати повољан и свеобухватан развој политичког живота. Пројекат меморандума је на крају садржао запажања у вези с поступањем агената обеју сила на Истоку. С признањем се изражавао о делатности Буркенеа и Канинга који су, пружајући Турској моралну подршку, са-

⁴⁰ Садржај писма М. Чајковског Л. Леноару, 27. II 1843, BCz, 5404 IV, s. 120–121; вид. М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 108.

⁴¹ Примедбе Бистшовског које су се тичале источне кореспонденције [III 1842 ?], BCz, 5411 IV, s. 83 n., 99 n.

⁴² [Звјерковски], Пројекат српског меморандума, 7. IV 1843, BCz, 5404IV, s. 125–126. Текст пројекта одштапан је у: „The Portfolio“, 1843, 1, p. 71–76.

мим тим чинили услугу Србији. Истицало се, међутим, да би за ову земљу најдрагоценије било присуство агената чије би личне особине и искуство француској и енглеској влади могле бити јамство у вршењу „спасоносног“ утицаја на Србију. У тој констатацији крио се, наравно, прикривени постулат промене конзула у Београду.

Независно од пројекта меморандума, засебну ноту о Србији разрађивао је Чајковски. Позабавио се у њој првенствено проблемом династије и права српског народа. Указивао је на то да су Срби имали пуно право да изврше промену династије чију су политику сматрали супротном народним интересима. Доказивао је да су под владавином кнеза Александра створени услови за развој националног живота и да је у том погледу постигнут извешан напредак, али да је постало нужно да се Србија ослободи од турског Русије, те да се стави под покровитељство западних кабинета.⁴³ Чајковски је уверавао Вучића и Петронијевића да је српско питање попримало добар обрт, а да западне владе, захваљујући старању кнеза Чарториског, обраћају већу пажњу на Србију и спремне су да јој помогну. Српска влада – доказивао је Чајковски – не треба да страхује од Русије, већ да у случају опасности потражи ослонац у Турској и окрене се Француској, у чијем је интересу слабљење руских утицаја на турске Словене.⁴⁴

Чајка се трудио, без обзира на примедбе Звјерковског, да не занемари контакте с Радишићем. Саветовао га је да се држи уз актуелну српску владу, јер – како је тврдио – од слоге међу Србима зависи наклоност и помоћ Француске. После извесног времена опет је писао: „Српска влада стиче наше поверење, само демонстрирајте ред, а самим тим снагу. Сваки Србин је дужан да помаже, њена судбина [тј. Србије] утицаће на све Словене“.⁴⁵

Дипломатска акција пољске емиграције на Западу уливала је наду у срца српских политичара и храброст у њихове изјаве и поступке. То је нарочито повољно утицало на расположење српских агената у Цариграду који су ваљда највише осећали озбиљност ситуације и пресију руске дипломатије. „Зубан показује енергију“ – писао је у априлу отац Садовски – „каже да

⁴³ [М. Чајковски], Концепт ноте, BCz, 5404 IV, s. 44.

⁴⁴ Н. Попов, *нав. дело*, стр. 185 п.

⁴⁵ Резиме писма М. Чајковског В. Радишићу, 3. IV 1843, BCz, 5411 IV, s. 99.

од Устава који им је дала Порта неће одустати, Михаила никад неће прихватити, рачуна на Француску и Енглеску.⁴⁶

Са ширењем пољске делатности на Истоку Отел Ламбер је почео бринути о повећању круга сарадника. Луј Робер, који је дотле био у лабавим контактима с Пољацима, а кога је веома ценио Буркене, понудио је своје услуге Србији или било којој подунавској провинцији. Отац Садовски сачинио је предлог и понудио Чајкиној пажњи – да француска влада именује Робера за конзула у Варни.⁴⁷ Настојања у тој ствари нису нажалост уродила плодом, али и поред тога Робер није прекидао контакт с Пољацима настављајући да шаље у Париз информације о развоју српског питања.

ОТКРИВАЊЕ ПОЉСКЕ АКТИВНОСТИ У СРБИЈИ

Иако се водило рачуна да се сачувају мере опреза и дискреције, ангажовање Пољака у српској ствари није могло да буде непримећено од стране Русије и Аустрије. Алармиране афером око Васојевића, побунама и нередима у Бугарској и Влашкој, обе ове силе испољавале су сада нарочиту будност и биле спремне да у сваком новом покрету виде учешће страних агената и револуционарне пропаганде. Још у децембру 1842. Васојевић је обавестио кнеза Чарториског да су Турци, убрзо после немира у подунавским провинцијама 1841, саставили списак осумњичених лица на коме се наводно налазио и Чајка. Сада су му пак – писао је – пристигле вести да су турска и руска влада обратиле пажњу на Леноарову делатност у Србији и Верешчињског у Персији.⁴⁸ Наравно, највећој опасности био је изложен Звјерковски. Његова личност и циљ мисије били су познати у Београду не само вођама уставобранитеља. Јанићије Ђурић, бивши Карађорђево секретар, у то време удаљен из државне службе због симпатија према Русији, обавестио је у јануару 1843. своје пријатеље да је код Петронијевића изван Пољак, врло образован, али „вели-

⁴⁶ О. Садовски – М. Чајковском, 7. IV 1843, *исто*, s. 162.

⁴⁷ О. Садовски – М. Чајковском, 17. IV 1843, *исто*, s. 188; А. Олшевски – М. Чајковском, 16. IV 1843, *исто*, s. 165.

⁴⁸ Н. Васојевић – А. Чарториском, 16. XII 1842, BCz, 5657 IV, s. 243.

ки интригант“ који непрестано саветује Србе да се реше бриге Русије, јер им у супротном прети судбина Пољске.⁴⁹

Почетком фебруара у траг деловања Звјерковског најзад улазе аустријске власти. Командант Земуна генерал Унгерхофер, који је повремено обављао дужност конзула, обавестио је 9. фебруара своје претпостављене у Бечу да је већ много месеци у Београду настањен „авантуриста“ који се представља презименом Леноар и издаје за Француза, а који је у ствари пољски избеглица и који одржава контакт с кнезом Чарториским. Он игра улогу – по Унгерхоферу – поверљивог саветника и тајног агента српске владе.⁵⁰

Догодило се, дакле, оно чега су се одавно бојали Звјерковски и његови претпостављени у Паризу. И премда су Метерниху недостајали још подробни подаци и необориви докази о пољској делатности у Србији, споменути извештај још је више подстакао његову будност.

Месец дана касније о учешћу Пољака у српској ствари знало се не само у дипломатским круговима. О томе је обавештено и шире јавно мњење. „Аугзбургер алгемајне цајтунг“ („Augsburger Allgemeine Zeitung“) донео је наиме 11. марта чланак о томе. У допису из Лондона и Београда лист је известио о боравку у Паризу српског агента Димитрија Црнобарца, који се на савет француског конзула споразумео с кнезом Чарториским да преко њега испослује од француске владе признање и помоћ за нову власт у Србији. Кнез Чарториски је са своје стране наводно обећао Србима „знатан новац и помоћ у набавци војних средстава“. Лондонски дописник овако је коментарисао тренутну политику српске владе: „[...] у Србији је под француско-пољским утицајем тенденција нове владе, која је дотле била само антируска, постала одсад и антинемачка [...], што иде Москви на руку, јер ће престати сама да се супротставља тим тежњама, те да ће, разуме се, нека немачка држава неизоставно од сада морати да је подржава.“ Са своје стране дописник из Београда

⁴⁹ Lj. Đurković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 66. Недокументоване и збркане информације о Звјерковском даје Попов (Н. Попов, *нав. дело*, стр. 180).

⁵⁰ Извештај Унгерхофера (копија), 9. II 1843, АСАНУ, сигн. 9323, стр. 268; Lj. Đurković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 71; Из чињенице да је до тога времена Леноарово присуство измицало пажњи аустријског агента Вучковић закључује о Пољаковој незнатној помоћи у извршењу преврата у септембру 1842 (В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 102).

је, пишући о опасности у којој се нашла нова српска влада, поменуо два узрока: „1. Превелика политичка будност, тешка за становништво, 2. важнији и гори по својим последицама – слушање савета француског конзула и непријатеља које имају међу собом, као и ступање у односе с њима, што у целој Европи буди неповерење, а Русију изводи из изолације у којој је досад била у погледу Србије“.⁵¹ Као основа за писање поменутог чланка било је највероватније писмо Црнобарца Алекси Симићу које је чувала аустријска полиција, а које је између осталог садржало поздраве кнеза Чарториског.⁵² То је Метерниху пружио згодан повод за алармирање јавног мњења на нову пољску интригу. Требало је да управо томе послужи овај чланак који је доста јасно упућивао на аустријски извор. Од тада је Црнобарчев боравак у Паризу, третиран као политичка мисија, постао за Аустрију и Русију један од главних доказа повезаности пољске емиграције с владајућом странком у Србији. Гроф Медем, руски посланик у Бечу, пишући у марту свом колеги у Лондону Брунову, образложио је непопустљиво становиште Русије у српској ствари не само с правне тачке гледишта, већ се позивао на тек откривене везе српске владе са пољском „револуционарном пропагандом“.⁵³

Објављивање чланка у листу „Аугзбургер алгемајне цајтунг“ изазвало је разумљиво узбуђење у Београду и у проблематичну ситуацију довело не само српску владу, већ и француског конзула. Међутим, енглески конзул Фонбланк, коментаришући ову чињеницу, није веровао у тврдњу да је Кодрика деловао у договору са српским агентом који је послат у мисију кнезу Чарториском. Сматрао је то неистинитом ствари коју је исфабриковала Русија. Са своје стране, генерал Унгерхофер није поверовао речима Кнежевића, секретара кнеза Александра, да је Црнобарац стипендиста владе у Паризу, већ га је сматрао за плаћеног агента, а у сваком случају за посредника између српске владе и кнеза Чарториског. Касније је обавестио да су

⁵¹ [В. Замојски], резиме чланка из „Augsburger Allgemeine Zeitung“ од 11. III [март 1843], ВСз, 5404 IV, s. 116–117; Берту М. Чајковском, 13. III 1843, ВСз, 5411 IV, s. 123 п.; вид. Љ. Дурковић-Јакшић, *Сарадња Јујославена и Пољака*, стр. 196.

⁵² А. Чарториски – В. Замојском, 26. V 1843, ВСзЕв, 3208, s. 64; Ф. Зах – А. Чарториском, 8. XI 1843, ВСз, 5390 IV, s. 69; вид. В. Караџић, *Грађа*, стр. 221. Према Дурковићу, Црнобарчево писмо адресовано је Хркаловићу (Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 73).

⁵³ М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 102.

Црнобарцу српске власти ускратиле финансијску помоћ, те да му је остављено да сам одлучи о даљем боравку у Француској или повратку у земљу.⁵⁴

Уставобранитељи су са своје стране настојали да се оправдају од оптужби који су им се стављале на терет. „Српски улак“ је бранио политику владе, „свесне својих циљева и руковођене искључиво народним добром“. Демантовао је информацију из немачких новина да је Црнобарцу поверена мисија код кнеза Чарториског, објашњавајући да се тамо упутио само ради студија. Није веровао да би Црнобарац, немајући за то овлашћење, могао да се издаје за званичног агента и на тај начин компромитује своју владу. Доћи ће време – писао је – када ће влада послати своје представнике у иностранство, али ће тада одабрати одговарајуће људе, а не „неискусне младиће“, као што је Црнобарац.⁵⁵

Реч у овој расправи узеле су и „Српске народне новине“. Позивајући се на вест из „Аугзбургер алгемајне цајтунга“ о Црнобарчевој политичкој мисији, наводи се да је он редакцији упутио писмо у коме је негирао улогу агента српске владе у Паризу и објашњавао да тамо студира правно-политичке науке. Међутим, загребачке „Народне новине“, заузимајући став према раширеним гласинама о везама између „пољско-француске пропаганде“ и српске владе, позивају да се томе не верује, јер је то акција која за циљ има испитивање погледа великих сила и окретање јавног мишљења против кнеза Александра.⁵⁶

Осим тога, на сарадњу српске владе с пољском емиграцијом обраћале су пажњу и присталице Обреновића. Антић, бивши српски представник код Порте, обавестио је кнеза Михаила о томе да је Звјерковски преводио на француски чланке који су цариградским новинама слали уставобранитељи. О везама уставобранитеља с Пољацима писао је Богдановић Богићевићу из Беча.⁵⁷

⁵⁴ Извештај Фонбланка, 16. III 1843, FO, EC, 195/222, р. 66; Извештај Унгерхофера (копија) 30. III 1843, АСАНУ, 9323, стр. 295; *Документи о Србији*, стр. 30.

⁵⁵ „Српски улак“, 16. III 1843, стр. 6–7; в. Љ. Дурковић-Јакшић, *Сарадња Југословена и Пољака*, стр. 197 п.

⁵⁶ „Српске народне новине“, 30. III 1843, стр. 87; „Narodne novine“, 1. IV 1843, стр. 102.

⁵⁷ Љ. Дурковић-Јакшић, *О почецима*, стр. 50–51.

У овој ситуацији присуство Звјерковског у Београду постајало је све небезбедније. Већ на почетку марта рачунао је на могућност напуштања свог места, али га је тек бура коју је подигао поменути чланак у немачким новинама нагнала да сагледа озбиљност тренутка. Луј Робер је обавестио Чајку да је Леноар у руском посланству представљен као „*machine ouvrière*“ свега што се дешавало у Србији. Саветовао је оца Садовског да на време упозори Звјерковског на опасност која му је претила. Не зна се да ли је то упозорење стигло до руку пољског агента. Напустио је Београд 1. априла и упутио се поштанским колима у Цариград, куда је стигао 13. истог месеца.⁵⁸

У Паризу се још дуго није знало за његов одлазак. Кнез Чарториски, шаљући му на руке свој одговор на писмо Вучића и Петронијевића, придодео је томе кратко писмо у коме је изразио задовољство његовом мисијом и захвалио на „прецизном и примерном извршавању инструкција које је добио, на доказе ревности“ и упућивао речи подстрека за даљи истрајан рад.⁵⁹ Вест о одласку Звјерковског стигла је до Париза тек у мају и била је непријатно изненађење за активисте Отела Ламбер. Испоставило се наиме да је напустио Београд у најкритичнијем тренутку, када су у Цариграду и Београду доношена одлучујућа решења у погледу српског питања. Чајковски је ово касније назвао „најнеполитичкијим поступком“, премда делимично оправданим агентовом болешћу. Кнез Чарториски, иако је Звјерковског прекорио „*en principe*“, ипак га није у потпуности осуђивао, знајући да је отпутовао на молбу Петронијевића.⁶⁰

Аустријски агенти већ су по Леноаровом одласку повремено у својим дописима достављали информације о његовом деловању. Унгерхофер у извештају од 20. априла чак повезује Леноара с Валентијем, братом Звјерковског, на ког је још 1833. у земунској

⁵⁸ Л. Робер – М. Чајковском, б. г. [март ?] 1843, BCz, 5411 IV, s. 173; Леноар – редакцији „*Le Journal de Constantinople*“ [?], 24. II 1844, *истио*, s. 439.

⁵⁹ А. Чарториски – Л. Леноару (копија), 27. III 1843, *истио*, s. 143. Из садржаја писма ни најмање не произилази да кнез Чарториски опозива Леноара с његовог положаја, како то тврди Ханделсман, могућно под утицајем кнежевог писма из истог времена Чајки у ком предлаже Заха за будућег агента у Србији (А. Чарториски – М. Чајковском [март-април?] 1843, *истио*, s. 135; вид. М. Handelsman, *Polska polityka jugosłowiańska w latach 1840–1848*, „Bulletin de l’Académie Polonaise de Sciences et des Lettres“, Kraków 1929, s. 110–111.

⁶⁰ Извештај Чајковског, 16. VII 1843, BCz, 5486 IV, s. 250; А. Чарториски – В. Замојском, 18. V 1843, BCzEw, 3208, s. 57; М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 107.

војној команди скренута пажња као на активисту париског „револуционарног комитета“. Сада је пак јављао да је Звјерковски у споразуму са српском владом кренуо на путовање по Србији са задатком да придобије наклоност народа, а да ће затим кренути у Босну да тамо агитује међу хришћанским живљем. У извештајима Атанацковића (који је, истина, живео у Бечу, али је добијао вести из Србије) Звјерковски се представљао час као дописник „Српског улака“, час као агент који спроводи пропаганду против Русије и Аустрије и одржава везу између српске владе и кнеза Чарториског.⁶¹

На општу оцену мисије Звјерковског у Србији у одређеном смислу баца сенку прерано и самовољно напуштање Београда, премда су га на то, као што је речено, нагнале околности. Не може се рећи да ли би његово даље присуство у Београду довело до потпуно непредвидљивих и негативних последица. Како било, међутим, делатност Звјерковског-Леноара донела је мерљиве користи и резултате за даљи развој српске ствари, и то како у погледу српских интереса, тако и општих циљева и тежњи балканске политике Чарториског. Његови извештаји преломили су колебљив и неодлучан став кнеза Адама и његових сарадника непосредно после преврата и указали на потребу ширег ангажовања у српској кризи. Исти извештаји и дописи, слати већ из Цариграда, послужили су касније кнезу Адаму и Замојском у њиховим дипломатским корацима у корист Србије у Паризу и Лондону. Звјерковски се показао не само као проницљив посматрач и обавештајац, него је прекорачујући уске инструкције „власти“ постао инспиратор мноштва нових потеза. У том погледу унео је несумњиво и свој удео у настанак „Conseils“. Труд и напор Леноаров наишли су на признање у очима кнеза Чарториског. Изражавајући му своју захвалност, кнез је писао: „Са задовољством испуњавам ову обавезу са своје стране. Даће Бог да Ваша служба, милостиви господине, и Ваши напори уроде за нашу Отаџбину и Србију можда још важнијим користима од ових које већ имамо право да уживамо“.⁶² Чак ни по неочекиваном одласку Звјерковског из Београда, кнез није променио

⁶¹ Извештај Унгерхофера (копија), 20. IV 1843, АСАНУ, 9323, стр. 300; Извештај Атанацковића (копија), 17. V 1843, *истио*, стр. 159; вид. Р. Перовић, *Око „Начертанија“*, стр. 83; В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 103.

⁶² А. Чарториски – Л. Звјерковском (копија), 27. III 1843, BCz, 5411 IV, s. 143; вид. А. Cetnarowicz, *Misja L. Zwierkowskiego-Lenoira*, s. 755–756.

мишљење. Забранио је да се даље дискусије о овој теми, наложио је да му се подмири дуг и издаци за пут, па чак и да му се повећа плата.⁶³

Леноарове заслуге умео је да цени и његов наследник на месту београдског агента Фрања Зах. Кнезу Адаму је изјавио да његова мисија не би могла тако брзо да се развије да није „најбољег утиска“ које је у Београду оставио његов претходник и информација које му је пријатељски пренео.⁶⁴

ПРЕЛОМ У СРПСКОЈ КРИЗИ. УСТУПАК ПОРТЕ

Од марта 1843. године српска криза зашла је у одлучујућу фазу. Искристалисала се готово пуна подударност ставова руског и аустријског кабинета у односу на њено решење. У приближавању Аустрије Русији извесну улогу одиграло откривање веза пољске емиграције с актуелном српском владом. Уосталом, Чарториски ће касније написати писмо Замојском: „Био је у праву лорд Абердин да смо Србији учинили лошу услугу, а онај најпре је онај жутокљунац Црнобарац и њима и нама запаприо својим глупим писмом, које је препало Аустрију и отворило је за подбадања Москве како је српско и пољско питање једна иста ствар. Отад се Аустрија прикључила Москви *on lui a fait comprendre qu'au fond de la question serbe se trouve la question polonaise*“.⁶⁵

Турска се и даље одуширала прихватању руских услова за решавање кризе, стално рачунајући на подршку обеју западних сила. Заинтересован за брзо и мирољубиво окончање читавог проблема, Метерних је предузео кораке како би приволео Енглеску да усклади поступање с Русијом. Веровао је да ће стопама Енглеске кренути и Француска, те да ће на тај начин Турска, лишена последње шансе за подршку, бити приморана да попусти. Метерниху је пошло за руком да тај план спроведе бар у општим цртама, уосталом, уз активно учешће

⁶³ А. Чарториски – В. Замојском, 18. V 1843, BCzEw, 3208, s. 57.

⁶⁴ Ф. Зах – А. Чарториском, 8. XI 1843, BCz, 5390 IV, s. 70.

⁶⁵ А. Чарториски – В. Замојском, 26. V 1843, BCzEw, 3208, s. 64. Слично мишљење изражавао је Буркене (Б. Вјелогловски – А. Чарториском, [мај] 1843, BCz, 5411 IV, s. 319); вид. J. Brzozowska, *Z polityki wschodniej*, s. 172–173; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 102.

руског посланика у Лондону. Абердин је ценио Метернихово познавање балканске политике, указивао му поверење и знао да је аустријски канцелар располагао бољим информацијама о збивањима у Србији него он. Када је дакле аустријски посланик Нојман изнео аустријски став према српској кризи, указујући на нелегалан начин избора кнеза Александра и неопходност спровођења поновног избора, Абердин га је прихватио и ставио до знања да ће се Енглеска с тим у вези уздржати од мешања. При томе је додао је да је Порта поступила одвећ брзоплето признајући ново стање ствари у Србији.⁶⁶ У инструкцији од 20. марта Абердин је наредио Канингу сарадњу с аустријским послаником који је од своје владе добио специјална наређења. Из преговора које је водио с француским послаником Сен-Олером закључио је да је француски кабинет спреман да прихвати исту линију. Желео је ипак да у целој ствари сувише не окрњи султанов ауторитет и престиж. Био је стога за предузимање таквих мера које би омогућиле легализовање неправилног избора кнеза Александра, а да се притом искључи евентуалан поновни избор Обреновића.⁶⁷

Метерних је, уопште узев, био задовољан Абердиновим ставом (јер коначно је пропала идеја међународне медијације), премда му је замерао да не сагледава јасно српско питање, да се управља према сугестијама које му доставља Канинг, иначе подложен утицајима „турских, српских и пољских интриганата“, те да изражава извесне сумње када је у питању прецизност аустријских информација. На тај начин – тврдио је Метерних – ствара се повод за покушаје француске владе да иницира савез Француске, Енглеске, Аустрије и Пруске, усмерен против Русије. Кривицу за такво стање ствари – по мишљењу аустријског канцелара – делимично сноси руски кабинет који није журио с давањем неопходних објашњења владама Француске и Енглеске. Цар Николај – према Метерниху – држао се начела да не правда Енглеској и Француској своје потезе у турским питањима, а посеб-

⁶⁶ К. Метерних – Е. Клецлу (копија) и као прилог депеши копија извештаја Али-ефендије, АСАНУ, 9323, стр. 27–40; вид. В. Поповић, *Метернихова јолијшика*, стр. 187.

⁶⁷ Абердинова инструкција Канингу (копија), 20. III 1843, ААЕ, СРС, р. 293 н.; К. Метерних – Е. Клецлу (копија), 30. III 1843, АСАНУ, 9323, стр. 64. Коментаришући Абердинову инструкцију, Медем пише да се енглески министар одлучио да је пошаље како не би компликовао односе с Русијом (П. И. Медем – А. П. Бутењову [копија], 30. III 1843, *истио*, стр. 48–49); вид. Л. Ранке, *нав. дело*, стр. 372.

но му је било стало да се француски кабинет држи подаље од тих проблема.⁶⁸

Уверивши се да су јој Аустрија и Енглеска дале одрешене руке у преговорима с Турском, Русија је одлучила да појача притисак. На наредној конференцији руских и турских дипломатских представника, одржаној 2. априла, Бутењов је прочитао део последње депеше из Петрограда. Она је подржавала претходну оцену руске владе која се тичала промена у Србији и прецизирала њене захтеве. Русија је захтевала лишавање кнеза Александра престола и сазивање скупштине која је требало да изврши нови избор у складу с обавезујућим законима. Тражила је затим смену београдског паше и удаљавање Вучића и Петронијевића, које је сматрала за главне учиниоце преврата.⁶⁹

Све до тренутка стицања Абердинове депеше (тј. 8. априла) Порта и даље није губила наду у посредништво западних сила, утолико пре што су је у овом убеђењу учвршћивали Канинг и Буркене. Приклањање енглеске владе Метерниховом ставу одузело јој је и последњу шансу. Сада је само било питање на који начин прихватити захтеве Русије, а да уступак не буде одвећ понижавајући. У тој ситуацији Буркене и Канинг предочили су турској влади план који је уместо свргавања кнеза Александра с трона предвиђао његову добровољну, одговарајуће мотивисану оставку, смену Џамил-паше, али у форми обичног премештаја на други положај, као и позив Вучића и Петронијевића на консултације у Цариград. У случају избора неког од Обреновића, Порта би могла искористити право вета које јој припада. Када је, међутим, због Клецлове неодлучности и Бутењовљевог протеста овај план пропао, Турској није преостало ништа друго него да пристане на руске услове. Писмени одговор турске владе уручен је Бутењову у раније утврђеном року тј. 17. априла. Пропао је вишемесечни отпор Турске, Русија је тријумфовала доказујући још једном своју моћ на Истоку.⁷⁰ За Порту је то била

⁶⁸ К. Metternich, *Mémoires*, 6, S. 678–679; вид. В. Поповић, *Метернихови њоједни*, стр. 124.

⁶⁹ „Српске народне новине“, 4. V 1843, стр. 123; В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 86–87.

⁷⁰ Сумње које је енглеска влада износила у вези с правима Русије у Србији, као и Канингов став, изазивали су бојазан код Неселродеа који је с нестрпљењем очекивао исход разговора у Цариграду. Стога је вест о уступку Турске примио с великим олакшањем и уједно сатисфакцијом (*Lettres et papiers*, VIII, p. 207, 211, 213; В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 93).

горка лекција која је доказала да у случају конфликта с Русијом не може да рачуна на помоћ Аустрије и Енглеске. Постало је такође јасно да Француска, која је према Порти показивала највећу наклоност, није у стању да води самосталну политику на Истоку. Као резултат претрпљеног дипломатског пораза, Сарим-ефендија је почетком маја 1843. смењен, а његово место заузео је Рифат-паша. У истом периоду извршена је такође измена на положају команданта београдске тврђаве: Џамил-паша је опозван, а на његово место постављен Хафиз-паша.

Одлука Порте о уступку захтевима Русије изазвала је огромно узбуђење међу Србима и истинско запрепашћење у табору уставобранитеља.⁷¹ Осетили су се изневереним у својим надама, јер су до самог краја веровали у отпор Порте и подршку коју су јој пружале Француска и Енглеска. Још у априлу „про-уставобранитељска“ штампа писала је с пуним оптимизмом о току разговора о српском питању. Истицао се непоколебљив став Буркенеа и Канинга, њихова воља да одбране интересе Турске и Србије и намера да се сазове међународна конференција за регулисање сукоба. Вести из немачких новина о одустајању енглеске владе од српског питања и скори уступак Турске одбацивале су се као измишљене.⁷² Дипломатски пораз Турске доказао је да су њихови политички рачуни почивали на стакленим ногама.

Сасвим супротна расположења завладала су у табору обреновићеваца. Вести из Цариграда изазвале су ентузијазам и пробудиле нове наде. Извештавајући кнеза Михаила о попуштању Порте пред условима Русије, Антић је сматрао то фактичким окончањем актуелне владавине у Србији. Веровао је да ће новоименовани београдски паша који има широка овлашћења, укључујући и употребу силе, крајње строго поступити према Вучићу. Стога је молио кнеза да се потпуно ослони на своје моћне пријатеље: Вашченка, Бутењова и Ливена, од којих зависи добро његове ствари.⁷³

⁷¹ Извештај Кодрике, 24. IV 1843, ААЕ, СРС, р. 303–304; Ј. Антић – кнезу Михаилу, 10. V 1843, АС, ПО, 79/30; А. Николић – С. Книћанину, 13. V 1843, АСАНУ, 7051/66; вид. Н. Попов, *нав. дело*, стр. 192 п.

⁷² „Српски улак“, 11. IV 1843, стр. 13, 20; „Narodne novine“, 12. IV, 22. IV, 3. V 1843, стр. 114, 127, 138; „Српске народне новине“, 6. IV 1843, стр. 95.

⁷³ Ј. Антић – кнезу Михаилу, 19. IV, 26. IV, 10. V 1843, АС, ПО, 79/27, 79/28, 79/30.

Још док је на дужности гувернера био Џамил-паша могло се приметити извесно захлађење у односима између њега и кнеза Александра и српских власти. Од времена преврата паша је наине бранио различите испаде и акта насиља од стране Турака насељених у Србији, који су захтевали да им се гарантује привилегован положај у земљи. Српска влада је стрпљиво толерисала такво понашање, будући свесна да је управо подршци паше и Турске дуговала захвалност за своју власт. Поред тога, рачунала је све време на помоћ турских гарнизона стационираних у тврђавама. С друге стране, ипак није могла да се оглуши о расположење становништва, нарочито омладине која је била згрожена сервилним понашањем уставобранитељских вођа према Турској.⁷⁴

ПРОЈЕКАТ СЛАЊА НОВОГ АГЕНТА У СРБИЈУ

У рано пролеће 1843, не престајући пажљиво да прати развој догађаја на Истоку, кнез Чарторски се припремао за нове акције на Балкану. Независно од раније већ планираног пута Чајковског у Цариград, намеравао је да пошаље новог агента у Београд. Кнежев избор пао је на Фрању Заха, Чеха родом из Моравске, који се већ с јесени 1842. придружио његовом табору. Он је био добровољац у Новембарском устанку, велики ентузијаста и пријатељ Пољске, повезао се с пољском емиграцијом делећи са њом током низа година бурну судбину. У први мах нашао се у демократској странци, али касније, слично као и Чајковски, надахнут словенском идејом, запазио је веће разумевање за њу и боље перспективе деловања у странци окупљеној око кнеза Чарториског.⁷⁵ Крајем маја 1843. кнез Адам је указивао Чајки на Заха као најподеснијег кандидата за будућег агента у Србији. Веровао је не само у његова „чисто пољска осећања“, већ је шта-

⁷⁴ С. Узун-Мирковић, *Сјџари и нови „Устјавобранишџели“*, Београд 1894, стр. 14 п.; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 191; Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, стр. 23. Богићевић је писао кнезу Михаилу да се Турци сада жале на Вучића да им није испунио дата обећања и само их посвађао с царем и Аустријом (М. Богићевић – кнезу Михаилу, 14. IV 1843, АС, ПО, 79/138).

⁷⁵ Најопширније о Заховом животу и раду пише В. Жачек (V. Žáček, *František A. Zach*, Прага 1977; *Улоја Фр. А. Заха у Србији. Краишак ирејлед живоишне моноџрафије*, сепарат из: Глас ССLXL САНУ, Одељење историјских наука, 1, Београд 1974, стр. 153–196 – тамо је остала литература.

више био убеђен да „од њега нико нема срце приврженије словенским пословима уопште“. Надасве је код Заха ценио његово познавање послова везаних за јавну просвету, чијом је организацијом управо желела да се позабави тадашња српска влада. Веома корисним су се, најзад, могли показати блиски односи које је одржавао с бројним знаменитим словенским личностима у Аустрији.⁷⁶

Своје виђење дипломатске мисије агента у Србији Зах је изложио у облику извештаја (тачније – меморандума), који је с датумом 2. априла поднео Чарториском.⁷⁷ Указао је у њему на заједничке интересе који повезују Пољску и Србију у борби с истим непријатељем – Русијом. Савезник у тој борби – писао је – може бити Француска, те Србија ваља да тежи одржавању добрих односа са њом, више неголи с Енглеском, која у питањима турских Словена поступа у договору с Аустријом. Што се тиче Аустрије, Зах је држао да су њени интереси супротни интересима Србије. Аустрија – доказивао је – не може допустити да се на њеним јужним границама појави независна словенска држава, зато ће увек тежити слабљењу Србије. Па ипак, узимајући у обзир трговинске интересе, а нарочито слободну пловидбу Дунавом, Србија треба да избегава раскид односа с Аустријом. Кад је пак реч о односу Србије према Русији, Зах је у потпуности делио погледе Пољака да се Кнежевина Србија заједно с Турском, ослањајући се на Француску и Енглеску, па чак и Аустрију, мора супротставити утицају Русије. Предвиђао је могућност распада Отоманске империје, као и то да њено место у Европи заузме независна словенска држава; није међутим био за распад Турске намах, некаквим једним ударцем. Бунити Словене против Турске, тежити протеривању Турака из Европе – значило је по њему радити у корист Русије. Суштину своје делатности видео је, дакле, у подстицању Јужних Словена на узајамно зближавање и јединство, што је требало да буде гаранција њихове будуће независности. Пут до тог циља показивала је Србија као држава организована у цивилном и војном погледу, пружајући другим народима пример за углед и средоточје

⁷⁶ А. Чарториски – М. Чајковском [27. III 1843], BCz, 5411 IV, s. 135; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 110.

⁷⁷ Rapport à Monsieur le Prince Adam Czartoryski sur la mission d'un agent diplomatique en Serbie, BCz, 5390 IV, s. 33–41; M. Handelsman, *La Question d'Orient*, p. 33–38; V. Žáček, *Fr. A. Zach*, s. 45–46; Љ. Дурковић-Јакшић, *О почётку*, стр. 58 п.

њиховог будућег уједињења. Три елемента требало је да чине основу тог уједињења. То су били: јединство шефа државе, јединство цркве (на чије би чело стао црногорски владика), и национално јединство које се постепено остварује уз познавање и поштовање посебности и „провинцијских патриотизама“ у појединим земљама. На крају је Зах покренуо општа питања у вези с унутрашњом организацијом Србије. Ставио је акценат на унутрашње јединство власти, њену постојаност гарантовану кроз престолонаслеђивање, као и јединство цивилне и војне организације. Захтевао је одржавање сталне борбене готовости, али и способне администрације која би заслуживала народно поштовање.

Убрзо пошто је Зах уручио меморандум, Чајковски је припремио, уз учешће Замојског, инструкцију за београдског агента.⁷⁸ Требало је да крене на пут с писменим препорукама преко Беча за Београд. По доласку на место дужан је „савршено осматрити стање у Србији, подстицати их на истрајност и ослонац на сопствене снаге“, а затим обећати: „1. слање официра, 2. помоћ Његове Светлости у бригаама око кабинета и добијања новчане позајмице, 3. у случају рата најенергичније подржавање српске ствари“. Задатак агента било је саветовање Срба „да се споразумеју с црногорским владиком, Арнаутима, Бошњацима и аустријским Словенима“. Поред тога требало је да се стара о „слању угледнога Србина с потребним овлашћењима у Париз“, о „ступању у везу с Доном и Украјином“, о „припреми Запорожја“, као и о стварању козачког одреда у Србији. „Ако дође до рата с Турцима“ – гласила је инструкција – „само бранити се, тући се с њима, подбуњивати друге Словене и говорити Турској и кабинетима да делује у властитој одбрани против напада, силе [...]. Ако Московци или Аустријанци, или обе те државе започну агресију на Србију – бранити се у Србији и пренети рат у њихове земље према томе каква средства буду пружиле околности и какве се могућности буду имале“. Чајка је био за што хитније слање пољских официра у Србију, па чак, у случају потребе, за подизање зајма у ту сврху. Замојски је то одобравао,

⁷⁸ Инструкција за Заха (нацрт с исправкама Замојског), 12. IV 1843., BCz, 5486 IV, s. 211–214; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 111 (цитати нису увек прецизни).

али под условом да српска влада пошаље одговарајућу молбу с гаранцијом да ће надокнадити трошкове целе експедиције.

Иако су околности говориле у прилог брзом слању агента у Београд, у Паризу се одуговлачило с доношењем одлуке. С друге стране, тада се још није знало да је Звјерковски напустио своје место, а сем тога Замојски је истицао као начелну примедбу против Заха – то што није Пољак. У великој напетости и с нестрпљењем ишчекиване су вести из Цариграда о исходу руско-турских разговора о српском питању. Писма Олшевског, Робера и Садовског уносила су све већи немир у кнеза Чарториског и његове париске сараднике. Обавештавала су о растућем притиску Русије која је Турској поставила осмодневни ултиматум, претећи у случају одбијања њених услова прекидом односа, а према Олшевском, штавише, увођењем корпуса од 30.000 људи, стационараног на обалама Прута.⁷⁹

У то време сасвим су ослабили донедавно живи контакти Пољака с Радишићем. Он је изгубио поверење уставобранитеља који су га сумњичили за помагање противничкој странци. У марту је смењен с дужности секретара агенције, а на његово место послат је аустријски Србин Марковић.⁸⁰

МИСИЈА ЗАМОЈСКОГ У ЛОНДОНУ И НАСТОЈАЊА КНЕЗА ЧАРТОРИСКОГ У ПАРИЗУ

Ситуација је постала толико озбиљна да се кнез Чарториски без оклевања одлучио на енергичну акцију. Пала је одлука о готово истовременом отпремању Чајковског преко Београда у Цариград и Замојског у Лондон.⁸¹ Чајкин задатак требало је да буде подстицање на истрајност и отпор како Срба, тако и тур-

⁷⁹ А. Олшевски – М. Чајковском, 6. IV 1843., BCz, 5411 IV, s. 147; Л. Робер – М. Чајковском, 7. IV 1843., *истио*, s. 182; О. Садовски – М. Чајковском, 7. IV 1843., *истио*, s. 162.

⁸⁰ О. Садовски – М. Чајковском [март?], 27. IV 1843., BCz, 5411 IV, s. 176–177, 255; вид. „Српске народне новине“, 18. III 1843., стр. 74.

⁸¹ Чајковски у својим мемоарима пише како је тобоже иницијатива његовог повратка на Балкан потекла од њега самога. Наводно је од Риза-паше добио поверљиву вест о уступку Порте, а уједно и позив за долазак. Заједно с Чарториским отишао је Гизоу, који га је, верујући у Чајкину спретност, убеђивао [!] да одмах крене у Београд ради спасавања ствари. С пасошем на име Де Каноя и препорукама за Флаоа (француског посланика у Бечу), Кодрику и Буркенеа, Чајка је наводно требало да отпутује исте ноћи, пре него што вести из Цариграда стигну у новинске

ске владе. Међутим, мисија Замојског заснивала се на буђењу дубљег интересовања Енглеске за балканска питања, а нарочито на придобијању њене подршке за Србију. Препоручујући Замојског као „chargé d'affaires“ за српска питања, Чарториски је у писму Абердину скретао пажњу енглеском министру да решење српског питања може да има знатан утицај на стабилност Отоманског царства и мир у Европи. Очекивао је да би информације о Србији које је добио из сопствених поузданих извора могле да послуже енглеској влади за боље упознавање ствари.⁸²

Међутим, тек што је Замојски крајем маја и почетком априла допутовао у Лондон, стигла је вест из Беча: „Порта је пристала на услове Москве“. Упркос општем мишљењу које је владало у Форин офису, Замојски је сматрао да српски проблем ни издалека није решен и надао се да ће у то убедити енглеско министарство.⁸³ Вероватно је још рачунао на отпор Срба. Чарториски је за уступак Турске сазнао 3. маја из „Журнала де деба“. Примео је ту вест веома болно. Жалио је што је тако касно одлучио да пошаље Чајку и Замојског. У писму овом другом писао је: „[...] долазимо када је све већ одлучено“. Мучиле су га стрепње „да ли ће после овакве, како се проносе вести, брзе и потпуне предаје Порте, Србија посумњати у себе, да ли ће се супротставити, да ли ће бар покушати да се усправи, да се оправда итд. [...] да ли ће дати времена Чајковском да дође, види и помогне“. Заваравао се да „можда и Порта жели тај отпор Србије, можда јој је то тајно ставила до знања“. У сваком случају, кнез је сматрао да не треба одустати од предузетих напора ради „просветљења кабинета“.⁸⁴

У то време пристигле су непосредне информације од цариградских сарадника о резултатима дипломатских преговора о Србији. Робер је извештавао о детаљима око уступака Порте. Упућивао је при томе речи критике западним владама које су се с изузетном равнодушношћу понеле према тако битном питању и напустиле српски народ који је од њих очекивао помоћ. Скретао је посебну пажњу на улогу коју је у томе одигра

редакције. (*Записки М. Чајковског*, 95, с. 214; Љ. Дурковић-Јакшић, *О почешку*, стр. 47).

⁸² А. Чарториски – В. Замојском (копија), 29. IV 1843, BCz, 5404 IV, s. 133.

⁸³ В. Замојски – А. Чарториском, 3. V 1843, BCzEw, 1582, s. 1049.

⁸⁴ А. Чарториски – В. Замојском, 4. V 1843, BCzEw, 3208, s. 33–35.

ла Енглеска. Истицао је да Канинг, кога је његова влада упркос личном мишљењу приморала да подржи став Русије и Аустрије, намерава да поднесе оставку. Робер је, као и Чарториски, размишљао о томе шта ће урадити Срби: да ли ће се помирити с одлуком Порте или ће пак пружити отпор у неравноправној борби? Закључио је да кад би у овом другом случају западне владе препустиле Србију на милост и немилост, то значило истоветну издају као и према Пољској. Олшевски се, напротив, није превише узрујао због попустљивости Турске, јер је веровао да се Срби неће предати и да ће у случају руске интервенције ступити у борбу, што може само да послужи Пољској.⁸⁵ Речи Зубана о спремности Србије на одбрану својих права силом и Николајевићево уверавање у обављање припрема у том погледу, како у Србији, тако и у суседним земљама, уливале су оптимизам активистима Отела Ламбер и допуштале да верују како ће Чајка „доћи на време, пре но што се одиграју коначни догађаји [...] и да ће Срби бранити своја права“.⁸⁶

Пре него што је Замојски успео да допре до Абердина, српско питање постало је предмет дискусије у енглеском парламенту. Дана 5. маја Абердин је одржао говор у ком је подржао став Русије, прихватајући као оправдане њене протесте против, како је тврдио, преврата извршеног помоћу интрига и злоупотреба током избора.⁸⁷ Пред Замојским је, дакле, стајао тежак задатак: требало је да на неки начин убеди енглеског министра да промени мишљење. Ипак, већ у првом разговору с њим (11. маја), постигао је изванредан успех. Није дозволио да га збунује Абердинова тврдња да су Пољаци учинили медвеђу услугу Србима, јер је Аустрија, откривши њихове везе, отворено стала на страну Русије. Трудио се да укаже на непријатељство

⁸⁵ Л. Робер – М. Чајковском, 17. IV, 27. IV 1843, BCz, 5411 IV, s. 185–186, 217–219; А. Олшевски – М. Чајковском, 16. IV 1843, *истио*, s. 163 n.

⁸⁶ А. Чарториски – В. Замојском, 11. V 1843, BCzEw, 3208, s. 46 n.; о. Садовски – М. Чајковском, 27. IV 1843, BCz, 5411 IV, s. 221–227.

⁸⁷ Иступање енглеског министра наишло је на оштру критику дневника „The Tablet“, који је ту ствар искористио за фронтални напад на владу, пребацујући јој због кукавичлука према Русији. Превод чланка из листа „The Tablet“ објавио је „Trzeci Maj“ (*Sprawa serbska*, „Trzeci Maj“, 27. V 1843, s. 576). Абердинов говор изазвао је узбуђење и у српској штампи. „Српске народне новине“ биле су увређене јер су Срби названи „полуварварима“ и са жаљењем констатовале да се Енглеска не сналази у целој ствари („Српске народне новине“, 28. V 1843, стр. 151). Сасвим другачији био је говор лорда Бомона (W. Zamoyski, „Notes sur le discours de Lord Beaumont“, 5. V 1843, BCz, 5404 IV, s. 146–150).

Аустрије према Србији, демантовао Фонбланкове клеветничке извештаје, хвалио врлине кнеза Александра и бранио Вучића и Петронијевића. Саслушавши га с пажњом, Абердин је изјавио да ће „одсад другачије гледати на Србију и људе који данас њоме владају“. Обавештен о току разговора, Чарториски није крио радост. „То је итекакав успех“, писао је хвалећи свог сестрића. „Сада је важно да после промењеног мишљења наступе и последице.“ По кнежевом мишљењу, требало је да Абердин одмах пише у Цариград, Петроград и Београд, а пре свега да предузме блиску сарадњу с Француском.⁸⁸ Говорећи о заузимању Замојског у Лондону, а нарочито у оцени његових резултата, не треба ипак заборавити да смо препуштени готово искључиво његовим извештајима и кореспонденцији. У званичним дипломатским списима енглеског министарства спољних послова нема трага приватним разговорима Абердина и Замојског.

Чарториски је са своје стране одлучио да се упути Гизоу да му изнесе најновији извештај из Лондона и Србије и убеди га да пружи подршку Србији. Ипак, није био примљен и због тога се жалио Замојском: „[...] не знам зашто је Гизо према вама био добар, а чини се да има нешто против мене“. Тај проблем ускоро ће се разјаснити. У међувремену кнез није одустајао. Слао је шефу француске владе извод из писма Замојског о разговору са Абердином, писмо Замојског службенику Министарства спољних послова Пјеру Сентра, као и изводе из „Српских новина“ и дописа из Цариграда. Из садржаја ових извода и преписке видела се одлучна воља кнеза Александра и целе Србије да се одупру захтевима Русије, да одлучно бране своја права и егзистенцију. Требало је да српски агенти код Порте обавесте турску владу о том одлучном ставу народа, а сем тога у Цариград је послат протест против уступака Турске у корист Русије. У Србији су вршене припреме за одбрану. Вучић и Петронијевић уопште нису намеравали да се одрекну својих положаја, уосталом, против тога је био и кнез Александар. Српска влада била је убеђена да ће јој Француска бити наклоњена и пружити јој потребну помоћ.⁸⁹ Осим тога, Чарториски је предао Замојском

⁸⁸ А. Чарториски – В. Замојском, 15. V 1843, BCzEw, 3208, s. 49–51; *Jeneral Zamojiski*, IV, s. 272 n.

⁸⁹ А. Чарториски (својеручно) – Ф. П. Гизоу, 18. V 1843, BCz, 5411 IV, s. 315. [А. Чарториски] Изводи из двају писама: из Београда 6. IV и Цариграда 26. IV 1843, *истио*, s. 317–318; А. Чарториски – В. Замојском, 18. V 1843, BCzEw, 3208, s. 57.

последња писма Звјерковског о ситуацији у Србији, надајући се да ће их овај добро искористити. „Ствар је добро припремљена“, писао је, „прве вести из Србије су добре. Сада само треба да дође до извршења, да би сиромаш Кано [Canneaux, псеудоним Чајковског – А. Ц.] срећно стигао“.⁹⁰

Чајковски је на пут на Исток кренуо 2. маја. Пут га је водио кроз Лион, Женеву, Шафхаузен и Инсбрук до Беча. Вести о капитулацији Турске које је прочитао у француској и немачкој штампи, помало су га поколебале, али и поред тога није одустао од своје мисије. Из коментара у немачкој штампи избијао је исти тон: тврдили су да сва добра воља и настојања ништа неће вредети ако народ нема жеље да се брани. Чајка је пак мислио „да раније изречена добра воља кабинета може да роди сентимент за одбрану“.⁹¹ Прочитавши у листу „Национал“ („Le National“) од 2. маја да Кодрика „има жестоке свађе“ с Унгерхофером због извесне особе која има сумњиву протекцију, бојао се да је реч о Леноару: „Било би врло лоше“, писао је кнезу, „кад би се он сад удаљио“.⁹² Није знао да је Леноар већ три недеље боравио у Цариграду.

После краткотрајног запрепашћења у Србији, изазваног вешћу о прихватању руских услова од стране Порте и неочекиваним ставом великих сила, завладао је борбенији дух. У редовима уставобранитеља дошло је до опште мобилизације. Још пред крај априла кнез Александар и истакнуте вође владајуће странке свечано су потписали акт који је говорио да ће заједно до краја бранити права српског народа. Кнез је додуше 25. априла понудио Порти своју оставку, а убрзо су то учинили и Вучић и Петронијевић, али је та чињеница чувана у највећој тајности. Турска влада очекивала је царев одговор на своју молбу да се власт остави у рукама кнеза Александра, дајући тиме кнезу довољно времена да се припреми за евентуалне нове изборе и обезбеди себи победу. Управо томе требало је да послужи предстојеће кнежево путовање по земљи. Поновљени Хафиз-пашин захтев да се Вучић и Петронијевић удаље из Србије наишао је на отпор обојице српских министара. Покушавали су да објасне паши да би њихово одсуство из земље сигурно довело до

⁹⁰ А. Чарториски – В. Замојском, 18. V 1843, BCzEw, 3208, s. 59.

⁹¹ Извештај Чајковског, 9. V 1843, BCz, 5411 IV, s. 267–269; А. Чарториски – В. Замојском, 15. V 1843, BCzEw, 3208, s. 49 п.

⁹² Извештај Чајковског, 5. V 1843, BCz, 5411 IV, s. 236.

избијања нових смутњи и немира. Кодрика је такође мислио да би преураћен одлазак обојице српских вођа имао трагичне последице по очување реда и мира у Србији, које су само они кадри да одрже. У вези с тим сматрао је да су дужни да и даље остану на челу владе док не стигну дефинитивне одлуке из Петрограда у вези с кнезом Александром, односно док Турска не предузме неопходне кораке за очување реда у Србији. Српска влада је такође покушавала да испита право мишљење Аустрије, која је званично најавила да ће остати неутрална у вези с питањем поновног избора кнеза и да не намерава да се меша у унутрашње ствари Србије.⁹³

Може се рећи да српска влада, уопште узев, није одлучно одбацила услове Порте, али није ни журила да их реализује, отежући и смишљајући начине изласка из тешке ситуације. Код неких уставобранитеља владало је убеђење да чак и када би поновни избори постали неизбежни, а имајући у виду чињеницу да је учешће породице Обреновић у њима искључено, нови избор кнеза Александра био би само формалност.⁹⁴ Како се касније показало, искључивање Обреновића уопште још није било готова ствар. Непрестано су се држали тајни састанци и саветовања на којима се дискутовало како поступити у случају да Турска пожели силом да примора Србију да прихвати услове које јој је наметнула Русија. Најбурнији ток имала је заједничка дебата чланова владе и Савета у ноћи између 15. и 16. маја. Велика већина окупљених изјаснила се тада за предузимање неопходних корака у припремању за оружани отпор у случају турске војне интервенције. Требало је да кнез Александар на крају свог пута отпутује у Крагујевац, где би били прикупљени топови и муниција. Тамо су хтели да преселе и централне органе власти. Осим тога, предвиђено је и стављање државне благајне на располагање Вучићу. Посебну пажњу заслужује парола изазивања општег устанка хришћана на Балкану коју су истакле српске вође. Због тога су јачани ранији и успостављани нови контакти с националним активистима, нарочито у Босни,

⁹³ Извештај Кодрике, 3. V 1843, ААЕ, СРС, р. 307; Книћанин – Министарству унутрашњих дела, 17. V 1843, АСАНУ, 7051/68; „Trzeci Maj“, 27. V 1843, s. 586; вид. Н. Попов, *нав. дело*, стр. 145.

⁹⁴ Извештај Атанацковића (копија), 19. IV 1843, АСАНУ, 9323, стр. 145. „Српски улак“, 16. V 1843, стр. 33–34; *Прейиска Илије Гарашанина*, I (1839–1849), ред. Г. Јакшић, Београд 1950, стр. 32.

Хрватској, Крајини и каснијој Војводини.⁹⁵ Против оружаног отпора био је, изгледа, Петронијевић који је још раније рекао Леонару да би „почињати рат с Турском било бацање Србије у руке Москве, самоубиство“.⁹⁶

У Лондону је Замојски, подстакнут резултатом првог разговора с Абердином, показивао све већу иницијативу. Пробио се до премијера Пила, придобио Бомона и Дизраелија за своја настојања.⁹⁷ Независно од Чајкине мисије, доноси одлуку о успостављању непосредне преписке с Петронијевићем, служећи се енглеском дипломатском поштом. У првом писму од 20. маја труди се да прикрије непријатан утисак који је морала изазвати Абердинова изјава од 5. маја; правда његово понашање недостатком познавања балканске проблематике, а нарочито непознавањем правих намера Аустрије чија је политика усмерена против Србије. Замојски је објашњавао да су на однос енглеске владе према српском питању такође имали утицај извештаји енглеског конзула који су предочавали лажну слику унутрашње ситуације у Србији. Тврдио је затим да се као последица његовог разговора с Абердином променило гледиште енглеске владе, што су једногласно могли да посведоче посланици Француске и Турске.⁹⁸ Као потврду тог става Замојски је навео конкретан пример: „Као последица примљених вести“, писао је, „влада је у сагласју с Портом захтевала да се Цар задовољи поновним избором Вашег драгог кнеза Александра, уз изузеће Милошеве породице, и Русија је у свом одговору пристала на тај предлог“. А даље, као да жели да охрабри Србе, додао је: „То треба да буде доказ да се Цар неће усудити да проширује своје захтеве до крајњих граница, јер нема одговарајућу моћ да примора на њихово испуњавање, у шта су се западне владе сада увериле“.⁹⁹

⁹⁵ Ј. Ненадовић – Л. Зубану (копија), 2. VI 1843, BCz, 5404 IV, s. 178. Превод писма аустријског конфидента [Симоновића?], 18. V 1843 АСАНУ, 9323, стр. 173; *Прејиска Илије Гарашићина*, стр. 33, 35; V. Vučković, *Prilog proučavanju postanja „Načertanija“ (1844) i „Osnovnih misli“ (1847)*, „Jugoslovenska revija za međunarodno pravo“, VIII, 1961, стр. 60 n.

⁹⁶ *Jeneral Zamojski*, IV, s. 283; вид. А. Ивић, *нав. дело*, стр. 100.

⁹⁷ В. Замојски – Р. Пилу, 14. V 1843, BCzEw, 1526; *Jeneral Zamojski*, IV, s. 277.

⁹⁸ В. Замојски – А. Петронијевићу [на руке Леноару], 20. V 1843, BCz, 5411 IV, s. 327–330; и концепт писма, BCzEw, 1526; вид. „Trzeci Maj“, 27. V 1843, s. 586.

⁹⁹ В. Замојски – А. Петронијевићу (копија – друга верзија напред споменутог писма), 20. V 1843, BCz, 5404 IV, s. 135.

Абердин ће се ипак успротивити слању овог писма дипломатском поштом.

Међутим, у Паризу кнез Чарториски никако није могао да дође до Гизоа. Трудио се да ствара благоданно мишљење о Србији међу чиновницима Министарства спољних послова. Прве кораке предузео је код већ провереног Сентра који се управо вратио у Париз. Ипак, веће је наде и даље полагао у дипломатску акцију коју је водио Замојски. Зато му је послао меморандум који је израдио Зах и који је изискивао још дораде, али је садржао вредне одломке који су могли бити од користи у разговорима с енглеским политичарима. Посебну пажњу кнез је посветио оном делу (који је, уосталом, дописан на његов захтев) у коме се налазио „закључак из уговора да Москва нема права да се меша у српске послове, као што има у односу на Молдавију и Влашку, те да се нелегално намеће између Турске и Србије“.¹⁰⁰ Иако су вести из немачке штампе дозвољавале кнезу Адаму да верује да Срби „неће одмах пасти на колена [...], да ће се добро показати“, ипак је упорно захтевао од Замојског да се из Лондона пошаљу „бар делимично повољне инструкције“ у Београд, Беч, Цариград и Петроград. Недостатак вести од Чајке испуњавао га је зебњом за судбину свог агента, утолико више што је сада имао на уму удвостручену будност аустријске полиције.¹⁰¹

И када је много тога указивало на то да српско питање може кренути повољним путем, из Цариграда су пристигле неочекиване вести о „капитулацији Србије“. Робер је писао да је српска влада, напуштена од свих, чак и од Француске, одлучила да се покори одлукама Порте, да су одређени нови избори, а да Вучић и Петронијевић треба да отпутују у Цариград да би дали објашњења. Нови избори – једина шанса која је преостала Србима – били су, по његовом мишљењу, слаба нада, пошто ће Русија својим притиском утицати да они донесу победу Обреновићима које је подржавала. Садовски и Вјелогловски су, осим тога, извештавали о атмосфери потиштености међу Србима у Цариграду због разочарења у Француску и Енглеску. Зубан, знајући за Милошеве сплетке и тајну подршку коју је Метерних пружао старом кнезу, почео је да губи веру у

¹⁰⁰ А. Чарториски – В. Замојском, 11. V и 20. V 1843, BCzEw, 3208, s. 45, 53; Fr. Zach, „Mémoire sur les affaires politiques de la Serbie“, мај 1843, BCz, 5658 IV, s. 30–36.

¹⁰¹ А. Чарториски – В. Замојском, 20. V, 23. V и 26. V 1843, BCzEw, 3208, s. 54, 61, 63.

могућност одржавања кнеза Александра на престолу. У случају да тренутни кнез не би био поново изабран, предвиђао је свој одлазак у Париз. Заједно са Симићем намеравао је да напише писмо кнезу Чарториском с молбом за савет и упутство.¹⁰²

Вјелогловски који је тек недавно стигао у Цариград, покушао је да преузме на себе терет разговора са Зубаном и Симићем јер, како је писао, Звјерковски „заједно са Србима у првом заносу проклиње Француску, Енглеску и читаву дипломатију“. Одговарајући даље на негодовања српских агената на рачун западних сила, објашњавао је „да би нашли подршку да су умели да бране своја права“, те да би у случају руске оружане интервенције Француска и Енглеска „из обавезе и интереса морале да их подрже“.¹⁰³

Вести које су послали цариградски кореспонденти биле су одраз владајућег мишљења тамошњих дипломатских кругова почетком маја и, као што је већ поменуто, нису увек одговарале стварности. Није искључено да је Порта, примивши поверљиву вест о оставци кнеза Александра и Вучића и Петронијевића, схватила то као најаву потпуног покорвања Србије својим одлукама или се пак задовољила неким општим уступцима српске владе и свесно ширила верзију о њеној потпуној покорности – да би умирила Русију и Аустрију.

По пријему писама из Цариграда, кнез Чарториски је у почетку изгледао сломљен неповољним новостима. Чајковски је најме могао да допутује у Београд прекасно, када победи Милошева странка, а писма Замојског могла су да стигну до српских вођа такође у тренутку када су ови већ изгубили своје положаје. Поред тога, кнез је сазнао за то пред посету Гизоу, најављену за 27. мај. Делећи ова тужна размишљања са Замојским, писао је: „[...] не очекујем да би се српско питање у овом тренутку могло побољшати, можда с временом; сувише је запуштено, па је нагло пропало“. То, међутим, уопште није значило да кнез Адам треба да прекине започето деловање. Неки урођени инстинкт, као и велико искуство, налагали су му да одржи макар и слабу наду „да је можда капитулација Србије само привидна, само да би се добило на времену, а не да би пала на колена

¹⁰² Л. Робер – М. Чајковском, 7. V, 17. V 1843, BCz, 5411 IV, s. 255–260, 309–310; о. Садовски – М. Чајковском, 7. V 1843, *истио*, s. 245; Б. Вјелогловски – А. Чарториском, [почетак маја] 1843, *истио*, s. 319–321.

¹⁰³ Б. Вјелогловски – М. Чајковском, 17. V 1843, *истио*, s. 311–312.

и бацила оружје“. Размишљајући о томе, долази се до закључка да би Абердин у случају да се Србија преда „морао да се позабави њоме утолико пре што је она кренула више за његовим, него нашим виђењем“.¹⁰⁴ Убрзо ће вести из немачке штампе о опирању Вучића и Петронијевића турском захтеву за њихов одлазак улити нову наду у срце Чарториског и његових сарадника. „То би био добар почетак“, мислио је кнез, прихватајући се посла с новом енергијом. Не верујући више много у иницијативу Француске, целу своју пажњу усмерава ка Енглеској очекујући од ње конкретну подршку за српско питање. Отада скоро свакодневно пише Замојском, снабдева га материјалом и преписком с Истока, преноси мишљења и даје упутства.

Пред крај маја кнез Адам је послао по сестрићу белешку о „садашњој нужди Србије“.¹⁰⁵ У њој је дао оцену актуелног стања српског питања позивајући се на Абердиново промењено мишљење и погледе. Држао је да је у оба могућа случаја, тј. и ако се Србија буде и даље одупирала извршавању турско-руских одлука, и ако попусти, Европа дужна да јој пожури у помоћ. У тренутној ситуацији за најбитније потребе Србије сматрао је: подржавање одлуке која искључује породицу Обреновића из избора на кнежевски престо, осигуравање поновног избора Александра Карађорђевића и обезбеђивање да он по свом нахођењу бира министре и више чиновнике. Чарториски је узимао у заштиту Вучића и Петронијевића, сматрајући за бесправан руски захтев за њихово удаљавање. Одговарајуће инструкције – писао је даље кнез – треба да се пошаљу енглеском и француском посланику у Цариград, Беч и Петроград, а функције агента у Београду треба да се повере људима који би добро служили Србији. Кнез је оштро напао Русију за узурпирање права у односу на Србију која није признавао ниједан билатерални уговор, приговарајући при томе другим силама што су пристајале на такво стање ствари. По његовом мишљењу, имајући у виду обе могућности понашања Срба, требало је усклађивати кораке у зависности од тога која од њих превагне.

Посета Чарториског Гизоу, 27. маја донела му је само нова разочарења. Делимично је објашњавала откуда хладан однос

¹⁰⁴ А. Чарториски – В. Замојском, 26.V, 27.V 1843, BCzEw, s. 63 n., 71.

¹⁰⁵ Note personnelle du Prince Czartoryski, 27. V 1843, BCz, 5404 IV, s. 171–177; M. Handelsman, *La Question d'Orient*, p. 26–28.

француског министра према њему. Гизо га је позвао к себи хотећи да разјасни питање тобожњег писма кнеза Александра Абердину о коме га је обавештавао Сен-Олер у приватној преписци. За време разговора с француским послаником Абердин се позивао на писмо кнеза Александра у коме је овај наводно „написао да има уверавање господина Гизоа у спремност да подржи Србе и да их [...] Гизо преко кнеза Чарториског подстиче на одбрану, што им је кнез Чарториски [...] наводно ставио до знања“. Кнез Адам је наравно све порекао. Слутио је у томе неку сплетку енглеског конзула. Тражећи од Замојског исцрпно испита те смицалице, тврдио је: „[...] ми смо у преписци увек избегавали да пружамо било какве наде у помоћ Француске, а још мање да дајемо савете у њено име, говорили смо [...] о потпуно равнодушној и пасивној наклоњености“.¹⁰⁶ Замојски је, старајући се да разјасни питање поменутог писма, пошао право Сен-Олеру, али овај се није сетио да је Абердин, излажући његов садржај, поменуо име Чарториског. Замојски је из тога закључио да је дошло до неке грешке. Што се тиче савета Србима који су их подстицали на отпор и стварали код њих наду у помоћ Француске и Енглеске, Замојски је тврдио да му је Абердин стварно говорио о томе, али да је сам то увек негирао.¹⁰⁷ У сваком случају, ова ствар била је својеврсно упозорење Пољацима. Кнез Чарториски би више волео „када пријатељи у Србији не би трапаво изјављивали да их ми уверавамо у наклоност и помоћ овдашњих дворова док се ти дворови у ствари још нису ни изјаснили“, и даље је додао: „[...] треба их упозорити и поучити да те плашљиве дворове треба мало-помало укључивати“.¹⁰⁸

Из посете Гизоу Чарториски је, дакле, изашао без икакве наде у активније ангажовање француске владе у српско питање и без наде да ће је наговорити да сарађује с Енглеском. О разговорима с Абердином француски посланик је писао само у приватним писмима. Како се чини, ни сам Гизо није придавао већу

¹⁰⁶ А. Чарториски – В. Замојском, 27. V 1843, BCzEw, 3208, s. 69–70. У вези с овом темом уп.: Ф. П. Гизо – О. Ш. Флаоу, 27. V 1843, Archives National-Paris, Archives Privée, 42, AP, v. 9 (препис извора уступио нам је Х. Х. Хан); Mémoire historique sur la question de Serbie. Malentendu causé par des Polonais, 1. VIII 1844, AAE, Mémoires et documents, t. 59, p. 220.

¹⁰⁷ В. Замојски – А. Чарториском, [јуни] 1843, BCzEw, 1584 а.

¹⁰⁸ А. Чарториски – В. Замојском, 28. V 1843, BCzEw, 3208, s. 77.

важност писмима у којима је обавештаван о Абердиновим разговорима са Замојским, јер није веровао ономе што је Замојски говорио. Споменуте Абердинове претензије, изнете на рачун француске владе која је наводно обећавала подршку Србији и Турској и хтела да у то укључи Енглеску, учиниле су Гизоа још више „неумољивим“ и ненаклоњеним заузимањима кнеза Чарториског.¹⁰⁹

Најразговорније је тадашњи став Француске према српској кризи изразио Сентра. Тврдио је да се у Паризу српско питање сматра свршеним и да не треба бити у заблуди око предузимања неке конкретне акције француске владе. Додао је уз то да је Замојски преценио успех својих разговора у Лондону.¹¹⁰ На жалост, то је била горка истина која је кнезу Адаму наметнула потиштену рефлексију: „Бојим се да ми, и сами обманути, не обмањујемо Србе надама које овдашње владе уопште неће реализовати и да то не буде повод жалбама на нас“.¹¹¹ Читајући Леноарово писмо из Цариграда, кнез је тек тад схватио да је његов агент у Београду отишао предалеко и да је лоше интерпретирао инструкције „власти“, обећавајући Србима превише од Француске. „Чини ми се“, писао је Замојском, „да је Леноар тако поступио с нашим инструкцијама и да је наше пријатеље заваарао надом у стварну помоћ Француске, иако смо писали само о њеној унутрашњој наклоности“.¹¹² Иако свестан не сасвим искреног поступања Абердина и Сен-Олера према Замојском, упорно је понављао свом сестрићу да не посустаје у напорима, верујући да је „Једна реч Л. Абердина довољна да промени слику ствари код 3 двора“ као и да ће „Француска поћи [...] за Енглеском и подржати Абердина“. Чарториског је у то убедио Буркене који је, иако је видео недостатак искренности у понашању Абердина и његов страх од Русије, тврдио да „свака иницијатива треба да крене из Лондона“.¹¹³ По кнежевом мишљењу, требало је упутити енглеску владу да тиме што не показује довољно разумевања за

¹⁰⁹ Бирке тврди да Гизо заправо није придавао већи значај писмима из Лондона у којима му је јављано о разговорима Абердина и Замојског, јер није веровао речима Замојског. (E. Birke, *Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert*, Köln 1960, S. 115); вид. *Jeneral Zamoyski*, IV, s. 277.

¹¹⁰ П. Сентра – А. Чарториског, 27. V 1843, BCzEw A. J. Czartoryski. Korespondencja osób różnych.

¹¹¹ А. Чарториски – В. Замојском, 28. V 1843, BCzEw, 3208, s. 79.

¹¹² А. Чарториски – В. Замојском, 27. VI 1843, *истио*, s. 113.

¹¹³ А. Чарториски – В. Замојском, 28. V 1843, *истио*, s. 73–80.

српско питање ради против општих поставки своје политике, убрзава пропаст Турске и допринети порасту руских утицаја на Балкану.

У наредном разговору с Абердином (10. јун) Замојски је приметио извесну крутост у ставу енглеског министра. Абердин није одобравао оклевање Срба с реализацијом турско-руских одлука. Поновио је своју оптужбу на рачун Вучића и Петронијевића и није веровао изјавама Замојског да је Србија лојална Турској. Све своје наде у уравнотежавање утицаја Русије на Истоку полагао је у Аустрију, која га се, како је тврдио, више тицала него Турска.¹¹⁴

Та крутост у Абердиновом ставу изазвана је, можемо претпоставити, писмом које је половином маја Метерних упутио посланику у Лондону Нојману. То опширно писмо с објашњењем става Аустрије према српском питању у контексту међународне ситуације требало је да послужи шефу британске дипломатије у одбрани од напада опозиције. Метерних је још једном оштро критиковао преврат у септембру 1842. који је изазвала, како је тврдио, група великаша због сопствене користи и подвукао је да им је помоћ у одржавању на власти обећала пољска емиграција. И Русија је одлучила да у исто време у Лондону предочи меморандум којим образлаже своја права на мешање у унутрашње ствари Србије. Желећи да отклони неповерење енглеске владе према источној политици Русије, Неселроде је предлагао Метерниху да објави тајни руско-аустријски споразум потписан у Минхенгрецу 1833. године, који се тицао гарантовања интегритета Турске. Аустријски канцелар ипак није прихватио тај предлог, објашњавајући да је обавештавање Енглеске о споразуму било умесно две године раније, тј. у тренутку када је актуелни кабинет преузео власт. Сада пак, тврди Метерних, тај корак уопште не би отклонио неповерење Енглеске према Русији.¹¹⁵

Замојски је одлучио да од српских вођа сакрије колебљивост Абердинових погледа. Писао је и даље Петронијевићу о непромењеном „расположењу“ енглеске владе која очекује од Срба или њихово безусловно покорвање или „непобитне доказе

¹¹⁴ В. Замојски – А. Чарториском, 10. VI 1843, BCzEw, 1584 а. Извод из истог писма, BCz, 5404 IV, s. 196–203; *General Zamoyski*, IV, s 279–282.

¹¹⁵ F. Martens, *Recueil*, IV/I, p. 537–538; G. H. Bolsover, *Nicolas I and Partition of Turkey*, „The Slavonic and East European Review“, 27, 1948, p. 124–125; В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 92 п.

[...] о чврстости, јединству и трезвености“. Истовремено је хвалио верност и приврженост народа кнезу Александру, као и мудро понашање владара који није журио са уклањањем својих искусних министара. Узимајући у обзир намеру Русије да завади Србе са султаном и аустријском владом и чињеницу да су западне силе препустиле Аустрији улогу стражара статуса кво на Балкану, Замојски је дао Србима следећи савет: „[...] непоколебљива верност Султану треба да буде основа свих ваших одлука и она је штит ваше безбедности од сплетака ваших непријатеља [...], с друге стране, успећете сигурно да измирите одбрану својих националних права, уколико их неко буде угрожавао, с дужним поштовањем мира ваших суседа“.¹¹⁶

Кнез Чарториски се с пуним признањем изјашњавао о делатности Замојског у Лондону. Мада му је оставио знатну слободу, када год је требало, одлучно је интервенисао, уносећи исправке у његову преписку са српским активистима, дајући савете и упутства. Обраћао је пажњу нпр. на то да је „онај ко пише [тј. Замојски] помало у сукобу са самим собом“, јер с једне стране критикује предају Срба и упућује их на отпор, а с друге истиче очување верности према султану и нужност ослањања на Порту. По кнежевом мишљењу, савети из закључка треба да буду прецизнији да не би били погрешно протумачени као што се то десило у случају Звјерковског, и да не би „давали више наде него што се може имати у помоћ и добру вољу Енглеске“.¹¹⁷

У ситуацији покорвања Србије одлукама Порте (већ се знало за абдикацију кнеза Александра), Чарториски је за најважнији задатак сматрао поновни избор кнеза Александра, што би био доказ да су Срби „доследни, сложни и да се у њих може поуздавати“, као и успостављање јаке владе састављене најбоље од истих људи, тако да све остане „у суштини како је било“. Западним кабинетима требало је редом објаснити да проблем отпора Срба више не постоји, да су се покорили Порти, али не и Русији. У Отелу Ламбер су тада тврдили да је тај корак у сваком погледу био оправдан и да је само показивао њихову „политичку мудрост“. Покорвајући се, наиме, султановој вољи избегли су рат са својим сувереном и пореметили редове Русије, која не

¹¹⁶ В. Замојски – А. Чарториском (концепт), 15. VI 1843, BCzEw, 1526; исто (копија друге верзије), 16. VI 1843, BCz, 5404IV, s. 247; В. Замојски – А. Чарториском, 13. VI 1843, BCzEw, 1526.

¹¹⁷ А. Чарториски – В. Замојском, 27. VI, 1. VII 1843, BCzEw, 3208, s. 114, 121.

би пропустила да искористи такав конфликт за своје освајачке планове.¹¹⁸

Замојски је снажно истакао ту лојалност Срба према Порти, а у разговорима са Абердином указивао на то да за њихово понашање треба захвалити савету Пољака. Упитан од Палмерстона, који је намеравао да у име опозиције српско питање изнесе на парламентарну дебату, Замојски је размишљао да ли да се њиме послужи да „заплаши“ Абердина. Демаскирајући пред енглеским министром стварне циљеве руске политике, храбро га је користио због подлегања мишљењу руских дипломата и захтевао смену конзула у Београду, на чијем би месту најрадије видео Рива. Замојски је такође уручио материјале и сугерисао главне мисли Еркарту за његов меморандум „On the consequences to Europe of a 'legal election' in Serbia“, у коме је критиковао став европских влада према српском питању. Високо је оценио тај документ додајући да ће га послати у Беч. Чарториски је добио копију меморандума и уочио у њему много правописних и граматичких грешака. Молио је стога за „врло прецизно начињену“ копију, јер је намеравао да документ предочи и Гизоу.¹¹⁹

МИСИЈА ЧАЈКОВСКОГ У БЕОГРАДУ И ЊЕНИ РЕЗУЛТАТИ

У мају и јуну кнез Чарториски као да је био у потпуности заокупљен српским питањем. Поред дипломатске акције коју је водио Замојски у Лондону и сопствених залагања у Паризу, највећу пажњу поклањао је путовању Чајковског за Београд.

Око половине маја Чајковски је стигао у Беч. Тамо се – ако је веровати његовим мемоарима – срео с француским послаником Флаоом који је, као и Гизо, сматрао српско питање затвореним. Био је убеђен у превагу Милошевих присталица у Србији и, не предвиђајући никакав успех мисије пољског агента, саве-

¹¹⁸ А. Чарториски – В. Замојском, 1. VII 1843, *исџо*, s. 121 n.; „Trzeci Maj“, 26. VII 1843, s. 623; вид. Ђ. Živanović, *Jedna stranica iz poljsko-jugoslovenskih odnosa*. „Umjetnost riječi“, III, 1959, str. 107–108.

¹¹⁹ В. Замојски – А. Чарториском (копија), 25. VI 1843, BCz, 5404 IV, s. 184 n.; [Еркарт – Замојски], *On the consequences to Europe of a „legal election“ in Serbia*, 20. V 1843, BCz, 5404IV, s. 163–170; А. Чарториски – В. Замојском, 1. VII 1843, BCzEw, 3208, s. 121; *Jeneral Zamojski*, IV, s. 284; В. Konarska, *нав. дело*, s. 167 n. Правној страни српске кризе, па тако и питању „легалног избора“, Еркарт је посветио доста места у другом чланку, објављеном у часопису „Портфолио“ (D. Urquhart, *Narrative of events in Serbia from the election of Prince Alexander in Sept. 1842, to his re-election in July 1843*, „The Portfolio“, 1843, 1, p. 77–87).

товао му да се врати у Париз. Не осврћући се на то, Чајка је наставио путовање. Умало се оно није завршило катастрофално. На броду на путу за Земун познао га је наиме драгоман Берто, исти онај чије се издаје бојао Звјерковски. Пољак се, наравно, одрицао тога познанства, али Берто се није дао преварити и изјавио је Саиху, Чајкином пратиоцу и тумачу, да ће агента кнеза Чарториског пријавити команданту Земуна. По доласку у Земун 22. маја, Саих је „заговарао“ агента Обреновића док се Чајка хитно упутио Унгерхоферу, извадио себи визу и пребацио се на другу обалу, у Београд, пре него што је Берто стигао да га поткаже.¹²⁰

Ситуација коју је Чајковски затекао у Србији није изгледала најбоље. Константовао је пре свега да нема Звјерковског, чији је одлазак – како је писао – „посејао огромну деморализацију међу нашим [Србима – А. Ц.] и као да је дао за право мишљењу да је наше учешће у њиховој ствари било узрок што су их дворони напустили“.¹²¹ Сазнао је за оставку кнеза Александра и приметио слабљење отпора међу српским вођама. Петронијевић, и даље пријатељски расположен према Пољацима, показивао је Чајки „народне одзиве пуне енергије“, али се ипак одлучио за „послушност Порти“ и одлазак из земље. Чајковски је, упитан за савет, изложио свој план деловања:

После оставке кнеза Александра главни задатак био је довођење до његовог поновног избора. Стога је, дакле, најпре требало убедити Хафиз-пашу да одлазак обојице вођа уставобранитеља може оставити погубне последице по Србију и Порту, а потом сазвати народну скупштину и на њу пренети власт. Сачињена од присталица уставобранитеља, скупштина би се засигурно противила удаљавању Вучића и Петронијевића, а и када би касније били принуђени да оду, ионако би већ стигли да мобилишу народ и на тај начин омогуће поновни избор кнеза Александра. Поред тога, Чајкин план предвиђао је стављање под оружје једне трећине милиције, што би, поред обезбеђивања

¹²⁰ Извештаји Чајковског, (б. д.) и 17. VII 1843, BCz, 5486 IV, s. 283–286, 155; Извештај Унгерхофера (копија), 25. V 1843, АСАНУ, 9323, стр. 329. О приспећу Чајковског извештавали су још Атанацковић (Извештај Атанацковића [копија], 11. VI 1843, *исто*, стр. 185) и Фонбланк (Извештаји Фонбланка, 22. V и 28. V 1843, FO, EC, 195/222, p. 149–156; „A. Polish officer whom I have ascertained to be a French Emisary, is just gone over to Belgrade furnished with a Passeport of M. Guizot“); *Записки М. Чајковског*, 95, 1898, с. 216–220; R. Perović, *Око „Начертанија“*, стр. 82; J. Chudzikowska, *op. cit.*, s. 235–236.

¹²¹ Извештај Чајковског, 17. VI 1843, BCz, 5486IV, s. 155; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 107.

реда, имало за задатак да демонстрира силу и обезбеди избор Карађорђевића.¹²²

Чајка је такође учинио посету Кодрики који му се учинио наклоњенији српској ствари, него што је то произилазило из извештаја Звјерковског. То су потврдили и сами Срби, премда су и даље задржавали извесно неповерење према француском конзулу. Међутим, конзулов секретар Фрер разглашавао је по граду да Кано није Француз, већ као и Леноар – Пољак. Чајка је намеравао да неко време причека на селу, али када је Вашченко затражио од паше његово хапшење, на молбу уставобранитеља напустио је 26. маја Београд и упутио се у Цариград.¹²³

Његов боравак у Србији од свега неколико дана имао је суштински значај за даљи развој догађаја. Улио је у српске вође веру у властите снаге и указао им је како да кризу која се одужила реше у своју корист. Када је Хафиз-паша, пожуриван из Цариграда, најзад на заседању Државног савета 30. маја прочитао султанов ферман, поново је наишао на одлучан отпор уставобранитеља. Према ферману, паша је био дужан пре свега да се побрине око следећег: кнежевог напуштања власти и обавештавања народа о томе, избора у Савету тројице намесника, тзв. кајмакама, који би повремено вршили власт, а након тога, спровођења новог избора. Султан је признавао кандидатуру кнеза Александра и свих других лица, с изузетком Михаила Обреновића. У засебном акту Порта је подсећала Вучића и Петронијевића на обавезу да се јаве у Цариград.

Дајући одушка свом незадовољству, Савет је изјавио паши да су жеље српског народа да кнез Александар очува своју власт до новог избора, а Вучић, Петронијевић до тада остану у земљи. Именовање тројице кајмакама оцењено је као противно Уставу. Слушајући Чајкин савет, уставобранитељи су Хафиз-паши ставили до знања да удаљавање Вучића и Петронијевића може довести у питање поновни избор кнеза Александра и увући земљу у грађански рат. Вучић није оклевао да дода да би избијање суко-

¹²² Извештај Чајковског, 17. VI 1843, BCz, 5486 IV, s. 156–197; уп. *Записки М. Чајковског*, 95, 1898, с. 220 – Чајка овде пише како је саветовао Србима да депутација скупштине оде с петицијом Ливену, који је управо стизао у Београд, и изложи му нужност да српски министри остану у земљи истичући да у случају одбијања скупштина неће обавити изборе; вид. J. Skowronek, *Polityka*, s. 63.

¹²³ Извештаји Чајковског, 25. V 1843, BCz, 5411 IV, s. 323–326 и 17. VI 1843, BCz, 5486 IV, s. 155–158; уп. *Записки М. Чајковског*, 95, 1898, с. 220–221.

ба у Србији могло повући за собом немире у суседној Бугарској. Савет је одлучио да не објављује садржај фермана, а у званичном одговору који је уручен паши обавестио Порту о својој одлуци да сазове скупштину, чији ће задатак бити да размисли како ће извршити султанову вољу, а да сачува народна права и ред и мир у земљи. Термин сазивања скупштине одређен је за 16. јуни.¹²⁴

Савет је специјалним декретом од 13. јуна дефинисао састав скупштине и процедуру избора делегата, а затим је Гарашанин послао одговарајуће наредбе начелницима округа. Декрет је предвиђао потпуну слободу избора и налагао окружним начелницима да мотре „да се ни од које стране слобода избора општинама не ограничи“. Било је, међутим, очигледно да уставобранитељи употребљавају сва могућа средства да би обезбедили учешће у скупштини искључиво својим присталицама. Општине су, истина, биле у обавези да за делегате изаберу „људе поштене, непристрасне, и у општем поверенију и уваженију код народа стојеће“, али сваки депутирац морао је да поседује писмено овлашћење својих бирача, потврђено од окружног и среског начелника, односно окружног суда. А познато је да су начелници били искључиво људи верни влади. Поред тога, према Чајкиној сугестији, ради осигуравања „слободе“ рада скупштине и њене безбедности, одлучено је да се стави под оружје сеоска милиција од три хиљаде влади оданих људи.¹²⁵

Тај корак био је оправдан, јер, када су Милошеве присталице обавештене да он није искључен из избора, поново су оживеле своју делатност. Већ извесно време боравио је у Земуну Вук Караџић пажљиво пратећи развој ситуације и извештавајући о свему Милоша. Стари кнез кога су Титов и Меден уверавали у цареву чврсту вољу да спроведе све обавезе које је Порта прихватила био је оптимиста и веровао у коначан успех. Кнезу Михаилу, лишеном права на престо, није преостало ништа другог сем да се, заједно са својим присталицама, прикључи табору

¹²⁴ Извештај Хафиз-паше (копија), 2. VI 1843, BCz, 5411 IV, s. 363–364; исто, BCz, 5404 IV, s. 252; Одговор Савета на султанов ферман [30. V?] 1843, AC, ИГ, бр. 114; исто (копија), BCz, 5404 IV, s. 253; В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 105–106.

¹²⁵ Декрет Савета о расписивању избора, 3. VI 1843, AC, Министарство унутрашњих дела – Полицијско одељење (даље МУД-П), 1843, VI/5; исто (копија превода), 11. VI 1843, BCz, 5411 IV, s. 365–368; Циркулар Министарства унутрашњих дела начелницима окружја, 3. VI 1843, AC, МУД-П, Деловодни протоколи (даље Прот.), бр. 2581, 2583; вид. Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 48 п.

свога оца и подржи његову кандидатуру. Русија је захтевала да се српски емигранти врате за време избора и учествују у њима, као и да буду пуштени сви политички затвореници. Томе су се противили Вучић и Петронијевић. Вест о доласку Милошевог секретара Живановића у Земун ради припреме смештаја за старог кнеза изазвала је негодовање у Београду. Српска полиција ухапсила је Цукића пристиглог из Аустрије, који је покушавао да агитује у Милошеву корист, ширећи поред осталог гласине о преласку регуларне војске на страну Обреновића. Озбиљан удар за ту странку била је изненадна смрт кнегиње Љубице дана 25. маја.¹²⁶

Вашченко је непрекидно наваљивао на Хафиз-пашу да, сходно пређашњој одлуци Порте, Вучић и Петронијевић напусте земљу. Ни он, ни Унгерхофер нису делили мишљење Савета да одсутност оба министра док траје скупштина и избори може довести до немира у земљи. Међутим, руски конзул, када га је паша упитао да ли ће преузети на себе одговорност за безбедност, одговорио је да то не може да учини.¹²⁷

У међувремену Вучић и Петронијевић не само што нису намеравали да напусте земљу, већ су и даље, и поред формалне оставке, водили државне послове руководећи припремама за скупштину и гушећи све покушаје активности својих политичких противника. Група уставобранитељских првака скретала је у писму Гарашанину пажњу да право српског народа, који је на скупштини за кнеза изабрао Александра Карађорђевића, не може бити погажено; наравно, на захтев великих сила које оспоравају законитост избора, слажу се с поновним сазивањем скупштине, али о новим изборима не може бити ни говора. Подсетивши на заслуге које су пред народом имали Вучић и Петронијевић, одлучно су одбацивали захтев за удаљавање обојице министра, изјављујући да се скупштина не може отворити без њих. То писмо било је својеврсна „инструкција“ за

¹²⁶ Кнез Милош – кнезу Михаилу, 24. V 1843, АС, ПО, 94/24; Извод из писма А. Петронијевића – М. Чајковском, (јуни) 1843, ВСз, 5411 IV, s. 359–360; исто, ВСз, 5404 IV, s. 267; *Вукова прейиска*, стр. 712–713; Ј. Милићевић, *Обреновићевске завере*, стр. 71.

¹²⁷ Извод из писма А. Петронијевића – М. Чајковском, (јуни) 1843, ВСз, 5411 IV, s. 360; Извештај Фонбланка, 3. VI 1843, ФО, ЕС, 195/222, р. 158; *Документи о Србији*, стр. 34.

поступање владе, локалних власти и депутираца скупштине чије се окупљање ближило.¹²⁸

Неколико дана пре сазивања скупштине допутовао је у Београд, на пропутовању из Беча за Цариград, нови турски министар спољних послова Рифат-паша. Савет се трудио да га убеди у опасност од избијања немира у случају присиљавања Вучића и Петронијевића да оду, изјавивши да ту ствар треба поверити скупштини на решавање. Сами Вучић и Петронијевић били су спремни на извесне уступке и приволе народ да прихвати именоване кајмакама, само да им се дозволи да остану у земљи. Чајковски, који је у појављивању Рифат-паше у Београду видео Метернихово дело, сматрао је неумесним чињење таквог уступка Порти.¹²⁹

С великом напетости очекиван је долазак у Београд барона Ливена коме је цар наложио да обезбеди услове за слободан избор кнеза. Српска влада делегирала је Лазара Теодоровића да дочека руског великодостојника у Оршави, те да га прати на путу до Србије. Теодоровић, један од виђенијих уставобранитеља, сигурно није пропустио да предочи Ливену сву озбиљност ситуације и можда је већ тада успео да добије његово обећање у вези с останком Вучића и Петронијевића у земљи.¹³⁰

Нашавши се у Цариграду, Чајковски ни на тренутак није губио из вида догађаје у Србији. Још за време боравка у Београду договорио се са српским вођама да ће са њима контактирати преко Зубана, јер је званични српски агент Алекса Симић, исто као, уосталом, његов брат Стојан, полако губио поверење владе. Од Зубана је тако добијао вести „о резултатима својих савета“, као и увид у копије докумената које су издали Савет и београдски паша. „Петронијевић пише да је одржао све што је обећао на мој савет“ – са задовољством је извештавао Чарториског.¹³¹

¹²⁸ М. Ресавац, С. Книћанин, М. Петровић-Ера, Ј. Вељковић – И. Гарашанину, 31 V 1843, АС, ИГ, бр. 94. О томе колико су далекосежне мере опреза предузели уставобранитељи против интрига „обреновићеваца“ може сведочити чињеница да је Вучић поручио начелницима најугроженијих окружја да не долазе на скупштину (били су њени стални чланови), већ да остану на својим местима и чувају безбедност на челу наоружаних одреда (Т. Вучић – И. Чворићу, 3. VI 1843, АС, ИГ, бр. 113).

¹²⁹ Извештај Чајковског, 17. VI 1843, ВСз, 5486 IV, стр. 215; *Прейиска И. Гарашанина*, стр. 35; *Документи о Србији*, стр. 34.

¹³⁰ В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 107. У Београду су колале гласине да је из државне благајне издвојена знатна сума новца ради придобијања руског званичника (М. Алимпић, *нав. дело*, стр. 63).

¹³¹ Извештај Чајковског, 17. VI 1843, ВСз, 5486 IV, s. 219; Б. Вјелогловски – А. Чарториског, 6. VI 1843, ВСз, 5411 IV, стр. 401–402.

Петронијевићеве примедбе и властита запажања послужили су Чајковском у припремању ноте о актуелној ситуацији у Србији. Та нота, поред разматрања расположења у друштву, садржала је неколико напомена о могућности руске интервенције и спремности земље на одбрану.

Вучић и Петронијевић представљени су у њој као једини који за собом имају народ и способни њиме да управљају, ослободе Србију од руских утицаја и уједно подрже Порту. Чајка је настојао да докаже како Русија неће предузети оружану интервенцију само да би променила кнеза, јер би за то морала ангажовати знатне војне снаге и издвојити огромна средства на њихово опремање. Скренуо је притом пажњу на све већи војни потенцијал младе кнежевине, наводећи доста детаљне податке о бројности регуларне и нерегуларне војске, њеном наоружању и обучености. Нота је на крају садржала информације о привредној ситуацији, просвети и школству.¹³²

Чајковски је без оклевања приступио обнављању својих веза међу турским званичницима и у дипломатским круговима, желећи да обезбеди помоћ за Србију у том толико важном тренутку. Најпре се упутио Буркенеу који је и даље био наклоњен Србији, али се више него раније прибојавао сумњи од стране Русије. Обавестио је Чајку да је у тренутку када су се у Цариграду доносиле одлуке о српском питању чинио све што је било у његовој моћи да помогне Србији, не компромитујући притом своју владу. Сматрао је уз то да „још увек није све изгубљено и ако кнез Александар буде поново изабран, биће то победа [...]. Много зависи од самих Срба“. Изражавао је убеђење да чак и кад би у случају победе кнеза Александра Русија приморала Вучића и Петронијевића да оду, то не би било на више од шест месеци.¹³³ Чајка се такође старао да све информације које добије из Србије прослеђује Буркенеу непосредно или у писаној форми, а видећи његову забринутост да у Србији не дође до нове буне, покушавао је да докаже да то управо Русија подбуњује Србе на отпор и метеж, те да само европске владе могу стати томе на крај.¹³⁴

Пољски агент посетио је и Сарим-ефендију који је, мада већ лишен високих положаја, и даље спадао у утицајне људе

¹³² [Чајковски], *Nota o Serbii*, мај 1843, BCz, 5404 IV, s. 138–144.

¹³³ М. Чајковски – А. Петронијевићу (превод писма), 18. VI 1843, BCz, 5411 IV, s. 379–382.

¹³⁴ Извештај Чајковског, 17. VI 1843, BCz, 5486 IV, s. 219–220.

у Турској. Турски великодостојник изражавао се конкретно о српском питању не испољавајући притом никакв страх од Русије. Наводно је споменуо чак и Пољску која би могла васкрснути као резултат рата Турске с Русијом. Знао је наравно за везе кнеза Чарториског са Србима и делатност пољских агената – чак га је неколико пута због тога узнемиравало руско посланство.

Одиста, појачана политичка активност табора Чарториског на Балкану будила је све већу узнемиреност и све чешће изазивала протесте Русије и Аустрије. Бутењов је већ раније пребацивао А. Симићу да је српска влада, окренувши се од Русије, успоставила везу с Пољацима, послала Црнобарца у Париз и одржава контакт с Леноаром. Сада пак, сазнавши за пољске дипломатске намере на Западу, као и за Чајкин повратак у Цариград, руски посланик упутио је ноту Порти жалећи се на пољско-француску пропаганду у словенским земљама потчињеним Турској.¹³⁵ Цела ствар узела је маха, јер се нашла на страницама немачких новина. Чајка је у писму Сарим-ефендији одбацивао те приговоре, дефинишући их као „роварења северних сила против Порте и Пољске“.¹³⁶ Против чланака из листа „Аугзбургер алгемајне цајтунг“ о делатности пољске пропаганде у Турској иступио је у полемици „Српски улак“. Демантовао је вест немачких дописника доказујући да у Србији нема ниједног Пољака, као ни француско-пољске пропаганде, те да су односи српске владе с Портом и Русијим искрени и отворени. Опширне полемичке чланке, с намером да их штампа у „Српском улаку“, написао је и Леноар, али је унапред било познато да редакција, чији је шеф био аустријски агент Симоновић, неће пристати на публикавање текстова с антируским и антиаустријским акцентима.¹³⁷

Прво заседање новоизабране народне скупштине одржано је 16. јуна 1843. у Топчидеру код Београда. Поред кнеза Александра, митрополита, министара и Савета, на њему се окупило око две хиљаде депутираца из целе земље, а безбедност је чувало три хиљаде наоружаних сељака, разуме се, оданих присталица уставобранитеља. По објављивању садржаја султановог фермана, окупљени су живо протестовали против одлуке која се тичала оставке кнеза Александра, спровођења новог избора, као

¹³⁵ А. Чарториски – В. Замојском, 24. VI 1843, BCzEw, 3208, s. 109; Г. Јакшић, Д. Страњаковић, *Србија од 1813*, стр. 98; Ђ. Živanović, *нав. дело*, стр. 107.

¹³⁶ М. Чајковски – Сарим-ефендији (копија), [3. VI?] 1843, BCz, 5411 IV, s. 351–354.

¹³⁷ „Српски улак“, 15. VI 1843, стр. 61–62; вид. Lj. Đurković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 64 n.

и прогонства Вучића и Петронијевића. Опет се чуло мноштво приговора и оптужби на адресу Обреновића. Депутација скупштине од 150 људи упутила се у Београд да предочи Ливену вољу окупљених. Изненађен, изгледа, одлучношћу Срба, овај их је уверавао у цареву благонаклоност и обећао да ће настојати да помири народне жеље с одлукама донетим у Цариграду.

Наредног дана одвијали су се преговори између Ливена, Рифат-паше и представника Савета Симића и Стефановића Тенке. Ливен је напослетку одступио од захтева за удаљавањем Вучића и Петронијевића, те је напослетку постигнуто компромисно решење које је предвиђало: 1) да кнез Александар, као и Вучић и Петронијевић, пошто поднесу оставке, оду у Крагујевац, 2) да буду именована три кајмакама који ће привремено преузети власт у земљи, 3) да број депутираца буде повећан за две хиљаде, 4) да се дозволи емигрантима повратак у Београд, а да њихови делегати да узму учешће у скупштини. Пошто се скупштина одупирала прихватању тих услова, унет је још читав низ исправака које су фактички гарантовале поновни избор кнеза Александра и одржање уставобранитеља на власти. Кнез, имајући уза се целу коњицу, требало је да се упути у манастир у Раковици, а Вучић и Петронијевић пак с четири оруђа и одредом војске у Крагујевац. Остатак оруђа и регуларне војске остављен је ради заштите, тј. стављен на располагање скупштини. Кад је реч о емигрантима, знатно им је ограничено учешће на скупштини и изборима, а поврх тога над свима, с изузетком шаџице њихових депутираца, успостављена јака полицијска присмотра. За случај избијања побуне, Вучић је био овлашћен за преузимање команде над војском. Избори су заказани за 27. јуни.¹³⁸ Ливен није протествовао против свих тих корака скупштине и српске владе, што је изазвало непријатно изненађење међу противницима уставобранитеља. Размишљајући о томе шта је могло утицати на ову изненадну промену става руског дипломате, Вучковић као један од могућих узрока наводи отклањање важног повода за незадовољство Русије, тј. Леноаров одлазак из Србије.¹³⁹ Да ли је

¹³⁸ Извештај Кодрике, 19. VI 1843, ААЕ, СРС, р. 321–323; Циркулар Министарства унутрашњих дела начелницима окружја, 18. VI 1843, АС, МУД-П, 1843, Прот. бр. 2842; „Српске новине“, 21. VI 1843, стр. 181; „Narodne novine“, 24. VI 1843, стр. 199; *Прейска И. Гарашанина*, с. 36–37; Р. Перовић, *Београд за време*, стр. 200; Ј. Милићевић, *Народне скупштинине*, стр. 179.

¹³⁹ В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 109, исти, *Прилој ироучавању*, стр. 65.

заиста било тако? Ливен је додуше био обавештен о Леноаровом одласку, али је такође знао за Чајкин боравак у Београду; могао се досетити какав је карактер тај боравак имао и да фактички веза Срба с Пољском емиграцијом уопште није прекинута. Чини се да је на Ливенову одлуку морало имати утицаја држање Срба, храбро, али уједно и мудро, којим су показали своју снагу, али и вољу – уз очување (захваљујући сугестијама Чајковског) најлегалнијих форми. Чајка је имао право када је написао: „Њихове речи [Ливена и Вашченка – А. Ц.] нису биле последица страха, већ политичке нужности, проистекле су из отпора Срба, отпора показаног не речју, већ делом.“¹⁴⁰

Не знајући још увек резултате првих седница скупштине, Чајковски је написао писмо Петронијевићу с речима охрабрења и подстицаја на истрајност. Информисао га је о наклоњеном ставу Буркенеа и уверавао у помоћ Француске и можда Енглеске. Добивши од Зубана повољне вести из Београда, проследио их је не часећи у Париз и саставио ноту за Буркенеа. Сматрао је да је поновни избор кнеза Александра готово сигуран.¹⁴¹ Никако није могао преболети прерани одлазак Звјерског из Србије. Требало је – по њему – што брже исправити ову грешку и на његово место послати новог агента. То је уосталом договорио са српским вођама за време свог боравка у Београду. Држао је да се мисија агента може сакрити под „привидом трговине“ – најбоље оружјем. Најављени повратак Зубана у земљу значио је за њега прекид везе са Србијом, јер на Симића није могао да се ослони. У тој је ситуацији намеравао поново да пошаље Звјерковског у Београд или неки други град у Србији; једино је чекао на завршетак заседања скупштине, јер није хтео његовим присуством да компромитује српске прваке. Извештавајући о томе Чарториског, уверавао га је да ће тако „уредити ствари“ да Леноар и Зах или други агент кога кнез пошаље неће један другог ометати. Предвиђао је да ће се после неког времена Звјерковски повући, а да ће Зах моћи да остане као стални агент у Београду. Чајковски је овим речима образлагао нужност слања агента у Београд: „[...] не сумњам у добра осећања Петронијевића, Вучића, Гарашанина и других, нити самога кнеза Александра, али још увек не видим да имају довољно неоп-

¹⁴⁰ Извештај Чајковског, 26 VI 1843, BCz, 5486 IV, s. 223.

¹⁴¹ М. Чајковски – А. Петронијевићу (превод писма), 18. VI 1843, BCz, 5411 IV, s. 379 п.; Извештај Чајковског, 26. VI 1843, BCz, 5486 IV, s. 223 п.; М. Чајковски – А. Буркенеу (копија ноте), 24. VI 1843, BCz, 5404 IV, s. 182–183.

ходне вештине да би се одупрли обманама Москве – то јест, да би тим путем повели народ – од тога их може сачувати само присуство сталног агента Ваше Светлости у Београду – зато као нужност видим г. Заха или другог [...], што се мора учинити што је пре могуће – да не бисмо упропастили користи од заузимања Ваше Светлости“.¹⁴²

Последњи дани пред изборе протекли су под знаком реализације одлука скупштине и били су за уставобранитеље период напорних припрема, како би обезбедили себи потпун успех. Дана 20. јуна наименована су три кајмакама: С. Стефановић Тенка, М. Здравковић Ресавец и Л. Теодоровић, којима је привремено поверена власт. Кнез Александар, као и Вучић и Петронијевић, стигли су у своја одредишта. Власти су јачале одреде страже у Београду и појединим окружјима; паралисан је сваки покушај агитовања у Милошеву корист и подизања буне. Емигранти су тек три дана пред изборе званично обавештени о могућности да узму учешће у њима. По увођењу ограничења само је малобројнима дозвољено путовање у Београд, али и они су, свесни своје немоћи, па и у страху за властиту безбедност, више волели да остану у Земуну.¹⁴³ У тој ситуацији, као што се могло предвидети, поновни избор кнеза Александра био је већ само чиста формалност. Народна скупштина, скоро искључиво састављена од оданих присталица уставобранитеља, 27. јуна је једногласно изгласала други пут Александра Карађорђевића за српског кнеза.

Заслугу за то имали су несумњиво и активисти Отела Ламбер, а првенствено Чајковски.¹⁴⁴

¹⁴² Извештај Чајковског, 26 VI 1843, ВСз, 5486 IV, s. 224.

¹⁴³ Распис Мин. унутрашњих дела за начелнике окружја, 31. V 1843, АС, МУД-П, 1843, Прот. бр. 2680; Распис Намесништва, 23 VI 1843, *истио*, бр. 2932; Ј. Вељковић – Министарству унутрашњих дела, 21. VI 1843, *истио*, бр. 2905; С. Новаковић – Т. Вучићу, 24. VI 1843, АС, ПО, 70/264; Кнез Александар – С. Книћанину, 24. VI 1843, АСАНУ, 7051/94; „Српске новине“, 28. VI 1843, стр. 190; Р. Перовић, *Београд за време*, стр. 200; „Demokrata Polski“, 12. VII 1843, s. 271; вид. Н. Попов, *нав. дело*, стр. 202.

¹⁴⁴ Страни историчари углавном се слажу с тезом коју је први изнео Ханделсман, али која је одвећ слабо документована (М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 107–108). Јакшић и Страњаковић пишу чак о томе да је Чајковски лично водио послове око припреме скупштине и избора. Чине очигледну грешку тврдећи да је пољски агент стигао у Србију из Цариграда (Г. Јакшић, Д. Страњаковић, *Србија од 1813*, с. 99); вид. и Ј. Šidak, *нав. дело*, р. 7; Ђ. Živanović, *нав. дело*, str. 109; Хен брка Чајковског с Леноаром у мајској мисији у Београду (Р. Hehn, *нав. дело*, р. 80).

НОВИНЕ СРБСКЕ

№ 41.

9. година.

У Среду 7. Октоврѣя. 1842.

ОБШТЕ РАДОСТНА ВѢСТЬ.

Данасъ у Неделю 4. Октоврѣя припео в овамо у Београдъ Татаръ-Ага Нице изъ Цариграда, кой в Привременномъ нашемъ Правленію званично писмо одъ Великогъ Везира Ч. Реуфъ Паше донео, у коме оиъ истоме явля, да в Њгово Величество нашъ премилостивый Царь, прошеніе Народа, по урѣбеной благодти Своіой, благоутробно уважити и повонзбраногъ Кнѣзя нашегъ, Господара **АЛЕКСАНДРА ГЕОРГІВНѢА ЧЕРНОГЪ** милостивѣйше потврдити благоволю; далѣ, да в оправлѣнїи еданъ нарочитый Царекій Коммиссарь, кой не веъ амо на путь кренувшїе и Бератъ овы дана овамо донети.

Sanj 27. 8 lipca 1843

Mój najdroższy Kochany, przyślan mi list
Czajko. Z ^{Stambułu} i Maraschappi belle
tylko w ^{amstria} cy nie ślapi. Kaka to bocha,
ze urodzi. I powiechelił mi tataro-rumie! chwale
Bogu w jejia bescpierny i dtań morna byj,
gdzie wptęw moskwy rawce ję-gmrazę.
Zdaje mi re łebowie postępnia रुपід nie ję,
morna tylko najłepij; bo Rosta to w dępij
povoramicie, i ona im wewtytęm pomaga;
a jęnal wiek mornę woli i naszdorocę energii
wraz z wilka rōstę pmołica obarupa. Ale to
ich nie obroni od rōdci i rōj wianę moskwardę,
musiedzi cęta antękudę jęrtę ręjburdęj
moskwa gotęj ię, rōdci mowu uiełęgłōdę
rēkēci d. Aleksandra. kōnca tēm mē bēdę
ję rēli anglicia mē pada rēkē Rōccę i mē
okryci lęba swojā protekēcā. A tōtęci
rōbia sōbie postępnā jęd tylko anglicia
mogła rōdci; ale rēkētań mōmānō Rōccę
bęj, to moskwa mōj dę rē rē cępnā,
dłatę rē ję wōk mē gębniājā i rē ję mē
kē rōpnidani. Cęj tēp dō dēwōd nōrcmē
mē ję rōj rōj? i mē pmołica rē rē dō bēj mē
gōkōj wōci rōtę rē rē dō bēj mē
Państwo Turckieje. ^{antępnęcię} Rōccę
pō pmołci rēkō wāc abo Rōccę, od rēj wōci
i mē pmołci wōci moskwy, kōnca abo tēp

Лорд Дадли Стјуарт

ИЛИЈА ГАРАШАНИНЪ

*Народскиот борец и Героинот
Уставант Илија Гарашанин*

Илија Гарашанин

Фрања Зах

Глава VI

БОРБА ЗА УЧВРШЋИВАЊЕ ПРОМЕНА У СРБИЈИ И АКЦИЈА ЗА ПОВРАТАК ПРОГНАНИХ МИНИСТАРА

УДАЉАВАЊЕ ВУЧИЋА И ПЕТРОНИЈЕВИЋА ИЗ СРБИЈЕ

Вест о поновном избору кнеза Александра Карађорђевића дочекана је у табору Чарториског с олакшањем и искреном задовољством. Чајка је хвалио промућурне кораке уставобранитеља који су обезбедили победу кнезу Александру, а целој странци учвршћивање на власти. Држање Срба, по његовом мишљењу, мора да убеди владе Енглеске и Француске у исправност пута којим иде Кнежевина Србија. „Данас Србија, учинивши по својме“ – писао је Чарториском – „када би осетила знаке наклоности Француске и Енглеске, једном за свагда ослободила би се погубног утицаја Москве“.¹ Убедљив знак те наклоности могла је бити у првом реду промена конзула у Београду. Наиме, Срби су сумњичили Кодрику да је обавештавао Русију о Чајкиној мисији у Београду и његовим саветима за сазивање скупштине. Међутим, пољски агент је тврдио да Кодрика није ништа знао и да је једино могао да извлачи закључке из самог понашања Срба. Смена француског конзула (предлагао је у Србији популарног Марea), према његовом мишљењу, подигла би ауторитет кнеза Чарториског међу Србима. Сугерисао је такође идеју да западне дипломате утичу на Портино признање Карађорђевићима наследности престола.²

Кнез Чарториски примио је повољне вести из Београда посредством Николајевића већ 8. јула. Није крио задовољство понашањем Срба који су, не одступајући од чврстог споразума с

¹ Извештај Чајковског, 6. VII 1843, BCz, 5486 IV, s. 232.

² Извештај Чајковског, 6. VII 1843, *исто*, s. 232–233; М. Чајковски – [Кору?], (јули) 1843, BCz, 5411 IV, s. 355–358.

Портом, успели да смогну снаге за испољавање „чврсте воље и националне енергије“. У томе је видео и заслугу Чајкиних савета и писама Замојског, која су српски прваци схватили на прави начин. На његову радост сенку су бацале једино вести из немачких новина које су расправљале о могућности да Русија доведе у питање законитост последњег избора у Србији. Дакле, опомињао је Замојског да упозори о томе Енглеску и не допусти да српско питање, које се сматрало као повољно решено, кривицом Русије поново постане узрок нових међународних компликација. По кнежевом мишљењу, требало је убедити Енглеску да интриге Русије ради изазивања смутње у Србији истовремено погађају интересе Турске, угрожавају њену егзистенцију, посредно и егзистенцију Аустрије. Зато је било нужно указати помоћ турској влади и Србију узети у заштиту.³

Замојски је вест о поновном избору кнеза Александра примио с не мањим ентузијазмом. Непосредно након тога писао је Чарториском: „То је победа која нас се директно тиче и којој је наш рад значајно допринео“.⁴ Био је за то да се та ствар опише с „пристојном скромношћу“ у „Трећем мају“, иако сâм пред кнезом није био баш скроман приписујући себи заслугу убеђивања Срба у неопходност признавања суверенитета Порте уз истовремену одбрану сопствених права. На Абердинове стрепње да Русија не изнесе нове замерке у вези с последњим избором, одговарао је да ће много зависити управо од Енглеске, која ће морати да спречи да уз сагласност Европе Русија користи привилеговану позицију у Србији.

У вези с поновним најавама опозиције да ће изнети српско питање на парламентарну расправу, Замојски је пажњу усредредио на припремање дискусије. Саставио је опширну инструкцију за посланике и обезбедио Србији пријатељски говор лорда Бомона у Дому лордова. Ипак није правилно оценио добре намере Палмерстона који му је тражио информације о ситуацији у Србији. Иако се Палмерстон о правној страни српске кризе изјашњавао у духу приближном схватањима Пољака, Замојски је у намери његовог наступа у парламенту видео искључиво изговор за напад на политику владе. Нашавши

³ А. Чарториски – В. Замојском, 8. VII 1843, BCzEw, 3208, s. 125; А. Чарториски – В. Замојском, 9. VII, 14. VII 1843, *истио*, s. 131, 139; А. Чарториски – Д. Стјуарту, 21. VIII 1843, BCz, 5473 II, s. 344.

⁴ *Jeneral Zamoyiski*, IV, s. 291.

могућност да се с Абердином састаје у згради Форин офиса, непрекидно га је салетао у настојању извуче обећање подршке Србији. Донекле је његова заслуга било то што је енглески министар, после консултације с Бечом, послао писмо у Петроград, у којем је стављао до знања да се српско питање може сматрати апсолвираним.⁵ На одлучнији демарш британска влада се ипак није усудила.

Пишући Петронијевићу писмо с честиткама, Замојски је поновни избор кнеза Александра дефинисао као „велики успех српског народа против интрига“. По његовом мишљењу, тај је успех донео три користи:

- 1) енглеска и француска влада схватиле су то као доказ „националних врлина“;
- 2) открила се зла намера и немоћ Русије;
- 3) европске владе могле су на прави начин да оцене утицај који су настојали да врше кнез Чарториски и његови агенти; уверили су се наиме да тај утицај није довео до слабљења, већ напротив, до јачања веза између Србије и Порте.

Што се тиче правне природе кризе, тј. права Русије на мешање у унутрашње ствари Србије, Замојски је обавестио Петронијевића да ће то бити предмет дискусије у енглеском парламенту и, како је истакао, треба очекивати од владе заузимање става супротног интерпретацији Петрограда. Притом није пропустио да подвуче да је то резултат заузимања кнеза Чарториског.⁶

Могло се учинити да ће поновно довођење кнеза Александра Карађорђевића на српски престо стати на пут унутрашњој кризи у Србији. Докази наклоности које је пружао Ливен у току скупштине навели су уставобранитеље да се надају да је Русија коначно признала њихову власт.⁷ Одлучено је да се емигрантима дозволи повратак у земљу. Већина њих искористила је амнестију, а међу њима челни предводници странке Обреновића: Милета Радојковић и Јован Мићић. Пуштен је из затвора бивши министар кнеза Михајла Цветко Рајовић. Али они који су остали у Аустрији никако нису намеравали да се помире са судбином и наставили су своју делатност против актуалне владе. С једне

⁵ В. Замојски – А. Чарториском (копија), 10. VII 1843, BCz, 5404 IV, s. 242–244; *General Zamoyski*, IV, s. 292–297.

⁶ В. Замојски – А. Петронијевићу (концепт), 12. VII 1843, BCzEw, 1526.

⁷ Ј. Хаџић – Т. Вучићу, 7. VII 1843, AC, ПО, 70/255.

стране, слати су протести руској влади, с друге, организоване завере и хушкање народа на буну. Овим последњим пословима управљао је из Земуна Јаков Живановић. Вучић и Петронијевић још су били у Крагујевцу не испуштајући фактички власт из руку и гушећи свеколике акције Милошевих присталица.⁸

Убрзо се показало да су претпоставке и страховања Чарто-рског кад је реч о ставу Русије према новом избору била сасвим оправдана. Нови руски посланик у Цариграду, Титов, предао је Порти ноту са захтевом да се не упућује берат којим се потврђује избор кнеза Александра док се не испуне сви услови руско-турског споразума. Иако још није имао потврду о исходу избора (руска нота била је одговор на Ливенов извештај из времена прве јунске скупштине 16–19. VI), цар није имао никакве примедбе против кнеза Александра лично, али је категорички захтевао удаљавање Вучића и Петронијевића. Руска нота изазвала је разумљиву узнемиреност међу турским министрима и дипломатским представницима у Цариграду. Рифат-паша је покушавао у почетку да се супротставља рачунајући на подршку западних сила, али је на крају одложио слање берата и наложио Хафиз-паши да наговори оба министра на одлазак. Ипак, гарантовао је западним посланицима да ће се, у случају да се српски народ не сложи с њиховим удаљавањем, уздржати од употребе силе препуштајући читаву ствар на решавање Русији и европским силама.

О свему информисан од Кора, Чајка се трудио да како и колико може мобилише западну дипломатију за супротстављање захтевима Русије и поновно отварање српске кризе. Рачунао је пре свега на Буркенеа, иако је знао да се овај без овлашћења своје владе неће одлучити на било какав смелији корак. Инсистирао је стога да кнез Адам преко Сентра покуша да иницира слање одговарајућих инструкција из Париза. Желео је такође да Буркене наговори аустријског посланика барона Штирмера да узме макар неутралан став. Канинг, увређен поступањем своје

⁸ [М. Чајковски] Белешка о ситуацији у Србији после избора, б. д. 1843, ВСз, 5404 IV, с. 248; Извештај Чајковског, 16. VII 1843, ВСз, 5486 IV, с. 244; Протест српских емиграната Неселродеу, (јули) 1843, АСАНУ, 7084; Кнез Александар – Т. Вучићу, 8. VII 1843, АС, ПО, 70/236; Српски емигранти – кнезу Милошу, 31. VII 1843, АС, ПО, 94/124; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 476 п.; Ј. Милићевић, *Обреновићевске завере*, стр. 71 п.

владe и Фонбланка, декларисао је своју суздржаност, али и до њега се Чајка трудио да доспе преко Робера.⁹

Нове царске одлуке у Србију је донео Ливен који је у Варшави, на путу за Петроград, добио наређење да се хитно врати у Београд. У ноти која је 26. јула предочена привременим српским властима и Савету поновио је садржај Титовљеве ноте постављајући као услов Портиног слања берата кнезу Александру и признавање легалности избора од стране Русије (иако су се, како је тврдио, могле наћи замерке) одлазак Вучића и Петронијевића из Србије. Додао је још да је Титову поверено да обавести Порту о царевом спремности да пружи помоћ султану у обезбеђивању послушности својих поданика, предвиђајући у случају потребе ангажовање експедиционог корпуса од двадесет хиљада људи.¹⁰

У српској влади и Савету појавиле су се разлике у мишљењима. Један део покушавао је да наговори Вучића и Петронијевића на потчињавање захтевима Русије, али већина се противила. Обојица министара рекли су Гарашанину да нису у стању сами да донесу тако важну одлуку и прихвате на себе одговорност за последице свог одласка. Самим тим стављали су до знања да ту ствар ваља поверити на одлучивање скупштини.¹¹ Напослетку, након дводневне дебате, Савет је одлучио да испуни захтев Русије, али под условом да за то добије сагласност скупштине. На то су пристала и оба српска првака. Одлучено је да скупштина буде сазвана 9. августа у Крагујевцу.¹² Вучић се и овога пута побринуо да скупштину сачињавају његове присталице. То је требало да осигура нови изборни систем. Чајка је у одлуци да се сазове скупштина видео још један резултат

⁹ Извештаји Чајковског, 16. VII 1843, BCz, 5486 IV, s. 243 и 25. VII 1843, BCz, 5411 IV, s. 443 n.

¹⁰ В. Ливен – Намесништву и Савету, 26. VII 1843, АС, ПО, 70/269; Извештаји Кодрике, 24. VII и 27. VII 1843, ААЕ, СРС, р. 335–337; В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 115.

¹¹ П. Станишић – Т. Вучићу, 28. VII 1843, АС, ПО, 70/254; И. Гарашнин – Ст. Симићу, 24. VII 1843, АС, ИГ, бр. 102; Ј. Милићевић, *Историја Кашанске буне*, стр. 272.

¹² Распис Намесништва о сазивању скупштине, 31 VII 1843, АС, МУД-П, 1843, VI/16; Циркулар Мин. унутрашњих дела начелницима окружја, 31. VII 1843, *истио*. Т. Вучић и А. Петронијевић – Хафиз-паши (концепт), 31. VII 1843, АС, ПО, 70/242; „Српске новине“, 2. VIII 1843, стр. 229; Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 59.

својих савета – „научили су да се боре скупштинама“ – писао је Чарториском – „то је доказ да цене нас и наше савете“.¹³

Из првих вести о Ливеновом повратку у Србију кнез Чарториски закључивао је да Русија поново улаже протест у вези са законитошћу избора и захтева спровођење следећег. Просто није могао да поверује да би цар отишао тако далеко и толико хтео да понизи Порту и Србију па да прети ратом у случају неиспуњавања његових захтева. Био је мишљења да западне силе никад не би пристале на оружану интервенцију, али је желео – изражавајући то у својим напоменама Замојском – да Енглеска то недвосмислено изјави. Замојски је, позивајући се на Сен-Олерово мишљење, умиривао кнеза да је Русији стало само до удаљавања Вучића и Петронијевића. Уосталом, сматрао је да ће тај захтев Русије само учврстити Србе у уверењу да „[Русија – А. Ц.] жели да их сатера у анархију“.¹⁴ Из Париза се сада писало директно у Београд храбрећи Србе да ни у чему не попуштају и обавештавајући о успешним залагањима Замојског у Лондону, односно могућности доласка Чајке и Леноара у Србију.¹⁵

Вест о спремности Русије на оружану интервенцију у Србији оставила је неповољан утисак у Цариграду. Буркене је саветовао Порту да не приморава силом Вучића и Петронијевића на одлазак. На претњу руске интервенције одговорио је протестном нотом, задржавајући за своју владу не само право на протест, већ и контраакцију. Ипак, није му успело да наговори Канинга на тај корак, иако је овај веровао да Енглеска никад не би дозволила оружану интервенцију. Па ипак, Турска, изненађена одлучношћу Русије, осигуравши се да ће након одласка Вучића и Петронијевића моћи да пошаље берат, инсистирала је у новим писмима Хафиз-паши, кајмаканима и непосредно обојници министара на испуњавању руских услова.¹⁶ Најзад и сам Буркене почео је да показује већу попустљивост и преко Кора је молио Чајку да српским вођама посаветује напуштање

¹³ Извештај Чајковског, (август) 1843, BCz, 5486 IV, s. 294.

¹⁴ А. Чарториски – В. Замојском, 27. VII 1843, BCzEw, 3208, s. 151–152; В. Замојски – А. Чарториском, 29. VII 1843, BCzEw, 1582, s. 1062–1063.

¹⁵ „Ważniejsze materie z listu do Belgradu“, (јули) 1843, BCz, 5411 IV, s. 371.

¹⁶ Извештаји Чајковског, б. д. (август) 1843, 26. XI 1843, BCz, 5486 IV, s. 291, 483; „Nowiny z Serbii“ – извод Замојског из „Augsburger Allgemeine Zeitung“, 2. VIII 1843, BCz, 5404 IV, s. 254; А. Чарториски – В. Замојском, 7. VIII 1843, BCzEw, 3208, s. 175; „The Portfolio“, 1843, 4, p. 564–565.

земље, обећавајући да ће се залагати за њихов повратак у року од шест месеци.

Чајковски је у писму Вучићу и Петронијевићу поновио речи француског посланика, али је истовремено истакао да не рачунају много на подршку Француске. Хтео је тиме да им улије више вере у сопствене снаге. Уопште их није наговарао на одлазак из Србије, утолико пре што су последње вести из Београда говориле о новим интригама Обреновића, Ливена и Аустрије. У случају да ипак морају да оду, Чајка је намеравао да изложи Порти предлог да се они искористе као комесари који би, обилазећи словенске земље империје, могли испитати ситуацију тамошњег живља, убедити га у потребу верности султану и нужност неутралисања утицаја Русије. Чарториском се допала та идеја и сâм је скицирао одговарајући одељак ноте коју је пољски агент касније предао Сарим-ефендији.¹⁷

Осим свих тих добрих савета, обећања и уверавања од стране Пољака и енергичног става српског народа, спремног да стане у одбрану својих вођа, Петронијевић се по свој прилици није завараво да неће морати да напусте земљу. То је изразио у писму Чајки, писаном мало пре сазивања скупштине у Крагујевцу. Знао је да се „Европа“ противи њиховом отпору из страха да би то могло да доведе до општег рата. Захваљивао је Замојском на његовом заузимању у Лондону које се – према његовом мишљењу – најалост показало узалудним, јер је било закаснело. „Русија је боље проценила своју позицију“ – писао је – „изненадила је, обманула Европу и добила од Порте право на Србију, какво никад дотад није имала.“¹⁸

Захтев Русије за удаљавање Вучића и Петронијевића подржао је и овога пута Метерних. Није му било стало само до казне криваца за преврат септембра 1842; сада, откако су откривене њихове везе с Пољацима, једноставно су за њега постали опа-

¹⁷ Извештај Чајковског, 7. VIII 1843, BCz, 5486 IV, s. 271–272; Нота Чајковског Сарим-ефендији (концепт с исправкама А. Чарториског), 23. VIII 1843, *исџо*, s. 315–318; „Ostatnie wieści z Belgradu“ (извод), 5. VIII 1843, BCz, 5404 IV, s. 286.

¹⁸ М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 113. Ово писмо носило је датум 5. августа, а не јула, како наводи Ханделсман (А. Петронијевић – М. Чајковском [копија], 5. VIII 1843, BCz, 5404 IV, s. 234). Слично је овај дипломатски успех Русије оценио лист „Demokrata Polski“: „Било јој је стало [Русији – А. Ц.] превасходно да права што их изводи за себе одржи на дипломатској ваги, коју жели да употреби у будућности за дељење плена Отоманске империје – и то је постигла“ („Demokrata Polski“, 23. VIII 1843, s. 3).

сни. У јуну 1843. одлучио је да у специјалну мисију пошаље у подунавске земље мајора Мајерхофера, налажући му да нарочиту пажњу посвети испитивању пољске делатности на тим теренима. У инструкцији од 23. јуна аустријски канцелар наглашавао је да је тежња пољске емиграције изазивање општег устанка међу тамошњим становништвом, а крајњи циљ – обнова Пољске. Метерних је савршено разумео да су Пољаци за српско питање везивали наде у изазивање компликација у Европи. Отуд – доказивао је – њихово велико ангажовање, о чему су сведочили мисија Звјерковског и боравак Чајковског у Београду, односно контакти Чарториског с Црнобарцем у Паризу. Подсетио је и на раније пољске акције: Вороњичеву мисију у подунавским кнежевинама и споразум с Васојевићем. Скретао је пажњу и на улогу коју игра пољска колонија у Адампољу.¹⁹ Месец дана касније, у опширном реферату цару Фердинанду, Метерних је описао позадину и ток последњих дешавања у Србији и образложио став Аустрије и Русије. Покренуо је и питање веза српских вођа с пољском емиграцијом. Скренуо је пажњу на чињеницу да пољска пропаганда жели да начини од Србије тачку ослоњања у борби за обнову Пољске, као и да је под пољским утицајем у Србији настала прозападна и национална орјентација. Исти став заузела је пруска влада, нарочито након посете цара Николаја Берлину. Дакле, Пољаци су оптужени за мешање у српско питање, сејање немира и општи недостатак лојалности.²⁰ Метерних је упозоравао и Турску на „револуционарну пропаганду“ Пољака, њених бивших савезника, а сада природних савезника њених словенских поданика. Турски тајни агент Радојковић заиста је поднео у то време Порти извештај у коме је, између осталог, указао на „интриге“ Пољака који су деловали под француском протекцијом.²¹

Према се аустријски канцелар није противио слању руских трупа у Србију, одбацио је ипак царев предлог да се придружи евентуалној интервенцији. Страховао је да би то наишло на оштар протест Енглеске и Француске. Осим тога, саветовао је

¹⁹ Н. Batowski, *Podstawy sojuszu*, s. 135–138; В. Поповић, *Метернихова политика*, стр. 195 п.; В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 112 п. Метернихов избор није без разлога пао на Мајерхофера. Он је добро познавао Пољаке из времена кад је био чиновник у Галицији, а затим командант Кракова.

²⁰ Л. Орпишевски – А. Чарториском, 9. XI 1843, BCzEw, А. J. Czartoryski, *Korespondencja osób różnych*.

²¹ *Extrait d'un rapport présenté à la S. Porte par un de ses agents*, б. д. 1843, BCz, 5411 IV, s. 89–91; В. Поповић, *Метернихови њоїледи*, стр. 125 п.

цару да марш руске војске буде преко подунавских кнежевина, а не преко Угарске, где је становништво било непријатељски настројено према Русији.²²

Неселроде је сматрао умесним да обавести и Француску о одлучном ставу Русије у вези с удаљавањем Вучића и Петронијевића. У образложењу је указао између осталог на везе уставобранитеља с пољском емиграцијом, које, ако се не прекину, могу да доведу у Србији до настанка жаришта непрекидних завера. Гизо није делио Неселродеове погледе на питање Вучића и Петронијевића и упозоравао је Русију да не предузима кораке који су могли опасно да заоштре источно питање.²³

Расположење међу Србима уочи сазивања скупштине било је оштро супротстављено захтеву Русије. О томе су извештавали енглески и француски конзул, при чему је Фонбланк био мишљења да је цела нација спремна да пружи одлучан и очајнички отпор рачунајући на подршку суседних провинција, те да ће с тим у вези засигурно доћи до стране интервенције.²⁴

Наде уставобранитеља у помоћ Француске и њено супротстављање новом захтеву Русије нису се оствариле. Два дана пре почетка скупштине Буркене је послао Кодрики депешу у којој је саветовао Вучићу и Петронијевићу напуштање земље. Те поверљиве вести Кодрика је одлучио да лично саопшти Петронијевићу и ради тога се упустио у Јагодину. Пошто га није затекао, поверио је информације његовом изасланику Николићу. Истовремено је, у случају да се Вучић и Петронијевић одлуче да напусте територију Турске и оду у Француску, уверавао да ће им бити издати француски пасоши. Петронијевић је захвалио Кодрики на саветима који су стигли у право време. Они су допринели – како је писао – не само доношењу одлуке да се напусти земља, већ су омогућили и убеђивање народа да се с тим помири.²⁵

²² F. Martens, *нав. дело*, IV, р. 536–537; В. Поповић, *Мешернихова йолийиика*, стр. 186.

²³ В. Вучковић, *Српска криза*, с. 119; Л. Ранке, *нав. дело*, стр. 379.

²⁴ Извештај Фонбланка, 29. VII 1843, FO, EC, 195/222, р. 247; Извештај Кодрике, 7. VIII 1843, AAЕ, СРС, р. 339.

²⁵ Извештај Кодрике, 20. VIII 1843, AAЕ, СРС, р. 350–352; Аутобиографија А. Николића, АСАНУ, 7380/32, стр. 23–24; А. Петронијевић – А. Кодрики, 10. VIII 1843 (копија превода приложена извештају Кодрике од 20 VIII 1843), AAЕ, СРС, р. 354; вид. Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 60–61.

Првог дана рада скупштине депутирци и окупљене масе сељака ватрено су протестовали против удаљавања двојице министара и тек следећег дана, када су Вучић и Петронијевић прочитали прокламацију у којој се образлагала нужност њиховог одласка, сагласили су се с тиме. Оба српска првака апеловала су на народ да чува садашњи поредак, Устав и стечене слободе, одржава мир и остане веран и послушан влади и својим старешинама. У свом одговору скупштина их је уверила у своју оданост и изразила озлојеђеност на Русију од које је као „покровитељке“ српски народ очекивао одбрану својих права и слободе.²⁶ Дана 19. августа Вучић и Петронијевић напустили су Србију и отпутовали за Видин.²⁷

Извештавајући Замојског о овој чињеници, Петронијевић му је ставио до знања да разлог за одлучност с којом је Русија тражила његово и Вучићево удаљавање, односно подршку коју је за тај захтев добила од Метерниха, делимично треба тражити у њиховим односима с Пољацима. Ливен му је казао да зна за делатност кнеза Чарториског у Паризу и Чајке у Цариграду, као и за кореспонденцију коју с њима одржавају. Упозорио је да док те везе не буду прекинуте неће моћи да се врате у Србију. С обзиром на ту околност, Петронијевић је на крају молио Замојског за нарочит опрез при даљим међусобним контактима.²⁸

Нескривено непријатељство руских агената окретало се ка Чајковском. Бутењов је отворено изјавио Буркенеу да за отпор Срба треба захвалити боравку Чајковског у Београду. Исто то констатовао је његов наследник Титов оптужујући Вучића и Петронијевића пред Портом за сарадњу с пољском емиграцијом. Чајка је дознавши за то од Кора почео озбиљно да се плаши за свој живот, али с друге стране, било му је драго што је на тај начин растао ауторитет кнеза Адама код турских званичника и западноевропских влада. Вест о одласку Вучића и Петронијевића оставила је на њега мучан утисак. Главну кривицу приписивао

²⁶ Вучићев говор одржан на скупштини 10. VIII 1843 (превод), ААЕ, СРС, р. 358 п.; Делегати скупштине – Т. Вучићу и А. Петронијевићу, 11. VIII 1843, АС, ПО, 70/267; „Српске новине“, 16. VIII 1843, стр. 245–248; Н. Попов, *нав. дело*, стр. 205 п.; А. Ивић, *нав. дело*, стр. 107.

²⁷ Пред сам одлазак Вучић је за свог наследника на месту министра унутрашњих дела одредио Илију Гарашанина. (Т. Вучић – И. Чворићу, 16. VIII 1843, АС, ИГ, бр. 113).

²⁸ М. Handelsman, *La Question d'Orient*, р. 38–39; Д. Страњаковић, *Влада*, стр. 63–64.

је Турској која је играла двоструку игру с енглеском и француском дипломатијом да би на крају послушала Метернихов савет. Владе Енглеске и Француске направиле су, по њему, велику грешку не пруживши подршку Турској и Србији. Била је то, дакле, још једна горка лекција коју су добили Срби, а с њима и Пољаци. Чајка је жалио што, уместо сталног освртања на западне силе и ишчекивања резултата дипломатских преговора, раније није предузета енергична акција у Србији и што није послато неколико пољских официра.²⁹

Иако се ова етапа српског питања завршила другачије него што би Пољаци желели, Чајка се тешио тиме што у дипломатском смислу политика кнеза Чарториског није доживела пораз. Зато се – према његовом мишљењу – „српско питање не сме напуштати, треба га се грчевито држати, подржавати га [...] макар и без Срба, без читаве Европе, то је наша обавеза, наш интерес“.³⁰

Још док вест о одласку Вучића и Петронијевића није стигла у Лондон, у Доњем дому одиграла се 15. августа дебата посвећена српском питању. Нажалост, није била успешна по Србе. Нападнут од Палмерстона, Пил се бранио износећи, на основу Фонбланкових извештаја, разне оптужбе на рачун Срба. Кривицу за такав неповољан обрт Замојски је приписивао себи, јер није упознао Палмерстона са заједничким плановима с Абердином за помоћ Србији, нити је успео да на задовољавајући начин убеди у то Пила. Абердин је рекао Замојском да због последње парламентарне дискусије питање смењивања конзула у Београду мора да се одложи.³¹

Пилово иступање било је страховито разочарење за Чарториског, јер је схватио какав ће оно утисак оставити на Србе. Тражио је од Замојског да пише за Београд и покуша да некако објасни ствар. Абердин је могао – по кнежевом мишљењу – све

²⁹ Извештаји Чајковског, 25. VII 1843, BCz, 5411 IV, s. 452 и 7. VIII, 17. VIII, 25. VIII 1843, BCz, 5486 IV, s. 273, 308, 326–327.

³⁰ Извештај Чајковског, 7. IX 1843, BCz, 5486 IV, s. 357.

³¹ В. Замојски – А. Чарториском, 18. VIII 1843, BCzEw, 1582, s. 1080–1088; В. Замојски – Р. Пилу (концепт), 6. VIII 1843, BCzEw, 1526; Х. Ц. Палмерстон – В. Замојском, 5. VIII 1843, BCzEw, 1525 а; *Jeneral Zamoyski*, IV, s. 290–306; В. Konarska, *нав. дело*, s. 108. Палмерстонов напад на Абердина проистигао је, поред осталог, из његовог дубоког нерасположења према политици зближавања с Француском која је у то време лансирана у Форин офису (R. Bullen, *Guizot and the Collapse of the Entente Cordiale*, London 1974, p. 32).

да промени кад би моментално сменио конзула. Истог мишљења били су и Чајкини сарадници у Цариграду. Сматрали су да су Фонбланкови извештаји, на које се позивао Пил, а који су говорили о нередима и анархији у Србији, погађали и Порту, те да је зато турска влада обавезна да затражи смењивање енглеског конзула. Порта је дужна такође да протестује против Ливеновог продуженог боравка у Србији.³²

У писму за Београд Замојски није могао да прећути Пилов несрећан говор у коме је – како је то формулисао – „политички и национални интерес жртвован у име парламентарног интереса“. С друге стране, подвлачио је наклоњеније изјаве Абердина који је признао да је доведен у заблуду у српском питању; сада је чак задовољан избором кнеза Александра, хвали понашање Срба и даје им за право. Замојски је напоменуо да је ствар смене конзула узета у разматрање, али ако би се још одужила, српска влада и Порта могу да прекину с њим односе и сами предузму кораке за његово смењивање. Уопште узев, Замојски више није прикривао равнодушан став енглеске владе која је – како је тврдио – била далеко од предузимања ризичног корака, али би с радошћу поздравила успех Срба постигнут захваљујући њиховој „властитој енергији и јединству“.³³ Могло би се рећи да није изгледао превише забринут због одласка Вучића и Петронијевића. Делећи своја запажања с Чајком, гледао је добре стране тога корака, држећи да у коначном исходу може донети видљиве користи. Знајући за неслагања која су се испољавала у Савету, сматрао је да су Вучић и Петронијевић одлуком о одласку спречили раскол не само у Савету, већ и у читавом народу. Сада би – претпостављао је – требало очекивати обрнут процес: уједињење свих Срба „у јединственом осећању озлојеђености и узнемирености“ због насртаја на њихова национална права. Предлагао је да оба удаљена министра саставе меморандум султану у коме би навели све незаконите акте против њихове земље и њих самих у последњој години. Према мишљењу Замојског, такав меморандум припремљен у сарадњи с Чајком и Кором могао је постати важан инструмент у политици српске владе. У одласку Вучића и Петронијевића видео је, најзад, и ту корист што је Русија из-

³² А. Чарториски – В. Замојском, 18. VIII 1843, BCzEw, 3208, s. 187; А. Чарториски – В. Замојском (копија), 25. VIII 1843, BCzEw, 1508; Извештај из Цариграда (руком Јелоголовског), б. д. (август, септембар), 1843, BCz, 5411 IV, s. 607–610.

³³ В. Замојски – [А. Јанковићу?] (нацрт), 19. VIII и 21. VIII 1843, BCzEw, 1526.

губила изговор за даље мешање у питања Србије и сејање неслоге у народу. Очекивао је да мора доћи до још већег зближавања обојице вођа с Портом, а такође истицао велику корист коју ће донети њихов сусрет с Чајком у Цариграду.³⁴

Чарториски је после извесног колебања попустио молбама Чајковског и одлучио да лично напише честитку кнезу Александру и засебно Вучићу и Петронијевићу. Концепте оба писма припремио је Замојски. У писму кнезу Александру, поред честитки, кнез је споменуо своја настојања у Паризу и Лондону; истакао је да Пољска и Србија имају заједничке интересе и заједничке непријатеље и уверавао у своје најбоље намере.³⁵

Писмо Вучићу и Петронијевићу садржало је речи осуде незаконитог чина, какав је био њихово удаљавање из земље, и подстицај на даљу борбу. Чарториски је изражавао убеђење да ће њихова жртва ујединити цео народ у осећању поштовања и захвалности према њима и оданости кнезу Александру. Њихово прогонство може донети и опште добро – писао је – јер ће им дати прилику да утичу на словенске народе и турску владу. Кнез се, желећи вероватно да Србима улије храброст и разбије њихова страховања, надовезао на недавне претње употребом силе од стране Русије. Константовао је да западне силе не би могле пасивно да посматрају оружану интервенцију, а сем тога доба године није допуштало почетак операције пре зиме. Напослетку, узимајући у обзир ограниченост снага којима је Русија намеравала да крене у акцију, сматрао је да се те претње не могу назвати другачије до обична „фанфаронада“, срачуната да застраши Турску и европску дипломатију.³⁶

ОДЛАЗАК ФРАЊЕ ЗАХА ЗА БЕОГРАД

У новој ситуацији питање од прворазредног значаја било је слање агента у Београд ради одржавања веза с Србијом. Кнез

³⁴ В. Замојски – М. Чајковском, 20. VIII 1843, BCz, 5411 IV, s. 507 п.; А. Чарториски – В. Замојском, 10. VII 1843, BCzEw, 3208, s. 135.

³⁵ А. Чарториски – кнезу Александру, 16. IX 1843, AC, ИГ, бр. 105; исто (копија), BCz, 5411 IV, s. 277–278; Д. Страњаковић, *Како је поцијало*, стр. 67.

³⁶ А. Чарториски – Т. Вучићу и А. Петронијевићу (копија с исправкама Чарториског), 16. IX 1843, BCz, 5404 IV, s. 273–276; „La Serbie en 1843“, (1843), BCz, 5404 IV, s. 59–60.

Адам никако није могао да преломи и повери ту мисију Заху. Давао је делимично за право примедбама Замојског, али с друге стране није видео ниједног другог кандидата међу Пољацима. Зах је у очима Чарториског имао много врлина и могао је чак сам да се издржава у Србији, али се кнез премишљао да ли да му поклони потпуно поверење и пошаље га као свог „непосредног“ агента. Чајка је разумео све приговоре „власти“ и најрадије би у Србији поново видео Леноара, који је знао „ствар и људе“. По Чајки, Леноар би се могао населити у Крагујевцу, а Зах као помоћник који не буди сумњу – у Београду.³⁷

Напокон је крајем јула кнез донео коначну одлуку да пошаље Заха. Био је свестан да даље оклевање наноси само штету његовом деловању на Балкану. Поверио је новом агенту да, на основу разговора који је с њим претходно обавио, сâм сачини инструкцију и приступи припремама за пут. Замојски више није опонирао, али је ипак саветовао ујака да потпише са Захом годишњи уговор називајући га отворено „словним човеком“.³⁸

Половином августа Зах је предочио кнезу Чарториском пројекат своје властите инструкције.³⁹ У најопштијим цртама доделио је себи улогу посматрача и извештача. Његова мисија није требало да буде мисија „револуционарног“ агента, те се с тим у вези морао клонити учешћа у било каквом преврату. Полазећи од тога да је садашњи положај Србије под врховном влашћу Порте повољнији него да је доспела у зависност од других сила, требало је да агент убеђује турске Словене да се у савезу с Турском супротстављају претњама од стране Русије. Србија има обавезу да пружи руку својој браћи и да постане средиште еманципационих тежњи балканских народа, не би ли постигли барем статус какав је изборила Кнежевина Србија. Велики значај придавао је Зах зближавању Србије и Црне Горе, јер је оно отварало широке перспективе за развој привреде и трговине. Истицао је нужност оживљавања међусобних контаката

³⁷ А. Чарториски – В. Замојском, 9. VII, 10. VII, 17. VII 1843, BCzEw, 3208, s. 131, 135, 141; Извештај Чајковског, 7. VIII и 6. д. (август), BCz, 5486 IV, s. 273, 292–293.

³⁸ А. Чарториски – В. Замојском, 27. VII и 1. VIII 1843, BCzEw, 3208, s. 151, 163; В. Замојски – А. Чарториском, 29. VII 1843, BCzEw, 1582, s. 1063.

³⁹ (Зах) Comment j'entends ma mission dans pays slaves de la Turquie, 13. VIII 1843, BCz, 5390 IV, s. 33–41; V. Žáček, *Fr. Zach*, s. 46–49; M. Handelsman, *Pierwsza polska*, s. 533; J. Skowronek, *Sprzymierzeńcy*, s. 228 n.

и сарадње Србије с другим суседима: Бугарима и аустријским Словенима. Главни задатак његове мисије кад реч о спољној политици била је заштита Србије од руских утицаја. Пољски пример требало је да буде упозорење за све балканске Словене.

Дана 21. августа Зах се, опремљен годишњим фондом у висини од око 2.000 франака, укрцао на брод у Марсеју и отпловио за Цариград.⁴⁰ На одредиште је стигао почетком септембра. Чајковски је намеравао да га хитно пошаље у Србију преко Једрена. Са задовољством је констатовао да су се Зах и Звјерковски допали један другоме, јер је и даље био за то да се пошаље и овај други, будући да је „код Срба стекао добро име и да је Пољак који заступа пољску ствар“.⁴¹ Захову инструкцију главни агент оценио је као добру, али је ипак одлучио да јој, у посебном додатку, прикључи властите напомене. Није крио да у новонасталој ситуацији после одласка Вучића и Петронијевића београдског агента чека тежак задатак. Срби ће се – тврдио је Чајка – трудити да се понашају опрезно, а могу испољити равнодушност или чак одбојност према даљој сарадњи. Захова улога састојала се претежно у „запажању“, али требало је и да шири пропаганду „политичке ствари, тј. да даје савете и мишљења у српском питању“. У складу с инструкцијом, главни агент је обраћао пажњу на развој сарадње Срба с аустријским Словенима, јер „удруживањем с њима може се створити Краљевина Србија, снажна и независна“. Захов задатак био је – према Чајки – да убеди Србе у потребу формалног признања врховне власти Порте и њеног интегритета, премда без сувишне послушности. Не одбијајући од себе друге турске Словене, Србија пре треба „да буди у њима жељу за самосталним постојањем, неголи за прикључивањем Србији“, како би на тај начин остали при својој актуелној девизи, тј. „ослањању на Отоманску Порту“.

Чајковски је хтео да Зах скрене пажњу Србима како су тек последња збивања извела Србију на европску сцену и како захвалност за то дугују Пољацима – што је, разуме се, било претеривање. На евентуалну замерку Срба да нису имали одговарајућу подршку западних сила, Зах треба да им предочи да су ионако те подршке имали више него у своје време Пољска и да им је недостајала само „најпотребнија врлина – спремност да се

⁴⁰ А. Чарториски – В. Замојском, 7. VIII 1843, BCzEw, 3208, s. 165.

⁴¹ Извештај Чајковског, 7. IX 1843, BCz, 5486 IV, s. 363.

бију са својим непријатељем – Москвом⁴². Заховој инструкцији Чајка је прикључио још карактеристике политичких групација у Србији и списак имена виђенијих личности.⁴²

ПОЧЕТАК БОРБЕ ЗА ПОВРАТАК СРПСКИХ МИНИСТАРА ИЗ ЕГЗИЛА

Пут Вучића и Петронијевића представљао несумњиво велики губитак за пољску делатност у Србији. Чајка се додуше тешио тиме што ће они, не удаљивши се превише од земље, и даље утицати на политички курс српске владе, али је ипак разумео да њихово дуже одсуство из земље може имати лоше последице.

Стога ће један од првих задатака табора Чарториског од тада бити борба за повратак српских првака у земљу. Отпочела је безмало одмах након њиховог одласка. Иницијативу је и овај пут покренуо неуморни главни агент који се с тим у вези обратио Буркенеу. Овај је обећао да ће помоћи, али је желео да читаву „ствар испровоцира у Лондону и Паризу“. Наговарао је стога Чајку да припреми одговарајућу ноту за кнеза Чарториског, коју је затим требало предочити енглеској и француској влади. Чајковски је то учинио без одлагања; сматрао је да се од тог тренутка „српско питање сели у Париз и Лондон“. Буркене као присталица чврстог споразума Француске и Енглеске мислио је да управо српско питање ствара за то погодну прилику.⁴³

И поред Ливенових претњи, Вучић и Петронијевић уопште нису намеравали да прекину контакте с Пољацима. О томе најбоље сведочи њихова кореспонденција с Чајковским. За неповољан исход српског питања кривили су западне кабинете. Петронијевић је пишући Чајки одмах по свом одласку из Србије подвукао још једном, слично као у писму Замојском, да је мржња Русије према њима резултат откривања њихове везе с Пољацима. Поновио је садржај свог разговора с Ливеном у коме је руски званичник наводно изјавио да се у редовима сарадника кнеза Чарториског крије њихов шпијун. Чајка је одмах реаговао скрећући пажњу да тим лажима не треба веровати. Истакао је,

⁴² Додатак Заховој инструкцији, (септембар) 1843, BCz, 5411 IV, s. 553–560; вид. М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 113; J. Skowronek, *Polityka*, s. 89.

⁴³ Извештај Чајковског, 25–26. VIII 1843, BCz, 5486 IV, s. 326; М. Чајковски – В. Замојском, 27. VIII 1843, *истио*, s. 347.

као у Заховој инструкцији, да је Србија управо захваљујући напорима кнеза Чарториског „ушла у политику Европе“ и да је у том погледу „имала више срећних манифестација него Пољска 1830. и 1831. године“.⁴⁴

Велику пометњу у Отелу Ламбер изазвало је Еркартово објављивање пројекта меморандума српске владе у часопису „Портфолио“. Кнез Адам и Чајковски били су свесни да је то било кршење дискреције обећане Србима и пружање доказа Русији за нове оптужбе. Чарториски је такође сматрао да је велика непажња било објављивање другог чланка у истим новинама, који говори о везама и сарадњи Пољака с Србијом. Овакве публикације могле су – према кнежевом мишљењу – једино да нашкоде даљој делатности.⁴⁵ У суштини, тешко је разумети мотиве којима су се руководили Еркарт и редакција „Портфолија“ штампајући поменути материјал. Да ли је то била обична глупост или симптом зле воље?

Султанов брат који је потврђивао избор Александра Карађорђевића прочитан је 14. септембра на скупштини у Београду. Не само што није признавао право престолонаслеђивања, већ је предвиђао и могућност кнежевог уклањања у случају да се успротиви султановој вољи и поступи супротно Уставу.⁴⁶

Користећи одлазак Вучића и Петронијевића, кнез Александар је, до овог тренутка остајући у сенци обојице вођа уставобранитеља, учинио покушај да се ослободи њиховог утицаја и ојача своју власт. Тежио је стварању странке око себе и формирању одане му владе. Његове присталице поднеле су на скупштини петицију са захтевом да се укине Савет и оставе се само три кнежева саветника, да се дужност министра унутрашњих послова повери Книћанину, као и да се именују нови чиновници. Суочен с опасношћу, Савет је збио своје редове и заједно с Гарашанином супротставио се захтевима кнежевих присталица. У сваком случају, од тог тренутка датира настанак нове странке – „кнежеве“. У њен је састав, поред дворских кругова,

⁴⁴ Извештај Чајковског, 17. IX 1843, *исџо*, s. 374, 383–384; А. Чарториски – В. Замојском (копија), 3. X 1843, BCzEw, 1508.

⁴⁵ А. Чарториски – В. Замојском, 7. VIII 1843, BCzEw, 3208, s. 166 и 17. X 1843 (копија), BCzEw, 1508; Извештај Чајковског, 26. IX 1843, BCz, 5486 IV, s. 393; *Defeat of Russian Diplomacy in Serbia, Project de memoir of the Serbian Government. March 1840*, „The Portfolio“, 1843, 1, p. 62–70, 71–76; вид. Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 97.

⁴⁶ „Српске новине“, 16. IX 1843, s. 283–284; Ј. Продановић, *Исџоприја*, стр. 148.

улазила кнежева тазбина – Ненадовићи, шеф полиције Стеван Книћанин, а убрзо и део официрског кора. Повољна околност за еманципационе планове кнеза Александра била је већ поменута унутрашња подела у партији уставобранитеља. Осим фракције „вучићеваца“, добила је на значају група Стојана Симића која је тражила протекцију руског конзула. Непријатно изненађење за Пољаке морала је бити чињеница да се међу онима који су се додворавали Ливену и Вашченку нашао и њихов донедавни савезник Зубан.⁴⁷

Русија је хтела да искористи тешку ситуацију у Србији не би ли повратила своје некадашње позиције. Томе је поред осталог требало да служи и Ливенов продужени боравак у Србији. Иако је Вучићево и Петронијевићево одсуство ишло на руку како кнезу Александру, тако и Симићевој групи, с обзиром на непромењену надмоћ присталица прогнаних вођа, ипак нису могли то отворено да показују. Скупштина је од кнеза и Савета захтевала да без одлагања предузму кораке за повратак обојице министара, изражавајући чак спремност да двојицу својих делегата пошаљу с молбом у Цариград и Петроград. Састављене су посебне петиције скупштине Порти и Неселродеу, које је подржао и Савет. Лично писмо с тим у вези упутио је кнез Александар Рифат-паши и Титову.⁴⁸ Ови напори, међутим, нису донели никакве резултате, напротив – сазнавши за топао пријем који је прогнаним српским министрима приредио видински паша Хусеин и страхујући да, боравећи у близини српске границе, и даље врше утицај на власти у земљи, Русија је затражила да оду у удаљенија места: Рушчук, Силистру или Једрене, као и да се именују нови министри. Кнез Александар је актом од 6. октобра на положај министра унутрашњих послова поставио Илију Гарашанина, а на положај министра иностраних послова – дотадашњег српског агента у Цариграду, Алексу Симића.

⁴⁷ А. Николић – Т. Вучићу, 13. IX и 16. IX 1843, АС, ПО, 70/245, 70/246; Ј. Хаћић – Т. Вучићу, 21 IX 1843, *истио*, 70/256; Ј. Продановић, *Историја*, стр. 70; Ј. Милићевић, *Историја Каџанске буне*, стр. 271 п.; исти, *Прилои познавању уставијне кризе*, стр. 665 п.

⁴⁸ „Więści z Belgradu“ (руком Леноара), 18. IX 1843, ВСz, 5404 IV, s. 289; А. Петронијевић – М. Чајковском (превод писма), 20. IX 1843, ВСz, 5486 IV, s. 371–372; Депеше Одељења Министарства иностраних дела – А. Симићу, 22. IX, 23. IX, 27. IX 1843, АС, МИД-И, 1843, Прот. 1219, 1221, 1247; „Српске новине“, 19. IX 1843, стр. 287.

Функција новог капућехаје код Порте поверена је Лазару Теодоровићу.⁴⁹

Када је дознао за нови захтев Русије, Чајковски је сугери-сао Кору да саветује Порту да у замену за удаљавање Вучића и Петронијевића из Видина кроз преговоре постигне Ливенов одлазак из Београда, а да у сваком случају не допусти да заузме Вашченково место.⁵⁰

Петронијевић се обратио Чајковском с молбом за протекцију код посланика Француске и Енглеске. Чинило му се да управо Буркене треба да се осећа обавезан да их штити, јер он их је, по наговору Рифат-паше и уз Кодрикино посредство, убедио да оду из Србије. Наводио је Чајки аргументе који би могли да послуже западној дипломатији у разговорима с Портом и доказивао, позивајући се на Акерманску конвенцију и српски устав, да Прота, а поготово Русија, немају права да се мешају у српска унутрашња питања и да ниједан Србин не може бити гоњен без одлуке српског суда.⁵¹ И поред поновних молби кнеза Александра и Савета Порти, Петронијевић није превише веровао да би Рифат-паша, слаб и послушан Аустрији, брзо пристао на њихов повратак у земљу. Зато су Вучић и он заједно одлучили да на сугестију Замојског упуте меморандум турској влади као одбрану од оптужби које су им се стављале на терет и истовремено протест против њиховог удаљавања из земље. Копију меморандума намеравали су да упуте западним силама, при чему је код уручивања писма француској влади посредник требало да буде Кодрика.⁵²

Вучићев и Петронијевићев меморандум Порти датиран је 6. октобром 1843. У њему су српске вође доста подробно резимирале догађаје који су се одиграли у Србији од 1840, пропративши то кратком карактеристиком Милошеве владавине. Подвукли су да су се у свим својим поступцима увек управљали

⁴⁹ Л. Робер – Л. Бистшоновском, 6. IX 1843, BCz, 5411 IV, s. 596; *Прејиска И. Гарашанина*, стр. 50; „Српске новине“, 7. X 1843, стр. 303.

⁵⁰ Извештај Чајковског, 7. IX 1843, BCz, 5486 IV, s. 357.

⁵¹ А. Петронијевић – М. Чајковском (копија), 29. IX 1843, BCz, 5404 IV, s. 288.

⁵² А. Петронијевић – М. Чајковском (копија), 6. X 1843, *истио*, s. 289. Петронијевић је хвалио Кодрикино понашање у последње време и молио да се засад не интервенише за његов опозив. Меморандум на крају није доспео до Кодрикиних руку. Гарашанин се бојао да га да Мариновићу на превод, те је Петронијевић замолио за то Леноара, коме је копију документа дао Теодоровић (А. Петронијевић – М. Чајковском, 1. XII 1843, BCz, 5412 IV, s. 543–544; исто [копија], BCz, 5404 IV, s. 293).

добром народа који им је поклонио поверење у борби против аутократске владавине кнеза Михаила. У меморандуму пада у очи често позивање на народну вољу и истицање законитости свих њихових поступака који, уосталом, обично захтевају санкцију и подршку турских комесара.⁵³

Чајка у писмима Петронијевићу, а Звјерковски Гарашанину, трудили су се да удахну нову веру у срца српских политичара извештавајући о непрекидним интервенцијама кнеза Чарториског на Западу, чији је резултат све веће интересовање и наклоност француских и енглеских власти према Србији. Гарашанин је ипак са жаљењем констатовао да обе силе дотад нису учиниле ништа изузев што су давале обећања и сумњао је да ће се у будућности усудити на нешто више од празних речи. Уз то, био је разочаран у Кодрику, јер је овај од ситног инцидента који му се догодио на улици начинио велику аферу и затражио сатисфакцију.⁵⁴ Кодрика је, осим тога, наводно написао у извештају да су Срби недоследни у својој политици и да у земљи расту руски утицаји. Петронијевић је у писму Звјерковском одбацивао ове приговоре, мада није крио да се притисак Русије у последње време појачао, уосталом, не само у Србији, већ и на простору читавог Отоманског царства. За то је кривио европске силе. Доказивао је такође да се Русија труди да посвађа кнеза с народом; познајући наиме приврженост Срба обојици прогнаних министара, преко својих агената (између осталих, Цветка Рајовића) шири вести да није она та која не жели њихов повратак, већ су то кнез и Савет. Знао је да би у случају да дође до „буне“ присталице Обреновића то одмах искористиле. Петронијевић на крају констатује да, као и до сада, у земљи влада ред и да се

⁵³ Меморандум Вучића и Петронијевића Порти, 6. X 1843, АС, ИГ, бр. 81; исто (копије), ВСз, 5404IV, s. 342–345 и ВСзЕw, А. Ј. Czartoryski, Memoriały i noty (1841–1859). У писму приложеном уз меморандум протерани министри молили су повлачење одлуке о њиховом напуштању Видина. Петронијевић је био спреман да се у случају потребе јави у Цариград ради оправдања. У случају одбијања, молили су да им се дозволи да се населе у Молдавији или Влашкој (Писмо Вучића и Петронијевића Порти [копија], 6. X 1843, ВСз, 5404 IV, s. 341).

⁵⁴ Извештај Чајковског, 26. IX 1843, ВСз, 5486 IV, s. 391; *Прейиска И. Гарашанина*, стр. 49–50. Чајка, који је у последње време добијао од Петронијевића позитивна мишљења о Кодрики, сумњао је да је читав инцидент био последица руске интриге (Извештај Чајковског, 16 X 1843, ВСз, 5486 IV, s. 420–421).

власт храбро држи, али да, ако се Вучић и он убрзо не врате у Србију, она може пасти у потпуну зависност од Русије.⁵⁵

Ситуацију Србије у контексту међународне политике опширније је представио Петронијевић у писму Чајки од 3. новембра.⁵⁶ Покренуо је питање става западних сила указујући на неусаглашеност и фактичку пасивност њихове политике, што Русији даје одрешене руке на Истоку. С правом је приметио да Србија не игра већу улогу у политици Француске и Енглеске, између осталог, због свог положаја (слично као Пољска) између два апсолутистичка царства. Када би пак обе западне силе удруженим напорима почеле активније да делују, слика Европе доживела би потпуни преображај. Међу обновљеним државама нашла би се Пољска и Илирско-српско-бугарска краљевина. Петронијевић је раскринкавао панславистичке планове царизма на Балкану: хушкајући словенске народе на устанак, покушава да их стави под свој протекторат. Сматрао је да садашње репресије против њих имају за циљ да их приморају на удаљавање од Турске и приближавање Русији – у том ће случају без препрека моћи да се врате у земљу. Прихватајући Чајкина објашњења која се тичу денунцијације, долазио је до закључка да Русија на информацијама о односима Срба с пољском емиграцијом има да захвали Метерниху и Црнобарцу. На крају је ипак тврдио да никада неће прекинути пријатељство с Пољацима.

Сви напори и апели упућени Порти (па и Буркенеу) с циљем да се Вучић и Петронијевић задрже у Видину доживели су неуспех. И овога пута Порта се нашла под притиском руске дипломатије, те су српске вође дефинитивно биле приморане да напусте Видин 13. новембра и отпутују у Свиштов. Једина утеха за њих била је одлука Порте да им изван Србије оставља пуну слободу. Нови руски конзул, пуковник Данилевски, који је дан раније стигао у Србију трудио се да одврати Петронијевића од намере да отпутује у Цариград, страхујући да не буде увучен у интриге; могао је имати на уму на Пољаке. Обећавао је Вучићу

⁵⁵ А. Петронијевић – Л. Леноару, 3. XI 1843, BCz, 5412 IV, s. 559–561; исто (изводи из копије), BCz, 5404 IV, s. 290–292.

⁵⁶ А. Петронијевић – М. Чајковском, 3. XI 1843, BCz, 5412 IV, s. 547–557; исто (копија), BCz, 5404 IV, s. 291–292; М. Handelsman, *La Question d'Orient*, p. 39–40.

и Петронијевићу да ће се вратити у земљу у року од три до четири месеца.⁵⁷

Чајковски је са све већим успехом укључивао Буркенеа у активности око повратка Вучића и Петронијевића. Француски посланик је са задовољством примио изразе захвалности од Срба, а Чајка, не желећи да квари његово добро расположење, није поменуо да је то заправо заслуга Пољака. Буркене је „Conseils“ Чарториског сматрао „најбољим упутством за поступке Срба“, обећао је да ће полуванично подржати петицију кнеза Александра и скупштине у вези с повратком Вучића и Петронијевића. Из даље кореспонденције с Петронијевићем главни агент је закључио да он највећим непријатељем Србије сматра Аустрију. Била је то, по Чајкином мишљењу, чињеница од необичне важности, пошто – како је писао – „мржња Срба према Аустрији пружа могућност да се у тренутку акције они гурну на ову државу – то је важно за нашу ствар, а можда је то и основа за наше поступање у устанку“.⁵⁸

Стога је приоритетна потреба била да се по сваку цену доведе до што бржег повратка Вучића и Петронијевића. Чајка је без одлагања приступио изради плана деловања. Предвиђао је, с једне стране, предузимање дипломатске акција кроз упућивање одговарајућих интерпелација на седницама француског и енглеског парламента, а с друге – да ће у Србији бити употребљена таква средства која би приморала кнеза да позове оба министра. За припремање интерпелације и дискусије у парламенту Чајка је молио Чарториског. У француском парламенту говорник је дужан да истакне да је посланик у Цариграду, наговарајући Вучића и Петронијевића да напусте земљу, тиме у читаву ствар укључио своју владу. Главни агент очекивао је такође да ће истовремено изношење српског питања у оба парламента допринети сарадњи влада Француске и Енглеске, чија би прва последица требало да буде повратак прогнаних српских министара. Буркене је у потпуности делио то уверење. Био је штавише мишљења, што је Чајка снажно, али и некритички на-

⁵⁷ А. Петронијевић – М. Чајковском (копија), 13. XI 1843, BCz, 5404 IV, s. 293; Извештај Чајковског, 16. X 1843, BCz, 5486 IV, s. 419.

⁵⁸ Извештај Чајковског, 26. IX, 16. X, 26. X 1843, BCz, 5486 IV, s. 391 n., 419 n., 427.

глашавао, да је српско питање већ знатно зближило западне државе и ојачало њихово савезништво.⁵⁹

По примању вести о успешним наступима посланика у парламентима, Чајковски је намеравао да пошаље Звјерковског Вучићу и Петронијевићу како би их наговорио да се послуже „народном вољом“ ради убрзавања повратка у земљу. Рачунао је притом да ће успети да приволи Буркенеа на некакав смелији корак. Планирао је затим да пошаље Звјерковског у Србију или Црну Гору.⁶⁰

Од половине октобра 1843. у Београду је већ боравио Зах. Званични задатак његове мисије било је припремање „образовне инструкције“ за владу, а заправо је играо улогу агента кнеза Чарториског; према Чајки – до момента доласка Звјерковског.⁶¹ Добро га примио Гарашанин, личност која је избила у први план у новој влади. Упознао се, а убрзо и спријатељио с Гарашаниновим најближим сарадником Алексом Јанковићем, као и секретаром кнежеве канцеларије Кнежевићем. Преко њих је био информисан о политичким потезима владе, па је чак имао увид у дипломатску кореспонденцију. Гарашанин је у разговору са Захом с одушевљењем говорио о заузимању кнеза Чарториског код француске владе. Једино није био задовољан поступцима Кодрике и Фонбланка.⁶²

Чајковски је посветио Заха у даљи план деловања. Обавестио га је о корацима ради покретања српског питања на парламентарној арени, али је истицао да ће то највише зависити од става самих Срба, од њихове истрајности и доследног спровођења начела политике коју су трасирала и водила двојица министара-уставобранитеља. Указао је на улогу коју је у протеклим догађајима одиграло позивање на „народну вољу“ и истакао да је то средство којем опет ваља прибећи у садашњим околностима, чврсто се, међутим, придржавајући принципа законитости.⁶³

⁵⁹ Извештаји Чајковског, 7. XI, 16. XI и 26. XI, 6. XII 1843, *истио*, s. 447, 471, 486, 510; М. Чајковски – В. Замојском, 7. XI 1843, BCz, 5411 IV, s. 623–625.

⁶⁰ Извештаји Чајковског, 26. X, 16. XI 1843, BCz, 5486 IV, s. 428, 472.

⁶¹ Извештај Чајковског, 26. IX 1843, *истио*, s. 393.

⁶² Извештај Заха, 2. XI 1843, BCz, 5390 IV, s. 49; Ф. Зах – [„власти“?], XII 1843, BCz, 5404 IV, s. 301–302; V. Žáček, *Fr. Zach*, s. 50 n.; М. Handelsman, *Pierwsza stała*, s. 534.

⁶³ М. Чајковски – Ф. Заху, 14. XI 1843, BCz, 5411 IV, s. 641–643.

Зах је у потпуности подржавао мишљење свог непосредног надређеног, али дошао је до закључка да српска влада у страху од Русије неће предузети никакве одлучне кораке и да је треба на то подстаћи. У том смислу предлагао је да се подговоре сељаци да се обрате локалним властима и захтевају одговоре на њихову петицију за повратак Вучића и Петронијевића – у противном, питање ће поново бити дато скупштини на решавање. Поврх тога, Зах је сматрао да Срби треба да се обраћају искључиво Порти, а заобилазе Русију. Тврдио је да ће западне силе моћи да притекну Србији у помоћ тек након одлучне манифестације народне воље.⁶⁴ Чајки се код Заха свидело такво „виђење ствари“. Скренуо му је само пажњу да обраћање Срба „народној вољи“ не треба да се догоди пре него што српско питање буде предмет дискусије у парламентима. Преурањени покрет у Србији могао би – по његовом мишљењу – само да „забрине“ западне владе. У писму Чарториском писао је: „[...] важна је ствар уложити напор у парламентарну борбу – у француском посланству, у Порти и у Србији ствари тако стоје да се чека само на парламентарни знак“.⁶⁵

Сарадња с француским посланством одвијала се све боље. Буркене је видео све већу корист у делатности пољских агената и обећавао помоћ у оквирима својих могућности. Чајковски и он донели су заједно одлуку да у српском питању и питању Албаније „раде сложено у свему да се споразумевају“, полазећи од тога да је „Србија кључ Отоманског царства и база за будућност тога царства“. Главни агент сада послује с удвострученом енергијом, преводи Буркенеу меморандуме о Босни, Црној Гори, Албанији сутеришући да се тамо пошаљу Пољаци, доставља материјале о Србији Французу Бутенвалу који путује по Балкану, а пре свега информише о актуелној ситуацији у Србији, располагајући најбољим обавештењима од Заха, Петронијевића и Теодоровића. Резултати ових напора за сада су скромни, али их Чајка сматра добрим знаком. Кор је, ослањајући се на његове меморандуме, скренуо пажњу Порте на Босну и као последица тога за управника те провинције именован је Џамил-паша, добар пријатељ Вучића и Петронијевића. Чајка је чак покушавао да код босанског паше обезбеди место за пољског агента, али је

⁶⁴ Извештај Заха, 24. XI 1843, BCz, 5390 IV, s. 81.

⁶⁵ Извештај Чајковског, 16. XII 1843, BCz, 5486 IV, s. 518.

турска влада то одбила у страху од Русије. Буркене је пак, на интервенцију Чајковског, обећао да ће с положаја секретара конзулата у Београду уклонити Немца и на то место поставити Француза.⁶⁶ Све бољи односи Буркенеа и пољског агента веома су иритирали Русију. О томе је Неселроде отворено писао Медему.⁶⁷

Знатно теже изгледало је питање укључивања енглеске дипломатије у активнију делатност у корист Србије. Бранећи се недостатком инструкције, Канинг је и даље био пасиван. У Лондону је, откако је оданде избијао Замојски (отпутовао је крајем августа), српско питање прешло у други план. Сада кнез Чарториски лично покушава да му поврати заслужени значај. У том смислу пише Стјуарту, указује на дивљења достојно држање Срба који доследно остају при договореној политици, апелује да се покаже добра воља, Србија и прогнани министри узму у заштиту, изврши смена конзула, као и пружи општа подршка Турској. Подвлачи најзад опасност коју собом носи руска агитација раширена по различитим провинцијама турског царства.⁶⁸

Чајковски се доста брзо приближио новом српском капућејаји Теодоровићу. Овај је важио за једног од најближих пријатеља Вучића и Петронијевића и уживао Гарашаниново пуно поверење. Управо је на њега пао главни терет разговора и заузимања код Порте за повратак министара из Египта. Турски званичници углавном су показивали разумевање за молбу Срба, али су се најочигледније плашили да било шта учине без знања Русије. Саветовали су поновно упућивање петиције кнезу и Савету и обећавали интервенцију код руских дипломата.⁶⁹ У децембру 1843. стигао је Неселродеов одговор на два писма кнеза Александра из септембра: прво, које је обавештавало о ступању на престо, и друго, с молбом за допуштање повратка Вучића и Петронијевића. Неселроде је у царско име потврдио званично признање кнеза Александра, али у погледу прогнаних вођа

⁶⁶ Извештаји Чајковског, 16. XI, 26. XI 1843, BCz, 5486 IV, s. 473, 483–486; [Чајковски], Меморандум о Босни, Црној Гори, Албанији и Србији, 1843, BCzEw, A. J. Czartoryski, Memoriały i noty (1841–1859); М. Чајковски – Ф. Заху, 14. XII 1843, BCz, 5411 IV, s. 643.

⁶⁷ J. Brzozowska, *нав. дело*, s. 177.

⁶⁸ А. Чарториски – Д. Стјуарту, 17. X и 23. X 1843, BCz, 5473 II, s. 332, 335–337; Д. Стјуарт – А. Чарториском, 12. X 1843, BCz, 5517 III, s. 565.

⁶⁹ Извештаји Теодоровића, 6. XII и 20. XII 1843, AC, МИД-И, 1843, Прот. 1674, 1766; Л. Теодоровић – И. Гарашанину, 27. XI 1843, AC, ИГ, бр. 91.

изјавио је да њихов повратак за сада сматра непожељним. Српско министарство спољних послова наредило је Теодоровићу да не предузима никакве званичне кораке у руском посланству док из Петрограда не стигне одговор на Ливенов извештај.⁷⁰

Пошто је Теодоровић у страху од Русије избегавао званичне сусрете с Буркенеом, Чајка се прихватио посредништва у тим контактима. Половином децембра уручио је Теодоровићу Буркенеово писмо Гарашанину, које се у основи тиче питања сатисфакције за Кодрику, али које садржи уверавање у најбољу вољу француског посланика и његове владе да се с кнезом Александром и српском владом одржавају пријатељски односи. У том писму Буркене је покренуо и проблем актуелне унутрашње ситуације у Србији и предочио начин да се помире завађене странке. Уручујући поменуто писмо Теодоровићу, Чајка је додао и своје писмо Гарашанину.⁷¹ У разговору са српским агентом сугерисао му је аргументе које је требало употребити у преговорима с Портом о повратку Вучића и Петронијевића. Неопходно је било ставити на знање турским властима да мир у Србији угрожавају нове завере и интриге присталица Обреновића, које имају за циљ да посвађају кнеза Александра и Савет с народом. Чајка је стога саветовао капућехају и писао с тим у вези и Заху да у новој српској петицији то буде јасно наглашено. Очекивао је да ће указивање Порти на опасност од нове „револуције“ подстаћи западне силе не само на давање добрих савета, већ и на одлучно инсистирање на повратку министара у земљу.⁷²

У званичним извештајима које слао министарству на руке Симићу Теодоровић је очигледно прећутао своје контакте с

⁷⁰ К. Неселроде – кнезу Александру (копија), 28. XI 1843, BCz, 5411 IV, s. 631–633; Ф. Зах – А. Чарториском, 28. XII 1843, *исто*, s. 693–695; Инструкција министра иностраних дела з Теодоровића, 23. XII 1843, АС, МИД-И, 1843, Прот. 1729.

⁷¹ Л. Теодоровић – И. Гарашанину, 13. XII 1843, АС, ИГ, бр. 91; Извештај Чајковског, 16. XII 1843, BCz, 5486 IV, s. 517. Буркене у писму Кодрики, дефинишући форму сатисфакције коју је требало да прими као задовољавајућу, јасно му је ставио до знања да сада треба пружити подршку актуелној влади у Србији: „L'intention du G¹ du Roi et de son Représentant à Constantinople ne saurait être en aucune façon d'humilier les hommes auxquelles la nation servienne a confié ses destinées; elle est au contraire de fortifier leurs dispositions à voir dans la France une gardienne vigilante de l'exercice des droits que les traités garantissent à la Servie sous Suprèmatie de la Porte“ (А. Буркене – А. Кодрики, 12. XII 1843, ААЕ, СРС, р. 383; исто у Коровом писму [Чајковском?], 13. XII 1843, АС, ИГ, бр. 97 и BCz, 5411 IV, s. 671 [копија]).

⁷² Извештаји Чајковског, 26. XII 1843, BCz, 5486 IV, s. 537, 6. I и 17. I 1844, BCz, 5487 IV, s. 20, 32.

Чајковским, као и садржај каснијих поверљивих разговора с Буркенеом и турским министрима. Међутим, писао је о томе у кореспонденцији с Гарашанином, при чему се Чајка тамо помињао под псеудонимом „Пријатељ“. Теодоровић и Зах пренели су, дакле, савете Чајковског и убрзо су у Цариград приспела нова писма турским министрима од кнеза Александра и српске владе. Према Теодорвићу, она су била утолико важнија што су раскринкавала гласине које су ширили противници актуелне владе да се наводно сам кнез противио повратку Вучића и Петронијевића.⁷³

Почетком јануара 1844. дошло је до непосредног сусрета Теодорвића и Буркенеа. Примајући са задовољством чињеницу давања сатисфакције Кодрики, француски дипломата је уверавао да ни на тренутак не губи Србију из вида и да чини све што је у његовој моћи како би учврстио њену позицију. Изразио је притом наду да ће заједнички напори убрзо довести до повратка обојице министара из егзила.⁷⁴ Ускоро је требало да се обрати својој влади с молбом за овлашћење да „снажније делује“ у том питању. Чајковски је, међутим, шаљући Чарториском превод меморандума Вучића и Петронијевића, који је Буркене позитивно оценио, молио да га уручи Гизоу и подсећао на припремање интерпелације и дискусије у парламенту.⁷⁵

ЗАОШТРАВАЊЕ УНУТРАШЊЕ КРИЗЕ У СРБИЈИ И НАСТАВАК ПОЉСКИХ НАПОРА ЗА ВРАЋАЊЕ ВУЧИЋА И ПЕТРОНИЈЕВИЋА

У Србији је у међувремену јачао покрет за повратак Вучића и Петронијевића. Вучићеве присталице вршиле су притисак на владу захтевајући предузимање одлучнијих корака. Старешине су јављале о незадовољству које влада међу становништвом због непопустљивог става Русије. Схватајући то за израз „народне

⁷³ Л. Теодоровић – И. Гарашанину, 10. I 1844, АС, ИГ, бр. 91; Извештај Заха, 10. XII 1843, ВСз, 5390 IV, s. 131; Кнез Александар – великом везиру (копија), (1843), ВСз, 5411 IV, s. 691–692.

⁷⁴ А. Марковић – И. Гарашанину, 10 I 1844, АС, ИГ, бр. 97; Извештај Теодоровића, 9. I 1844, АС, МИД-И, 1844, Прот. 38.

⁷⁵ Извештаји Чајковског, 26. XII 1843, ВСз, 5486 IV, s. 537 и 17. I 1844, ВСз, 5487 IV, s. 31.

воље“, Зах се надао да ће се ускоро цела ствар разјаснити. Колико год да се и сам жарко залагао за повратак својих пријатеља, Гарашанин је ипак био против таквих манифестација. Брзо је схватио да цео покрет подстичу присталице Обреновића желећи да га тако искористе за сопствене циљеве.⁷⁶

И одиста, у јануару је влада ушла у траг завери на чијем је челу био министар Цветко Рајовић – зато је тај догађај назван „Рајовићева буна“ или смедеревска завера. Организатори завере, који су наводно радили у корист повратка Вучића и Петронијевића, намеравали су да подигну буну против кнеза Александра и владе да би на престо вратили Милоша. Гарашанин није сумњао да је завера била дело Русије. То је делимично потврдила истрага коју је у Крагујевцу спровела специјална комисија под руководством Ресавца и Зубана. О томе је такође могло да сведочи понашање Данилевског и Титова, будући да су се одмах заузеле за ухапшене којима је претила смртна казна.⁷⁷

Откривање смедеревске завере давало је српској влади и њеном агенту у Цариграду јак аргумент у борби за повратак Вучића и Петронијевића. Порта је на крају схватила да продужавајући њихово одсуство из Србије доводи само до пораста унутрашњих тензија и посредно угрожава своју властиту безбедност. Рифат-паша је већ почео чешће да тражи од Титова пристанак да се министри врате, али он га је заваравео, говорећи једном да је сувише рано да се о томе говори, други пут будећи наду да ће се у Србију вратити на пролеће.⁷⁸ Теодоровић је отуд у непосредним разговорима с Титовом покушавао да ствар погура напред. Руски посланик га је добро примио, али је остао непоколебљив. Изјавио је да кнез Александар и српска влада најпре морају да ојачају своју власт, те да је скупштинска петиција била преурањена и била лоше прихваћена од цара коме се не допадају групне молбе. За време наредних посета Риза-паши и Рифат-паши, Теодоровић се ипак уверио да је Порти заиста

⁷⁶ Извештаји Заха, 30. XII 1843 и 27. I 1844, BCz, IV, s. 171, 247; Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин* (дактилограм), АСАНУ, сигн. 14233, стр. 44.

⁷⁷ Ј. Милићевић, *Обреновићевске завере*, стр. 274 н.; В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 129–130.

⁷⁸ Извештаји Теодоровића, 17. I, 20. I, 24 I 1844, АС, МИД-И, 1844, Прот. 74, 108, 109.

стало до брзог довођења ствари на место, те у том смеру чини службене кораке.⁷⁹

Чајковски је сугерисао Буркенеу да саветује Турску да више не захтева од Русије сагласност за враћање српских вођа, већ да каже да „жели да искористи своје право и врати те људе у домовину, јер види опасност по себе“. Буркене је вероватно дао идеју Рифату, пошто је он, према Теодоровићевим речима, саопштио Титову да у руско-турском споразуму није било говора о томе колико ће Вучић и Петронијевић бити у изгнанству и да ће, ако до пролећа Русија не да сагласност, Порта узимајући у обзир претњу миру у Србији и своме сопственом, бити приморана да сама донесе одлуку и дозволи им повратак у земљу.⁸⁰ Чајка је саветовао Теодоровићу и да српска влада у име кнеза и уз сагласност Савета сачини ноту Порти и Титову која ће у додатку садржати појединости последње завере. У тој ноти требало је истаћи потребу за што бржим повратком Вучића и Петронијевића, удаљавањем Милоша и осталих Обреновића из Беча, кажњавањем завереника и пресељењем преосталих емиграната дубоко у унутрашњост Аустрије. Теодоровић се слагао с пољским агентом да ту ноту такође треба уручити свим конзулима у Београду, како би је они пренели својим претпостављенима у Цариграду. Нарочито важно је било да је добије Буркене, најангажованији за српску ствар.⁸¹

Француски посланик, желећи да сакрије пред Портом своје контакте с Теодоровићем, тврдио је да све вести о актуелној ситуацији у Србији потичу од Кодрике. Чајка је веома желео да тако стварно и буде, те је сугерисао српском посланику да његова влада описује француском конзулу свој положај у најцрњим бојама и молио га да пренесе те информације Буркенеу.⁸² У исто време Зах је јављао да Кодрика не обавља никакве активности, пошто му недостаје инструкције која би га овластила за шире

⁷⁹ Л. Теодоровић – И. Гарашанину, 17. I, 27. I 1844, АС, ИГ, бр. 141, к. 1, 2; Извештаји Теодоровића, 30. I, 31. I 1844, АС, МИД-И, 1844, Прот. 149, 151; Разговор Чајковског с Теодоровићем, (1844), ВСз, 5411 IV, s. 373; Извештај Чајковског, 7. II 1844, ВСз, 5487 IV, s. 63.

⁸⁰ Извештај Чајковског, 26 I 1844, ВСз, 5487 IV, s. 41; Л. Теодоровић – И. Гарашанину, 7. II 1844, АС, ИГ, бр. 141, к. 5.

⁸¹ Теодоровић – И. Гарашанину, 31. I 1844, АС, ИГ, бр. 141, к. 4. Извештај Чајковског, 17. II 1844, ВСз, 5487 IV, s. 75–79.

⁸² Теодоровић – И. Гарашанину, 17. I 1844, АС, ИГ, бр. 141, к. 1.

деловање. Конзул се наводно жалио због тога на Гизоа.⁸³ У суштини, Гизоове инструкције одражавале су пасиван и опрезан став Париза према српском питању. Гизо је саветовао српској влади да одржава добре односе с Портом и избегава све што би могло Русији дати повод или само изговор за мешање у српске ствари, а у унутрашњој политици – да гарантује ред и мир у земљи, подмиривање потреба њених становника и увођење добре администрације.⁸⁴

У то време напokon се активирао Канинг. Прикључио се, за сад полузванично, Буркенеовом заузимању за повратак министра и писао својој влади, захтевајући овлашћење за званично поступање у тој ствари заједно с Француском. Вест о томе српска влада примила је са задовољством и изразила захвалност агенту кнеза Чарториског, с правом слутећи његову улогу у томе.⁸⁵

Чајковски је, обавештавајући Теодоровића о предузимању заједничке акције посланика Енглеске и Француске у Цариграду, скренуо пажњу на ненаклоњен став Аустрије у погледу Вучића и Петронијевића. Аустријски представник код Порте барон Штирмер узалуд се трудио да онемогући сарадњу енглеске и француске дипломатије. У писму Канингу оптуживао је обојицу српских првака за организовање последње завере.⁸⁶

Лакше је било главном агенту у Цариграду да наговори посланика Француске на заједничко деловање у српском питању, а неупоредиво теже Чарториском и његовом париским сарадницима да приволе француску владу да одобри ту политику. Кнез Адам, Замојски и Чајковски нису штедели труда да би то постигли. Кнез је разрадио посебан меморандум о Србији за Представнички дом и чак се покушало да се српско питање изложи заједно с пољским.⁸⁷ Труд који су Пољаци уложили у припремање интерпелације и дискусије о Србији у француском парламенту није био узалудан, али није ни донео очекиване резултате. Наступ Гизоа, који је покренуо српско питање у контексту француске источне политике, наишао је на при-

⁸³ Извештај Заха, 13. I 1844, BCz, 5390 IV, s. 212.

⁸⁴ Ф. П. Гизо – А. Кодрики, 10. I 1844, ААЕ, СРС, р. 390.

⁸⁵ Извештаји Чајковског, 26. I и 7. II 1844, BCz, 5487 IV, s. 41, 63.; Извештај Заха, 10. II 1844, BCz, 5390 IV, s. 292.

⁸⁶ Л. Теодоровић – И. Гарашанину, 7. II 1844, АС, ИГ, бр. 141, к. 5.

⁸⁷ Извештаји Чајковског, 17. I, 7. II 1844, BCz, 5487 IV, s. 29, 64; вид. Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 99.

говор Чарториског. То је изразио у писму француском министру спољних послова од 2. фебруара 1844. Тврдио је у уводу да је у српском питању задат ударац „независности и безбедности“ Турске. Позивајући се на Једренски мировни уговор, кнез је указивао на чињеницу да Русија узурпира права која јој не припадају и позивао Енглеску и Француску да уложи заједничке напоре ради спречавања царизма да рашири своје ексклузивне утицаје у Србији и Цариграду. Истакао је потребу пружања моралне подршке Француске актуелној српској влади и изразио наду да ће Енглеска кренути њеним трагом.⁸⁸

Активистима табора Чарториског сада је било стало да се у Србији да публицитет парламентарној дебати посвећеној њеном питању. Шаљући Заху изводе и преводе говора у Представничком дому, Чајка је топло препоручивао ту ствар. Требало је – према његовом мишљењу – доказати заинтересованост Француске за Србију и допринети да се Срби и други Словени окрену према Западу.⁸⁹

Буркене и Кор веома су рачунали на интервенцију кнеза Чарториског у Паризу, очекујући да за њом уследе и нове инструкције њихове владе. На Корову молбу Чајка је написао меморандум о односима Јужних Словена и Пољака, који добио високу оцену француског посланика. Саветовао је да се спис пошаље у Париз и преко кнеза Чарториског предочи Гизоу.⁹⁰ Меморандум је скретао пажњу на политичко буђење турских Словена, појаву изазвану опаком политиком Русије и Аустрије, које, тежећи да између себе поделе и покоре Јужне Словене, хушкају на завере и устанке против Порте, а желе и да их међусобно заваде. Пољаци пак једино желе да помогну својој браћи с југа и укажу им на одговарајући начин поступања.

Према Чајковском, пред Словенима су се отварале три могућности за будућност: 1) Окупљање под влашћу цара путем ликвидације Отоманског царства, а током времена подела (добровољна или насилна) Аустрије. У том случају цар би постао

⁸⁸ М. Handelsman, *La Question d'Orient*, p. 28–30. Концепт писма припремио Замојски (А. Чарториски – Ф. П. Гизоу [концепт], 21. I 1844, BCz, 5391 IV, s. 493–500).

⁸⁹ Извештај Чајковског, 26. II 1844, BCz, 5487 IV, s. 87.

⁹⁰ М. Handelsman, *La Question d'Orient*, p. 30–33; „Notice sur les rapports des Slaves avec les Polonais“, фебруар 1844, BCz, 5486 IV, s. 5–7; исто, Bibl. Kórnicka, sygn. 2458, s. 1–4; Извештај Чајковског, 7. II 1844, *истио*, s. 63.; Дурковић-Јакшић ауторство меморандума приписује Чарториском (Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 97 n.).

диктатор Европе и света, а Словени би пали у најтеже ропство. 2) Протекторат или врховна власт Порте над Словенима. То ни у чему не би нарушавало Аустрију, а штитило би или значајно продужило опстанак Турске, која би са своје стране омогућила Словенима национални живот и просперитет. Истовремено би били гарантовани и учвршћени ред, мир и политичка равнотежа у Европи. 3) Акција Словена препуштених самим себи у општем устанку који би довео до оружане интервенције Русије и Аустрије и приближио опасност од руског примата у Европи. Најповољније за Словене и Србију било је – према Чајкином мишљењу – друго решење, и на њега је ваљало усмерити пољска настојања. Сматрао је ипак да је за то неопходна сарадња Француске и Енглеске.

У то време Зах се бавио разрадом широког, перспективног програма политике Србије. Као резултат вишемесечног рада уз учешће Гарашанина, главног иницијатора идеје, и активиста илирског покрета, Цара и Чавловића, настао је програм који је носио назив: „План словенске политике Србије“. Тај елаборат који се у начелним поставкама ослањао на „Conseils“ Чарториског и Захове инструкције касније је постао основа за писање славног Гарашаниновог „Начертанија“, чија генеза, па чак и ауторство још увек изазивају живе дискусије и полемике међу истраживачима.⁹¹ Пошто се боље упознао с балканским реалијама и узео у обзир сугестије српских и хрватских националних радника, Зах је ипак унео одређене измене у односу на претходне програме. „План“ тако није обухватао све јужнословенске земље, него заправо само југословенске земље; јачи акценат стављен је на потребу развијања српско-хрватске сарадње, а ограничен циљ и обим контаката с Бугарском.⁹²

Поред Русије, и Аустрија је чинила све да би у Србији ојачала своје утицаје. У тренутно пољуљаном престижу Русије после победе кнеза Александра Карађорђевића у јуну 1843, а затим порасту незадовољства међу Србима због њених нових захте-

⁹¹ Основну литературу о томе дају: Р. Перовић, *Око „Начертанија“*, стр. 83–94; М. Valentić, *Koncepcija Garašaninova „Načertanija“ (1844)*, „Historijski pregled“, VII, 1961; N. Stančić, *Problem „Načertanija“ Ilije Garašanina u našoj historiografiji*, „Historijski zbornik“, XXII–XXXIII, 1968–69, str. 179–196; Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz*, s. 73; W. D. Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914*, München 1980, S. 267–276.

⁹² J. Skowronek, *Polityka*, s. 95–97; Стр. Димитров, *Сърбия*, с. 271–275.

ва, Метерних је видео повољну околност. Одлучио је да обнови пријатељске односе са Србијом и с тим циљем у септембру послао у Београд пуковника Филиповића поверавајући му привремено дужност конзула. Зах није сумњао да ће Аустрија, шаљући Филиповића, тежити да поврати своје позиције које је у Србији имала у Милошево време.⁹³ Чајка је био одлучно против тога да српска влада одржава било какве друге контакте с Аустријом осим дипломатских. У писму кнезу Чарториском од 26. фебруара 1844. писао је: „[...] наш циљ, наша политика јесте да све више свађамо Србију и Словене с Аустријом [...]; деловање против Аустрије једина је помоћ коју можемо очекивати од турских Словена“.⁹⁴ Отада ће се у његовим погледима све чешће јављати антиаустријски тонови. Вучић и Петронијевић више пута су истицали кратковидост аустријске политике. Према њима, Аустрија, заваравана од стране Русије у нади да ће присвојити Босну, Албанију и Србију, срља у сопствену пропаст, јер када Русија завлада Констанинопољем и Бугарском, одузеће јој у некој прилици словенске провинције с највећом лакоћом.⁹⁵

Без обзира на добру вољу и обећање од стране Турске, у питању повратка прогнаних министара није било напретка. Русија и даље није намеравала да одступи од свог става. Вучић и Петронијевић су, највероватније на савет Пољака, писали Гарашанину да се више не обраћа Русији с тим у вези, јер би јој то у будућности давало специјална права у односу на Србију.⁹⁶

Замојски је био за стављање пред свршен чин, тј. за повратак Вучића и Петронијевића у земљу без претходне сагласности Порте и Русије. У инструкцији Заху од 15. фебруара послатој директно у Београд посредством енглеског курира, сугерисао је управо такво решење. По његовом мишљењу Срби треба да се ослоне искључиво на своја права. Корак Вучића и Петронијевића имао би карактер деловања у прекој потреби имајући у виду опасност која прети земљи. Повод су могле да буду узнемирујуће вести из Београда које би вешто протурио кнез Александар обојици српских вођа. По повратку Вучић и Петронијевић би заједно с кнезом и владом нашли правне аргументе

⁹³ Извештај Заха, 2. II 1843, BCz, 5390 IV, s. 268.

⁹⁴ Извештај Чајковског, 26. II 1844, BCz, 5487 IV, s. 87.

⁹⁵ А. Петронијевић – М. Чајковском (копија превода), 10. III 1844, BCz, 5404 IV, s. 360–361.

⁹⁶ Вучић и Петронијевић – и Гарашанину, 23. II 1844, AS, IG, бр. 136, к. 3, 7.

за оправдање пред Портом и Европом. Русију је пак, у складу с одредбама Једренског мира, било довољно обавестити да су Срби деловали у споразуму с Портом.⁹⁷

Из последњих Петронијевићевих писама проистицало је да намерава да крене у Цариград да би тамо покушао да испослује подршку и гаранције од Француске и Енглеске. Чајка је сматрао да ће ипак бити боље да остане у Свиштову и „оданде поступи по саветима г. Замојског“, односно, врати се у Србију. Није хтео – како се чини – да доводи у проблематичну ситуацију обојицу посланика, којима су још увек недостајале одговарајуће инструкције, а нису им били познати ни одговори на ноту коју су уручили Порти. Сличног мишљења био је Зах, премда је у томе видео извесну корист коју је могло да донесе Петронијевићево присуство у Цариграду, јер могао је да утиче на многе турске званичнике.⁹⁸ Одговарајући на писмо Замојског, Зах је изразио сумњу у ефикасност дипломатских средстава, активираних у вези с повратком Вучића и Петронијевића. С правом је приметио да је пропуштен најповољнији тренутак за њихов спонтани повратак, тј. кад је откривена смедеревска завера. Сада пак ни пројекат Замојског, а ни више пута понављани предлог позивања на „народну вољу“ нису наилазила на одобрење у очима Гарашанина и Јанковића. Више су волели да се ограничи на деловање дипломатским путем објашњавајући то страховањима да неће бити подржани у случају рата и сумњајући у Вучићеву и Петронијевићеву спремност да донесу одлуку за повратак без дозволе Порте и Русије.⁹⁹ У суштини, то је био знак слабости српске владе и продубљивања политичке кризе. Вучићева странка губила је терен у корист „кнежеве“, која је била против повратка обојице министара у земљу. Кнез Александар је, иако је донекле учврстио свој ауторитет, био слаб политичар и поводио се за својим рођацима који су се све више приближавали Русији. Али и поред тога није престајало заузимање Гарашанина и других да се обојица уставобранитељских вођа врате у земљу. Пошло им је за руком да убеди кнеза да поново пошаље писмо Рифат-паши и Титову. Ни тада нису постигли никакав ефекат. Титов се правдао недостатком информација о

⁹⁷ В. Замојски – Ф. Заху, 15. II 1844, BCz, 5390 IV, s. 303–314.

⁹⁸ Извештаји Чајковског, 6. III и 17. III 1844, BCz, 5487 IV, s. 96, 112–113; Извештај Заха, 24. II 1844, BCz, 5390 IV, s. 340.

⁹⁹ Извештај Заха, 9. III 1844, BCz, 5390 IV, s. 374–376.

томе од Данилевског и испољавао видно нестрпљење због сталног понављања захтева, додајући да је коначна одлука у царевим рукама.¹⁰⁰ Рифат-паша је почео да одустаје од својих ранијих обећања и саветовао Теодоровића да се кнез Александар обрати цару посредством Неселродеа. При томе је давао до знања да Порта не може да рачуна на помоћ Француске и Енглеске.¹⁰¹

У марту 1844. завршила је с радом истражна комисија и огласио се суд у вези с учесницима последње завере. Изречене су им строге пресуде – десетак особа осуђено је на смртну казну. Тада се Данилевски снажно заузео за осуђенике обећавајући да ће, у замену за њихове животе, писати својој влади у вези с повратком Вучића и Петронијевића. Српска влада пристала је на ту понуду, а кнез Александар је објавио амнестију замењујући (с малим изузецима) смртну пресуду доживотном робијом. Кнез је хитно обавестио Неселродеа о чину помиловања, понављајући истовремено молбу за дозволу повратка српских министара.¹⁰²

Постоје неке индиције које указују на то да је иницијатива да српска влада уђе у преговоре с руским конзулом потекла од Чајковског. Наиме, он је још у фебруару писао Заху да сугерише српској влади да у замену за дозволу повратка Вучића и Петронијевића понуди помиловање осуђеника. У случају да Данилевски прихвати ту понуду, Чајка је видео двоструку корист у отварању ових преговора. С једне стране, приближавали су шансу за повратак протераних министара, а с друге – пружали довољно убедљивих доказа да је Русија била умешана у последњу заверу у Србији. Кад су преговори почели, Чајковски је желео да им се да широк публицитет у Европи. Предлагао је објављивање одговарајућег чланка о томе у француској и енглеској штампи: чак је „власти“ сугерисао његове главне тезе. Поред обелодањивања руског удела у смедеревској завери хтео је да искомпромитује „заштитницу“ Србије која „нуди за гла-

¹⁰⁰ Л. Теодоровић – И. Гарашанину, 8. IV 1844, АС, ИГ, бр. 141, к. 10; Инструкција за Теодоровића, 23. III 1844, АС, МИД-И, 1844, Прот. 394; Нота Теодоровића – Рифату-паши и Ризи-паши (копија), 13. IV 1844, ВСз, 5404 IV, s. 339 п., 262 п.; Извештаји Заха, 23. III, 30. III 1844, ВСз, 5390 IV, s. 424 п., 454; *Прејиска И. Гарашанина*, стр. 88; Ј. Милићевић, *Историја Кајтанске буне*, стр. 279 п.

¹⁰¹ Л. Теодоровић – И. Гарашанину, 3. IV и 10. IV 1844, АС, ИГ, бр. 141, к. 12, 14; Извештаји Чајковског, 7. IV и 17. IV 1844, ВСз, 5487 IV, s. 149, 167.

¹⁰² *Прејиска И. Гарашанина*, стр. 82; Ј. Милићевић, *Историја Кајтанске буне*, стр. 279.

ву издајица [...] слободу двојици патриота“.¹⁰³ Нацрт чланка уверљиво је разрадио сам Чарториски. На примеру последње завере откривао је интриге Русије и демаскирао њену политику. При томе је скретао пажњу западним силама на Србију као организовану државу, лојалну према своме суверену, која чини природну потпору егзистенцији Отоманског царства.¹⁰⁴

Изостанак одговора руске владе на предлоге Данилевског и кнеза Александра у вези с повратком Вучића и Петронијевића давао је српским политичарима повод за различите спекулације. Хафиз-паша је наводно рекао А. Симићу да је Титов тобоже добио сагласност свог двора за повратак протераних министара, али одуговлачи с њеном обзном, јер га Данилевски суздржава. Већ се сумњало да постоји некакав тајни договор између руског конзула и кнеза Александра да се омете повратак Вучића и Петронијевића. Зах је био мишљења да је то нова интрига Русије која на тај начин жели да продужи егзил уставобранитеља, правдајући то кнежевом вољом.¹⁰⁵

Данилевски је половином априла примио депешу из Петрограда с одговором на претпоследњу петицију кнеза Александра. Цар је у њој условљавао сагласност за повратак Вучића и Петронијевића достављањем писама кнеза и свог конзула која оправдавају такву потребу. Пошто су писма већ била послата, Данилевски је уверавао кнеза Александра да ускоро треба очекивати позитиван одговор. Стога је Гарашанин послао свим окружним начелницима циркулар обавештавајући их да ће ускоро доћи до повратка министара. Био је то – према Заху – паметан потез; наиме, у случају да руска обећања не буду испуњена, могло би доћи до енергичних демонстрација против „заштитнице“ Србије. У разговору са Србима Зах није пропустио да дода да је сагласност Русије изнуђена заједничком акцијом Француске и Енглеске.¹⁰⁶

Обећање повратка Вучића и Петронијевића мало је умирало узбуђење међу Србима и улило самопоуздање пристали-

¹⁰³ Извештај Чајковског, 17. II 1844, BCz, 5487 IV, s. 78; М. Чајковски – Моравском, 17. IV 1844, *исто*, s. 181.

¹⁰⁴ А. Чарториски, Концепт списка, (пролеће 1844), BCz, 5404 IV, s. 174–177.

¹⁰⁵ Извештаји Заха, 20. III и 23. III 1844, BCz, 5390 IV, s. 428, 513; Ф. Зах – В. Замојском, 10. IV 1844, *исто*, s. 469.

¹⁰⁶ Извештај Заха, 27. IV 1844, BCz, 5487 IV, s. 522–523, 532; *Прейска И. Гарашанина*, стр. 85, 87–88.

цама обојице првака. Какво је тек изненађење било када је 16. јуна Данилевски уручио кнезу Александру допис од Неселродеа којим се одлагала одлука о Вучићу и Петронијевићу. Цар је то образлагао депешом послатом из Беча по којој су оба српска министра одржавала честе и блиске односе с пољским емисарима који су покушавали да наруше мир у турским провинцијама и Србији. Након провере тих обавештења, молба кнеза Александра требало је да се у Петрограду поново разматра.¹⁰⁷

Негативан одговор Русије био је тежак ударац за српску владу. У почетку се Гарашанин носио мишљу да сазове скупштину, на шта га је, уосталом, непрестано наговарао Зах. На крају је ипак, не могавши да рачуна на подршку Савета, послушао Данилевског да кнез понови петицију. Одговарајући Неселродеу, кнез Александар је одбацио оптужбе на рачун Вучића и Петронијевића и уверавао га у њихову оданост цару, додајући да нису могли чинити ништа без сагласности свог кнеза и других државних званичника. На крају је поновио молбу да се да сагласност на повратак обојице министара. Кнез је такође пожурио да уручи одговарајуће објашњење Рифат-паши. Сажето представивши редослед својих корака и преговора с руским конзулом, пожалио се да је Русија изневерила своја обећања. Истакао је неутемељеност оптужби против Вучића и Петронијевића дефинишући их као дело оних који хоће да поремете мир у Турској и Србији.¹⁰⁸

Није било сумње да је Аустрија пружила Русији ефикасан повод да одложи повратак српских вођа. Поставља се питање: да ли је заиста Метерних имао доказе о настављеним везама Вучића и Петронијевића с Пољацима? Када је Зах сазнао за све то од својих српских пријатеља, бојао се непријатних последица по себе лично, пошто је углавном он тада обављао улогу посредни-

¹⁰⁷ К. Неселроде – кнезу Александру (копија), 28. V 1844, BCz, 5404 IV, s. 366, 391; исто, ААЕ, СРС, р. 460–461; исто, АС, МИД-И, 1844, Прот. 977; Извештај Кодрике, 23. VI 1844, ААЕ, СРС, р. 471; Извештај Српске агенције у Букурешту, 27. VI 1844, АС, МИД-И, 1844, Прот. 1181 („за повратак ГГ. Аврама [Петронијевића] и Вучића појавља се нова препона због неке преписке, која се открила међу њима и неким Леноаром Чајковским [sic!] и другим изгнаним Пољацима у Цариграду“); *Прейска И. Гарашанина*, стр. 99–100; В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 131.

¹⁰⁸ Кнез Александар – К. Неселродеу (копија превода), 20. VI 1844, BCz, 5412 IV, стр. 251 и АС, МИД-И, 1844, Прот. 987, 1023; Кнез Александар – Рифат-паши (копија превода), 21. VI 1844, BCz, 5404IV, s. 368–369, 393–395; исто, ААЕ, СРС, р. 465–467.

ка у овим контактима. Његов страх био је утолико оправданији што је још раније на себе скренуо пажњу Порте (а може бити и Аустрије) због својих веза с активистом илирског покрета Нугентом, удаљеним из Србије на Хафиз-пашин захтев.¹⁰⁹

Убрзо ће се ипак показати да се сумња аустријских власти није тичала Заха. Порта и дипломатска представништва у Цариграду информисани су о Метерниховом званичном протесту Петрограду против повратка Вучића и Петронијевића. Тамо се говорило о односима српских вођа с Пољацима и другим словенским активистима, који би могли довести до побуне у турским провинцијама и угрозити Аустрију. Аустријска влада изјавила је да ускоро намерава да предочи одговарајуће документе ради поткрепљивања свога протеста. Та чињеница будила је немир код Чајковског. Бринуо је не толико за своју главу, колико – како је тврдио – због опасности да „престрашени“ Срби не прекину односе. Кор је у споразуму с Чајком сутерисао Рифат-паши одговор аустријском посланику. Порта није веровала оптужбама против двојице српских министара, већ је напротив, сматрајући их султановим верним поданицима, захтевала њихов повратак у домовину.¹¹⁰ Теодоровић је, међутим, у писму Гарашанину изразио мишљење да се Чајка мора на неко време примирити и уздржати се од преписке с Вучићем и Петронијевићем. Са своје стране јамчио је да није посредовао у уручивању писама српских првака Чајки. Саветовао је Гарашанину да влада настоји да докаже како су Метернихове сумње последица Милошеве сплетке.¹¹¹

Докази који терете Вучића и Петронијевића, о којима је писао Метерних нису засад предочени, али је српска влада преко свог тајног агента сазнала да Аустрија заснива своје оптужбе на Атанацковићевом обавештењу. Наводно је он поднео извештај у Бечу и писао Филиповићу да је недавно док је био у Босни срео тамо Леноара који му је рекао о контактима Вучића

¹⁰⁹ Извештај Чајковског, 27. IV 1844, BCz, 5487 IV, s. 202; Извештај Заха, 22. VI 1844, BCz, 5391 IV, s. 115–116; вид. В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 132; J. Brzozowska, *нав. дело*, s. 173. Хафиз-паша информисао је француског конзула о Заховим контактима с Нугентом. С тим у вези Кодрика упозорио је пољског агента и узео га под будан надзор (Извештај Кодрике, 29. IV 1844, ААЕ, СРС, р. 437; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 114).

¹¹⁰ Извештаји Чајковског, 16. VI и 26. VI 1844, BCz, 5487 IV, s. 310–311, 326; Л. Теодоровић – [Т. Кнежевићу?], (јуни) 1844, BCz, 5412 IV, s. 111.

¹¹¹ Л. Теодоровић – И. Гарашанину, 19. VI 1844, АС, ИГ, бр. 141, к. 16.

и Петронијевића с Пољацима. Из тога се види да Аустрији није више било битно само да онемогући повратак изгнаних министара; хтела је осим тога да у њиховим очима компромитује Леноара као потказивача. Како Вучић и Петронијевић, тако и њихови пријатељи у Београду одбијали су овакве инсинуације, јер су у Леноара имали пуно поверење, само су хтели да се увере да заиста недавно није био у Босни. Зах је то одлучно оповргао.¹¹²

Атанацковићева денунцијација била је наравно чиста измишљотина, јер Леноар дотле никад није био у Босни. Ипак, запањује извесна подударност чињеница. Наиме, од априла 1844. Чајка је доиста припремао одлазак Леноара-Звјерковског у Босну. Не може се отуд сасвим искључити да је аустријски агент могао нешто знати о припремама за тај пут, те је, измисливши тобожњи сусрет, хтео да на тај начин предухитри чињенице и онемогући Леноарову мисију. Главни циљ Леноарове експедиције у Босну, у складу с инструкцијом од 18. априла 1844, био је успостављање односа с тамошњим националним покретом (углавном фрањевцима) и његово повезивање с политиком Србије коју представљају Вучић и Петронијевић, као и придобијање босанских бегова за тај покрет. У том смислу Леноар је требало да постане карика српске уставобранитељске владе с Босном. Други правац агентове делатности требало је да буду граничарски пукови Аустрије, међу којима је ваљало „подстицати народност већ пробуђену“, а затим „усмеравати их да стану уз Србију, а што је могуће снажније изазивати негодовање према Аустрији указујући на неминовност удара на ту земљу“.¹¹³ Чајка је сматрао да Леноаров пут у Босну може донети још и ту корист што би се успут могао задржати у Свиштову или Рушчуку и тамо се споразумети с Вучићем и Петронијевићем, а затим, на пропутовању кроз Србију срести се с кнезом Александром. У разговору с Вучићем и Петронијевићем Леноар је требало да предочи како стоје ствари с пољско-француским дипломатском заузимањем за њихов повратак и укаже на „потребу уздања у себе и припремања за одважнији корак уколико би дипломатске наде изневериле, а из воље народа и скупштине требало црпсти

¹¹² Вучић и Петронијевић – М. Чајковском, 17. VII 1844, BCz, 5412 IV, s. 103; Извештај Заха, 22. VI 1844, BCz, 5391 IV, s. 119.

¹¹³ М. Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, s. 19; Инструкција за Леноара, 18. IV 1844, BCz, 5411 IV, s. 547–552.

користи“.¹¹⁴ Па ипак, узбуна коју је дигла Аустрија онемогућила је пут Леноару, иако је он заправо већ био припремљен.

СПОРАЗУМ ЧАЈКОВСКОГ С ВУЧИЋЕМ И ПЕТРОНИЈЕВИЋЕМ И ЊИХОВ ПОВРАТАК У ЗЕМЉУ

У међувремену су Вучић и Петронијевић, желећи да се оправдају од оптужби које су против њих изнете и спрече евентуална нова сумњичења да стоје иза немира који су управо у то време избили у околини Свиштова, одлучили да после кратког боравка у Рушчуку крену у Цариград. Њихово појављивање почетком јула на Босфору изазвало је приличну пометњу у дипломатским круговима, утолико пре што су их како Рифат-паша, тако и Буркене саветовали да остану у пређашњем месту боравка. На захтев Титова, Порта је саставила одговарајуће објашњење да су оба српска министра дошла у Цариград с њеним допуштењем ради оправдања од оптужби које их терете.¹¹⁵

Чајковски је оценио долазак Вучића и Петронијевића у Цариград као необично важан моменат, не само у конкретној борби за њихов повратак у земљу, већ и за будућу политику Србије и њене односе с Пољском и Француском. Чак је то дефинисао као „прелом политичке позиције“ Пољака у Србији. Био је свестан да ће Русија, која је на крају морала дозволити повратак обојице министара, сада уложити све потребне напоре како би их привукла на своју страну. Зато је своја настојања усмерио на то да не допусти било какав споразум вођа уставобранитеља с руском дипломатијом, чак и кад би то на неодређено време одложило њихов повратак у Србију. Прилику за то видео је у сталном „гурању“ француског посланства да се заузме у њиховој ствари. Убеђена наиме да то ангажовање Француске проистиче из контаката које преко Пољака одржава с Вучићем и Петронијевићем, Русија је утолико већу мржњу усмеравала против протераних министара. „По мом мишљењу“ – писао је кнезу Адаму – „боље је немати Вучића и Петронијевића у Србији него их тамо има-

¹¹⁴ Извештај Чајковског, 26. VI 1844, BCz, 5487 IV, s. 328.

¹¹⁵ Извештај српске агенције у Букурешту, 27. VI 1844, AC, МИД-И, 1844, Прот. 1180; Извештај Теодоровића, 3. VII 1844, *истио*, Прот. 1153; Рифат-паша – кнезу Александру, 17. VII 1844, *истио*, Прот. 1302; Извештај Чајковског, 5. VII 1844, BCz, 5487 IV, s. 339, 342, 351.

ти макар на тренутак поклекле пред московском опачином. Боље је да у изгнанству, стално раздраживани, својим моралним утицајем распирују у народу нетрпељивост према Москви и Аустрији¹¹⁶. С друге стране, признао је потребу непрекидног пружања Вучићу и Петронијевићу доказа „марљивости“ и пољских заузимања у борби за њихов повратак у Србију. Ради тога било је нужно испословати конкретну подршку западних кабинета, пре свега француског. Канинг се, наиме, под утицајем Метернихове протесне ноте, поново почео жалити на Пољаке код Буркенеа не знајући уосталом за његове везе с Чајком.¹¹⁷

Вучић и Петронијевић, одмах по доласку у Цариград, предузели су кораке за ослобађање од оптужби изнетих у аустријској ноти. Хтели су да покажу сву њихову неоснованост побијајући неистините Атанацковићеве наводе. У ноти упућеној Порти захтевали су покретање истраге, проналажење Леноара и ступање у везу у том питању с француским посланством. То су себи могли дозволити знајући одраније да Леноар заправо никад није био у Босни, као и да Аустрија нема никаквих доказа у рукама. Били су напослетку спремни да изиђу пред специјални суд састављен од високих турских званичника како би се коначно опрали од оптужби да су наводно деловали на штету Порте.¹¹⁸

Чајковски у почетку није био превише задовољан таквим понашањем Срба. Пре свега, сматрао је да Атанацковићева денунцијација није имала карактер званичне оптужбе (о томе није било говора у ноти), те је сматрао да на њу није ни требало реаговати. Такође је био против Вучићевог и Петронијевићевог изласка пред турски суд, јер је то било у супротности са српским уставом који говори да Србима може бити суђено искључиво пред српским судовима. Касније је ипак увидео извесне позитивне стране тога корака, јер се могао допасти западној дипломатији, нарочито енглеској, која је код Вучића и Петронијевића ценила у првом реду оданост Порти. На Чајкин савет обојица српских првака припремила су меморандуме за владе Француске и Ен-

¹¹⁶ Извештај Чајковског, 5. VII 1844, BCz, 5487 IV, s. 344.

¹¹⁷ Извештај Чајковског, 5. VII 1844, *истио*, s. 339.

¹¹⁸ Вучић и Петронијевић – Чајковском, 30. VII 1844, BCz, 5412 IV, s. 95; исто (копија превода), BCz, 5487 IV, s. 447; Извештај Чајковског, 16. VII 1844, BCz, 5487 IV, s. 379.

глеске, које су намеравали да пошаљу посланицима ових сила у случају царевог негативног одговора.¹¹⁹

Разговор који је обавио Звјерковски (опремљен Чајкином инструкцијом начињеном уз консултацију с Кором) са шефом турске полиције Емин-ефендијом прошао је задовољавајуће. Тај је разговор доказао, према Чајкиним речима, „да је политика Ваше Светлости успела да задобије популарност и поверење код Турака“. О томе је такође могла сведочити чињеница да је савете за даље поступање у питању Вучића и Петронијевића, по које се Рифат-паша обраћао француском посланству, сугерисао управо пољски агент. Леноар је, поред тога, написао чланак у турској штампи протестујући против клевета Аустрије и доказујући да већ четрнаест месеци није напуштао Цариград.¹²⁰

Чајковски је такође покушавао да проучи генезу Метернихове протесне ноте. Дошао је до закључка да је састављена по претходном споразуму с руском владом и представљала – како је то назвао – „љубазност према Русији“. До тога је, наиме, дошло у моменту када су Порта, а затим и Француска почеле одлучније да делују у вези с Вучићем и Петронијевићем, пошто су сазнали за Титовљеву инструкцију, у којој руска влада изражава сагласност за њихов повратак у току године.¹²¹

Док су Чајковски и Буркене успешно радили у Цариграду у корист Србије, кнез Чарториски је предузео још један покушај да за ту сарадњу придобије и енглеску дипломатију. Треба рећи да је он дошао у нарочито тешком периоду, убрзо после посете цара Николаја Лондону.

Та се посета одиграла у јуну 1844. и била је диктирана жељом за успостављањем ближих односа с британском владом. Из искуства египатске кризе, цар је схватио да решење источног питања неће бити могуће без споразума с Енглеском. Хлађење у француско-енглеским односима изазвано спором око Шпаније, Грчке и Марока било је – по њему – веома повољан моменат за иницирање дијалога Русије и Енглеске. Иако је руски император званично манифестовао вољу да очува Турску, ипак је сма-

¹¹⁹ Извештаји Чајковског, 26. VII, 2. VIII 1844, BCz, 5487 IV, s. 407 n., 437; Вучић и Петронијевић – М. Чајковском, 5. VIII 1844, BCz, 5412 IV, s. 99; Извештај Чајковског, 26. VII 1844, BCz, 5487 IV, s. 409.

¹²⁰ Извештај Чајковског, 26. VII 1844, BCz, 5487 IV, s. 407; Леноар – [„Journal de Constantinople“?], 24. VII 1844, BCz, 5411 IV, s. 439 n.

¹²¹ Извештаји Чајковског, 16. VI и 5. VII 1844, BCz, 5487 IV, s. 303, 342.

трао да се већ сада треба споразумети око њене будуће поделе. Понуду за склапање споразума попут оног који је постојао између Русије и Аустрије британска влада ипак није прихватила, односећи се према царевим плановима са знатном резервом, али не одбијајући даље разговоре о томе. Још пре своје посете Енглеској цар је хтео да турски проблем продискутује и с Аустријом. У јесен 1843. срео се тим поводом у Варшави с некадашњим аустријским послаником у Петрограду грофом Фикелмоном. Том приликом изјавио је да уопште не жели освајање Константинопоља и да га препушта Аустрији [!] заједно с целим простором између Дунава и Јадрана. Истакао је да никада неће пристати на обнављање Византијског царства, нити пак на заузимање Константинопоља од стране Француске или Енглеске. Додао је при томе да ће, ако се Аустрија не одлучи на сарадњу с њим, бити приморан да делује сам. Метерних није делио цареву мишљење да се ближи пропаст Отоманског царства. Био је уверен да ће се свако деловање у смислу убрзавања процеса распада Турске окренути против његових иницијатора и изазвати велики политички потрес у Европи. Пруска није децидирано одбацивала идеју поделе Турске, али је изражавала страховање да може доћи до немира на теренима који би требало да припадну Аустрији, као и да ће споразум северних сила око тог питања изазвати жестоку реакцију Француске и Енглеске.¹²² Била је спремна да подржи ту концепцију ако би им била обећана некаква компензација.

Српско питање није било – како се чини – тема посебних царевих разговора с енглеском владом. Наводно је изјавио да се не меша ни у каква питања између Турске и Србије. Ту тврдњу Чарториски је сматрао управо незамисливом, али је истовремено сматрао да „царево порицање има и своју позитивну страну“.¹²³

Кнез Адам се преко Стјуарта обратио лорду Бомону, како да би овај поновио своју интерпелацију у парламенту и на тај начин испровоцирао владу да предузме отворенији став о актуелном стању ствари, саставио је за њега посебан меморандум и снабдео га анексима које је послао Чајка. Жалио се том

¹²² *Восточный вопрос*, с. 92, 123 н.; G. H. Bolsover, *Nicolas I*, p. 125–132; J. Brzozowska, *op.cit.*, s. 168 н.; М. Танту, *нав. дело*, s. 175–178.

¹²³ А. Чарториски – Д. Стјуарту, 28. VI и 11. VIII 1844, BCz, 5473 II, s. 360, 376; Деша „власти“ – Чајковском (*minuta*), (август) 1844, BCz, 5412 IV, s. 33.

приликом на Канинга који некритички верује свему што говори Аустрија и напада Пољаке за вођење пропаганде. Посебно је Чарториски писао Абердину, шаљући му такође поменуте анексе. Још једном је указао на улогу коју игра Србија за очување мира и интегритета Турске, као и на неопходност брзог повратка у земљу протераних министара, јединих људи који могу осигурати ред и мир. Одбацивао је притом као неосноване оптужбе које им упућује Аустрија и апеловао да се промени енглески конзул у Београду.¹²⁴

Бомонов говор у парламенту није испао онако као што је Чарториски желео. Абердин, који се вероватно није потрудио да прочита послате анексе, а можда чак ни последње Канингове депеше, показао је у свом одговору велико незнање. Још једном се испоставило да када је Аустрија заузимала одређени став у погледу Србије, Енглеска није намеравала да га оспорава. И поред тога поновно покретање српског питања на парламентарном форуму оцењено је у Отелу Ламбер као корисно за Србију.¹²⁵

Коначно су истрајни напори српске владе и Порте, морално и дипломатски подржавани од Пољака и Француске, овећани успехом. Русија се морала повући и изразити сагласност за повратак Вучића и Петронијевића у Србију. Та вест саопштена је Порти првих дана августа 1844. Теодоровић ју је пренео у Београд свом претпостављеном 12. августа, а убрзо потом потврдила су је званична писма великог везира Реуф-паше и Рифат-паше кнезу Александру.¹²⁶

Свесна претрпљеног пораза, Русија је покушавала још да поставља услове. Затражила је да Порта примора кнеза Александра да изда писане гаранције да Вучић и Петронијевић неће одржавати контакте с пољском емиграцијом. Српске вође оштро су се успротивиле, јер би то заправо значило признавање кривице. Коначно је остало на томе да дају само усмену изјаву да неће радити на штету Аустрије и Русије.¹²⁷ Нипошто, међутим, нису намеравали да се придржавају тог услова. Неколико дана

¹²⁴ А. Чарториски – Д. Стјуарту, 13. V и 29. VII, 1. VIII 1844, BCz, 5473 II, s. 351, 369 n., 373; А. Чарториски – Ц. Г. Абердину (копија), (август) 1844, BCz, 5412 IV, s. 33.

¹²⁵ А. Чарториски – Д. Стјуарту, 11. VIII 1844, BCz, 5473 II, s. 376–377; Д. Стјуарт – А. Чарториском, 7. VIII 1844, BCz, 5517 III, s. 633 n.; Депеша „власти“ – М. Чајковском (minuta), (август) 1844, BCz, 5412 IV, s. 33.

¹²⁶ В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 138.

¹²⁷ Извештај Чајковског, 16. VIII 1844, BCz, 5487 IV, s. 457; М. Handelsman, *Czartorski, Nicolas I*, p. 249.

пред њихов полазак Чајка је обавио дуг и срдачан разговор с Петронијевићем који је изразио захвалност и признање кнезу Чарториском као и спремност и жељу за одржавање сарадње с Пољацима. Гарантовао је наставак политичке линије коју је успоставио кнез Чарториски, а коју је резимирао следећим речима: „[...] јачати Србију, окупљати око ње [...] све Словене, уништавати утицај Москве и сплетке Аустрије, све то под заштитом Порте докле год нам околности не дозволе другачије“.¹²⁸

Буркене је – како је извештавао Чајка – оценио повратак Вучића и Петронијевића као велики дипломатски успех, крунисан победом над Русијом у српском питању. Отворено је признао да без удела Пољака она не би била постигнута у толиком степену и изразио уверење да ће француска влада, подстакнута овим успехом, активизирати своју политику на Истоку. Србима је, ако остану верни својој политици, обећао помоћ и подршку Француске. Потврђујући потпуну сагласност с погледима Чајковског на будућу српску политику, замолио га је да формулише услове за даљи споразум са Србима. На овом месту, међутим, треба истаћи да, како у званичним Буркенеовим извештајима, тако и у његовој приватној преписци с Гизоом, изостаје спомен о учешћу и улози Пољака у залагањима за повратак српских министара. Чајкина сведочанства о мишљењу француског посланика у вези с овом ствари треба стога третирати с великим опрезом.

Предлог уговора у четири тачке, који је саставио Чајковски и уручио обојници српских министара уочи њиховог поласка, предвиђао је:

- 1) „[...] задржавање пријатељске политике према Порти, али тако да то ни најмање не шкоди будућности Србије,
- 2) подршку влади кнеза Александра, усмеравање владара добрим путем и утемељење његове династије – као неопходног барјака за српску ствар,
- 3) унутрашње организовање и ширење спољних односа, уколико је за јавност, искључиво под покровитељством Порте,

¹²⁸ Извештај Чајковског, 16. VIII 1844, BCz, 5487 IV, s. 460.

4) сузбијање и потпуно отклањање утицаја Москве и Аустрије из Србије¹²⁹

Склапање споразума и основа за даље деловање означиће Буркенеова писма кнезу Александру и његов одговор, као и писмо Вучића и Петронијевића француском посланику, чије је писање Србима сугерисао Чајка. Бољу климу за развој француско-српских односа створила је промена конзула у Београду за коју су се Пољаци одавно борили. Кодрика је у августу отпутовао у Париз, а његово место заузео је А. Диран Сен-Андре који је од самог почетка стекао поверење српске владе.¹³⁰

Према мишљењу главног агента, повољном исходу српског питања требало је дати одговарајући публицитет у Паризу и представити га као успех француске политике. Чајка је очекивао да ће француска влада признати у томе заслуге кнеза Чарториског и поклонити поверење његовој даљој активности на Истоку.¹³¹ За активисте Отела Ламбер није било ни најмање сумње у то да успех постигнут у погледу Вучића и Петронијевића „јесте дело политике Ваше Светлости“, премда је кнез сам признавао да он не би био потпун без Буркенеове подршке и отворене помоћи. Чарториски је поручивао да се изрази захвалност француском посланику с надом да ће и даље бити на услузи словенској ствари. Одобрено је такође услове споразума с Србима које је предложио Чајка.¹³²

Вучић и Петронијевић су после опроштајне посете турским званичницима напустили Цариград 20. августа 1844. године крећући на пут у Србију. Вест о томе стигла је у Београд 21. августа и изазвала општи ентузијазам.¹³³

Зах је у бројним разговорима са Србима, а и Хрвтима који су боравили у Београду, истицао да је повратак Вучића и Петро-

¹²⁹ Извештај Чајковског, 26. VIII 1844, *истито*, s. 480; А. Петронијевић – М. Чајковском, 20. VIII 1844, BCz, 5412 IV, s. 259; М. Handelsman, *La Question d'Orient*, p. 12–13; Љ. Дурковић-Јакшић, *О њочетку*, стр. 54–55.

¹³⁰ Извештај Чајковског, 6. IX 1844, BCz, 5487 IV, s. 507; „Српске новине“, 14. VIII 1844, стр. 246.

¹³¹ Извештај Чајковског, 26. VIII 1844, BCz, 5487 IV, s. 482; Депенша „власти“ – М. Чајковском (*minuta*), (август) 1844, BCz, 5412 IV, s. 34.

¹³² Депенша „власти“ – М. Чајковском (*minuta*), 17 IX 1844, BCz, 5412 IV, s. 193–199.

¹³³ Извештај Теодоровића, 21. VIII 1844, AC, МИД-И, 1844, Прот. 1533; Извештај Заха, 24 VIII 1844, BCz, 5391 IV, s. 293–295; Кнез Александар – Вучићу и Петронијевићу (копија), 24. VIII 1844, BCz, 5412 IV, s. 381; „Српске новине“, 24. VIII 1844, стр. 256.

нијевића већим делом резултат француске интервенције, а нарочито Буркенеове личне енергије. Гарашанину је, међутим, могао поновити мишљење француског посланика које му је пренео Чајка – да Срби дугују велику захвалност кнезу Чарториском и његовим агентима.¹³⁴ Према Заху, повратак двојице уставобранитељских вођа наступио је у право време. У противном, борба између Вучићеве и од Русије потпомагане „кнежеве“ странке довела би до анархије. Наступио би даљи раскол међу уставобранитељима, а кнез Александар и актуелна влада не би се могли одржати на власти. Сада – закључивао је – захваљујући повратку Вучића и Петронијевића странка уставобранитеља ојачала је своју позицију, једнако као и влада која више није морала да страхује за своју будућност.¹³⁵

Прешавши српску границу крајем августа, Вучић и Петронијевић дочекани су с великим почастима, а затим у „тријумфалном походу“ наставили за Београд, где су стигли 9. септембра. Убрзо је дошло до њиховог сусрета са Захом. Пољски агент наишао је на срдчан пријем код обојице српских министара који су изразили захвалност Пољацима на свему што су за њих учинили.¹³⁶

С повратком Вучића и Петронијевића у домовину практично се завршило ангажовање Отела Ламбер у српској кризи, започетој превратом у септембру 1842. године.

¹³⁴ Извештај Заха, 24. VIII 1844, BCz, 5391 IV, s. 296–298, 353–354.

¹³⁵ (Зах), „Rapport sur la situation des affaires politiques de Serbie au moment de l'arrivée de MM. Vuczyć et Petroniewicz“, (август) 1844, BCz, 5391 IV, s. 341–353; Извештај Заха, 18. IX 1844, *истито*, s. 377–378.

¹³⁶ Извештај Заха, 13. IX 1844, BCz, 5391 IV, s. 369.

ЗАКЉУЧАК

Балканску делатност Отела Ламбер требало би разматрати у тесној вези с источном политиком ове политичке групације. У ривалитету великих сила око решења источног питања, једнога од главних проблема европске политике XIX века, кнез Чарториски је уочио шансу за обнављање независне Пољске. Принцип овако схваћене политике, уз ослонац на Француску и Енглеску, у почетку је била тежња очувању, па чак и јачању Турске. У њој је наике виђен савезник за пољску ствар. Међутим, у пројектима сарадње које су кнез Чарториски и Замојски крајем тридесетих година предочавали турским званичницима посебно су указивали на потребу за извесним уступцима у корист султанових хришћанских поданика. У томе је већ био зачетак будуће балканске политике.

Распоред политичких снага на Истоку који се мењао почетком четрдесетих година и појава нових елемената у унутрашњој ситуацији Турске приморали су активисте табора Чарториског да разраде нове концепције и иницирају дугорочније политичке акције. Додуше, удаљила се перспектива великог рата на Истоку и наде које су се за њега везивале, али се зато на Балкану појавила нова снага коју је у будућим плановима ваљало узети у обзир, а то су национални покрети.

Први контакти с румунским националним покретом нису додуше донели жељене ефекте, али то није обесхрабрило кнеза Чарториског и његове сараднике у тражењу нових путева за споразуме и нових савезника. Њихова пажња у то време све се више окреће младој Кнежевини Србији, у чему је несумњиву заслугу имао аутор *Крџалије* Михал Чајковски.

У много чему случајан пут Верешчињског у Србију у лето 1840. и мисија Лишчињског-Линча у Београду годину дана касније до-нели су прва непосредна сазнања о ситуацији у кнежевини. Оба агента разликовала су се ипак у оцени политичког расположења тамошњег друштва и, што је најважније, њихов кратак боравак није дао очекиване резултате у погледу успостављања трајнијих контаката са српским активистима.

Половином 1841. интересовање за Србију мало је ослабило, пошто је највећа пажња била усредсређена на, како се касније испоставило, неуспешну сарадњу са самозваним „кнезом од Холмије“ Васојевићем. Фијаско планова везаних за њега, који су у неку руку носили особине политичке авантуре, био је уда-рац за кнеза Адама, али су из тога опет извучене и неке користи, од којих је највећа био веома успешан боравак Чарториског у Цариграду. Пољски агент је од самог почетка испољио необич-ну активност, стичући за кратко време поверење и ауторитет међу високим турским званичницима.

Од кључног значаја за предузимање широко замишљене де-латности Отела Ламбер на Балкану било је успостављање кон-такта Чајковског са секретаром српске агенције Вукашином Радишићем и српском опозицијом с Вучићем и Петронијевићем на челу. Под утицајем сугестија цариградског агента поново почиње да се обраћа посебна пажња на Србију, која с правом почиње да се третира као жижга Јужног Словенства. У то вре-ме у ранг симбола израсла је личност кнеза Милоша, створца кнежевине и оснивача династије, држаног за вођу свих Јужних Словена. Стога се тежило првенствено зближавању с династијом Обреновића, што, разуме се, није значило прекидање сарадње с уставобранитељском опозицијом која је уживала знатан утицај у земљи. Чајковски је дуго гајио наду да ће у Србији доћи до измирења непријатељских странака, а затим и до стварања јаке владе која ће заједно с владајућим кнезом (Михаилом или Милошем) бити кадра да се супротстави руском утицају, те уз ослонац на Турску и помоћ Запада успети да води независну по-литику. Међутим, након повратка уставобранитељских првака у Србију (почетак 1842) унутрашња борба само се распламсава-ла, што је код Чајковског изазивало немир, а такође доводило у неугодан положај Звјерковског-Леноара послатог у извиђачку мисију у Београд.

Септембарски преврат 1842. и свргавање Обреновића приморали су Отел Ламбер да коригују своје првобитне планове. Ти су догађаји, међутим, стварали далеко повољније и шире перспективе деловања на јужнословенском тлу. Тако је на име на власт дошла странка уставобранитеља доводећи на престо кнеза по својој вољи – Александра Карађорђевића и бирајући политички курс који у потпуности одговара пољским интересима. Садржај те политике, која је у неку руку представљала одраз разговора српских активиста с Чајковским у Цариграду, била је ослањање на Турску, ослобађање од руских утицаја и окретање Западу. Зато су пуну подршку новом кнезу и влади пружили најпре балкански агенти, а затим и „власт“, видећи у Србији пољског савезника. Чињеница да је српско питање почело да прераста у међународни проблем створила је, према мишљењу Чарториског, реалну шансу за оружани конфликт на Истоку, а самим тим и приближавала решење пољског питања.

Благонаклоност и заштита коју је Чајковском у Цариграду указивало француско посланство испуњавали су Звјерковског вером и давали крила његовом деловању. Излазећи у сусрет жељама српске владе, Пољаци су настојали да оживе француску политику на Балкану, трудећи се да то постигну не само на дипломатском плану, већ су улагали и велике напоре како би скренули пажњу шире европске јавности на српско питање. Француска је морала – према Леноару – да се прихвати улоге „духовног заштитника“ Србије и тежи обнављању тренутно пољуљаног престижа на Истоку. Поред политичких циљева, указивао је такође на широке могућности развијања привредних, културних и просветних активности.

Но догађаје у Србији и Француска и Енглеска дочекале су с резервом. Такав став није се формирао само под утицајем извештаја њихових конзула, ненаклоњених или чак непријатељски (у случају Фонбланка) настројених према новим српским властима, већ је у суштини проистигао из слабог интересовања обеју сила за балканска питања. Од тренутка када су Русија, а потом и Аустрија, изразиле противљење признавању преврата у Србији од стране Турске, овоме се придружила и бојазан од озбиљнијег конфликта који би могао угрозити одржавање политичког статуса кво у том делу Европе и на Блиском истоку. У Паризу су дезавуисана Леноарова обавештења и сугестије, јер су изазива-

ли сувишне компликације у дипломатским односима.¹ И поред тога, у турско-руском спору око признавања новог поретка у Србији представници западних сила у Цариграду, делујући често без прецизних инструкција својих влада, пружали су прећутну подршку Турској, скрећући јој ипак пажњу да се понаша умерено и поштује мировне уговоре. Француска и Енглеска су се ипак уздржавале од званичног признавања новог српског кнеза и владе.

Портино одбацивање руских захтева довело је до усијања српског питања. Али и Срби и турска влада били су свесни да ће без децидиране подршке Запада дужи отпор бити немогућ. Пред активистима табора Чарториског отворила се велика шанса. Схватили су наиме да ће, уколико се захваљујући њиховом посредништву владе Француске и Енглеске одлуче на признавање промена у Србији и пруже подршку новим властима, то бити сведочанство о улози и политичком капацитету Пољака на Западу. То је требало да допринесе учвршћивању ауторитета кнеза Чарториског у читавом Словенству и поверења у његову политику.

Истовремено је новој српској власти требало указати на правце даље политике. Тако је концем 1842. и почетком 1843. године дошло до формулисања чувених „Conseils“ – првог програма југословенске политике Србије. Чињеница да су српске вође прихватиле линију политичког поступања коју је подразумевао тај документ ударила је чврст темељ пољско-српској сарадњи, а кнез Адам замољен је да заступа интересе Србије у Паризу и Лондону.

Забрињавајуће вести из Цариграда о јачању притиска Русије нагнале су Чарториског да предузме енергичну акцију – да пошаље Чајковског у Србију и Замојског у Лондон. Трајале су такође и припреме за трајно постављање новог агента у Београду са задатком да попуни празнину насталу након што је Леноар неочекивано и прерано напустио тај положај.

Неодлучан и пасиван став француске владе разочарао је активисте Отела Ламбер и зато се од маја 1843. веће наде полагају у Енглеску. Пред Замојским био је задатак да скреће

¹ С. Дамянов, *Френската политика*, с. 192–193; исти, *Nouveau succès dans l'étude de l'activité des émigrés polonais dans les Balkans au XIXe s.*, „Etudes Balkaniques“, XIV/1, Sofia 1978, p. 114.

пажњу британској влади да ће решење српског питања имати пресудан значај за судбину Турске и европског мира. Нажалост, његова мисија није донела очекиване резултате, те су на крају обе велике силе прихватиле став Русије и Аустрије у вези са српским питањем. Важну улогу у томе одиграла је аустријска дипломатија. Наиме, откако су откривене везе српске владе и пољске емиграције, Метерних је искористио згодан изговор и лако успео да убеди Абердина у неопходност да се Турска и Србија приволе да прихвате руске услове, тј. да приступе поновном избору кнеза и кажњавању одговорних за преврат. Премда се Канингу, енглеском посланику у Цариграду, нимало није допало руско демонстрирање утицаја на Балкану, Абердин није намеравао да оспори мишљење аустријског канцелара, придржавајући се у том погледу општих принципа политике Велике Британије, по којима је Аустрија чувар статуса кво у том делу Европе.

Турско прихватање руских услова значило је несумњив дипломатски тријумф Петрограда, донело је разочарење уставобранитељима који су веровали у непопустљивост Порте и подршку великих сила; могло је такође изазвати губитак њихове вере у ефикасност пољског деловања на Западу. Па ипак, Срби су покушали да пруже отпор одлукама Русије и налозима Турске рачунајући да ће њихов одважни став утицати на промену става западних кабинета. У том уверењу настојали су, уосталом, да их учврсте Пољаци, а отпор Срба оживео је њихове наде у успешно решење српског питања.

Чарториски и Замојски отада су удвостручили напоре и, користећи сва правила дипломатског умећа, оспоравали „законитост“ руског мешања у Србији с циљем да обезбеде гаранције и подршку Запада новој српској власти. У разговорима с француским и енглеским политичарима, као и у меморандумима које су им предочавали, поред информисања о актуелној и стварној ситуацији у Србији, посебно се истицала правна страна кризе у настојању да се докаже како Русији ниједан од мировних уговора не даје право мешања у унутрашње ствари Србије. Ово је било веома важно, јер би у противном отпор Србије могао бити схваћен као побуна против законитог суверена. У писмима српским вођама подстицали су их пак на истрајност и одбрану својих националних права, стављајући им истовремено до знања

да у случају рата Србије с Турском и Русијом западне силе неће остати скрштених руку.

И поред великог ангажовања Чарториског и Замојског, дипломатска акција донела је углавном скромне резултате. Након коначног уступка Срба, српско питање сматрало се у Паризу и Лондону закљученим. Све чешће оптужбе Русије и Аустрије на рачун пољске емиграције да се бави „револуционарном пропагандом“, спутавале су поступке западноевропске дипломатије чинећи је још више „непоколебљивом“. Западне државе, а нарочито Енглеска, желеле су да очувају добре односе с Русијом и Аустријом и нису намеравале да их угрозе због Србије, која није била у сфери њихових непосредних интереса. Абердина и Гизоа чак је љутила наметљивост Пољака, те су им пребацивали да су, не водећи рачуна о политичким интересима вишега реда, Србима без покрића обећавали помоћ и подршку Француске и Енглеске.

Ипак, видљиви ефекат пољских залагања огледао се у порасту занимања Европе за српско питање. Према речима Чајковског, управо су Пољаци допринели извођењу Срба на „европску позорницу“. Није се, истина, успело да се владе Француске и Енглеске приволе на пружање отворене подршке Србији, али барем је извучена корист утолико што је Абердин сугерисао Русији да се задовољи поновним избором кнеза Александра уз искључивање династије Обреновића. То није било много, али је Русија приметила да се не може неограничено мешати у унутрашње ствари Србије, уколико не жели да буде изолована. У периоду који је претходио другом избору њен утицај у Србији био је значајно ослабљен. На неки начин о томе сведочи и чињеница да руска влада, иако је располагала детаљним Ливеновим извештајима, није довела у питање начин на који је спроведен поновни избор кнеза Александра у јуну 1843. Том успеху у значајној је мери допринела мисија Чајковског у Београду. У табору Чарториског у њу су се од самога почетка полагале огромне наде. Били су свесни да је најважнији циљ довести до избора кнеза Александра и одржавања уставобранитеља на власти – другим речима, ваљало је заштитити резултат септембарског преврата. Само је такво решење гарантовало наставак даље пољско-српске сарадње. Чајковски није изневерио очекивања, доказујући своје огромне политичке и организаторске способности.

Јунски избор кнеза Александра сматрао се у Отелу Ламбер првим дипломатским успехом који је постигнут у српском питању. Чајковски је то сумирао овим речима: „Први пут у словенским земљама опозиција против Моксве показала се као отворена, јака и дуготрајна [...]; тамо где се веома мало или ништа није знало о Пољацима створили себи смо пријатеље, пред светом смо показали знаке живота и политичке моћи“.² Ипак то није био потпун успех. Русија, свесна учешћа и улоге коју су у тој ствари одиграли Пољаци, поставила је као услов признавања кнеза Александра протеривање из Србије Вучића и Петронијевића, фактичких извршилаца преврата. Један од разлога за тај захтев биле су њихове везе с пољском емиграцијом. Неуспешан је био нови покушај отпора Срба, снажно изражен за време јулске скупштине. Узалуд је српска влада очекивала подршку Француске и Енглеске, премда су је у тој нади истрајно подржавали Пољаци. Суочена с опасношћу од руске војне интервенције у Србији, Француска је више волела да саветује обојици српских министара да „поднесу још једну жртву“, односно – препоручивала им одлазак из земље, како Француска не би угрозила своје добре односе с Петроградом. Ово ново разочарење које је снашло уставобранитеље, а истовремено и пољске активисте, навело је Чајковског да први пут посумња у искрене намере и „покровитељство“ Француске. Делећи мишљење Звјерковског и Олшевског, жалио је што раније није донета одлука о самосталној, енергичнијој акцији у Србији.

Премда су Вучић и Петронијевић били свесни да је мржња Русије и Аустрије према њима потицала делом из обелодањивања њихових односа с Пољацима, ипак нипошто нису намеравали да прекину ту сарадњу, водећи и даље тајну преписку с Главном агенцијом и Замојским. То је подстакло табор Чарториског да ступи у велику политичку борбу у корист њиховог повратка. Овога пута његове напоре пратило је веће разумевање западних дипломатија, нарочито француске, која се интензивно ангажовала у тој акцији. Улог је био велики. Чајковски је био убеђен да ће, ако захваљујући француској влади успеју да врате Вучића

² Извештај Чајковског, 7. IX 1843, BCz, 5486 IV, s. 357; A. Cetnarowicz, *Udio i uloga Hotela Lambert u političkoj srpskoj krizi 1842–1843 godine*, „Historijski zbornik“ (Zagreb), XLIII (1), 1990, str. 276.

и Петронијевића, то значити „настањивање“ Пољака у Србији „једном засвагда“.³

Борба се водила на два плана: дипломатском у Цариграду, Паризу и Лондону и у Србији, где је од октобра 1843. деловао нови пољски агент – Зах. Дипломатска делатност, која се усредсредила на припрему расправа у француском и енглеском парламенту, предочавање одговарајућих меморандума и разговоре с политичарима, донела је у почетку половичан успех. Зах такође није у том погледу постигао намеравани циљ, односно није успео да наговори српску владу да, позивајући се на „народну вољу“, доведе до моменталног повратка Вучића и Петронијевића. Већа пажња у том периоду посвећивана је пропагандној акцији. Требало је да она с једне стране повећа интересовање европских кабинета и друштава за српско питање, а с друге – да покаже Србима да Запад (наравно, захваљујући Пољацима) будно и са симпатијама прати њихове потезе.

Долазак Вучића и Петронијевић у Цариград био је важан момент не само у готово једногодишњој борби за њихов повратак, већ и за будућност пољско-српских односа. Страхovalo се наима да српске вође могу подлећи великом притиску руског посланства, прекинути сарадњу с Пољацима и прећи на страну Русије. Пожртвовани пољски агент још једном је био на висини задатка, те није допустио споразум Вучића и Петронијевића с руским агентима и довео је до усаглашавања услова заједничког српско-пољско-француског деловања.

Коначно су у лето 1844. године истрајна пољска заузимања и активан став француског посланства допринели добијању сагласности за повратак српских министара у земљу. И ту је чињеницу Чајковски сматрао другим успехом дипломатске политике Чарториског у српском питању. Доиста, може се делити задовољство пољског агента који је писао да је Русија коначно побеђена у дипломатској борби. Била је наима приморана да се помири с резултатима преврата, односно да призна избор кнеза Александра, а затим и изрази сагласност за повратак Вучића и Петронијевића из егзила.⁴ Важнији је ипак одговор на питање – какав су утицај и значај имале те чињенице и целокупно учешће Пољака у српском питању за реализацију далекосежних циљева

³ Извештај Чајковског, 16. VII 1844, BCz, 5487 IV, s. 355.

⁴ Извештај Чајковског, 16. VIII 1844, *истио*, s. 462–463.

балканске политике Отела Ламбер и колико се то одразило на пољску ситуацију? Тек ће одговор на тако формулисано питање на одговарајући начин омогућити оцењивање делатности тabora Чарториског у Србији на почетку четрдесетих година XIX века.

Допринос јачању националне свести прва је неоспорна заслуга пољске емиграције, напоследку, не само код Срба, већ и међу другим балканским народима. Политички програми које су саставили Чарториски и његови сарадници представљали су значајан допринос изградњи савремене државе међу Јужним Словенима, били су извор из кога су се деценијама нападали најистакнутији јужнословенски политичари, културни радници и реформатори. Међутим, у једном тренутку морало је доћи до разлаза с Пољацима. То се тицало проблема турске врховне власти и покушаја изграђивања хармоничних односа Словена с Портом, утемељених на сарадњи и пријатељству. Била је то, као што се већ истицало, слаба тачка балканске политике тabora Чарториског.

Отел Ламбер је настојао да помири еманципационе националне тежње Јужних Словена с интересима Турске. Деловало се у корист ублажавања српско-турских конфликта, често подстрекаваних од стране Русије, истовремено настојећи да се спречи сваки покушај посредовања или мешања руске дипломатије у спорна питања између Порте и њених словенских поданика.⁵ На формирање таквих политичких принципа утицало је најмање неколико фактора. Активисти Отела Ламбер сматрали су да је привремено очување слабе врховне власти Турске неопходно, будући да је осигуравала – према њима – опстанак и национални развој балканских Словена, односно спречавала да постану инструмент, а у коначном исходу и плен Русије и Аустрије. Турски протекторат треба – према мишљењу Чајковског – да обезбеди потребно време за јачање и припрему одлучујуће борбе за потпуну независност. То истицање лојалности Јужних Словена према Турској било је неопходно с обзиром на Француску и Енглеску, које су тежиле да сачувају целовитост Турског царства. Пољка делатност на Истоку морала је да се усклади с тим

⁵ A. Lewak, *Czasy Wielkiej Emigracji*, s. 229; S. Kalembka, *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w l. 1831–1862*, Warszawa 1971, s. 253–255; A. Cetnarowicz, *Udio i uloga*, str. 278.

заједничким правцем политике западних сила. При томе се упорно веровало да ће Турска помоћи Пољској да се уздигне, те зато мора бити „уједињена и јака изнутра“.⁶ У будућности се рачунало на пропаст Отоманске империје и на настанак државе Словена на њеним рушевинама, али је било јасно да би у актуелној ситуацији хушкање турских Словена против султана или покушај изазивања општег устанка значило деловање у корист Русије. Такво мишљење делио је део српских политичара, између осталих и Петронијевић.⁷

Ипак треба јасно истаћи да принципи одбране Турске и признавање њене врховне власти, што су пропагирали Пољаци, нису имали за циљ да служе формирању сервилног става код балканских Словена, нити је – на шта се агентима скретала пажња у инструкцијама – требало да их схвате као жртвовање сопствених националних интереса или одрицање од независног постојања. Србе су јасно одвраћали од „претеране послушности“, а у случају оружане интервенције Порте препоручивали им да пруже отпор и подбуњују друге народе. „Давање предности Турској у односу на Москву“ – писао је Чајковски – „пут је припреме за стављање Словена под морално предводништво – њихова борба за независност представља убрзавање и помоћ нашој борби“.⁸

С друге стране, напори Чарториског и његових агената ишли су на то да Турској скрену пажњу на неопходност уступака у корист народа под њеном врховном влашћу. Изгледало је да су реформе у периоду Танзимата у том погледу отварале јасније видике; веровало се да ће оне променити положај хришћанских народа у турском царству. Турски званичници до краја су указивали поштовање Чарториском, већина њих је гајила симпатије према Чајковском и са задовољством слушала његове савете (које је често давао уз Буркенеово посредништво), али у целини однос Турске с Пољацима био је неискрен. Играла је двоструку игру, плашећи се губитка било које своје територије и тежећи јачању своје владавине.

Треба имати на уму и то да савети Пољака, који су указивали Србима на потребу формалног признавања турске врховне

⁶ *Jeneral Zamoycki*, IV, s. 362.

⁷ *Истѿо*, s. 253.

⁸ Извештај Чајковског, 17. XI 1843, BCz, 5486 IV, s. 472.

власти и очувања пријатељских односа с Портом, нису наишли на неплодно тле. Странка уставобранитеља и пре успостављања веза с пољском емиграцијом определила се за сарадњу с Турском надајући се да ће уз њену помоћ освојити власт у земљи. Остваривши свој циљ, уставобранитељи су наставили ту политику споразума мислећи пре свега како да заштите сопствене интересе. Пољаци су сувише лако поверовали у стабилност и искреност односа Порте и српских власти и нису добро проценили јачину антитурског расположења које је тињало у друштву. На укупан облик тих односа битно је утицао недостатак уступака Порте у корист територијалних и правних тежњи Срба. Челни уставобранитељи, као и остали јужнословенски национални активисти, читаву сарадњу с Турском третирали су – користећи речи југословенског историчара М. Екмечића – као „политичку комбинацију на кратке стазе, као нужно зло“.⁹ Доиста, пољски агенти на Балкану убрзо су се у то и уверили.

У српској и југословенској публицистици и историографији око деценију и по дуга владавина уставобранитеља оштро је оцењена. Истичу се додуше несумњиве заслуге уставобранитеља у стварању савременог државног уређења и органа власти, у развоју политичког живота, културе и привреде, али истовремено се против њих износе и тешке замерке. Оптуживани су за недостатак истинског патриотизма и склапање савеза с Турцима, жељу за влашћу као искључиву мотивацију, стварање бирократско-полицијске државе која је штитила интересе буржоазије и олигархије, кршење устава увођењем политичког терора и напослетку за расипништво и пустошење државне благајне.¹⁰ Међу савременицима један од главних разлога непопуларности уставобранитеља (нарочито међу омладином) била је управо њихова повезаност с Турском.

⁹ М. Екмечић, *Мариналије о српско-бујарским везама 1844–1851*, Годишњак Друштва историчара БиХ, XVI, Сарајево 1965, стр. 116.

¹⁰ Ј. Ристић, *Сјолашњи одношаји Србије новијега времена*, I, 1848–1850, Београд 1887, стр. 231–232; Љ. Узун-Мирковић, *нав. дело*, стр. 12; М. Алимпић, *нав. дело*, стр. 88; Сл. Јовановић, *Уставобранишељи*, стр. 25–26, 39–44, 65–110; Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, стр. 23–24; Ј. Продановић, *Историја*, стр. 113; *Историја Београда*, II, под ред. В. Чубриловића, Београд 1974, стр. 124–143; вид. Н. Попов, *нав. дело*, стр. 223–224. Након консолидовања своје власти уставобранитељи више нису тражили подршку народа. Од 1844. године, па у наредних 15 година скупштина је сазивана само два пута (Ј. Милићевић, *Прилози познавању*, стр. 612).

Свргавање Обреновића, ослањање на Турску и жеља за чвршћим везама са Западом довели су српску владу у контроверзе с Русијом. Табор Чарториског трудио се да је подржи на том путу, нудећи јој своју помоћ и посредништво у контакти-ма с Француском. Сугестије пољске емиграције о неопходности ослобађања од руских утицаја наилазиле су на разумевање већине српских политичара. Они одавно нису веровали руској дипломатији, али морали су, с друге стране, да воде рачуна о расположењу широких слојева друштва које је за Русију везивала религија и које је отуд у њој видело заштитницу. Пољаци су брзо одустали од покушаја да употребе верско оружје у виду католичких акција, будући да нису наговештавале ни најмању шансу за успех.

Мешање Русије у унутрашња питања Србије изазвало је протест уставобранитеља, чак је узнемиравало обичан народ и изазивало негодовање скупштинских посланика, али је тешко оценити да ли би се Срби одлучили да уђу у отворен сукоб с њом.

Чајковски је већ за време боравка у Београду приметио неку слабост и колебљивост међу уставобранитељима. Чак је и после договора око услова даље сарадње с Вучићем и Петронијевићем у лето 1844. године тврдио да над њима стално треба бдети, јер „се отимају из руку“.¹¹ У Заховим извештајима пред крај 1844. јавља се прва критичка опаска на рачун оба српска министра. Пољски агент критиковао је њихов егоизам и малодушност, пребадио им је да се не брину за будућност Србије и да показују мало интересовања за судбину своје браће.¹² Заиста, убрзо су се удаљили од сарадње с Пољацима. То је произилазило из разочарења у ефикасност пољског деловања на Западу, скептицизма у погледу могућности добијања одлучније и дуготрајније подршке Енглеске и Француске, а напослетку и због страха од притиска Русије и Аустрије, чија је непоколебљивост око српског питања била јасна опомена да се неће помирити с променама које би ослабиле њихове позиције на Балкану.¹³ Један од

¹¹ Извештај Чајковског, 16. VIII 1844, BCz, 5487 IV, s. 461.

¹² V. Žáček, *Fr. Zach*, s. 52 n.; уп. Н. Batowski, *Ze słowiańskich mickiewiczianów*, Warszawa 1980, s. 122–123.

¹³ Француски сарадници Чарториског плашили су се да Вучић и Петронијевић нису по цену сагласности за њихов повратак прихватили неке обавезе према Русији („Власт“ – М. Чајковском (minuta), [октобар] 1844, BCz, 5412 IV, s. 325).

узрока кварења односа уставобранитеља с Пољацима била је и заокупљеност унутрашњом политичком борбом.

Током неколико година делатност Отела Ламбер у Србији ипак је на извесно време ослабила утицај Русије и учинила значајан корак у правцу зближавања Срба с пољским националним покретом и са Западом.¹⁴ Међутим, није дошло до остваривања главног циља, то јест до преузимања духовног вођства Јужних Словена од Русије, јер то је у тадашњим условима и за тако кратко време било немогуће. Зато је дошло до усмеравања главне оштрице против другог непријатеља Србије и Пољске – Хабзбуршке монархије. Већ је слање Заха у Београд стављало акценат на развитак сарадње Срба и аустријских Словена и на буђење њихове мржње према Аустрији, што је требало да доведе до њиховог заједничког иступања у тренутку избијања устанка у Пољској.¹⁵

Успех балканске политике табора Чарториског у великој је мери зависио од става западних сила. Понашање Француске и Енглеске око српског питања представља одраз њихове политике не само у односу на цео комплекс питања везаних за источно, већ и на пољско питање. Ангажовање Отела Ламбер у српској кризи имало је за циљ и да подигне његов значај у очима европских сила, да пробуди њихову веру у снагу и политичке могућности Пољака. Али ни Француска ни Енглеска нису се од самог почетка укључиле у отворено деловање и нису дале Србији и Турској недвосмислену подршку.

Политику француске владе која је у суштини показивала симпатије према уставобранитељима карактерисала је прорачуната опрезност. Саветовала је Србе да сачувају добре односе с Турском, да осигурају ред и мир у земљи и да не стварају ситуације које би служиле као изговор за мешање Русије у њихове унутрашње ствари. У суштини исто то желео је и Метерних, колико год било тешко сумњичити га за симпатије према Србији. Због неуспеха у успостављању непосредних односа између српске и француске владе (мисије Мариновића и Црно-

¹⁴ A. Czartoryski, „Sur l'action de la France en Orient“ (копија меморандума урученог Гизоу), 1844, BCz, 5284 IV, s. 253–274.

¹⁵ Анекс уз инструкцију за Чајковског (руком Бистшоновског) [1845?], BCzEw, Instrukcje dla agentów. У вези с националним покретом војвођанских Срба и његовим контактима с Кнежевином вид. W. Felczak, *Węgierska polityka narodowościowa przed wybuchem powstania 1848 r.*, Wrocław 1964, s. 55–62, 79 n., 116.

барца), Пољаци су желели да на себе преузму улогу заступника српских интереса у Паризу. Мада су се главни циљеви њихове делатности подударали с француском политиком, ипак су испољавали сопствене иницијативе и предузимали самосталне акције.¹⁶ Крајем 1843. Кор је рекао Чајки да ако његова влада прихвати Буркенеову политику, Француска неће моћи без помоћи Пољака.¹⁷ Доиста, видећи утицај пољске емиграције код Срба, Париз већ наредне године почиње више да цени мишљење Чарториског сматрајући га за доброг извештача и саветника за турска и балканска питања. Напокон је промењен конзул у Београду и подржано је неколико пољских пројеката који би гарантовали кнезу Александру наследност престола за потомке, а уставобранитељима учвршћивања власти.¹⁸

Енглеска је од почетка до краја сачувала велику уздржаност у српском питању, али су пољски агенти „у интересу ствари“ пренели верзију о њеној сарадњи с Француском у корист повратка Вучића и Петронијевића.¹⁹ Енглеска влада и посланик у Цариграду Канинг били су љубоморни на француски утицај на Истоку и с антипатијама су гледали на делатност табора Чарториског на Балкану.²⁰ Тако је пак француско-енглески савез у српском питању, о коме је писао Чајковски, био углавном илузоран.

Српска криза из 1842–1843. није донела суштинске промене у међународним односима, нити неке велике резултате у даљем развоју источног питања. Додуше, Русија је на кратко изгубила свој утицај у Србији, али је заједно с Аустријом – обузетом

¹⁶ Дамјанов претерано подвлачи подређивање пољских делатности француској дипломатији. Нарочито није документована теза о материјалној зависности Отела Ламбер од француске владе (С. Дамянов, *Френската политика*, с. 180 п.).

¹⁷ Извештај Чајковског, 26. XI 1843, BCz, 5486 IV, s. 486.

¹⁸ *Записки М. Чајковског*, 95, 1898, с. 277; J. Skowronek, *Polityka*, s. 73–74; С. Дамянов, *Френската политика*, с. 181, 195.

¹⁹ Извештај Чајковског, 6. IX 1844, BCz, 5487 IV, s. 506 п. После много година Чајковски је у својим мемоарима критиковао неискреност и бојажљивост западне дипломатије у погледу одбране интереса Турске и Србије четрдесетих година (М. Czajkowski, *Moje wspomnienia o wojnie 1854 r.*, wyd. J. Fijałek, Warszawa 1962, s. 3–4); уп. М. Kukiel, *Czartoryski and European Unity 1770–1861*, London 1955, p. 245.

²⁰ Канинг се – према Чајкиним речима – наводно изразио: „Срби су се превише загледали у Пољаке, зато је Аустрија у праву када је против њих, а ми не можемо да их бранимо, јер не желимо да постану оруђе Пољака и Француске“ (Извештај Чајковског, 16. VIII 1844, BCz, 5487 IV, s. 461); Извештаји Фонбланка, 20. VI, 8. VII и 15. VII 1844, FO, EC, 195/236, p. 145, 165 п., 187 п.; вид. J. Skowronek, *Polityka*, s. 73.

страхом од све ширих националних покрета, али и надом да ће у будућности присвојити западне провинције Турског царства – могла да одржи своју доминантну позицију на Балкану и успешно се супротстави пољском утицају.²¹

У балканској делатности табора Чарториског, као и у целој његовој политици најважнији и коначни циљ био је обнављање независне Пољске. Томе се тежило, бирајући различите путеве и средства, али су сви поступци увек били подређени том једном главном задатку. Према Чарториском, Србија је поред Турске и Кавказа била једна од три тачке које су водиле ка Пољској. У инструкцијама за Чајковског (највероватније из 1845. године) стоји: „[...] свака од њих била је у очима Ваше Светлости предмет вишег реда, била је средство, али никад циљ“. Србија је „с једне стране требало да служи за преотимање Русији моралног жезла над турским Словенством, а с друге стране за деловање у Аустрији – што подстичући национални дух у њеним словенским провинцијама дуж границе са Србијом, што будећи осећај заједништва њихових интереса с пољском ствари“. Одуштајање неких челних српских политичара од сарадње с Пољацима изискивало је усмеравање главне пажње на аустријске Словене.²²

Поглед Чарториског и његових сарадника непрестано је био упрт у Пољску, одакле су очекивали вести о припремама за устанак. По мишљењу Чајковског, устанак подигнут у земљи неће моћи да се одржи, „немајући подршку спољних снага [Словена] и макар благонаклону дипломатску подршку Кабинета“.²³ Сматрао је да су захваљујући учешћу Пољака у српском питању створене основе да се пољском устанку осигурају ова два чиниоца. Ипак је наглашавао да напори које је уложила пољска емиграција неће донети жељени резултат докле год Пољска буде глува и равнодушна, трошећи време и снагу на друштвене проблеме. У писму Хенрику Камјењском позивао га је да пружи подршку политици кнеза Чарториског и позабави се деловањем у земљи.²⁴

²¹ L. Bystrzonowski, *Sur la Serbie*, p. 109–112; F. Martens, *нав. дело*, IV, p. 539; В. Вучковић, *Српска криза*, стр. 139–140.

²² Анекс уз инструкцију за Чајковског (руком Бистшоноовског), [1845?], BCzEw, *Instrukcje dla agentów*.

²³ Извештај Чајковског, 7. IV 1844, BCz, 5487 IV, s. 147.

²⁴ М. Чајковски – Х. Камјењском, 6. X 1844, BCz, 5412 IV, s. 619.

Та неспремност земље за оружану акцију отворено је истакнута у „Трећем мају“. Тамо се скретала пажња да је српско питање, које је десет месеци Европу држало у неизвесности и претило избијањем рата Србије с Русијом и Аустријом, нудило „повољне околности“ које Пољска није искористила.²⁵ Зато је намера Чајковског била да заинтересује јавност у земљи за питања Јужних Словена, а нарочито Србије. С тим циљем је предлагао да се одговарајуће приређени чланци пошаљу дневнику „Газета лвовска“.²⁶

Према јужнословенској проблематици није било равнодушно демократско крило пољске емиграције. Без обзира на то што су демократе у начелу подржавале ослободилачке покрете Словена, нису у то време стигле да израде конкретан план и облике сарадње с њима. У периоду српске кризе покушали су да допру до Срба с властитом агитацијом, али су ти покушаји већ на почетку наилазили на озбиљне тешкоће. План упућивања прогласа Србима пропао је, пошто ни Ворцел, коме је поверено да састави текст, нити ико други из редова демократских активиста није имао одговарајућу спрему кад је реч о историјској страни и српским реалијама. Напослетку је Ворцел припремио само општи проглас Словенима. Није успео ни покушај који је иницирао вероватно Лелевел, а предузео Валенти Звјерковски, да се Леноар, стручњак за јужнословенска питања, приволи на сарадњу с Демократским комитетом.²⁷

Недостатак одговарајућих средстава, прецењивање снаге српског националног покрета, али пре свега изостанак одговарајуће подршке од стране Француске и Енглеске учинили су да деловање Пољака у Србији не испуни њихова главна очекивања. Ипак, ангажовање табора Чарториског у српском питању остало је трајно уписано у историју Кнежевине Србије. Оно је и значајан елеменат оног суштинског доприноса који је балканска делатност Отела Ламбер унела у историју пољске дипломатије и политичке мисли XIX века.

²⁵ „Trzeci Maj“, 26. VII 1843, s. 626.

²⁶ „[...] на тај начин се наше словенско питање преноси у домаће пољско новинарство – двострука корист – Србији се показује да се и у Пољској баве Србијом и на нашу земљу се утиче да се упозна политика Ваше Светлости – не само у садашњости, већ ће и у будућности нашој послужити“ (Извештај Чајковског, 26 VI 1844, BCz, 5487 IV, s. 326).

²⁷ Извештај Чајковског, 26. II 1844, BCz, 5487 IV, s. 94; *Listy emigracyjne J. Lelewela*, wyd. H. Więckowska, III, Kraków 1952, s. 79, 82, 115, 130, 134–135, 153, 224–225; вид. J. Skowronek, *Polityka*, s. 72, 235.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

I. РУКОПИСНА ГРАЂА

Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie

- 3961 IV – Listy do M. Czajkowskiego, 1835–1857.
5283 IV – 5284 IV – Pisma polityczne A. J. Czartoryskiego, 1838–1844.
5323 IV – Emigracja. Pisma polityczne, 1833.
5325 IV – Emigracja. Pisma polityczne, 1839–1843.
5379 IV – Rzym. Korespondencja M. Czajkowskiego, 1840–1842.
5386 IV – Słowiańszczyzna, 1847–1848.
5390 IV – 5391 IV – Serbia. Korespondencja i raporty Fr. Zacha z Belgradu 1843–1844.
5404 IV – Serbia. Korespondencja i pisma dotyczące Serbii, 1833–1851.
5409 IV – Wschód. Wereszczyński, 1839–1842.
5410 IV – 5412 IV – Depesze wschodnie, 1838–1844.
5473 II – Listy A. Czartoryskiego do D. C. Stuarta, 1837–1846.
5479 III – Listy do A. Czartoryskiego od różnych osób, 1841–1850.
5486 IV – 5487 IV – M. Czajkowski. Raporty i listy, 1841–1844.
5517 III – Listy D. C. Stuarta do A. Czartoryskiego, 1834–1846.
5655 IV – 5657 IV – Listy do A. Czartoryskiego, 1830–1861.

Archiwum Domowe Czartoryskich, tzw. Ewidencja

- A. J. Czartoryski – Memoriały i noty, cz. I, 1841–1859.
A. J. Czartoryski – Instrukcja dla agentów.
A. J. Czartoryski – Korespondencja osób różnych.
1508 – Kopie listów A. Czartoryskiego do W. Zamoyskiego.
1525 – 1525 a – Listy do W. Zamoyskiego od różnych osób.
1526 – Bruliony listów W. Zamoyskiego do osób różnych.
1582 – 1584 a – Listy W. Zamoyskiego do A. Czartoryskiego.
3208 – Listy A. Czartoryskiego do W. Zamoyskiego, 1831–1851.

Библиотека PAN w Kórniku

- 2413 – Korespondencja L. Niedźwieckiego.
2458 – Materiały różne dotyczące działalności emigracji polskiej na Bałkanach w l. 1841–1883.
2498 – Materiały, szkice, fragmenty zamierzonej pracy historycznej o emigracji polskiej W. Kalinki.

Библиотека PAN w Krakowie

- 1900, t. 1 – Korespondencja z lat 1841–1872 odnosząca się do sprawy polskiej w Turcji.

Архив Србије – Београд

Фонд: Лични фонд Илије Гарашанина (И. Г.)

- бр. 51 – Писмо Ј. Германа кнезу Михаилу (1840).
бр. 81 – Меморандум Вучића и Петронијевића Порти (1843).
бр. 91 – Преписка И. Гарашанина с Л. Теодоровићем (1843).
бр. 94 – Писмо групе уставобранитеља Гарашанину (1843).
бр. 97 – Писмо А. Марковића Гарашанину (1843).
бр. 102 – Писмо Гарашанина Ст. Симићу (1843).
бр. 105 – Писмо А. Чарториског кнезу Александру (1843).
бр. 113 – Писмо Вучића до И. Чворићу (1843).
бр. 114 – Писмо српског Државног савета Хафиз-паши (1843).
бр. 136 – Преписка Вучића и Петронијевића с Гарашанином.
бр. 141 – Преписка Л. Теодоровића с Гарашанином (1844).

Фонд: Поклони и ошкуйи (П. О.)

- фасцикла 24 – Преписка М. Богићевића с кнезом Михаилом и Вашченком.
фасцикла 69 – Преписка Вучића и Петронијевића с М. Петровићем (1839).
фасцикла 70 – Преписка Вучића и Петронијевића из год. 1842–1843; Писмо кнегиње Љубице кнезу Милошу (1842) и др.
фасцикла 79 – Преписка кнеза Михаила са српском депутацијом у Цариграду и присталицама из Србије.
фасцикла 94 – Преписка кнеза Михаила с кнезом Милошем.

Фонд: Министарство иностраних дела –
Инострано одељење (МИД-И)

сигн. VI/2, VI/115 – Дешеше и преписка Српске агенције у Цариграду (1842).

Деловодни протоколи – година 1843: бр. 1219, 1221, 1247, 1674, 1729, 1766; година 1844: бр. 38, 74, 108, 109, 149, 151, 394, 977, 987, 1023, 1153, 1180, 1181, 1302, 1535, 1604.

Фонд: Министарство унутрашњих дела –
Полицијско одељење (МУД-П)

сигн. VI/5 – Декрет Савета о расписивању избора за скупштину (1843).

сигн. VI/16 – Уредба Намесништва о сазивању скупштине (јули 1843).

Деловодни протоколи – година 1843: бр. 2581, 2583, 2680, 2842, 2905, 2932.

Varia

сигн. 8 – Меморандум Протића о догађајима у Србији 1839–1841.

Архив Српске Академије наука и уметности (САНУ) – Београд

сигн. 7051 – Преписка С. Книћанина.

сигн. 7084 – Меморандум српских емиграната Неселродеу (1843).

сигн. 7380 – Аутобиографија Атанасија Николића.

сигн. 7940 – Исписи из Бечког архива.

сигн. 9323 – Преврат у Србији 1842–1843. Преписи из Државног архива у Бечу.

сигн. 14233 – Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин* (дактилограм монографије).

Archives du Ministère des Affaires Étrangères – Paris

Correspondance politique des consuls, Turquie-Belgrade, t. 1 (1841–1844).

Correspondance politique – Turquie, vol. 287–288.

Mémoires et documents diverses – Turquie, Provinces slaves (1829–1849), t. 59.

Foreign Office Records – London

195 – Embassy and Consular Archives – Turkey, vol. 197, 222, 236.

78 – General Correspondance – Turkey, vol. 565.

Biblioteca Academiei Române – București

cota 4906 – Documente Sadyk-Pacha Czajkowsky; Souvenirs sur la guerre 1853–1855 dans les Principautés et sur le Danube.

II. ШТАМПАНИ ИЗВОРИ

Aus Metternich's nachgelassenen Papieren, hrsg. v. R. Metternich-Winneburg t. 6, Wien 1883.

Boué A., *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, t. 1–2, Vienne 1854.

Budzyński M., *Wspomnienia z mojego życia*, t. 1, Poznań 1880.

Bystrzonowski L., *Sur la Serbie dans ses rapports européens avec la Question d'Orient*, Paris 1845.

Czajkowski M., *Kirdžali. Powieść naddunajska*, t. 1–2, Paryż 1839.

Czajkowski M., *Moje wspomnienie o wojnie 1854 r.*, wyd. J. Fijałek, Warszawa 1962.

[Czajkowski M.], *Записки...*, „Русская старина“, 1898, т. 94, с. 161–200, 671–694; т. 95, с. 197–231.

Gawroński-Rawita F., *Materiały do historii polskiej XX w.*, Kraków 1909.
Listy emigracyjne J. Lelewela, wyd. H. Więckowska, t. 3, Kraków 1952.

Miłkowski Z. [T.T. Jež], *Jubileusz serbski. Pogląd na dzieje serbskie z ostatnich 50 lat*, Lwów 1865.

[Nesselrode Ch.], *Letters et papiers du chancelier comte de... Extraits de ses archives*, t. VIII (1840–1848), Paris 1908.

Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères, éd. F. Martens, IV/1, St. Petersburg 1877–1888.

Robert C., *Les Slaves de Turquie*, 1, Paris 1844.

[Zamoyski W.], *Jenerał Zamoyski 1803–1868*, IV, Poznań 1917.

Грађа за историју Београда од 1806–1867, 1, ур. П. Л. Веселиновић, Београд 1965.

Документи о Србији 1842–1848, ур. Ђ. Шурмин, Споменик Српске краљевске академије, 69, Београд 1929.

- Зайиси Јеврема Грујића*, 1 (Пред Светоандрејевску скупштину), Зборник за историју, језик и книжевност српског народа, VII, Београд 1922.
- [Караџић В.], *Вукова прејиска*, изд. Љ. Стојановић, 2, Београд 1908.
- Караџић В., *Грађа за српску историју нашега времена* [у:] *Скупиљени историјски и етнографски списи Вука Стефановића Караџића*, 1, Београд 1898.
- Перовић Р., *Београд за време Вучићеве буне. Необјављене белешке Силејана Марјановића из 1842–43*, сепарат из: *Годишњак Музеја града Београда*, II, Београд 1955.
- Петровић М., *Финансије и услове обновљене Србије до 1842*, 1, Београд 1897.
- Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, ур. Ст. Ловчевић, Зборник за историју, језик и книжевност српског народа, XXII, Београд 1931.
- Прејиска Илије Гарашанина*, изд. Г. Јакшић, 1 (1839–1849), Београд 1950.

III. ПЕРИОДИКА

- Demokrata Polski* 1842–1843.
- Ilirske narodne novine*, Zagreb 1842–1844.
- Rok* 1844–1845.
- The Portfolio*, pub. by J. Maynard, London 1843, no. I–IV.
- Trzeci Maj* 1840–1843.
- Wiadomości Polskie* 1860.
- Српски улак, Београд 1843.
- Српске народне новине, Пешта 1842–1844.
- Српске новине, Београд 1842–1844.

IV. ЛИТЕРАТУРА

А. Латиница

- Batowski H., *Państwa bałkańskie 1800–1923*, Kraków 1938.
- Batowski H., *Podstawy sojuszu bałkańskiego 1912 r.*, Kraków 1939.

- Batowski H., *Un précurseur de l'Union balkanique – le Prince A. Czartoryski*, *Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, III, 1936, p. 149–156.
- Batowski H., *Ze słowiańskich mickiewiczianów. Przyczynki historyczne o stosunku A. Mickiewicza do narodów słowiańskich*, Warszawa 1980.
- Behschnitt W. D., *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914*, München 1980.
- Birke E., *Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert*, Köln 1960.
- Bolsover G. H., *David Urquhart and the Eastern Question 1833–1837*, *Journal of Modern History*, 8, 1936, p. 444–467.
- Bolsover G. H., *Nicolas I and Partition of Turkey*, *The Slavonic and East European Review*, 27, 1948, p. 115–145.
- Bozzolato G., *Un momento della politica estera dei conservatori polacchi verso il Vaticano e verso l'oriente slavo. Michèle Czajkowski e le sue missioni in Italia (1840–1841)*, *Rasegna Storica del Risorgimento*, 51, 1964, 3–4.
- Brzozowska J., *Z polityki wschodniej ks. Czartoryskiego*, *Przegląd Powszechny*, 1917, 1, s. 166–178
- Bullen R., *Palmerston, Guizot and the collapse of the entente cordiale*, London 1974.
- Cetnarowicz A., *Fürst Miloš Obrenović in den ersten Konzeptionen der Balkanpolitik des Hotel Lambert*, *Österreichische Osthefte*, 31, Wien 1989, S. 69–77.
- Cetnarowicz A., *Książę Miloš Obrenović jako przywódca południowej Słowiańszczyzny we wczesnych koncepcjach polityki bałkańskiej Hotelu Lambert*, *Pamiętnik Słowiański*, XXXIV, 1984, s. 143–165.
- Cetnarowicz A., *Misja Ludwika Zwierkowskiego-Lenoira w Belgradzie 1842–1843*, *Przegląd Historyczny*, LXXVI, 1985, 4, s. 733–758.
- Cetnarowicz A., *Udio i uloga Hotela Lambert u političkoj srpskoj krizi 1842–1843 godine*, *Historijski zbornik*, XLIII(1), 1990, str. 271–285.
- Chudzikowska J., *Dziwne życie Sadyka-paszy. O Michale Czajkowskim*, Warszawa 1971.
- Ciobanu V., *Relațiile politice româno-polone între 1696 și 1848*, București 1980.
- Čulinović Fr., *Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX v.*, II, Zagreb 1959.
- Dach K., *Polsko-rumuńska współpraca polityczna w latach 1839–1848*, *Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, XV, 1979, s. 5–38.
- Dach K., *Południowa Legia Rzeczypospolitej Polskiej (1841–1848)*, *Kwartalnik Historyczny*, 1977, 1, s. 35–55.

- Damjanov S., *Nouveau succès dans l'étude de l'activité des émigrés polonais dans les Balkans au XIXe* (rec. J. Skowronek, *Polityka bałkańska Hotelu Lambert [1833–1856]*, Warszawa 1976), *Etudes Balkaniques*, XIV, Sofia 1978, 1, p. 111–115.
- Djordjević D., *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914*, Beograd 1965.
- Dopierała K., *Adampol-Polonezköy. Z dziejów Polaków w Turcji*, Poznań 1983.
- Durković-Jakšić Lj., *Mickiewicz i Jugosłowianie*, Poznań 1984.
- Durković-Jakšić Lj., *Petar II Petrović-Njegoš (1813–1851)*, Warszawa 1938.
- Durković-Jakšić Lj., *Pierwszy polski agent dyplomatyczny w Białogrodzie w XIX w. – dr Adam Łyszczynski*, [nadbitka z:] *Problemy Europy Wschodniej*, Warszawa 1939.
- Durković-Jakšić Lj., *Z dziejów stosunków jugosłowiańsko-polskich 1772–1840*, Wrocław 1977.
- Felczak W., *Węgierska polityka narodowościowa przed wybuchem powstania 1848 r.*, Wrocław 1964.
- Gawroński-Rawita F., *Michał Czajkowski (Sadyk pasza). Jego życie, działalność wojskowa i literacka*, Petersburg 1900.
- Graniewski H., *The Mission of General Chrzanowski to Turkey (1836–1840)* [in:] *Antemurale*, XII, 1968, p. 115–264.
- Hahn H. H., *Aussenpolitik in der Emigration. Die Exildiplomatie A. J. Czartoryskis 1830–1840*, München 1978.
- Hahn H. H., *Die Diplomatie des Hotel Lambert* [in:] *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, XXI/3, Wiesbaden 1973, S. 345–374.
- Handelsman M., *Adam Czartoryski*, II, Warszawa 1949.
- Handelsman M., *Czartoryski, Nicolas I et la question du Proche Orient*, Paris 1934.
- Handelsman M., *La question d'Orient et la politique yougoslave du Prince Czartoryski après 1840*, Séances et travaux de l'Académie des Sciences morales et politiques, LXXXIX, Paris 1929.
- Handelsman M., *Pierwsza stała misja polska w Belgradzie w XIX w.* [in:] *Шушићев Зборник*, Београд 1929, стр. 531–536.
- Handelsman M., *Polska polityka jugosłowiańska w l. 1840–1848*, Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, Kraków 1929, p. 107–112.
- Hehn P. N., *Prince A. Czartoryski and the South Slavs*, *The Polish Review*, VIII/2, 1963, p. 76–87.
- Kalembka S., *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w l. 1831–1862*, Warszawa 1971

- Kijas J., *Powieści bałkańskie M. Czajkowskiego*, odb. z „Pamiętnika Słowiańskiego“, XIII, Poznań 1963.
- Klarnerówna Z., *Słowianofilstwo w literaturze polskiej lat 1800–1848*, Warszawa 1926.
- Kołodziejczyk E., *Prądy słowianofilskie wśród Emigracji Wielkiej (1830–1863)*, Kraków 1914.
- Konarska B., *W kręgu Hotelu Lambert. Wł. Zamoyski w l. 1832–1847*, Wrocław 1971.
- Kosew D., *Historia nowożytna Bułgarii*, Warszawa 1954.
- Kuk L., *Wielka Emigracja a powstanie słowianofilstwa francuskiego*, Toruń 1991.
- Kukiel M., *Czartoryski and European Unity 1770–1861*, London 1955.
- Lewak A., *Czasy Wielkiej Emigracji [in:] Polska, jej dzieje i kultura*, II, s. 193–233.
- Lewak A., *Działalność polska na Wschodzie 1830–1870*, [сепарат из:] „Polityka Narodów“, Warszawa 1933.
- Lewak A., *Dzieje emigracji polskiej w Turcji 1831–1878*, Warszawa 1935.
- Lewis B., *Narodziny nowoczesnej Turcji*, Warszawa 1972.
- Łukasik S., *Rumunia i Polska w XIX w.*, Kraków 1929.
- Pavlovitch S., *Anglo-Russian rivalry in Serbia 1837–1839*, Paris 1961.
- Pribić N., *Društvo Srpske Slovesnosti und C. Robert [in:] Die Welt der Slawen*, VIII/1, Wiesbaden 1963, S. 80–91.
- Renouvin P., *L'Histoire des relations internationales*, V, Paris 1954.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Wrocław 1973.
- Skowronek J., *Antynapoleońskie koncepcje Adama Czartoryskiego*, Warszawa 1968.
- Skowronek J., *Obóz Czartoryskiego a Słowianie bałkańscy w czterdziestych-pięćdziesiątych latach XIX w.*, *Kwartalnik Historyczny*, LXXXII/2, 1975, s. 267–285.
- Skowronek J., *Polityka bałkańska Hotelu Lambert (1833–1856)*, Warszawa 1976.
- Skowronek J., *Sprzymierzeńcy narodów bałkańskich*, Warszawa 1983.
- Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T., *Historia Słowian południowych i zachodnich*, Warszawa 1977.
- Skowronek J., *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha*, Warszawa 1992.
- Stančić N., *Problem „Načertanija“ Ilije Garašanina u našoj historiografiji*, „Historijski Zbornik“, XXI–XXII, 1968–69, str. 179–196.
- Straszewska M., *Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1840*, Warszawa 1970.

- Šidak J., *L'Hôtel Lambert et les Croates*, Annales de l'Institut Français de Zagreb, VI–VII, 1942–1943, p. 5–19
- Tanty M., *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982.
- Tyrowicz, M., *Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przewodnik biograficzny*, Warszawa 1964.
- Valentić M., *Koncepcija Garašaninova „Načertanija“ (1844)*, Historijski pregled, VII/2, 1961, str. 128–137.
- Vučković V., *Knez Miloš i osnovna politička misao sadržana u Garašaninovom „Načertaniju“*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, IV, 1957, str. 35–44.
- Vučković V., *Prilog proučavanju postanja „Načertanija“ (1844) i „Osnovnih misli“ (1847)*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, VIII, 1961, str. 49–79.
- Vučković V., *Učešće Hrvata u pripremi Garašaninovog „Načertanija“*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, I, 1954, str. 44–56.
- Webster Ch., *The Foreign Policy of Palmerston (1830–1841). Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question*, t. II, London 1951.
- Wendel H., *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, Frankfurt 1925.
- Wróblewska E., *Satyra polityczna Wielkiej Emigracji*, Toruń 1977.
- Wszolek J., *Działalność polityczna obozu Czartoryskiego wśród Polaków w Rzymie w l. 1832–1843*, Przegląd Historyczny, 1967, 58/4, s. 624–644.
- Wszolek J., *Prawica Wielkiej Emigracji wobec narodowego ruchu włoskiego (Przed rewolucją 1848 r.)*, Wrocław 1970.
- Žáček V., *František A. Zach*, Praha 1977.
- Zawilski A., *O wolność Bułgarii*, Warszawa 1979.
- Žaliński H., *Poglądy Hotelu Lambert na kształt powstania zbrojnego (1832–1846)*, Kraków 1990.
- Živanović Đ., *Jedna stranica iz poljsko-jugoslovenskih odnosa*, Umjetnost Riječi, III, Zagreb 1959, str. 103–111.

Б. Ѓирилица

- Алимпиић М., *Живои и рад џен. Ранка Алипийића у свези са дођађају-ма из најновије српске историје*, Београд 1892.
- Белчев Т., *Јужније Словени во коресјонденицијаића, романиије и мемоарије на Михал Чајковски*, Годишен зборник, 24–25, Скопје 1973, стр. 405–411.
- Велики К., *Браилските бунтове 1841–1843*, Софија 1968.
- Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII–начало XX в.*, ред. Н. Киняпина, Москва 1978.

- Вучковић В., *Српска криза у источном питању 1842–1843*, Београд 1957.
- Генчев Н., *Франција, католицизам в Ориента и в България през 40-те, 50-те години на XIX в.* [in:] *България и европейските страни през XIX–XX век*, София 1975, с. 49–64.
- Георгиев В. А., *Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30–начале 40-х годов XIX в.*, Москва 1975.
- Дамянов С., *Френската политика на Балканите 1829–1853*, София 1977.
- Дамянов С., *Френско-руските противоречия на Балканите и дейността на полската емиграция (1830–1848)*, Исторически преглед, XXX, 1977, 1, с. 36–65.
- Димитров Стр., *Сърбия и въстаническите движения в Западна България от 30-те–40-те години на XIX век*, *Studia Balkanica*, II, 1970, с. 247–280.
- Дурковић-Јакшић Љ., *Гајев йокушај да издаје „народне Новине“ ћирилицом*, [сепарат из:] *Историјски часопис*, IV, 1952–1954.
- Дурковић-Јакшић Љ., *О йочейку јујословенске йолийике А. Чаршориској 1841–1843*, [сепарат из:] *Зборник за историју*, IX, Београд 1974.
- Дурковић-Јакшић Љ., *О српској књизи коју су Пољаци шпшамйали у Лондону 1842 „новословенским йравойисом“* [in:] *Вуков Зборник*, Београд 1966, стр. 319–337
- Дурковић-Јакшић Љ., *Сарадња Јујославена и Пољака у Паризу 1848–1849 йодине*, [сепарат из:] *Историјски часопис*, XIX, 1972.
- Дурковић-Јакшић Љ., *Србијанско-црнојорска сарадња (1830–1851)*, Београд 1957.
- Ђорђевић Т., *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924.
- Екмечић М., *Мариналије о српско-бујарским везама 1844–1851*, Годишњак Друштва историчара Б. и Х., XVI, Сарајево 1965, стр. 101–149.
- Жачек В., *Улоја Фр. А. Заха у Србији. Крайшак йрејлед живойине монографје*, Глас ССLXI САНУ, Одељ. историјских наука, 1, Београд 1974, стр. 153–196.
- Ивић А., *Из доба Карађорђа и сина му Александра*, Београд 1926.
- Илић Д., *Тома Вучић-Перишић*, Београд 1956.
- Историја Београда*, II, под ред. В. Чубриловића, Београд 1974.
- Историја Јујославије*, под ред. И. Божића, С. Ђирковића, М. Екмечића, 2. изд., Београд 1973.
- История Югославии*, I, под ред. Ю. В. Бромлея, И. С. Достян и др., Москва 1963.

- Јакшић Г., Страњаковић Д., *Србија од 1813 до 1858 године* [in:] *Српски народ у XIX в.*, Београд, б. г.
- Јанковић Д., *Историја државе и права Србије XIX в.*, 3. изд., Београд 1959.
- Јовановић Сл., *Политичке и правне расправе*, I, Београд 1908.
- Јовановић Сл., *Уставобранитељи и њихова влада 1838–1858*, Београд 1925.
- Куниберт Б., *Српски усџанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд 1901.
- Милићевић Ј., *Историја Каџанске буне*, Зборник Филозофског факултета, V/1, 1960, str. 269–312.
- Милићевић Ј., *Јеврем Грујић. Историја џ свейоандрејској либерализма*, Београд 1964.
- Милићевић Ј., *Народне скуџине у Србији 1839–1843 год.*, Зборник Филозофског факултета, IV–V, 1957, стр. 157–194.
- Милићевић Ј., *Обреновићевске завере на џочейку уставобранитељској режима 1842–43 год.*, Историјски гласник, 1956, стр. 64–76.
- Милићевић Ј., *Прва група србијанских студенаџа, државних џиџомаца школованих у иностранству (1839–1842)*, Историјски часопис, IX–X, 1959, стр. 363–374.
- Милићевић Ј., *Прилоџ џознавању џорекла србијанској џарламентџаризма*, Зборник Филозофског факултета, XI/1, стр. 609–626.
- Милићевић Ј., *Прилоџ џознавању уставне кризе у Србији уочи револуције 1848. год.*, Зборник Филозофског факултета, VIII/2, стр. 665–670.
- Милићевић М. Ђ., *Поменик знамениџих џуди у српској народа новијеј доба*, Београд 1888.
- Перовић Р., *Око „Начерџанија“ из 1844 год.*, [сепарат из:] Историјски гласник, 1, Београд 1963.
- Попов Н., *Србија и Русија. Од Кочине крајине до Св. Андрејевске скуџине*, II, Београд 1870.
- Поповић В., *Мейернихова џолиџика на Блиском Истоку*, Београд 1931.
- Поповић В., *Мейернихови џољеди о џроменама у Србији 1842–1843*, Прилози за књижевност, језик, историју и фоклор, VII, 1926, стр. 123–129.
- Поповић Г., *Политички џроџрами у џрошлосџи и садашњосџи*, Београд 1889.
- Продановић Ј., *Историја џолиџичких стџранака и стџруја у Србији*, I, Beograd 1947

- Продановић Ј., *Устѡавни развиѡтак и устѡавне борбе у Србији*, Београд, б. г.
- Ранке Л., *Србија и Турска у XIX в.*, Београд 1892.
- Ристић Ј., *Сѡолашњи одношаји Србије новијега времена*, I, 1848–1860, Београд 1887.
- Стојанчевић Вл., *Кнез Милош и Истѡчна Србија 1833–1838*, Београд 1957.
- Стојанчевић Вл., *Полиѡички поједи кнеза Милоша Обреновића на ѡиѡање ослобођења балканских народа*, Историјски часопис, IX–X, 1959, стр. 345–362
- Страњаковић Д., *Влада устѡавобраниѡеља 1842–1858. Унуѡрашња и сѡолашња полиѡика*, Београд 1932.
- Страњаковић Д., *Вучићева буна*, Београд 1936.
- Страњаковић Д., *Како је постѡало Гарашаниново „Начерианије“*, Споменик СКА, ХСI, Београд 1939.
- Узун-Мирковић Љ., *Сѡари и нови „устѡавобраниѡељи“*, Београд 1894.
- [Христић К. Н.], *Зайиси сѡарој Беоѡрађанина*, I, Београд 1923.
- Чубриловић В., *Истѡрија полиѡичке мисли у Србији XIX в.*, Београд 1958.
- Шарова К., *Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX в.* [in:] *България и европейските страни през XIX–XX в.*, София 1975, с. 27–48.

THE SECRET DIPLOMACY OF ADAM JERZY CZARTORYSKI IN THE BALKANS

THE HÔTEL LAMBERT AND THE SERBIAN CRISIS IN THE YEARS 1840—1844

Summary

The subject discussed in this monograph, Polish participation in the Serbian crisis in the years 1840—1844, constitutes an interesting, if not too familiar, chapter in the history of the Polish Great Emigration. In its wider aspects the crisis was linked with the burning Middle Eastern question, whilst, from the standpoint of the history of Serbia, it was the origin of important developments in the shaping of a modern state.

The involvement of Poles in the life of the peoples of the Balkan peninsula had a long tradition, but it was only in the Enlightenment and later, when pan Slavonic ideas were popular, that these contacts became widespread and much enriched. On the Polish side, the interest in Slavonic and Balkan activities was initially limited to cultural and scientific areas, with only individual political initiatives. However, pan Slavonic ideas were cherished after the collapse of the November uprising. In the Polish territory they flourished in the environment of Cracow, Lvov and Poznań, whilst among the émigrés these ideas became the manifestation of their intellectual and political spirit. Here the liberal-conservative faction of Prince Adam Jerzy Czartoryski, further called simply the Hôtel Lambert (after the name of the Prince's Paris residence), played the main role in the establishment of close and diverse cooperation with the Southern Slavs.

In the main the Balkan activity of the Hotel Lambert reflected the concepts of the eastern policy of this faction. Prince Czartoryski had high hopes that a European war between the Powers would settle the Eastern problem and would result in Poland's regaining independence. The rise of nationalistic movements in the Balkans led the Prince and his colleagues to consider this new force more closely. After the fail-

ure in establishing long-lasting relations with the Romanian national movement (the mission of J. Woronicz in 1838 and the contacts with I. Câmpineanu), they turned their attention towards the young Duchy of Serbia and its then leader Miloš. Michał Czajkowski was, beyond doubt, responsible for this development. There arose a need for a better penetration of the area of future activities in order to collect information about the current internal policies in Serbia, and also to satisfy an interest in the political climate among the Slavs in Austria. These needs were served by a rather haphazard trip of Alexander Wereszczyński to Serbia in the summer of 1840, which was followed by a carefully planned mission undertaken a year later by Adam Łyszczynski-Lynch.

In the middle of 1841 the interest in Serbia slackened as Czartoryski's attention was concentrated upon what later turned out to be an unfortunate cooperation with Nikola Vasojević, the self-styled Prince of Holmia. The mission of Michał Czajkowski to Istanbul was closely connected with these developments. In turn, it led to the shaping of new trends within the Hotel Lambert itself and to the initiation of its large-scale activities. It was „Czajka's“ ceaseless activity which created in Istanbul the conditions to set up the Eastern Agency, that unique centre of Polish political thinking in the Near East.

The original conception of 'Slavonic policy', whose main axis was to be a close cooperation of the Poles and the Serbs, lay in the relations set up by Czajkowski with the Serbian agency in Istanbul (Vukašin Radišić) and with the emigrants of the 'Defenders of the Constitution' group (the *Ustavobranitelji*) headed by Vučić and Petronijević.

At this point it is appropriate to refer to the erroneous interpretation of the early contacts of this Polish agent with Serbian activists contained in the works by M. Handelsman and by with some Yugoslav historians. It is not true to say that Czajka's connections were only with the Defenders of the Constitution, and even less true to imply his participation in the planning of the overthrow of the Obrenovics in Serbia. A detailed analysis of the evidence does not support this view, but shows that Czajka was mainly attempting to establish a cooperation with the reigning dynasty and the existing Serbian government. He hoped for a compromise between the hostile factions in Serbia: the support of the Obrenovics and their opponents—the *Ustavobranitelji*. This formed the contents of the instruction with which he equipped Ludwik Zwierkowski-Lenoir when he entrusted him with the reconnaissance mission in Beograd in the spring of 1842. Lenoir regarded the *Ustavobranitelji* as the faction „really national“ but there is no indication in his letters and dispatches

that he was engaged in the overthrow of the dynasty which took place in September 1842.

The September coup d'état and the downfall of the Obrenovices (with the silent consent of Turkey) made the Hotel Lambert modify their original plans. These developments offered more rewarding and greater possibilities of action not only in Serbia but throughout the southern Slavonic lands. The Ustavobranitelji, who after gaining power offered the throne to Alexander Karađorđević (a tool in their hands) adopted a policy which was fully favourable for Polish interests. The line, reflecting in a sense the talks conducted by Serbian activists with Czajka in Sтамбул, was to oppose Turkey, to free the country from Russian influence and to turn towards the West. For this reason Lenoir first and Prince Czartoryski and his Paris colleagues later, decided upon backing the new duke and government in Serbia regarding them as the future allies of the Poles. This support coincided with the development of a local conflict into international complications which created (in the opinion of the Hotel Lambert) the likelihood of an outbreak of a war in the East. Russia, in her formal capacity as a protector, lodged a protest against the changes that had taken place in Serbia. She pressed Turkey with demands for new ducal elections and the punishment of those responsible for the coup. She soon gained an ally in Austria, which was convinced of the danger of the policies pursued by the new Serbian authorities.

In these circumstances the efforts of Czartoryski and his agents were directed towards activating the policy of the western Powers, especially France, to secure their support and help for Serbia. The Poles realized that if, by their mediation, they succeeded in securing British and French recognition of Prince Alexander, they would demonstrate political capabilities of Prince Czartoryski for the benefit of the West. This, in turn, would strengthen his authority among the southern Slavs and create more confidence in the policy he was pursuing.

Neither France nor England, however, showed any enthusiasm for the developments in Serbia. The envoys of the two governments did offer Turkey a silent support in her conflict with Russia over the Serbian question, but officially neither government recognized the new duke or the Serbian government. On the whole, the West was not greatly interested in the affairs of the Balkans, and in Paris and London any further serious conflict was feared as a threat to the *status quo* in this part of Europe.

At the request of the leaders of the Ustavobranitelji and also for the use of his agents, Prince Czartoryski brought out his famous „Conseils“ in late 1842. There he sketched the first programme of the Serbian

Yugoslav policy. According to these guidelines for the Balkan policy, Serbia was to guarantee internal security in Turkey. On the other hand, with Turkey as a buffer, it should consolidate its strength to become the centre of the national movements of the Balkan peoples. They were thus to become the allies of the Poles.

When asked to represent Serbian interests in Paris and London, Czartoryski initiated a vigorous diplomatic action while simultaneously attempting to stimulate the interest of European public in the Serbian problems. It is worth while noticing that the efforts of Prince Czartoryski in Paris and Count Zamoyski in London were undertaken with the full observance of all the rules of diplomacy. Special stress was put on the legal side of the Serbian crisis. They endeavoured to show that no treaty between Russia and Turkey could give Russia such vast privileges as to justify her intervention in the internal affairs of the Duchy. In spite of their tremendous devotion, the efforts of the outstanding Poles bore no fruit. Western governments had no interest in jeopardising their good relations with Russia and Austria, and so left them with a *carte blanche* in the Serbian question. Their attitude, specially that of England, was greatly influenced by the demarche of Austrian diplomacy. The moment the Polish links with the Serbian government came to light, Metternich found them a convenient pretext enabling him to persuade Aberdeen of the necessity of making Turkey and Serbia accept the Russian conditions, i.e. holding new elections and punishing the leaders of the coup.

The Polish actions did have a visible effect in increasing European public interest in Serbian affairs. Furthermore, the English government made Russia understand that she should not intervene limitlessly in the internal affairs of Serbia.

One of the most spectacular undertakings of the Czartoryski party in the Serbian question was a dramatic mission of Czajkowski to Beograd in May 1843. The credibility of the account of the course it took, so far known only in the form of the memoirs of the hero himself, has long been doubted by historians. It is only in the light of the evidence of archival, including Austrian and English holdings, that it can now be genuinely analysed.

In the situation when both Turkey and the Serbian government accepted the conditions set by Russia with the other Powers' consent, it was of the outmost importance to ensure the re-election of Prince Alexander and the retention of power by the *Ustavobranitelji*. For that reason Czartoryski attached great importance to the trips by Czajkowski. The Polish envoy did not disappoint the hopes that were lodged in him. His several days long stay in Serbia was of great importance for the future develop-

ments. He inspired Serbian politicians with faith in their power, and the instructions and advice he extended to the *Ustavobranitelji* as to how to set up the *Skupština* and organize the elections, were largely responsible for the victory of Alexander. This positive result of the elections was justly regarded by the Hotel Lambert to be their first diplomatic success in the Serbian question. In reality the success was partial only, as Russia, aware of the participation and the importance of the Poles in the whole affair, made the recognition of Alexander conditional upon the expulsion of Vučić and Petronijević—the main instigators of the coup from Serbia.

Subsequently, the aim of the Czartoryski faction was to expedite the return of the two Serbian leaders to their homeland to ensure the continuity of the cooperation that was developing so favourably. For a year the Hotel Lambert was conducting a campaign to this end. They acted not only through traditional diplomacy but they also initiated wide scale propaganda. It is beyond doubt that all these undertakings—now met with better understanding on the part of Western diplomacy—led to the return of both the ministers to Serbia in the summer of 1844. It may be considered that the engagement of the Hotel Lambert in the Serbian question, a single episode in its prolonged activities in the Balkans, can serve as an example of all the bright and dark sides of the Balkan policies of Prince Czartoryski. Its weakness lay in the attempt at reconciling the national yearnings of the southern Slavs with Turkish interests. On the one hand, the aspirations of the national movements of the southern Slavonic peoples were not properly appreciated. On the other, the readiness of the Porta to show leniency toward its Christian subjects was overestimated. The *Ustavobranitelji* did show some interest in maintaining friendly relations with Turkey but this was just a short-term political manoeuvre. Such a policy of the Serbian authorities met with protests not only from the opposition but also from the majority of the population. The Polish emigrants' hopes of depriving Russia of its spiritual leadership of southern Slavonic lands turned out to be futile. Even though the Polish suggestion of the need for Serbs to free themselves from the Russian influence was attractive to a fraction of Serbian activists, the mood of the general public was totally different.

On the whole, however, it should be stressed that the few years of the Czartoryski faction's activities in Serbia resulted in some reduction of the influence of the Tzar. Also, some steps were taken towards establishing closer links between the Serbs and both the Polish national movement and the West. The need for close cooperation between Serbia

and the Austrian Slavs was stressed; this was the essence of the message brought to Beograd by Franciszek Zach, active there since 1843.

One of the causes of the failure of Czartoryski's Balkan policy was exaggerated confidence in the help and support at France and Britain. This attitude was clearly visible first in the Serbian question.

The Western governments, despite their formal declarations of friendship, were not prepared to offer any real support to Serbia and Turkey at the decisive moments of the crisis.

The last question that arises is the degree to which the engagement of the Poles in the Serbian affair was subjected to their overriding aim, i.e. actions always bent towards restoring Polish independence. Many activists of the Hotel Lambert maintained that an insurrection in the homeland would be successful if helped by Slavonic peoples and supported by Western cabinets. Czajkowski was of the opinion that it was through Polish participation in the Serbian affair that a real basis for such developments would be created. This, unfortunately, was just a manifestation of his ardent faith. However, through their participation in the Serbian affair, the Poles entered their names into the annals of its history. Also, this episode constitutes a significant addition to the Balkan activities of the Hotel Lambert, itself a part of the history of Polish political thought in the 19th century.

СЕКРЕТНАЯ ДИПЛОМАТИЯ АДАМА Е. ЧАРТОРЫСКОГО НА БАЛКАНАХ

«ОТЕЛЬ ЛАМБЕР» И СЕРБСКИЙ КРИЗИС 1840—1844 гг.

Резюме

Представленная в настоящей монографии проблематика — участие поляков в сербском кризисе 1840—1844 годов — это не только интересная, но и наименее известная страница из истории Большой Эмиграции. В более широком аспекте упомянутый кризис был связан с раздутым тогда восточным вопросом, а с точки зрения истории Сербии положил начало новому, важному этапу в формировании современного государства.

Связи поляков с народами, живущими на Балканском полуострове, имеют большую традицию, но только эпоха просвещения и рождение идеи славянофильства значительно оживила и обогатила их.

Интерес поляков к славянским и балканским проблемам ограничивался в начале только культурной или научной областями, хотя были и инициативы политического характера. После падения ноябрьского восстания идея славянофильства переживала свой расцвет. Это касается не столько страны (краковской, львовской, познаньской среды), сколько эмиграции, для которой она стала одним из главных проявлений умственной и политической жизни. Главную роль в развитии этой идеи, а прежде всего в установлении тесного и разнообразного сотрудничества с южными славянами, сыграла либерально-консервативная партия князя Адама Чарторыского, названная позже «Отель Ламбер».

Балканская деятельность «Отель Ламбер» была тесно связана с главными положениями восточной политики этого лагеря. Именно с соперничеством общественных кругов в разрешении восточного вопроса, являющегося одной из главных проблем европейской политики в XIX в., связывал кн. Чарторыский надежду на всеобщую

войну, которая должна была привести к восстановлению независимости Польши. Развитие народного движения на Балканском полуострове заставило кн. Чарторьского и его сотрудников обратить особое внимание на эту новую силу. После неудачи в установлении устойчивых связей с румынским народным движением (миссия Воронича с 1839 г. и связи с И. Кампинеану) их внимание сосредоточилось на молодом Сербском княжестве и его князе Милоше, в чём бесспорной была заслуга Михаила Чайковского. Возникла необходимость лучшего изучения условий деятельности, накопления информации об актуальной внутренней обстановке в Сербии, а также о политических настроениях, господствующих среди австрийских славян. Этому способствовало, пожалуй, случайное путешествие Александра Верещинского в Сербию летом 1840 г., а также тщательно подготовленная миссия Адама Лыщиньского-Линча, предпринятая год спустя.

В половине 1841 г. интерес к Сербии несколько уменьшился, так как главное внимание Чарторьского сосредоточилось на неудачном, как оказалось позже, сотрудничестве с самозванцем «князем Холмии» — Николаем Васоевичем. Тесно связанной с этой акцией была миссия Михаила Чайковского в Стамбуле. Она имела подлинное значение для создания новых направлений и положила начало широким действиям «Отель Ламбер» на Балканах. Благодаря именно исключительной активности «Чайки», одаренного дипломатическим талантом, легко вступающего в контакты с людьми и хорошо ориентировавшегося в восточных проблемах, в Стамбуле были созданы условия для основания восточного агентства, этого единственного в своем роде центра польской политической мысли на Востоке.

Отношения, налаженные Чайковским с сербским агентством в Стамбуле (Вукашин Радишич), а также с пребывающей в этом городе группой т.н. сербских конституционалистов (уставохранителей) во главе с Вучичем и Петрониевичем, легли в основу первых концепций «славянской политики», главной целью которой было тесное сотрудничество Польши и Сербии, справедливо считавшейся очагом южного славянства.

Следует сейчас опровергнуть ошибочную интерпретацию первых контактов польского агента с сербскими деятелями, которую можно встретить в работах М. Гандельсмана и некоторых югославских историков. Неверно, что Чайковский был связан только с конституционалистами, а тем более, что принимал участие в подготовке планов свержения Обреновичей в Сербии. Подробный

анализ источников не подтверждает такого тезиса. В первую очередь Чайковский стремился сотрудничать с господствующей династией и актуальным сербским правительством, надеясь при этом на то, что борющиеся между собой сербские партии, т.е. сторонники Обреновичей и оппозиция уставобранителей, придут к компромиссу. Таким было содержание инструкции, полученной от него Людовиком Зверковским-Ленуаром, которому была поручена агентская миссия в Белграде весной 1842 г. И хотя Ленуар считал «действительно народной» партию уставобранителей, все-таки из его писем и депеш не следует, будто он открыто вмешивался в подготовку свержения династии в сентябре 1842 года.

Сентябрьский переворот и свержение Обреновичей, произошедшие, кстати, при согласии и негласной поддержке Турции, заставили «Отель Ламбер» внести изменения в свои первоначальные планы. Эти события создавали гораздо лучшие и более широкие перспективы для действий не только в Сербии, но и во всем южном славянстве. Уставобранители, которые захватили власть и возвели на престол послушного им Александра Карагеоргиевича, в своей политике приняли направление, вполне соответствующее польским интересам. Содержанием этой политики, являющейся в некоторой степени отражением переговоров сербских деятелей с Чайковским в Стамбуле, была возможность поддержки со стороны Турции, освобождение от русских влияний и обращение к Западу. Поэтому в начале Ленуар, а потом кн. Чарторыйский и его парижские сотрудники решили оказать свою поддержку новому князю и его правительству, усматривая в Сербии будущего союзника поляков. Эта поддержка росла по мере того, как, кажущийся вначале локальным, внутренний конфликт стал превращаться в международную проблему, создавая, по мнению деятелей «Отель Ламбер», реальную возможность начала войны на востоке. Россия, формально исполняющая роль покровителя, выразила протест относительно преобразований в Сербии, и, воздействуя на Турцию, потребовала повторения выборов князя и наказания виновников переворота. Вскоре она привлекла на свою сторону Австрию, которую сумела убедить в опасности, вытекающей из политики нового сербского правительства.

Усилия Чарторыйского и его агентов будут, таким образом, направлены в сторону активизации политики западных государств, особенно Франции, и на обеспечение со стороны последних поддержки и помощи Сербии. Поляки хорошо понимали, что если благодаря их помощи удастся склонить правительство Франции

и Англии признать князя Александра, то это будет доказательством, свидетельствующим о роли и политических возможностях кн. Чарторьского на Западе. Это должно было способствовать укреплению его авторитета среди южных славян и доверия к проводимой им политике.

Однако Франция и Англия отнеслись к сербским событиям сдержанно. Правда, их представители в Стамбуле тайком поддерживали Турцию в ее споре с Россией вокруг сербского вопроса, но официально оба эти правительства отказались признать нового князя и сербское правительство. Запад не очень интересовался балканскими проблемами, в Париже и Лондоне явно опасались серьезного конфликта, который мог бы угрожать сохранению статус-кво в этой части Европы.

По просьбе руководителей уставобранителей, а также для собственных агентов кн. Чарторьский разработал в конце 1842 и начале 1843 гг. известные «Conseils», в которых определил первую программу югославской политики Сербии. Согласно основным принципам балканской политики, Сербия, с одной стороны, должна была гарантировать внутреннюю безопасность Турции, с другой, пользуясь ее помощью, должна была укрепить свои силы и стать центром освободительных стремлений балканских народов. Эти народы должны были исполнять роль союзника Польши.

Чарторьский, которому предложили быть представителем интересов Сербии в Париже и Лондоне, развернул вместе со своими сотрудниками энергичную дипломатическую работу, одновременно стремясь обратить внимание широчайших европейских слоев на сербский вопрос. Следует подчеркнуть, что действия кн. Чарторьского в Париже и Замойского в Лондоне были проведены с учетом всех дипломатических законов. Особый упор был сделан на юридическую сторону сербского кризиса, чтобы доказать, что ни один из русско-турецких договоров не признавал за Россией права вмешиваться во внутренние дела княжества.

К сожалению, несмотря на огромные усилия, эти инициативы не принесли ожидаемых результатов. Западные правительства вообще не намеревались подвергнуть риску свои хорошие отношения с Россией и Австрией, предоставляя им свободу действий в сербском вопросе. Большое влияние на их поведение оказали меры, принятые австрийской дипломатической службой.

В тот момент, когда обнаружили отношения польской эмиграции с сербским правительством, Меттерних воспользовался этим удобным предлогом для убеждения Абердина в том, что Турция и

Сербия обязательно должны принять условия России и назначить новые выборы, а также наказать руководителей переворота.

Но заметным результатом польских усилий было все-таки проявление большого интереса к сербским проблемам в Европе. Кроме того, английское правительство дало понять России, что она не должна бесконечно вмешиваться во внутренние дела Сербии.

Одним из наиболее эффективных действий лагеря Чарторьского по сербскому вопросу была полная драмы миссия Чайковского в Белград в мае 1843 г. Сообщение о ее ходе, известное раньше по воспоминаниям самого героя, вызывало обоснованные подозрения историков в его достоверности. Только в свете архивных первоисточников (в том числе австрийских и английских) стал возможным его подлинный анализ.

Ввиду того что Турция и сербское правительство приняли условия, навязанные им Россией (при согласии остальных государств), наиболее важным стало обеспечение повторного выбора князя Александра и сохранение уставобранителями власти. Именно поэтому такое большое значение придавал Чарторьский упомянутому путешествию Чайковского. На самом деле польский агент не подвел. Его пребывание в Сербии, продолжавшееся несколько дней, имело существенное значение для дальнейшего развития событий. Он внушил сербским политикам веру в собственные силы, а указания и советы, данные уставобранителям и относящиеся к способам подготовки скупщины и выборов, в значительной степени способствовали победе князя Александра. Не без оснований успешный результат выборов деятеля «Отель Ламбер» признали своим первым дипломатическим успехом. На самом же деле это был только частичный успех, так как Россия, осознающая участие и роль, какую сыграли во всем этом деле поляки, как условие признания князя Александра потребовала ссылки Вучича и Петрониевича — главных виновников переворота.

Следующей задачей, которую поставил перед собой лагерь Чарторьского, было обеспечение быстреего возвращения обоих сербских руководителей, чтобы обеспечить дальнейшее, хорошо развивающееся сотрудничество. В течение почти года «Отель Ламбер» вел борьбу по этому делу, действуя уже не только традиционно дипломатическими способами, но и начиная более широкую пропагандистскую работу. Не вызывает сомнений то, что меры, которые сейчас встретились с более полным пониманием со стороны западной дипломатической службы, способствовали возвращению обоих сербских министров на родину летом 1844 г.

Считаем, что на примере участия «Отель Ламбер» в сербском вопросе, являющимся в конечном итоге только одним из эпизодов его многолетней деятельности на Балканах, можно выделить как слабые, так и сильные стороны балканской политики Чарторьского. Слабой стороной этой политики было желание соединить освободительные народные движения южных славян с интересами Турции. С одной стороны, Чарторьский и его сотрудники недооценивали этих стремлений, с другой — слишком легко поверили в готовность Порты к уступкам относительно своих христианских подданных. Партия сербских уставобранителей действительно высказывалась за дружеские отношения с Турцией, но это была только политическая деятельность, рассчитанная на короткий срок. Такая политика сербских властей вызвала протест не только оппозиции, но также преобладающего большинства общества. Мнимыми оказались также надежды польской эмиграции на то, чтобы отнять у России идейное руководство южным славянством. Если даже польские мысли о необходимости избавления от русских влияний убеждали часть сербских деятелей, то уже среди более широких общественных слоев господствовали совсем другие настроения.

Следует подчеркнуть, что в течение тех нескольких лет деятельности агенты партии Чарторьского в Сербии сумели уменьшить влияние царизма и сделать большой шаг в сторону сближения сербов с польским народным движением и с Западом. Одновременно они указывали на необходимость тесного взаимодействия Сербии с австрийскими славянами. В этом духе действовал в Белграде с 1843 г. Франтишек Зах.

Одной из главных причин неудач политики Чарторьского были слишком большие надежды на помощь и поддержку со стороны Франции, что отчетливо обнаружилось именно в сербском вопросе. Западные правительства, несмотря на формальные декларации о доброжелательности, не решались оказать конкретную поддержку Сербии и Турции в решительные моменты кризиса.

Наконец, уже последний вопрос. В какой степени участие поляков в сербском кризисе было связано с более существенными целями, т.е. конкретными действиями, направленными на восстановление независимости Польши? Многие деятели «Отель Ламбер» считали, что восстание, вспыхнув, может победить лишь при помощи Сербии и поддержке западных государств. Чайковский думал, что именно благодаря участию поляков в сербском кризисе были созданы для этого действительные основы. К сожалению, это

было только его горячее желание. Тем не менее, благодаря своему участию в сербском вопросе — поляки оказались прочно связанными с историей Сербии. Этот эпизод является также существенным дополнительным материалом, доказывающим важный вклад деятелей «Отель Ламбер» в историю польской политической мысли XIX в.

РЕГИСТАР ИМЕНА

- Batowski Henryk* 12, 35, 46, 190, 258, 310, 319–320
Behschnitt Wolf Dietrich 282, 320
Birke Ernst 232, 320
Bolsover G. H. 26, 233, 293, 320
Bozzolato Gianpiero 90, 91, 99, 320
Brzozowska Jadwiga 11, 214, 275, 288, 293, 320
Budzyński Michał 185, 318
Bullen Roger 261, 320

Cetnarowicz Antoni 40–42, 112, 127, 129, 144, 148, 180, 186, 213, 305, 307, 320
Chudzikowska Jadwiga 15, 87, 89, 113, 130, 236, 320
Ciobanu Veniamin 28, 128, 130, 320
Čulinović Ferdo 36, 46, 51, 55, 60, 320
Dach Krzysztof 28, 128, 130, 320
Damjanov S. 321 (вид.: *Дамянов Симеон*)
Durković-Jakšić Ljubomir (вид. *Дурковић-Јакшић Љубомир*) 13, 19–22, 79, 81–85, 87, 95, 100, 119, 121, 122, 142, 148, 175, 183, 201, 202, 209, 210, 242, 267, 280–282, 321
Djordjević Dimitrije 37, 96, 321
Dopierała Kazimierz 121, 321
Felczak Waclaw 311, 321

Gawroński-Rawita Franciszek 11, 84, 98, 108, 117, 119, 122, 126, 129, 145, 318, 321
Graniewski Henryk 26, 321

Hahn Henning Hans 26, 30–32, 321
Handelsman Marceli 12, 23, 26, 28, 31, 81, 84, 108, 110, 111, 121, 129, 183, 185, 186, 190, 193, 194, 206, 210, 212, 214, 219, 220, 230, 236, 245, 257, 260, 264, 266, 271, 273, 281, 288, 289, 294, 296, 321, 328
Hehn Paul 185, 245, 321
Huszar V. de 162

Kalembka Sławomir 307, 321
Kalinka Walerian 186

Kijas Juliusz 29, 322
Klarnerówna Zofia 23, 322
Kołodziejczyk Edmund 23, 322
Konarska Barbara 15, 87, 91, 98, 235, 261, 322
Kuk Leszek 23, 322
Kukiel Marian 312, 322

Lewak Adam 12, 75, 84, 190, 307, 322

Martens Friedrich Fromhold 30, 180, 233, 259, 313
Metternich Klemens Wenzel Lothar von 200, 216
Metternich-Winneburg Richard 104
Miłkowski Zygmunt 38, 318

Paszkievicz Mieczysław 79
Pavlovitch Stevan 41, 43, 44, 53, 322
Pribić Nikola 101, 322

Renouvin Pierre 25, 322

Skowronek Jerzy 15, 20, 21, 23, 26–29, 31, 75, 84, 87, 99, 112, 190, 237, 264, 266, 282, 312, 314, 322
Stančić Nikša 282, 322
Straszewska Maria 19, 21, 322

Šidak Jaroslav 185, 190, 245, 323

Tanty Mieczysław 24, 293, 322, 323
Tyrowicz Marian 108, 323

Valentić M. 282, 323

Wasilewski Tadeusz 322
Webster Charles 26, 44, 56, 323
Wendel Herman 52, 323
Wróblewska Elwira 98, 323
Wszolek Jan 84, 89, 92, 323

Žáček Václav 15, 218, 219, 264, 273, 310, 323
Živanović Đorđe 14, 235, 242, 245, 323
Žaliński Henryk 323

- Абдул Мецид 62
 Абердин Џорџ Гордон (Aberdeen George Gordon) 124, 214–216, 222–224, 227, 228, 230–233, 235, 252, 253, 261, 262, 294, 303, 304, 330, 336
 Акиф-паша 140
 Алимџић Милева 151, 156, 196, 240, 309, 323
 Алимџић Ранко 151, 323
 Али-паша 140
 Андрејевић Симеон 123
 Антић Јован 96, 97, 107, 166, 200, 201, 211, 217
 Атанацковић Димитрије 17, 96, 97, 105, 139, 154, 155, 161, 168, 213, 226, 236, 288, 289, 291
 Бантке Жежи Самуел (Bandtkie Jerzy Samuel) 21
 Батовски Хенрик (Batowski Henryk) 12
Белчев Ташко 29, 115, 119, 323
 Бертен А. (Bertin A.) 159, 175
 Берто-Давидовић 185, 236
 Бжозовски Маријан (Brzozowski Marian) 27, 204
 Бистшоновицки Лудвик (Bystrzonowski Ludwik) 29, 30, 32, 55, 59, 75, 109, 112, 113, 119, 122–124, 126, 127, 206, 269, 311, 313, 318
 Боалеконт Шарл Едмон (Boislecointe Charles Edmonde) 45
 Бобровски Михаљ (Bobrowski Michał) 22
 Богдановић Константин 142, 148, 149, 211
 Богићевић Милош 196, 197, 201, 211, 218, 316
 Бомон Томас Вентворт (Beaumont Thomas Wentworth) 90–92, 99, 223, 227, 252, 293, 294
 Бошковић Јосип Руђер 19
 Брунели Ђовани (Brunelli Giovanni) 89, 98
 Брунов Филип Иванович (Brunnow Ernst Philipp von) 210
 Буе Ами (Boué Ami) 46, 85, 86, 318
 Буњак Петар 7
 Буркене Адолф (Bourqueneu Adolf) 17, 124, 125, 145, 160–164, 166, 169, 174, 181, 182, 193, 198, 206, 208, 214, 216, 217, 221, 232, 241, 244, 254, 256, 259, 260, 266, 271, 272–277, 279–281, 290–292, 295–297, 308, 312
 Бутенвал (Buthenval) 274
 Бутењов Аполинарије Петровић (Бутенев Апполинариј Петровић) 52, 62, 65, 163, 165, 166, 198, 199, 202, 215–217, 242, 260
 Вајсенхоф Луцијан (Weysenhof Lucjan) 92
 Василије 96
 Васојевић Никола 13, 74, 80, 83, 84–100, 105, 109, 118–120, 208, 258, 300, 328, 334
 Вашченко Герасим Васиљевич 43, 45, 53, 58, 60, 62, 64, 93, 101, 116, 147, 152, 154, 155, 158, 166, 184, 196, 197, 201, 217, 237, 239, 244, 268, 269
Велики Констијанишин 93, 96, 323
 Вељковић Ј. 240, 245
 Верешицки Хенрик (Wereszycki Henryk) 5
 Верешчињски-Корчак Александар (Wereszczyński-Korczak Aleksander) 75–79, 84, 99, 108, 113, 125, 208, 300, 315, 328, 334
Веселиновић Рајко 153, 318
 Виртембершка Марија (Wirtemberska Maria) 113, 119
 Вјелогловски Болеслав (Wielogłowski Bolesław) 206, 214, 228, 229, 241, 262
 Вогориде Стефан 167
 Возаровић Григорије 141
 Вороњич Јануш (Woronicz Janusz) 28, 29, 32, 75, 126, 130, 258, 328, 334
 Ворцел Станислав (Worcell Stanisław) 314
 Вукомановић Гаврило 104
 Вучић Перишић Тома 11, 13, 14, 16, 48–51, 53, 56–66, 82, 83, 99, 101–103, 107, 110, 111, 114–117, 119, 128, 131, 137, 139, 141, 142, 145, 146, 149–158, 162, 167–169, 171, 173, 176, 178, 181–186, 189, 190, 192, 195, 197, 201, 203–205, 207, 212, 216–218, 224–226, 228–230, 233, 236, 237, 239–241, 243–245, 251, 253–257, 259–263, 265–279, 283–297, 300, 305, 306, 310, 312, 316, 319, 324, 326, 328, 331, 334, 337
Вучковић Војислав 14, 40, 60, 96, 97, 102, 104, 105, 115, 146, 150, 155, 161, 163, 164, 166, 168–170, 182, 190, 199, 209, 213, 216, 233, 238, 240, 243, 255, 258, 259, 278, 287, 288, 294, 313, 324
 Гај Људевит 83, 171, 180, 324
 Гарашанин Илија 13, 14, 16, 61, 66, 101, 155, 176, 190, 191, 193, 194, 226, 227, 238–240, 243, 244, 249, 255, 260, 267–270, 273, 275–280, 282–288, 297, 316, 317, 319, 322, 323, 326
 Гарашанин Лука 66
 Гарашанин Милутин 66, 102, 114, 116
Генчев Николай 120, 324
Георгиев В. А. 24, 30, 42, 324
 Герман Јован 101, 316
 Герман Михаил 49
 Гизо Франсоа Пјер (Guizot François Pierre) 17, 80, 120, 124, 125, 161, 162, 164, 166, 169, 174, 181, 182, 198, 221, 224, 228–232, 235, 236, 259, 261, 277, 280, 281, 295, 304, 311, 320
 Гика Александар (Ghica Alexandru) 32, 128, 147, 167
 Голеску Александар (Golescu Alexandru) 128
 Гордон Р. (Gordon R.) 141
Гросул В. Ј. 185
 Грујић Јеврем 152, 218, 309, 319, 325

- Давидовић Димитрије 51
Дамјанов Симеон 15–16, 25, 176, 185, 302, 312, 324
Данилевски, пук. 271, 278, 285–287
Данилович Иван 101
Дембињски Хенрик (Dembiński Henryk) 25
Дениско Јоахим (Denisko Joachim) 78
Диамел, ген. (Duhamel, Дюгамель) 147
Дизраели Бенџамин (Disraeli Benjamin) 227
Дикло Андре (Duclos André) 45
Димићров Сирашимир 15, 40, 93, 282, 324
Долгоруки Василиј
Дурковић-Јакшић Љубомир 6, 13, 14
Дурковић-Јакшић Љубомир 14, 63, 84, 86–88, 93, 96–100, 109, 112, 117, 121, 144, 171, 184, 190, 194, 202, 210, 211, 219, 222, 281, 296, 324 (вид. *Durković-Jakšić Ljubomir*)
Душан, цар 28
Ђорђевић Димићрије – вид. *Djordjević Dimitrije*
Ђорђевић Тихомир 46, 324
Бурић Јанићије 208
Екмечић Милорад 14, 309, 324
Емин-ефендија 116, 166, 292
Еркарт Дејвид (Urquhart David) 26, 44, 235, 267, 320
Живановић Јаков 54, 239, 254
Замојски Владислав (Zamoyski Władysław) 11, 15, 26, 27, 30, 31, 69, 74, 79–81, 83, 87–92, 94, 95, 106, 108, 112–115, 117, 119, 121, 123–125, 130, 174, 180, 204, 210, 213, 214, 220–225, 227–235, 242, 247, 252, 253, 256, 257, 260–267, 269, 273, 275, 280, 281, 283, 284, 286, 299, 302–305, 308, 315, 318, 322, 330, 336
Зах Фрања (Zach František) 15, 141, 190, 194, 210, 212, 214, 218–221, 228, 244, 245, 250, 263–267, 273–289, 296, 297, 306, 310, 311, 315, 323, 324, 332, 338
Звјерковски Валенти (Zwierkowski Walenty) 108, 212, 314
Звјерковски-Леноар Лудвик (Zwierkowski-Lenoir Ludwik) 108, 109, 113, 117–122, 126–131, 139, 141–149, 157–159, 172–177, 179, 180–186, 189, 190, 192–195, 204–209, 211–214, 221, 225, 227, 229, 232, 234, 236, 237, 242–245, 256, 258, 264, 265, 268–271, 273, 287–292, 300, 301, 302, 305, 314, 320, 328, 329, 335
Зубан Лазо 85, 140, 160, 165, 166, 178, 198, 203, 204, 206, 207, 223, 227–229, 240, 244, 268, 278
Ивић Алекса 64, 103, 139, 150, 197, 227, 260, 324
Изет-паша 140
Илић Драјослав 49, 51, 66, 324
Јазвињски (Jaźwiński) 204
Јакшић Грујир 13, 60, 102, 103, 129, 139, 185, 226, 242, 245, 319
Јанковић Алекса 206, 262, 273, 284,
Јанковић Драјослав 37, 38, 47, 325
Јовановић Слободан 49, 50, 55, 63, 309, 325
Јусуф-паша 45
Камјењски Хенрик (Kamieński Henryk) 313
Кампинеану Јон (Câmpineanu Ion) 28, 32, 75, 118, 128, 328, 334
Канинг Стратфорд (Canning Stratford) 124, 125, 162–164, 169, 198, 206, 215–217, 223, 254, 256, 275, 280, 291, 294, 303, 312
Карађорђе 39, 60, 64, 71, 208, 324
Карађорђевић Александар, кнез 9, 60, 61, 64, 136, 155, 156, 159, 166, 168, 171, 173, 177, 181–183, 185, 189, 192, 194, 195, 199–201, 203, 204, 207, 211, 215, 216, 218, 224–227, 229–231, 234–236, 237, 239, 241–245, 251–254, 262, 263, 267–269, 272, 275–278, 282–287, 289, 290, 294–297, 301, 304–306, 312, 316, 324, 329–331, 335–337
Карађорђевићи, породица 60, 61, 191, 251
Караџић Вук Стефановић 21, 63, 64, 82, 112, 134, 180, 198, 210, 238, 319
Клецл Едуард фон (Klezl Eduard von) 17, 161–165, 169, 198, 200, 215, 216
Кнежевић Тимотије 210, 273, 288
Книћанин Стефан 217, 226, 240, 245, 267, 268, 317
Кодрика Акил (Codrika Achille) 17, 99, 105, 116, 140–142, 144–146, 148, 151, 153–156, 161, 164, 167–169, 172, 174, 176, 181, 182, 185, 190, 194, 210, 217, 221, 225, 226, 237, 243, 251, 255, 259, 269, 270, 273, 276, 277, 279, 280, 287, 288, 296
Колар Јан (Kollár Ján) 82, 180
Копитар Јернеј 21, 82
Кор Матирен Жозеф (Cor Mathurin Joseph) 106, 114, 124, 128, 145, 159, 160, 161, 182, 198, 206, 251, 254, 256, 260, 262, 269, 274, 276, 281, 288, 292, 312
Kosew Dymitar 40, 93, 322
Круликовски Карол (Królikowski Karol) 122
Куниберт Бартоломео (Cuniberti Bartolomeo Silvestro) 41, 42, 140, 152, 156, 325
Куралт Мартин (Kuralt Martin) 21
Кухарски Анджеј (Kucharski Andrzej) 22
Кучковски (Kuczkowski) 204

- Ламбрускини Луиџи (Lambruschini Luigi) 89, 92
 Леле (Leleu) 106, 142, 145, 157–159, 172, 181–183, 204, 206
 Лелевел Јоахим (Lelewel Joachim) 22, 314
 Ливен Вилхелм Карлович, барон (Lieven Wilhelm Heinrich, baron von) 61, 102, 168–170, 176, 184, 190, 196, 198, 202, 217, 237, 240, 243, 244, 253–257, 260, 262, 266, 268, 269, 276, 304
 Линде Самуел Богумил (Linde Samuel Bogumil) 21
 Лишчињски-Линч Адам (Łyszczynski-Lynch Adam) 13, 79–84, 95, 113, 117, 300, 321, 328, 334
Ловчевих Сив. 155, 319
 Љубица, кнегиња 59, 64, 65, 73, 101, 104, 151, 156, 165, 239, 316
 Мајерхофер, мај. (Mayerhoffer) 258
 Марашли-Али паша 35, 36
 Маре Алфред (Marey Alfred) 17, 94, 99, 102–105, 186, 251
 Мариновић Јован 113, 155, 193, 194, 269, 311, 319
 Марјановић Стјепан 14, 152, 319
 Марковић А. 151, 221, 277, 316
 Махмуд II 76
 Медем Павел Иванович, гроф 166, 210, 215, 275
 Медињски Наполеон (Meduński Napoleon) 22
 Метерних Клеменс Венцел Лотар фон (Metternich Klemens Wenzel Lothar von) 12, 13, 17, 24, 30, 42, 43, 52, 55, 104, 105, 148, 161–165, 167–169, 200, 209, 210, 214–216, 233, 240, 257–261, 271, 283, 287, 288, 291–293, 303, 318, 330, 325, 336
 Мехмед Али паша 25, 45, 56, 59
Милићевић Јован 63, 114, 153, 156, 170, 196, 197, 201, 218, 239, 243, 254, 255, 278, 285, 309, 325,
Милићевић Милан Ђ. 49, 107, 325
 Милутиновић Сима 21
 Мићић Јован 253
 Михајловић ген. 112, 118
 Михановић Антун 43, 53
 Мицкјевич Адам (Mickiewicz Adam) 14, 84, 87, 107, 119, 121, 122, 142, 148, 173, 175, 183, 184, 194, 201, 202, 209, 210, 242, 267, 280, 281, 282, 320, 321
 Моравски (Mogawski) 286
 Муса-ефендија 65, 66
 Мустафа-паша 115
 Мушицки Торђе 201
 Мушицки Лукијан 21
 Ненадовић Јеврем 195, 227
 Ненадовић Матија 66
 Ненадовићи 268
 Несселроде Карл Роберт фон (Несселроде Карл Васильевич, Nesselrode Karl Robert von) 42, 53, 170, 180, 198, 199, 216, 233, 254, 259, 268, 275, 276, 285, 287, 317, 318
 Николај I 12, 26, 185, 215, 233, 258, 292–294, 320, 321
 Николајевић Константин 113, 193, 195, 223, 251
 Николић Атанасије 104, 217, 259, 268, 317
 Николић Јован 201
 Новаковић С. 151, 245
 Нојман Филип (Neumann Philipp) 215, 253
 Нугент Алберт (Nugent Albert) 288
 Његођиш Томаш (Niegodzis Tomasz) 7
 Њеђвјецки Леонард (Niedźwiecki Leonard) 204
 Обрадовић Доситеј 19
 Обреновић Ана 113
 Обреновић Јеврем 43, 52, 53, 56, 58, 59, 64, 65, 101
 Обреновић Јован 57, 59
 Обреновић Катарина 113
 Обреновић Милан, кнез 57–59, 77, 160
 Обреновић Милош, кнез 10, 16, 28–30, 32–62, 64, 65, 72, 73, 77, 78, 82–87, 96, 101–104, 107, 109–114, 118, 119, 122, 123, 131, 146, 149, 160, 165, 167, 169, 171, 177, 193, 190, 196, 199–202, 227–229, 235, 238, 239, 245, 254, 269, 278, 279, 283, 288, 300, 316, 320, 323–326, 328, 334
 Обреновић Михаило, кнез 9, 10, 16, 59–66, 77, 81, 86, 100–105, 107, 111, 115, 116, 119, 131, 135, 139, 140, 142, 144, 146–162, 164–167, 170, 171, 184, 194, 195–197, 199–201, 206, 208, 211, 217, 218, 237–239, 270, 300, 316
 Обреновићи, породица; династија 51, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 77, 84, 103, 107, 110, 114, 115, 119, 131, 146, 147, 154, 165, 170, 171, 177, 181, 186, 193, 196, 200, 211, 215, 226, 228, 230, 236, 239, 243, 253, 257, 270, 276, 278, 279, 300, 301, 304, 310, 235
 Олшевски Антоњи (Olszewski Antoni) 99, 178, 182–184, 203, 204, 208, 221, 223, 305,
 Орпишевски Лудвик (Orpizewski Ludwik) 258
 Осолињски Максимилијан Јежи (Ossołiński Maksymilian Jerzy) 21
 Отенфелс Франц Ксавер (Ottenfels Franz Xaver) 161, 162, 168
 Павловић Теодор 82, 141
 Палмерстон Хенри Џон (Palmerston Henry John) 26, 30, 43, 44, 56, 90, 235, 252, 261, 320, 323
Перовић Радослав 14, 40, 41, 115, 129, 152, 155, 213, 243, 245, 282, 319, 325
 Петар (Јовановић), митрополит 155
Пејровић Миша 153, 319

- Петровић Ђак М. 48
 Петровић Ера Милутин 61, 151, 240, 316
 Петровић Његош Петар II 100
 Петронијевић Аврам 11, 16, 48–50, 54, 56, 58–66, 85, 86, 107, 110, 111, 114, 116, 119, 218, 131, 138, 139, 141, 142, 148, 150, 153, 155, 168, 171, 173, 174, 176, 181–184, 186, 189, 190, 192, 195, 201, 203–208, 212, 216, 224, 225, 227–230, 233, 236, 237, 239–214, 243–245, 251, 253–257, 259–263, 265–280, 283–297, 300, 305, 306, 308, 310, 312, 316, 329, 331, 334, 337
 Петронијевић Милутин 61
 Пил Роберт (Peel Robert) 124, 227, 261, 262
 Позњак Наполеон (Poźniak Napoleon) 89–92
 Понсонби Џон (Ponsonby John) 44, 56
 Понтоа де (Pontois de) 96, 106, 124
 Пойов Нил 11, 58, 61, 62, 66, 103, 105, 116, 141, 146, 148, 155, 156, 168, 194, 196, 197, 201, 202, 205, 207, 209, 217, 218, 226, 245, 254, 260, 309, 325
 Пойовић Васил 13, 24, 43, 52, 55, 105, 148, 162, 163, 200, 215, 216, 258, 259, 325
 Поповић Г. 155, 196, 325
 Потоцки Адам (Potocki Adam) 186
 Потоцки Јан (Potocki Jan) 19
 Продановић Јаша 47, 51, 52, 55, 60, 65, 66, 141, 267, 268, 309, 325–326
 Протић Ђорђе 50, 53, 56, 61, 65, 101, 140, 146, 193, 194, 317
 Пужицки (Puźycki) 91
 Равски Винценти (Rawski Wincenty) 178
 Радичевић Стеван 109, 140, 146,
 Радишић Вукашин 97, 106, 107, 109, 110, 112, 113, 118–123, 127, 128, 131, 133, 140, 142–145, 149, 150, 166, 177, 178, 185, 192, 193, 206, 207, 221, 300
 Радојковић Милета 253, 258
 Радонић вид. Васојевић Никола
 Рајовић Цветко 65, 104, 109, 140, 146, 253, 270, 278
 Ранке Леополд 49, 65, 101, 140, 151, 154, 200, 215, 259, 326
 Ранковић Максим 61
 Ранос Константин 81
 Ресавац Јован 146, 185, 278
 Ресавац-Здравковић Милослав 50, 240, 245
 Реуф-паша 294
 Решид-паша 27, 31, 32, 106, 196, 200, 202
 Рив Хенри (Reeve Henry) 235
 Риза-паша 115, 123, 166, 221, 278,
 Рикман Пјотр Иванович 52, 53
 Ристић Јован 309, 326
 Рифат-паша 96, 123, 170, 217, 240, 254, 268, 269, 278, 279, 284, 285, 287, 288, 290, 292, 294
 Робер Луж (Robert Louis) 128, 178, 179, 208, 212, 221–223, 228, 229, 255, 269
 Робер Сипријан (Robert Cyprien) 46, 104, 178
 Русен Албин, адм. (Roussin Albin) 45
 Садовски, о. (Sadowski, ksiadz) 122, 204, 206–208, 212, 221, 223, 228, 229
 Саих Јан (Saih Jan) 236
 Сапјеха Александар (Sapieha Aleksander) 20–21
 Сарим-ефендија 160, 162, 166, 198, 199, 217, 242, 257
 Сен-Андре Диран А. (Saint-André Durand A.) 296
 Сен-Олер Луж Клер (Saint-Aulaire Louis Clair) 215, 231, 232, 256
 Сентра Пјер (Cintrat Pierre) 224, 228, 232, 254
 Сиврак де (Sivrac de) 126–128, 174
 Симић Алекса 17, 48, 49, 56, 62, 65, 85, 160, 165, 166, 168, 170, 178, 182, 198, 201, 210, 229, 240, 242–244, 255, 268, 276, 286
 Симић Стојан 48, 49, 66, 114, 116, 268, 316
 Симоновић Максим 202, 227, 242
 Сјенкјевич Карол (Sienkiewicz Karol) 76, 78, 99, 108
 Скворнек Жежи (Skowronek Jerzy) 15, 17, 85
 Спасић Јован 54
 Станишић Павле 255
 Сташиц Станислав (Staszic Stanisław) 19
 Стерио 182
 Стефановић Тенка Стефан 56, 149, 243, 245
 Стјуарт Дадли Коутс (Stuart Dudley Couatts) 91, 125, 126, 248, 252, 275, 293, 294
 Стојановић Исидор 82, 107, 109, 117, 118, 128, 143, 149
 Стојанчевић Владимир 39–41, 45, 326
 Сирањаковић Драјослав 13, 49, 50, 56, 60, 62, 66, 101–103, 114–116, 129, 139, 141, 151, 152, 164, 166, 167, 169, 185, 190, 238, 242, 245, 255, 259, 260, 263, 278, 317, 325, 326
 Стурдза Михаил (Sturdza Mihail) 167
 Сулковски Јузеф (Sułkowski Józef) 20
 Суровјецки Вацлав (Surowiecki Waclaw) 21
 Татић Владислав 96
 Теодоровић Лазар 16, 17, 61, 66, 85, 240, 245, 269, 275–280, 285, 288, 290, 294, 296, 316
 Титов Владимир Павлович 59, 102, 103, 114, 163, 166, 184, 198, 238, 254, 255, 260, 268, 278, 279, 284, 286, 290, 292
 Узун-Мирковић Љ. 218, 309, 326
 Унгерхофер, ген. (Ungerhoffer) 17, 168, 196, 209–213, 225, 236, 239

- Фалкенхаген-Залески Пјотр (Falken-
 ha-gen-Zaleski Piotr) 79, 80, 121
 Фелчак Вацлав (Felczak Waclaw) 5, 6, 15,
 17
 Фети Ахмет-паша 106, 118
 Фикелмон Карл Лудвиг (Ficquelmont
 Karl Ludwig) 293
 Филиповић фон Филипсберг Никола
 (Filipović von Filipsberg Nikolaus) 45,
 105, 283, 288
 Филипсборн (Filipsborn)
 Флао Огист Шарл (Flahaut Auguste Char-
 les) 221, 231, 235
 Фонбланк Томас (Fonblanque Thomas)
 17, 97, 99, 141, 153, 166, 169, 210, 221,
 224, 236, 239, 255, 259, 261, 262, 273,
 301, 312
 Фрер (Frère) 237
 Ханцерли 165
 Хауер Антон, ген. (Hauer Anton) 105,
 116, 139–141, 148, 150, 154, 156, 161,
 162, 166
 Хафиз-паша 217, 225, 236–239, 254–256,
 286, 288, 316
 Хаџић Јован 175, 253
 Хердер Јохан Готфрид (Herder Johann
 Gottfried) 19
 Хлопицки Јузеф (Chłopiński Józef) 111
 Ходаковски-Доленга Зоријан (Choda-
 kowski-Dolega Zorian) 21
 Хозрев-паша 106
 Ходес Џорџ Лојд (Hodges George Lloyd)
 44, 45, 52, 53, 55, 78, 79, 149
Христиић Косџа Н. 326
 Христић Филип 63, 113, 193
 Хркаловић Стеван 83, 118, 149, 210
 Хусеин-паша 162, 168
 Хшановски Војхех (Chrzanowski Woj-
 ciech) 26, 27, 76, 108, 204
 Цар Стјепан 282
 Цибулски Војхех (Cybulski Wojciech) 22
 Црнобарац Димитрије 63, 184, 293, 209–
 211, 214, 242, 258, 271
 Цукић Коста 63
 Цукић-Јовановић Стојан 170, 239
 Чавловић Павао 282
 Чајковски Михал – Чајка (Czajkowski
 Michał – Czajka) 14, 15, 17, 29, 75, 76,
 80, 83, 84, 87, 88–100, 103, 105–132,
 140, 142, 144–150, 157, 159, 172, 174–
 179, 182–186, 193, 194, 203–208, 210,
 212, 218–223, 225, 227–229, 235–245,
 251, 252, 254–258, 260–277, 279–297,
 299–302, 304–308, 310–315, 318, 320–
 323, 328–330, 332, 334, 335, 337, 338
 Чарториски Адам Јежи (Czartoryski
 Adam Jerzy) 5, 6, 9–17, 20–21, 23–33,
 40, 55, 67, 75, 76, 78–84, 86–93, 95–
 100, 108–113, 115, 117–131, 142, 144,
 145, 148, 172–175, 177–180, 183–187,
 189–195, 203–214, 218, 219, 221–225,
 227–236, 241, 242, 244–254, 256–258,
 260–267, 270, 272–277, 280–283, 286,
 288, 289, 292–297, 299–308, 310–316,
 320–324, 327–338
 Чарториски Адам Казимјеж (Czartoryski
 Adam Kazimierz) 19
 Чворић Илија 240, 260, 316
 Чоп Матија 21
Чубриловић Васа 35, 37, 51, 55, 129, 185,
 190, 309, 324, 326
 Џамил-паша 101, 105, 116, 139, 140, 141,
 146, 151–154, 156, 157, 160, 162, 216–
 218, 274
Шарова Крумка 93, 326
 Шафарик Павле Јосиф (Šafárik/Šafařík
 Pavel Josef) 180
 Шекиб-ефендија 146–151, 153, 154, 156,
 157, 160, 162, 165
 Штирмер Бартоломеус (Stürmer Bartho-
 lomäus) 43, 254, 280
Шурмин Ђуро 13, 154, 318

О ОВОМ ИЗДАЊУ

Књигу професора Антоњија Цетнаровича *Тајна дипломатија Адама Јежија Чаршориског на Балкану. Оишел Ламбер и српска криза 1840–1844.* превела је на српски језик, удруженим снагама, читава једна даровита генерација студената полонистике на Катедри за славистику Филолошког факултета у Београду, и то азбучним редом: Катарина Вукашиновић, Ивана Досковић, Ивана Дрењанин, Неда Живаљевић, Јелена Јевтић, Јелена Керкез, Ивана Лађевац, Весна Маљевић, Анђелка Мијушковић, Софија Митрић, Ивона Протић, Татјана Стефановић, Бранислава Томић и Наташа Шестањ. Њихов рад био је својевремено оцењен као практикум из превођења.

Све су оне пре много година успешно привеле крају филолошке студије, данас већ увелико воде своје „одрасле“ животе и теку каријере, многе од њих – под другим презименима. Од завршетка овога посла дели их више од деценије, и наду да ће свој рад видети публикован свакако су већ одавно архивирале међу неиспуњена обећања свога професора.

Тако би и остало – и поред искреног настојања Славистичког друштва Србије, које већ дуго ову књигу има у свом издавачком плану – да није било необичног разумевања и благонаклоности Њ. Е. г. Томаша Његођиша, амбасадора Републике Пољске у Србији, и донације којом је његова амбасада помогла издавачу. Сви који су учествовали у пословима око публиковања ове књиге дугују му дубоку захвалност, јер овако је наш давнашњи пројекат васкрснуо, марљиви студенти дочекали су моралну сатисфакцију, а српска публика, дубоко верујем, вредну књигу која ће јој помоћи да у свим другачијем светлу сагледа преломне догађаје из повеснице свога народа и државе.

Приређивач

САДРЖАЈ

Предговор српском издању	5
УВОД	9

Глава I ИЗВОРИШТА БАЛКАНСКЕ ПОЛИТИКЕ ТАБОРА ЧАРТОРИСКОГ

Словенофили и путници	19
Источно питање – велика нада Пољака	23
Почеци балканске политике табора Чарториског	27

Глава II ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ ПРВЕ ВЛАДЕ МИЛОША И МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА

Етапе борбе за еманципацију Србије	35
Спољна политика кнеза Милоша	39
Покушаји ограничавања кнежевог апсолутизма – ра- ђање опозиције	46
Два устава	50
Милошев пад	56
Политичка борба у Србији у време Намесништва и на почетку владавине Михаила Обреновића	58

Глава III ПРВЕ КОНЦЕПЦИЈЕ БАЛКАНСКЕ ПОЛИТИКЕ УЗ ОСЛОНАЦ НА СРБИЈУ

Путовање Александра Верешчињског у Србију	75
Мисија Адама Лишчињског-Линча у Београду	79
Сарадња с Николом Васојевићем	84
Политичка ситуација у Србији 1841. године – проблем емиграната	100
Почеци делатности М. Чајковског у Турској	105
Планови пољско-српске сарадње. „Сабор Славенства“	109

Покушаји придобијања француске и енглеске дипло- матије	123
Пројекат слања Лудвика Звјерковског-Леноара у Србију	126

Глава IV

ПОЛИТИЧКИ ПРЕВРАТ У СРБИЈИ У СЕПТЕМБРУ 1842. И ПОЧЕТАК ТЗВ. СРПСКОГ ПИТАЊА

Политичка ситуација у Србији у време доласка Звјер- ковског	139
„Вучићева buna“. Обарање Обреновића и довођење Александра Карађорђевића на српски престо.	150
Прве реакције великих сила	153
Став Звјерковског према преврату	157
Турска и европска дипломатија према преврату – по- четак српске кризе	160
Покушаји успостављања тешње пољско-српске са- радње. Рачунати на Француску или „живети само- стално“?	172

Глава V

ВРХУНАЦ ПОЉСКОГ АНГАЖОВАЊА У СРПСКОМ ПИТАЊУ

Формулисање српско-словенске политике	189
Дипломатска борба за одржавање кнеза Александра на српском престолу.	195
Откривање пољске активности у Србији	208
Прелом у српској кризи. Уступак Порте.	214
Пројекат слања новог агента у Србију	218
Мисија Замојског у Лондону и настојања кнеза Чарто- риског у Паризу.	221
Мисија Чајковског у Београду и њени резултати.	235

Глава VI

БОРБА ЗА УЧВРШЋИВАЊЕ ПРОМЕНА У СРБИЈИ И АКЦИЈА ЗА ПОВРАТАК ПРОГНАНИХ МИНИСТАРА

Удаљавање Вучића и Петронијевића из Србије	251
Одлазак Фрање Заха за Београд	263
Почетак борбе за повратак српских министара из егзила	266

Заоштравање унутрашње кризе у Србији и наставак пољских напора за враћање Вучића и Петрони- јевића	277
Споразум Чајковског с Вучићем и Петронијевићем и њихов повратак у земљу.	290
ЗАКЉУЧАК.	299
Извори и литература	315
Summary: The Secret Diplomacy of Adam Jerzy Czartoryski in the Balkans	327
Резюме: Секретная дипломатия Адама Е. Чарторьского на Балканах	333
Регистар имена	341
О овом издању	347

Издавач
Славистичко друштво Србије, Београд
www.slavistickodrustvo.org.rs

За издавача
др Вучина Раичевић

Штампа
Графичар, Севојно
www.graficar-vule.rs

Тираж
300

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(4)"1840/1844"

94(497.11)"18"

327(475)"18"

341.7/.8(4)"18"

ЦЕТНАРОВИЧ, Антоњи, 1944–

Тајна дипломатија Адама Јежија Чарториског на Балкану : Отел Ламбер и српска криза 1840–1844. / Антоњи Цетнаровић ; приредио Петар Буњак ; [превеле с пољског Катарина Вукашиновић... [и др.]]. – Београд : Славистичко друштво Србије, 2017 (Севојно : Графичар). – 351 стр. : илустр. ; 24 cm. – (Славистичка библиотека. Посебна издања)

Превод дела: Tajna dyplomacija Adama Jerzego Czartoryskiego na Bałkanach : Hôtel Lambert a kryzys serbski 1840–1844 / Antoni Cetnarowicz. – Тираж 300. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 315-326. – Регистар. – Summary: The Secret Diplomacy of Adam Jerzy Czartoryski in the Balkans. – Резюме: Секретная дипломатия Адама Е. Чарторыского на Балканах.

ISBN 978-86-7391-037-6

- a) Чарториски, Адам (1770–1861)
- b) Међународни односи – Европа – 1840–1844
- c) Србија – Историја – 19в
- d) Пољска – Спољна политика – 19в
- e) Европа – Дипломатска историја – 19в

COBISS.SR-ID 231335436

